

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

763. SĒJUMS

Zinātņu vēsture
un muzejniecība

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 763

History of Sciences
and Museology

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 763

History of Sciences and Museology

UNIVERSITY OF LATVIA

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

763. SĒJUMS

Zinātņu vēsture un muzejniecība

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

UDK 001(091)(474.3)(082)
Zi 668

Atbildīgais redaktors
Dr. paed. Ilgonis Vilks

Redakcijas kolēģija

Dr. habil. med. prof. Māris Baltiņš (Rīgas Juridiskā augstskola)

Dr. habil. philol. prof. Andrejs Bankavs (LU)

Dr. paed. prof. Aīda Krūze (LU)

Prof. **Jānis Langins** (Toronto Universitāte, Kanāda)

Prof. **Jānis Lielmežs** (Britu Kolumbijas universitāte, Vankūvera, Kanāda)

Dr. chem. prof. Imants Meirovics (RTU)

Dr. habil. ing. prof. Jānis Ozols (LLU)

Dr. habil. hist. prof. Jānis Štrauhmanis (RTU)

Dr. habil. theol. prof. Leons Gabriels Taivans (LU)

Dr. ing. prof. Kaspars Vārtukapteinis (LLU)

Dr. med. prof. Arnis Vīksna (LU)

Dr. paed. Ilgonis Vilks (LU)

Dr. habil. phys. prof. Juris Zaķis (Sociālo tehnoloģiju augstskola)

Dr. habil. phys. prof. Juris Žagars (Ventpils Augstskola)

Sastādītājs **Arnis Vīksna**

Latviešu tekstu literārās redaktore **Gīta Bērziņa** un **Ruta Puriņa**
Angļu tekstu literārais redaktors **Imants Mežaraups**
Maketu veidojusi **Andra Liepiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.
Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.
Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2011

ISSN 1407-2157
ISBN 978-9984-45-295-1

Saturs/Contents

Arturs Mauriņš

Laika nefizikālās interpretācijas Latvijā
Nonphysical Interpretation of Time in Latvia 9

Kaspars Vārtukapteinis

Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes pārtapšana
par Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju
*Transformation of the Faculty of Agriculture of the Latvia University
into Jelgava Agricultural Academy* 19

Ilgars Grosvalds, Ivans Griņevičs

Poļu zinātnieku ieguldījums augstākās tehniskās izglītības attīstībā Latvijā
*Polish Scientists' Contribution to Development
of Higher Technical Education in Latvia* 32

Arnīs Vīksna

Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātes dibināšanas iniciatīva un
darbības pirmais gads (1917–1920)
*Constituent Initiative and First Operating Year
of the Faculty of Medicine of the Latvian Higher School (1917–1920)* 39

Ieva Lībiete

Latvijas Universitātes Psihiatrijas katedras izveide un darbība 20. gadsimta 20. gados
Development of Department of Psychiatry in University of Latvia in the 1920's 54

Andrejs Skaģers, Arnīs Vīksna

Akadēmiskās izglītības sākuma posms mutes, sejas un žokļu ķirurģijā Latvijā
Initial Stage of Academic Education for Oral and Maxillofacial Surgery in Latvia 65

Uldis Ulmanis, Valdis Gavars

Kodolfizikas attīstība Latvijā IV.
Pētnieciskā kodolreaktora IRT modernizācija
*Development of the Nuclear Physics in Latvia IV. Modernization
of the Scientific Nuclear Reactor IRT* 72

Sarma Kļaviņa

Jāņa Endzelīna pirmie desmit gadi Latvijas Universitātē (1920–1930)
The First Ten Years of Jānis Endzelīns at the University of Latvia (1920–1930) 82

Jeļena Vediščeva

LU lektors Fricis Adamovičs (1863–1933)
Lecturer of the University of Latvia Fricis Adamovičs (1863–1933) 93

Viesturs Zanders

Vēsturnieks Arnolds Spekke (1887–1972) un
latviešu grāmatniecība: 20. gs. 40.–60. gadi

*Historian Arnolds Spekke (1887–1972) and Latvian Culture
of Books: from the Forties up to Sixties of the 20th Century* 103

Jēkabs Raipulis

LU profesors Naums Lebedinskis (1888–1942)

The Professor of the University of Latvia Naum Lebedinsky (1888–1942) 109

Arturs Mauriņš

LU Goda doktors Ernests Foldāts – Dienvidamerikas orhideju pētnieks

*The Latvian University Honory Doctor Ernest Foldat – Natural Scientist
of South American Orchids* 115

Elīta Stikute

Mirdzas Gales ieguldījums latviešu literatūras didaktikas attīstībā

Mirdzas Gaile's Contribution to the Development of Latvian Literature Didactics 120

Jānis Jansons

LU fizikas docents Ludvigs Jansons (1909–1958)

Professor of Physics Ludvigs Jansons, University of Latvia (1909–1958) 126

Rīta Grāvere

Anatoms, antropologs Nikolajs Cauna

The Anatomist and Anthropologist Nikolai Cauna 135

Vladimirs Kužņecovs

19. gadsimta pirmās puses valsts iestādes garīgi slimiem Latvijā:

Aleksandra Augstumu personāls un pacienti – II daļa: pacienti

*The First Half of the Nineteenth Century State Mental Asylums
in Latvia: Personnel and Patients at Alexander Heights. Part Two – Patients* 146

Ziedonis Andersons

Ieskats Vidzemes un Kurzemes guberņu zinātniski
praktiskās veterinārmedicīnas vēsturē

*Look into History of Scientific and Practical Veterinary
at Provinces Livland (Vidzeme) and Courland (Kurzeme)* 168

Ilgars Grosvalds, Uldis Alksnis

Cementa un tā izstrādājumu ražošana (1944–1990)

Production of Cement and Its Articles (1944–1990) 178

Ilgars Grosvalds, Uldis Alksnis

Kaļķu, ģipša un to izstrādājumu ražošana (1944–1990)

Production of Lime, Gypsum and Its Articles (1944–1990) 190

<i>Ilgonis Vilks, Arnis Vīksna</i>	
Heides teleskopam 100 gadi <i>Centenary of the Heyde Telescope</i>	198
<i>Ilgonis Vilks</i>	
1914. gada Saules aptumsuma novērojumi RPI Astronomiskajā tornī <i>Observations of the Solar Eclipse in 1914 at the Astronomical Tower of the Riga Polytechnic Institute</i>	202
<i>Jānis Štrauhmanis</i>	
Padomju cenzūra Latvijas kartogrāfijā: 1946–1990 <i>Soviet Censorship in Cartography of Latvia: 1946–1990</i>	204
<i>Jānis Liepiņš</i>	
Studentu nacionālās apziņas gandēšana Padomju Latvijā <i>Corruption of Students' National Self – Awareness in Soviet Latvia</i>	209
<i>Rīta Apine</i>	
Theologs un akadēmiskās sporta biedrības „Universitātes Sports” pārstāvis Vilhelms Migla (1909–1965) <i>The Theologian and Representative of the Academical Sports Union „Sport of University” Vilhelms Migla (1909–1965)</i>	216
<i>Indulis Zvirgzdiņš</i>	
Skolotāju kursi Lazdonā 1913. gada vasarā <i>Teachers' Courses in Lazdona in the Summer of 1913</i>	221
<i>Jānis Stradiņš</i>	
Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmija un tās saistība ar Latvijas vēsturi <i>The European Academy of Sciences and Arts and Its Ties to Latvia's History</i>	225

Laika nefizikālās interpretācijas Latvijā *Nonphysical Interpretation of Time in Latvia*

Arturs Mauriņš

Līvzemes iela 6 (a/k 16), Salaspils, LV-2121

E-pasts: *Arka80@inbox.lv*

Sociālo procesu tempa strauja palielināšanās, paradigmas maiņa zinātnē, jaunu filosofijas mācību un mākslas stilu ienākšana 20. gs. sākumā izraisīja temporālisma vilni. No vienas puses, auga interese par laiku kā pārmaiņu un pašas procesualitātes mēru, no otras puses, jaunrade garīgās dzīves dažādās sfērās (pirmkārt, filosofijā, zinātnē un mākslā) pavēra skatu uz esamības temporalitātes agrāk nezināmām īpašībām, deva jaunus līdzekļus šo īpašību izziņai. Radās sistēmu specifiskā (bioloģiskā, psiholoģiskā, sociālā) laika nefizikālās koncepcijas un interpretācijas. Kognitīvo statusu ieguva temporālisms – priekšstatu un zināšanu kopums par daudzveidīgo laiku, tendence pētīt laiku kā tādu fizikālā un nefizikālā aspektā. Savu ieguldījumu temporālismā devuši arī Latvijas zinātnieki un filosofi. Sevišķi nozīmīgs un paliekošs ir Gastona Bakmana (1883–1964), Maksa Šaca-Aņina (1885–1975) un Paula Jureviča (1891–1981) radošais ieguldījums laika nefizikālās interpretācijas jomā.

Atslēgvārdi: temporālisms, specifiskie laiki, ilgstamība.

Gastona Bakmana organiskā laika koncepcija

Gastons Viktors Bakmans dzimis 1883. gada 11. jūlijā Rejmirē (*Rejmyre*) Zviedrijā ārsta Torstena Alfreda Bakmana, franču grāfa Pjera Furjē de Sera (*Pierre Fourier de Serre*) mazdēla ģimenē. Pēc Kalmaras ģimnāzijas absolvēšanas studējis medicīnu Upsalas Universitātē, kuru beidzis 1907. gadā, un 1913. gadā tur ieguvis medicīnas doktora grādu. 1920. gadā G. Bakmans pieņēma Latvijas Universitātes (LU) piedāvājumu ieņemt Medicīnas fakultātes anatomijas un histoloģijas profesora un attiecīgās katedras vadītāja amatu, kuru pildīja piecus studiju gadus. Līdztekus studiju bāzes veidošanai un docētāja darbam viņš organizēja un vadīja zinātniskos pētījumus anatomijas un antropoloģijas jomā, kuros iesaistīja sev padotos docētājus un studentus. Šajos gados lielākā daļa fakultātes zinātnisko publikāciju nāca no G. Bakmana vadītā kolektīva [1, 2].

Taču G. Bakmana pētošais prāts sniedzās pāri tālaika medicīnas (arī bioloģijas) zinātnes problemātikas robežām. Viņš centās skatīt dzīvību kā vienotu fenomenu un konstruktīvi pievērsās dzīvo būtņu augšanas vispārējo likumsakarību noskaidrošanai (cilvēkam, dzīvniekiem, augiem), jo organisma augšanu uzskatīja par dzīvības pamatfunkciju. Šajā virzienā viņam ir vairāk par simts publikācijām, no kurām nozīmīgākā ir grāmata „Augšana un organiskais laiks”. Grāmatas pēcvārdā viņš raksta, ka dzīvības pamatā ir augšana un droši var apgalvot, ka tā izsaka arī dzīvības iekšējo būtību [3].

Arī pirms G. Bakmana zinātnieki pētīja dzīvo būtņu augšanas procesu un izstrādāja dažādām sistemātiskām grupām atšķirīgas augšanas funkcijas. G. Bakmans šīs raibās dažādības vietā piedāvāja vienu, kas kvantitatīvi apraksta jebkuras dzīvās būtnes augšanu. Taču, lai izveidotu šādu universālu augšanas funkciju, tanī fizikālais (astronomiskais, pulksteņa) laiks bija jāaizstāj ar paša organisma specifisko (organisko) laiku.

$$x = c_1 \lg t + c_2, \quad (1)$$

kur: x – organiskais laiks, t – fizikālais laiks, c_1 un c_2 – konstantes, kuru aprēķināšanai izmanto organisma biomasas pieauguma gaitas datus.

Kā atzīmē G. Bakmans, organiskā laika formulu (1) var iegūt kā induktīvi no empīriskajiem datiem, tā arī deduktīvi – nedaudz pārveidojot astrofizika E. Milna „patiesā laika” formulu, kas ir parastā astronomiskā laika logaritmiskā transformācija. Bakmana funkcijas īpatnība ir tāda, ka organisma dzīves sākumā tā ir negatīva, jo konstante c_2 ir negatīvs lielums. Ontoģenēzes gaitā šī funkcija pakāpeniski sasniedz nulles vērtību, tad kļūst pozitīva un paātrināti pieaug līdz organisma nāvei. G. Bakmans uzskatīja, ka organiskā laika kvantitatīvajām vērtībām $X = 0/2; 1/2; 2/2; \dots n/2$ ir sevišķa bioloģiska vērtība. Šo vērtību starpība ir pastāvīgs lielums, kuru viņš nosaucis par „dzīves kvantu”. Uz „dzīves kvantu” robežas organisms pārdzīvo kritisko situāciju, kurā ir palielināts jutīgums pret vides negatīvajiem apstākļiem, slimību izraisītājiem, indēm. Izmantodams organiskā laika funkciju, G. Bakmans kopā ar matemātiķi A. Andersonu izstrādā formulas dzīvības potenciālu maksimālās izpausmes (maksimālā pieauguma, paātrinātas novecošanās pārejas palēnināta) laika, mūža potenciālā ilguma (dzīvniekiem un augiem) un citu organisma funkcionēšanas raksturojumu aprēķināšanai.

Ar Bakmana funkcijas palīdzību var korekti salīdzināt dažādu sistemātisku grupu organismu bioloģiskā vecuma stāvokli neatkarīgi no viņu kalendārā vecuma. Piemēram, ziloni ar mušu vai priedi ar vārpatu. Pieminētajā grāmatā ievietotas daudzas tabulas ar datiem par dažādu sugu vidējā organiskā vecuma gaitu salīdzinājumā ar nodzīvoto kalendāro (fizikālo) laiku. Šie dati un sevišķi to iztirzājums lieti noder Bakmana funkcijas lietotājiem, tie mērķtiecīgi orientē šajā sarežģītajā jomā. Kādas sugas pētnieks taču nevar vienkārši ņemt tabulas vidējos datus. Viņam pašam tie jāaprēķina, jo konkrētie dati par pētāmo individu vairāk vai mazāk novirzās no tabulas vidējiem rādītājiem.

Kā rāda mūsu un citu pētnieku pieredze, pastāv zināmas grūtības Bakmana funkcijas lietošanā. Piemēram, viņš sēklatu ontogēnēzē izšķir trīs ciklus, bet augstākajiem dzīvniekiem – četrus (ovulārais, morfoģenēzes, pamataugšanas, kuru daļēji pārklāj ģeneratīvais cikls). Viena un tā paša organisma katram ciklam konstanšu c_1 un c_2 vērtības atšķiras. Grūtības te rodas ne tikai sakarā ar skaitļošanas apjoma palielināšanos konstanšu aprēķināšanai, bet galvenokārt ciklu izdalīšanā, jo visi tie daļēji pārsedzas. Vēl jāatzīmē, ka cilvēka ontogēnēzē ir savas īpatnības, ko izraisījusi sociālā transformācija antropogēnes ilgstošajā procesā.

Savos pētījumos esmu lietojis Bakmana funkciju dažādu uzdevumu risināšanai [4]. Pagājušā gadsimta 70. gados veicām Jūrmalas pilsētmežu un Krievijas valsts

vēsturiskā rezervāta Gorki Ļeņinskije mežaudžu ekoloģiski prognostisko novērtēšanu. Šajos pētījumos konstatējām, ka pret negatīviem antropogēniem faktoriem (augšnes nomīdīšana, gaisa piesārņojums u. c.) izturīgākie koki atšķiras no mazāk izturīgiem ar organiskā laika gaitas raksturu. Prognozes modeļa papildināšana ar parametru, kas raksturo koku organisko laiku, būtiski palielināja modeļa informativitāti. Dzīvo būtņu funkcionālās harmonijas aprēķināšanai nepieciešamas divas atšķirīgas laika skalas. Šim nolūkam savos pētījumos ar kokaugiem izmantoju fizikālā un organiskā laika skalas, kas savstarpēji ir nelineāras.

Pēc atgriešanās Zviedrijā A. Bakmans pieņēma profesora amatu Karolīnas institūtā Stokholmā. Pēc 8 gadiem viņu uzaicināja par anatomijas profesoru Lundas Universitātē, kur 15 gadus viņš lasīja lekcijas un produktīvi darbojās zinātniskajā pētniecībā. Pēc pensionēšanās emeritētais profesors G. Bakmans ar dzīvesbiedri Nadeždu (dzim. *fon Leitner*) pārcēlās uz savu jaunības pilsētu Upsalu, kur turpināja risināt zinātniskās problēmas. Pārvaldīdams 7 valodas, viņš līdz savas dzīves pēdējam gadam vērīgi sekoja jaunākajiem zinātnes sasniegumiem. Neārstējama slimība (kuņģa vēzis) pārtrauca viņa mūža gaitas 1964. gada 18. februārī.

Maksa Šaca-Aņina „Temporālisms”

Makss Šacs-Aņins dzimis 1885. gada 22. jūnijā Jaunjelgavā aptiekāra Urija Šaca ģimenē. Pēc Jelgavas klasiskās ģimnāzijas absolvēšanas 1905. gadā viņš iestājies Pēterburgas Universitātes Juridiskajā fakultātē, taču 1906. gadā no tās izslēgts par revolucionāro darbību un izraidīts no Krievijas impērijas. Izglītību Šacs-Aņins turpinājis Bernes Universitātē, ko 1908. gadā absolvējis ar tiesību doktora grādu. Viņa disertācija par nāciju tiesībām publicēta Rīgā 1910. gadā ar pseidonīmu Maksims Aņins. Viņš dzīvojis arī Ženēvā, Parīzē, Berlīnē un Vīnē, kur nodarbojies galvenokārt ar publicistiku. Pēc administratīvā izraidījuma termiņa izbeigšanās 1911. gadā atgriezies Krievijā. Lai iegūtu tiesības strādāt par juristu, nokārtojis eksāmenu un vēlreiz aizstāvējis disertāciju. Otrā pasaules kara laikā bijis docētājs Maskavas un Alma-Atas augstskolās un ieguvis profesora nosaukumu jurisprudencē. Dzīves laikā publicējis ap 300 darbu jurisprudencē, socioloģijā, sociālajā vēsturē, filozofijā, literatūras un teātra kritikā [5]. Miris Rīgā 1975. gada 10. janvārī.

M. Šacs-Aņins atcerējies, ka pēc Alberta Einšteina darbu izlasīšanas un privātās sarunas ar viņu aizrāvēis ar laika problēmu [6]. Rezultātā tapa grāmata „Temporālisms. Ebreju kultūras apskats” [7], kas iznāca Rīgā 1919. gadā krievu valodā (pārpublicēta 2005. gadā). Šajā grāmatā viņš raksta, ka cilvēks pasauli uztver telpas un laika kategorijās. Ap šīm divām uztveres asīm grupējas visas garīgās dzīves izpausmes. Telpa, priekšmetu un parādību koeksistences kārtība tiek uztverta ar ārējām sajūtām (redze, dzirde, tauste u. tml.) Cilvēka iekšējā maņa (prāts, saprāts, intuīcija) rada priekšstatus par laiku, par notikumu un parādību secības kārtību, par izmaiņu biežumu un to sakarību raksturu. Cilvēces kultūras veidojumu telpiskās un laiciskās attiecības dažādos reģionos atšķiras. Šo komponentu īpatsvars ir būtiski atšķirīgs dažādās kultūras nozarēs arī vienā reģionā. Piemēram, arhitektūrā vairāk izpaužas ārpusaules trīsdimensiālā uztvere cilvēka telpiskajā intuīcijā. Kultūras nozares atbilstoši temporālisma pieaugumam viņš grupē šādā secībā. Aiz arhitektūras viena otrai seko skulptūra, klasiskā glezniecība; ar aizvien lielāku temporālisma pārsvaru

nāk episkā poēzija, mūzika, lirika, tad seko tādas izteikti temporālas apziņas formas kā filosofija, morāle, reliģija. Cilvēks ar savu iekšējo dzirdi intuitīvi uztver pasaules ilgstamību, tās temporālo harmoniju. Cilvēciskuma palielināšanos autors skata kā esamības temporalitātes intuitīvās uztveres pastiprināšanos, kā virzību no esamības atsevišķu situāciju uztveres uz mūžīgās kustības apjēgšanu.

Grāmata sākas ar nodaļu „Nacionālais koeficients”, kurā autors uzsver, ka tautas mentalitāti būtiski nosaka telpiskuma un temporālisma elementu (ārējā un iekšējā) attiecība – kā iedzimtība, tā arī iemantotā (apgūtā) pat vienas dzīves laikā. Šo elementu kombinēšanās īpatnībās, pirmā vai otrā tipa elementu izpausmē un dominēšanā M. Šacs-Aņins redz tautu etnopsihes atšķirību saknes, vēstures „nacionālā koeficienta” pamatu. Viņš raksta, ka katrai tautai vēsturiski izveidojusies sava nacionālā apercepcija – pasaules uztveres un atspoguļošanas savdabīga maniere. Katra tauta ienes cilvēcē savu redzējumu, paplašinot esamības izpratnes iespējas, un vairo cilvēces kultūras daudzveidības krāšņumu.

Šo grāmatu autors uzskatījis, kā viņš pats raksta, par skeletu plašākam darbam. Iecerēts bijis patiesi fundamentāls darbs, par ko liecina jau publicētās grāmatas nodaļu nosaukumi. Tiešām vērienīgi: „Nacionālais koeficients”, „Telpa un laiks”, „Temporālisms”, „Kultūras jaunrades būtība”, „Radošais ebrejs”, „Mitoloģija un reliģija”, „Ētika un tiesības”, „Filosofija”, „Zinātne”, „Bībele”, „Poēzija”, „Humors”, „Kritika un publicistika”, „Mūzika”, „Plastikas vispārējā evolūcija”, „Glezniecība, skulptūra, arhitektūra”, „Anahronismi”. Jā, arī humors var būt pārsvarā specifisks (telpisks) vai temporāls. Pirmā tipa anekdotes apspēlē situācijas paradoksu, bet otrā tipa – jēgas paradoksu.

Pēdējā nodaļā „Anahronismi” autors atgriežas pie problēmas, ar kuru sācis grāmatu – pie tautas mentalitātes, pie stāsta par tās noslogotību ar savam laikam vairs neatbilstošiem anahronismiem, kurus pārvarēt palīdz temporalitāte. Konkrēti ebreju tautai tā esot palīdzējusi izdzīvot grūtajos kļaida apstākļos, kad asimilācija šķitusi tik vilinoši izdevīga. Tajā pašā vēstures divu tūkstošu gadu ilgajā periodā vairākas lielas tautas līdz ar savām dižajām valstīm jau izzudušas. Tomēr mentalitātes temporalitāte sagādā tautai arī smagas problēmas, sevišķi, ja tā uz laikmetu robežas „skrien vēsturei pa priekšu”. Romas universālā vergturu iekārta, tuvojoties savam norietam, ienīst Jūdeju par tās separātismu, kas būs pasaules feodālās sadrumstalotības pamats. Dziestošais feodālisms apvaino ebrejus par nivelējošās preču saimniecības attīstīšanu. Tāpat neierobežotā kapitālisma piekritēji pārmeta ebrejiem šīs iekārtas graušanu ar tieksmi uz sociālās demokrātijas izlīdzinājumu.

Skatot šo M. Šaca-Aņina darbu mūsdienu temporālisma gaismā, jākonstatē, ka viņa koncepcijai te pieder sava sevišķa vieta. Īsumā tādu apgalvojumu var argumentēt šādi [8]:

- 1) M. Šacs-Aņins ir izstrādājis un pamatojis esamības temporalitātes vissarežģītākās formas (sociotemporalitātes) salīdzinoši kvantitatīvās analīzes un izvērtēšanas metodoloģiju;
- 2) šī metodoloģija veiksmīgi komplementējas ar krietni vēlāk izstrādātām garīgās kultūras temporalitātes kvalitatīvās analīzes shēmām, kas konceptuāli savietojas ar laika konstrukcijām dabaszinātnē;

- 3) specifiskā veidā savienojis laika un telpas koordinātas, viņš ir izveidojis oriģinālu skalu kultūras nozaru, mentalitāšu, nacionālo tēlu un tamlīdzīgu veidojumu kvantitatīvi temporālai salīdzinošai analīzei.

Grāmatas nodaļā „Filosofija” M. Šacs-Aņins raksta par strupceļu, kurā garīgo kultūru ievējis pozitīvisms. Izeju no šī strupceļa viņš redz pasaules vienotā uztverē integrēti telpiski un temporāli, izprotot vienlaikus kā izplatījumu un domāšanu, kā iekšējo harmoniju. Te viņš iezīmē vienu no savu pētījumu galvenajiem virzieniem – esamības harmoniju, kas izpaužas universālajā panritmijā. M. Šaca-Aņina nepublicētā arhīva materiāli liecina, ka viņš līdz pat mūža beigām turpina nodarboties ar esamības ritmiku makrokosmā un mikrokosmā (cilvēkā). Priekšstats par panritmiju virza apziņu uz esamības vienotības apjēgšanu, taču ne uz redukcionismu. Katras sistēmas ritms ir unikāls, un to nav iespējams reducēt līdz kādam vispārējam, vienkāršākam ritmam. Padziļināta ritmikas izpēte paver jaunas iespējas sistēmu funkcionēšanas likumsakarību izziņošanai un sagaidāmo pārmaiņu paredzēšanai.

M. Šacs-Aņins savās piezīmēs raksta, ka līdz ar kosmosa attīstību no fiziskās kustības formām līdz dzīvībai un sociumam pieaug ritmu hierarhija. Rodas arvien jauni ritmi, un panritmija kļūst daudzveidīgāka, integrējas līdz ar ritmu harmonizēšanos veselumā. Taču aritmiju nevar uzskatīt tikai par patoloģiju, tā ir ritma pārslēgšanās mehānisms. Tā ir pāreja uz jaunu harmonijas līmeni caur disharmonisko kritisko periodu. Jo augstāka ir šīs dialektiskās spirāles vītne, jo sarežģītākas attiecības starp ritmiku un aritmiju, starp harmoniju un disharmoniju. Sevišķi asi šādas attiecības izpaužas sociālajā sfērā – no ekonomikas līdz politikai un ideoloģijai. Dažāda mēroga ritmu rezonanse var spēcīgi pastiprināt aritmiju, kas periodiski izraisa kataklizmas. Šādu sabiedrības kataklizmu pārvarēšanas vai pat novēršanas ceļi nav jāmeklē poliritmijas daudzveidības reducēšanā (piemēram, totalitārisma) un sociālās hierarhijas vienkāršošanā, kā to iesaka dažādas utopijas. Tieši otrādi, uzsver Šacs-Aņins, kosmosa, dzīvības un garīgās kultūras attīstība noris panritmijas harmonizēšanās un komplicēšanās virzienā.

Paula Jureviča bergsonisms

Pauls Jurevičs dzimis 1891. gada 19. novembrī Rīgā fabrikas pārvaldnieka Jāņa Jureviča ģimenē. Pēc Rīgas reālskolas beigšanas (1909) studējis filosofiju Tērbatas Universitātē un Lilles Universitātē Francijā (1921–1924), kur ieguva filosofijas doktora grādu (1930), aizstāvot disertāciju par Bergsona filosofiju, kas palika arī viņa turpmākās pētniecības galvenais virziens. Kopš 1925. gada viņš bija skolotājs Rīgas pilsētas 1. ģimnāzijā un privātdocents Latvijas Universitātē, kur no 1935. līdz 1944. gadam ir filosofijas vēstures profesors (ar pārtraukumu 1940./41. mācību gadā). Bijis viens no Latvijas filosofu biedrības dibinātājiem un tās priekšsēdis, pildījis arī LU Filoloģijas un filosofijas fakultātes dekāna pienākumus (1941–1943). Piedalījies 8. (1934) un 9. (1937) starptautiskajā filosofu kongresā ar ziņojumu par intuitīvo metodi [11]. 1944. gadā devies trimdā uz Vāciju, kur piecus gadus bija mācību spēks Freiburgas Universitātē (1945–1950). 1950. gadā emigrējis uz Austrāliju, kur strādājis par valodu pasniedzēju koledžā. Sarakstījis monogrāfiju par A. Bergsona filosofiju franču valodā un to publicējis Parīzē [12]. Monogrāfijā izklāstītās atziņas īsumā atstāstītas latviešu valodā vairākos rakstos [13, 14, 15 u. c.], pārstrādātā veidā

tā 1949. gadā izdota vācu valodā [16]. Publicējis grāmatu par Platonu (1930) un darbus „Filosofiskā doma latviešu garīgajā dzīvē” (1934, vācu val.), „Nacionālās problēmas” (1936), „Kultūras dziļums un sekums” (1943), „Idejas un īstenība” (1947), „Kultūras sejas. Esejas” (1960). Latviešu un ārzemju periodikā un zinātnisko rakstu krājumos publicējis pāri par 100 rakstu par filosofijas, kultūras, pedagoģijas un nacionālām problēmām. Miris Melburnā (Austrālija) 1981. gada 6. novembrī [17, 18].

Runājot par Anrī Bergsona (1859–1941) filosofiju šaurā nozīmē, to var uzskatīt par intuitīvisma un dzīves filosofijas virzienu. Plašākā nozīmē temporālisma aspektā jāteic, ka Bergsons radoši attīstījis sarežģītāko no četriem kultūras temporalitātes tipiem. Runa ir par filosofa un literatūrzinātnieka R. Brumbauha [19] izstrādāto kultūras laika tipoloģiju. Pēc loģiskās virzības (formalizētā vai empīriskā) un metodes (sintētiskā vai analītiskā) viņš kultūras laiku iedala četros tipos: platonisms (formālā virzība, sintētiskā metode), aristotelisms (formālā virzība, analītiskā metode), atomisms (empīriskā virzība, analītiskā metode) un procesfilosofija (empīriskā virzība, sintētiskā metode). Procesfilosofijas tradīcija Eiropas kultūrā kā tievs pavediens nāk no Heraklīta un Prokla, to plaši attīstījis Bergsons. Vēl plašākā nozīmē nereti runā par divējādu laika izpratni – Ņūtona atkārtojāmības laiku un Bergsona jaunrades laiku. Modernās kibernetikas pamatlicējs Norberts Vīners, analizēdams šīs divas laika izpratnes, atzīmē, ka Bergsons „pasvītrotis atšķirību starp fizikas atgriezenisko laiku, kurā nenotiek nekas būtiski jauns, un bioloģiskās evolūcijas neatgriezenisko laiku, kurā vienmēr top kaut kas jauns” [20, 89]. Bergsona idejas ietekmējušas daudzus 20. gadsimta izcilos domātājus – P. Teijāru de Šardēnu, G. Bašlāru, A. Toinbiju, A. Vaitheđu, V. Vernadski u. c. Šajā sakarībā atmiņā nāk kāds totalitārās pagātnes melnais humors. Viegli pamanīt, ka Bergsona idejas caurauž Vernadska mācību par biosfēru, arī darbā „Naturālista pārdomas”, kura ievadā viņš tomēr uzsver, ka neesot bergsonietis. Tā ir acīmredzama „atkrustīšanās no nelabā” – no marksisma-ļeņinisma dogmatiskās tīrības uzraugiem. Ļeņins taču „Materiālismā un empiriokriticismā” savulaik Bergsona filosofiju bija kvalificējis kā „reakcionāro temporālismu”.

Bergsona filosofijas galveno specifisko jēdzienu *la durée* P. Jurevičs latviskojis kā *ilgšanu*. Latvijas jaunākajā filosofijas literatūrā tā vietā lieto terminu *ilgstamība* [21], kas man šķiet labāks. Ilgstamība Bergsona izpratnē ir nepārtrauktais jaunrades laiks, esamības jaunrades plūsma, *elan vitae* (dzīvesdziņa), kas koncentrēti izteikta apziņā. Ilgstamība, jaunrades procesualitātes laiks savā būtībā ir tīri kvalitatīvs un kardināli atšķiras no kvantitatīvā fizikas laika, kas pēc savas būtības ir mehānisks. Ilgstamība pēc savas būtības esot daudzveidīga (heterogēnā ilgstamība), un to nevarot izteikt ar konkrētu skaitli, jo tas nozīmētu ilgstamību telpiskot. Matemātiskā formula spējot izteikt tikai tos rezultātus, kas iegūti, fiksējot ilgstamības noteiktus momentus un kustīgā ķermeņa telpiskos stāvokļus, bet nevis atspoguļot un parādīt mums mainību, radošo procesualitāti, pašu ilgstamību. Ilgstamību nevarot izzināt eksakti analītiski, bet to ir iespējams izprast ar intuīcijas palīdzību, sintētiski.

Ilgstamība tiek skatīta kā nedalāms veselums, kur mijiedarbībā savstarpēji saistās pagātnes, tagadnes un nākotnes momenti. „Šo ilgšanu [ilgstamību – *A. M.*]” rakstīja P. Jurevičs, „raksturo visu elementu savstarpēja caurušanās, nemītīga to plūsma. No vienas puses, pagājušais te nekad nezudīs, bet vienmēr paliks kaut kur,

vismaz zemapziņā – no otras, nāks klāt vienmēr kaut kas jauns, vēl nebijis. [...] Mūsu iekšējo dzīvi no šī viedokļa raksturo nemītīga iekšēja jaunradīšana. Izejot no šādas īstās iekšējās dzīves raksturojuma, Bergsonam nav grūti rādīt, ka determinismu uz mūsu gribu attiecināt nav iespējams” [22].

P. Jurevičs ne tikai popularizēja, skaidroja un interpretēja Bergsona filosofiju, bet arī deva savu pienesumu, radoši attīstīja šo procesfilosofijas virzienu. Jo, kā viņš raksta, Bergsons „grib, lai viņa filosofija paliktu atklāta tālākiem papildinājumiem un koriģējumiem; viņam pietiek, ja viņš ir norādījis virzienu, kurā jāiet un jāmeklē” [23]. Jurevičs iet šajā virzienā un radoši meklē. Viņa filosofiskās pārdomas 30. gadu sākumā acīmredzami ietekmē vispārējās krīzes fons. Bet viņš, meklēdams atbildes uz jautājumiem par krīzes cēloņiem un ceļiem izklūšanai no tās, cenšas no bergsonisma pozīcijām ieskatīties procesu dziļākā būtībā. Nevis kā publicists, kura redzējums ir sekls un paviršs. Taču vārdu „krīze” viņš lieto ļoti reti, jo tā esot daudz fundamentālāku procesu un faktoru atsevišķa izpausme. Daudzkārt esot konstatēts, „ka visas mūsu laika krīzes galvenā kārtā savā saknē ir morāles krīzes” [24].

Par pamatu saviem rakstiem šajā periodā Jurevičs izmanto Bergsona tikko publicēto grāmatu par morāli un reliģiju [25]. Viņa uzdevumu atvieglo Bergsona neapšaubāmā autoritāte Rietumu sabiedrībā, jo 1927. gadā viņš ir saņēmis Nobela prēmiju un Tautu Savienībā vadījis Intelektuālās tuvināšanās komisiju. Jurevičs spilgti parāda, ka morāles pamats nav viendabīgs, taņī ir gan stablais, kas saglabājis tradicionālo, gan mainīgais, plūstošais. Otrkārt, visos tikumiskajos pamatjēdzienos varot saskatīt divus kardināli atšķirīgus bāzes faktorus, tikumības avotus. Pirmais – sociālais spiediens, pienākuma spēks, pavēlēšanas un pakļaušanās paradumi. Otrais – pārsociāla ideāla pievilcība, mīlestība uz cilvēkiem un dabu. Abi šie avoti sadzīvo un atšķirīgi izpaužas mūsdienu sabiedrības morālē, kurā apvienojas divi atšķirīgi komponenti – sociālā un mīlestības morāle. Bergsonismā tagadējā sabiedrības morāle „tiek uzskatīta tikai par pieturas brīdi nepārtrauktā procesa kustībā. Mīlestības morāle tādā kārtā attiecas pret sociālo morāli, kā kustība pret pieturas punktu, kā atvērta dvēsele pret slēgtu dvēseli”. Atvērtās dvēseles „alga tad arī ir prieks, kamēr sociālā morāle ved tikai pie tīksmes, pie drošas, ērtas dzīves” [26].

Jebkurā morāles pamatjēdzienā esot redzami abi šie bāzes faktori. Piemēram, taisnības jēdziens. Skatoties uz to vēsturiski, redzam, ka sākumā tam noteikti ir merkantils raksturs. Vēlāk tas tiek pārņests uz kompensācijām par zaudējumiem („aci pret aci, zobu pret zobu”). Turpmāk taisnības jēdziens izsmalcinājies, bet aizvien taņī vēl paliek mērīšana un svēršana (taisnās tiesas dieviete Temīda ar svariem rokā). Bet redzam arī absolūtās taisnības jēdziena attīstību – cilvēka tiesību respektēšanu un dabas aizsardzību ne tikai merkantilos nolūkos vien. Otrs piemērs – pašcieņas jēdziens. Pašcieņas subjekts, tas „es”, pret kuru izrādīta cieņa, vispirms ir sociālais „es” (muižnieks, virsnieks, ierēdnis u. tml.). Šai sabiedrības uzspiestajai cieņai pret personas sociālo stāvokli vai tās piederību kādai ierobežotai ļaužu grupai „ir tomēr nepārejams atstatums līdz pašcieņai, kas dibinājas vienīgi uz to, ka apzinājas sevi par cilvēku” [27].

Uzskatīt, ka sociālās morāles normas uzliek prāts, būtu ilūzija, „jo prāts to ir darījis zem spiediena [...], no viņa nāk tikai novēršanās no pienākumu izpildīšanas”. Tā esot pašas inteliģences dabīgā tieksme „pretoties sociālā instinkta un sabiedriskam

spiedienam” [28]. Bet dvēseles mistiskas sajūsmas plūsmu, „kas nāk no vislielākiem radošās evolūcijas dziļumiem, [...] nosaka galu galā nevis sabiedrība, bet kaut kas dziļāks: tā ir pati dzīve, izprasta kā visu dziļāko radošo spēku avots” [29].

Morāle un tikumība ir daļa no garīgās kultūras. Jurevičs mūs radoši ievada šajā plašajā Bergsona kultūras filosofijas laukā, paturot vērā sava laika sociālās problēmas. Jāatzīst, ka mūsdienās šīs problēmas kļuvušas vēl akūtākas. Piemēram, nedrīkst iedomāties, ka *élan vital*, šī jaunradošā dzīvesdziņa jeb dzīves trauksme, kā to sauc Jurevičs, „veidotu pasauli pēc kāda noteikta iepriekš pieņemta plāna, jo tas būtu rupjš antropomorfisms”. Dzīvesdziņa ir rada psihiska rakstura spēkam, par kura „nodomiem” var runāt tikai metaforiski, un tie „mainās līdz ar pašu jaunradīšanas procesu un atkarībā no tā panākumiem, līdzīgi tam, kā grozās dzejnieka nodomi pašā dzejas darba realizācijas procesā” [30].

Jurevičs acīmredzami ir norūpējies par demokrātiskā parlamentārisma grūtībām Latvijā un vairākās citās Eiropas valstīs un draudošo antidemokrātisko vadonismu. Viņš raksta, ka demokrātija, neskatoties uz tās trūkumiem, „ir zināms solis virzienā, kas pretējs tam, uz kuru cilvēci velk tās primitīvā daba”. Šī primitīvā daba veidojusies pirmatnējā sabiedrībā un daudzu gadu tūkstošu gaitā „pielāgojusi cilvēku slēgtai sabiedrībai, kurā valda stingra hierarhija ar vadoņa autoritāti pāri visam” [31]. Vadonisms mūsdienās vedot uz karu. Kaujas tehnikai tālāk progresējot, pretinieki varēšot viens otru iznīcināt galīgi, tā, ka pēdas no viņiem nepaliek. Taču pēc temporālās komplementaritātes principa dominējošo tendenci (arī vadonismu) pēc tās maksimizēšanās nomaina tendence ar pretēju raksturu.

Jurevičs, runādams par Bergsona intuitīvo izziņas metodi, uzsver, ka tā „vēršas ne tikai uz aktīvo dzīves plūdumu, bet arī „vadošo ideju” (*idée directrice*), ko tas nes sevī”. Līdz ar to tā ir ne vien īstenības faktu noskaidrošana, bet „arī jēgas, būtības skatījums”. Tādējādi intuīcija „īsti ir tikai indukciju noslēgums” vai, kā viņš to saka, dibinās uz „konverģējošām faktu līnijām”. Te, kā atzīmē Jurevičs, šāds pētnieks atšķirtībā no tipiskā analītiķa dibinās „uz tādiem faktiem, kas mums ir doti visā pilnībā un evidencē (piem., ilgšanas pārdzīvojums)” [32]. Šāda metode mūsdienu strauji mainīgajā pasaulē ir sevišķi aktuāla kā ļoti nepieciešams papildinājums klasiskajai īstenības izziņas un prognozēšanas metodoloģijai.

Nobeigums

Rakstā apskatītajām laika nefizikālajām interpretācijām ir ne tikai kultūrvēsturiska nozīme. Gastona Bakmana organiskā laika funkcija rada arvien jaunas iespējas dzīvības makroprocesu izpētei. Viņš ieskicējis arī perspektīvu virzienu cilvēka un vides attiecību harmonizēšanas metodoloģijā, kas vēl gaida pētniekus konkrētu metožu izstrādei. Maksa Šaca-Aņina koncepcija nenoliedzami ieņem paliekošu vietu kultūras mūsdienu temporālismā. Šī koncepcija, manuprāt, paver vilinošas iespējas jaunāko zinātnes sasniegumu (piemēram, fraktāļu ģeometrijas) lietošanai kultūras kvantitatīvo aspektu izpratnei. Pauls Jurevičs – ievērojamākais Bergsona procesfilozofijas virziena pārstāvis Austrumeiropā – ne tikai ir interpretējis un popularizējis bergsonismu, bet arī radoši to attīstījis. Ilgstamība, šis jaunrades temporālisms, kas ieņem galveno vietu bergsonismā, kļuvis sevišķi aktuāls tagadējā kardinālo pārmaiņu laikmetā. Tas ir vēl metodiski nepietiekami attīstīts sektors

forsaitā (nākamību izpēte un izvērtēšana), kas ietver arī procesualitātes jaunrades komponentu. Šeit ir plašas aktuālu pētījumu iespējas, turpinot P. Jureviča tik sekmīgi uzsākto darbu.

VĒRES

1. Profesors Gastons Bakmans // *Latvijas Universitātes divdesmit gadi. 1919–1939*. II daļa. Mācību spēku biogrāfijas un bibliogrāfija. Rīga: LU, 1939, 406.–408. lpp.
2. Vīksna A., Mauriņš A. Biologam un mediķim Gastonam Bakmanim 11. jūlijā – 100 // *Dabas un vēstures kalendārs 1983*. Rīga: Zinātne, 1982, 224.–227. lpp.
3. Backman G. *Wachstum und organische Zeit*. Leipzig: L. Barth, 1943.
4. Maurins A. M. G. Backman's Conception of Organic Time and the Experience of its Application // *On the Way to Understanding the Time Phenomenon: The Constructions of Time in Natural Science*. Part 1. Interdisciplinary Time Studies. Singapore, New Jersey, London, Hong Kong, 1995, p. 47–56.
5. Шац-Анин Макс. *Жизнь. Наследие. Судьба. Материалы научной конференции*. Рига, 1998.
6. Шац-Марьяш Р. М. *Быль, явь и мечта. Книга об отце*. Рига, 1995.
7. Шац-Анин М. *Темпорализм. Опыт философии еврейской культуры*. Рига: Прогресс, 1919.
8. Мауриньш А. Концепция Макса Шац-Анина в современном темпорализме // Макс Шац-Анин. *Жизнь. Наследие. Судьба. Материалы научной конференции*. Рига, 1998, с. 27–33.
9. Brumbauch R. S. Prolegomena // *The Study of Time III*. Proceedings of the 3rd Conference of the International Society for the Study of Time. Alpbach, 1978, p. 1–19.
10. Мауринь А. М., Шац-Анин М. У. Темпоральная гармония – атрибут выживания // *Международный симпозиум «Космос, цивилизация, общечеловеческие ценности»*. Сборник докладов и аннотаций. Казанлык (Болгария), 1990, с. 351–354.
11. Jurevics P. Le sens de la methode intuitive // *Travaux du IX Congrès international de philosophie 1937*. Tome IV, 195–201.
12. Jurevics P. *Le probleme de la connaissance dans la philosophie de Bergson*. Paris, 1930.
13. Jurevičs P. Bergsona mācība par tikumības divi avotiem // *Burtnieks*. 1933, Nr. 2, 136.–144. lpp.; Nr. 3, 222.–228. lpp.
14. Jurevičs P. Bergsona kultūras filozofija // *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1933, Nr. 12, 469.–480. lpp.
15. Jurevičs P. Divi apziņas filozofi: Bergsons un Teichmillers // *Ceļi*. Nr. 7, 21.–93. lpp.
16. Jurevics P. *H. Bergson. Eine Einführung in seine Philosophie*. Freiburg, 1949.
17. Profesors Pauls Jurevičs // *Latvijas Universitāte divdesmit gados...*, 57.–60. lpp.
18. Jurevičs Pauls // *Latvijas enciklopēdija*. 3. sēj. Rīga: SIA V. Belokona izd., 2005, 224.–225. lpp.
19. Brumbauch R. S. Prolegomena...
20. Винер Н. *Кибернетика или управление и связь в животном и машине*. Москва, 1958.
21. Kūle M., Kūlis R. *Filosofija*. Eksperimentāla mācību grāmata. Rīga: Burtnieks, 1996.

22. Jurevičs P. *Kultūras sejas*. Esejas. Upsala: Daugava, 1960.
23. Jurevičs P. *Bergsona kultūras filozofija...* 479. lpp.
24. Jurevičs P. *Bergsona mācība par tikumības...* 228. lpp.
25. Bergson H. *Deux sources de la morale et de la religion*. Paris: Alcan, 1932.
26. Jurevičs P. *Bergsona mācība par tikumības...* 143. lpp.
27. Turpat, 144. lpp.
28. Turpat, 225. lpp.
29. Turpat, 226. lpp.
30. Jurevičs P. *Bergsona kultūras filozofija...* 469. lpp.
31. Turpat, 473. lpp.
32. Turpat, 479. lpp.

Summary

In the 20th century scientists and philosophers from Latvia have also developed ideas concerning temporalism. The article deals with the ideas of the three most outstanding researchers in the sphere of developing the nonphysical concept of time.

Gaston Backman (1883–1964) was the professor of the Medical Faculty of the Latvian University from 1920 up to 1925. He worked at the unification of the growth of alive organisms of – the human, animals and plants. The concept needed the basic parameters of time in organic (biological) bodies. He completed his work in Lund University, Sweden.

Max Shatz-Anin (1885–1975) was a lawyer, sociologist and publicist. He was comparing different national cultures as to their temporality. He worked out an original method of comparison on the bases of space and time.

Paul Jurevics (1891–1971) was the professor of the Latvian University specializing in the history of philosophy. In 1944 he emigrated to Germany and in 1950 – to Australia. He developed H.Bergson's philosophy of consciousness, especially his temporalism. At the beginning the 30-ties of the previous century he published several articles on the theme of using H.Bergson's ideas in overcoming the economic and social crisis, as well as other negations of civilization.

Keywords: *temporalism, specific times, duration.*

**Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes
pārtapšana par Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju**
*Transformation of the Faculty of Agriculture of the Latvia
University into Jelgava Agricultural Academy*

Kaspars Vārtukapteinis

LLU

Tehniskā fakultāte

Čakstes bulv. 5, Jelgava, LV-3001

E-pasts: *kaspars.vartukapteinis@llu.lv*

Pamatojoties uz arhīvu materiāliem un publikācijām, atspoguļots Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas veidošanās process. Rakstā parādītas 19. gs. 20. gadu nogales un 30. gadu pirmās puses Jelgavas pilsētas pašvaldības aktivitātes, meklējot iespējas atjaunot un izmantot izpostīto Jelgavas pili. Tās noslēdzās ar jaunas augstskolas – Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas – izveidošanu uz LU Lauksaimniecības fakultātes bāzes un izvietojumu grezni atjaunotajā Jelgavas pilī.

Atslēgvārdi: Latvijas Universitāte, Lauksaimniecības fakultāte, akadēmija, Jelgava, pils.

1919. gada 21. novembrī īsi pirms atkāpšanās no Jelgavas tā saucamā Krievijas rietumarmija baltgvaru pulkveža Bermonta-Avalova vadībā pilsētu izlaupīja un nodedzināja vairākas ēkas, arī Jelgavas pili. Celtne izdega pilnīgi, palika tikai mūri [1].

1922. gada 5. aprīlī Jelgavas apriņķa valsts zemju inspektors J. Brunmelis bija sapulcinājis sešu valsts resoru pārstāvjus, lai apspriestu nodedzinātās Jelgavas pils atjaunošanu un izmantošanu. Sapulcējušies vienprātīgi secināja, ka pili nedrīkst atstāt tādā stāvoklī, un vienojās griezties katrs pie savas ministrijas ar lūgumu rūpēties par Jelgavas pils atjaunošanu [2].

Tomēr vairākus gadus pils drupas stāvēja kā stāvējušas. 1923. gadā to liktenis pirmoreiz tika apspriests Latvijas Pieminekļu valdes sēdē, bet 1926. gadā Jelgavas pils tika iekļauta aizsargājamo pieminekļu sarakstā. Nākamajā gadā sāka novākt drupas, likt starpstāvu pārsegumus un jumta konstrukciju. Darbi ieilga. Tos kavēja gan ekonomiskā krīze, gan neskaidrības par celtnes turpmāko izmantošanu [1].

1929. gada 9. oktobrī Jelgavas pilsētas valde sēdē apsprieda jautājumu par dažu Latvijas Universitātes (LU) fakultāšu pārcelšanas lietderību uz Jelgavas pili. Valde nolēma griezties ar ierosinājumu pilsētas domē. Dome šo jautājumu skatīja 16. oktobra sēdē, kurā pilsētas galva Hugo Štoles paskaidroja valdes argumentus. Viens no galvenajiem argumentiem bija tas, ka 1929. gadā daudzus reflektantus, starp kuriem bijis daudz jelgavnieku, neuzņēma Universitātē vietu trūkuma dēļ.

Viņš atzīmēja, ka nav racionāli visas augstskolas koncentrēt Rīgā, kur dārgāka dzīve un dzīvokļu trūkums, un uzsvēra, ka Jelgava ar savu izvietojumu daudzu ceļu krustpunktā un galvaspilsētas tuvumā, ērto satiksmi ar Rīgu un dzīves lētumu esot kā radīta dažu augstāko mācību iestāžu jeb fakultāšu izvietojšanai. Viņš norādīja, ka Jelgavas pils, kurā jau ieguldīti lieli valsts līdzekļi, stāv nepabeigta un neizmantojama, tā būtu ļoti piemērota augstskolas vai arī dažu fakultāšu izvietojšanai. Šo priekšlikumu diktējot arī pašas Jelgavas saimnieciskās intereses, jo Jelgava pēc Latvijas valsts nodibināšanas bija zaudējusi lielu daļu saimniecisko iespēju un saviem spēkiem vien nespēja novērst visus kara postījumus. Dome vienbalsīgi pieņēma lēmumu un uzdeva valdei griezties pie Saeimas, valdības un Latvijas Universitātes ar lūgumu piekrist dažu augstskolas fakultāšu pārceļšanai uz Jelgavu un uzņemt valsts 1930./1931. saimniecības gada budžetā vajadzīgās summas Jelgavas pils galīgai izbūvei augstskolas vajadzībām [3, 1.–2. lpp.].

1929. gada 28. oktobrī pilsētas valde nosūtīja Ministru kabinetam pilsētas galvas H. Štolca un sekretāra V. Švānberga parakstītu vēstuli: „Piesūtot izvilcumu no pilsētas domes lēmuma, jautājumā par dažu Universitātes fakultāšu pārvietošanu uz Jelgavu, pilsētas valde pagodinās lūgt Ministru kabinetu piekrist dažu Universitātes fakultāšu pārvietošanai uz Jelgavu un pils izbūvei augstskolas vajadzībām, kā arī dot attiecīgu rīkojumu par pils izbūvei vajadzīgo summu uzņemšanu Valsts 1930./31. saimniecības gada budžetā.” [3, 3. lpp.] Pielikumā bija pievienots izraksts no domes sēdes protokola. Līdzīga satura vēstules nosūtīja izglītības ministram, Saeimas Izglītības un budžeta komisijām, Iekšlietu ministrijas Pašvaldību departamentam un Latvijas Universitātes Padomei.

Drīz pilsētas valde saņēma LU rektora profesora Augusta Tenteļa parakstītu vēstuli, kas beidzās ar teikumu: „Visu sacīto vērā ņemot, Universitātes padome, savā 6. š. m. sēdē lietu vispusīgi apsvērusi, nāca pie slēdziena, ka Jelgavas pilsētas valdes lūgumu nav iespējams izpildīt.” [3, 5. lpp.] Kā pretargumentus Jelgavas vēlmēm Universitāte minēja milzīgi dārgo pils remontu, tās nepiemērotību augstskolas specifikai, to, ka vienus un tos pašus priekšmetus klausās dažādu fakultāšu studenti. Esot racionālāk, ka Universitātes pašreizējā izveidojumā esot sasniegta vislielākā zinātniskā kopdarbība un izdevumu minimums, jo jebkuras fakultātes pārceļšana traucētu Universitātes vienības ideju un ievērojami palielinātu valsts izdevumus.

Jelgava gan nebija pirmā pretendente uz kādu no Universitātes daļām. Jau 1925. gada 2. septembrī Liepājas pilsētas valde lūdza pārceļt uz Liepāju daļu no LU Medicīnas fakultātes, tās pēdējo kursu [4, 2. lpp.]. Medicīnas fakultāte un Universitātes Padome atzina par neiespējamu izpildīt Liepājas pilsētas valdes lūgumu.

1930. gada 20. janvārī Jelgavas pilsētas valde nolēma, ka Jelgavas piedāvājuma izšķiršana labvēlīgi lielā mērā būs atkarīga no tā, kādu dzīvojamo platību pilsēta varēs piedāvāt tam jauno iedzīvotāju kontingentam, kas ar pārceļamo iestādi ierastos Jelgavā. Informācijas iegūšanai pilsētas valde ar vietējās avīzes „Zemgales Balss” starpniecību griezās pie visiem namu un dzīvokļu īpašniekiem ar lūgumu nedēļas laikā sniegt informāciju, cik brīvu dzīvokļu var piedāvāt, cik istabu ar vai bez mēbelēm var piedāvāt, cik jaunu dzīvokļu un ar cik istabām paredzēts uzcelt tuvāko divu gadu laikā [5]. Uzaiicinājumā bija uzsvērts, ka ātra un pilnīga ziņu iesniegšana var nest lielu labumu visai pilsētai.

Uz uzaicinājumu atsaucās 74 jelgavnieki. Tā tika iegūta informācija, ka Jelgavā ir 335 brīvi dzīvokļi ar 847 istabām, tai skaitā 107 vienistabas, 86 divistabu, 80 trīsistabu, 33 četrstabu, 11 piecistabu, 8 sešstabu, pa diviem septiņu, astoņu, deviņu un vienpadsmitistabu, un pa vienam desmit un trīspadsmitistabu dzīvokļiem. Brīvas bija 450–500 atsevišķas mēbelētas istabas dzīvokļos un pieteiktas dzīvojamo ēku jaunbūves ar 241 dzīvokli (kopā ar 644 istabām). Informāciju par brīviem dzīvokļiem un brīvām istabām pilsētas valde 1930. gada 18. jūlijā nosūtīja iekšlietu, izglītības, finanšu un satiksmes ministram.

1932. gada 2. janvārī pilsētas valde atkārtoti griezās pie Ministru kabineta, atgādinot savu pirms diviem gadiem izteikto lūgumu. 1932. gada 29. februārī Valsts kanceleja nosūtīja Jelgavas pilsētas valdei vēstuli, kurā atzina, ka ierosinājumu izvietot Jelgavas pilī dažas augstskolas fakultātes un valsts iestādes Ministru kabinets principā atbalstot, bet jautājumu konkrēti varēšot izlemt tikai pēc pils savešanas kārtībā, bet tam pašlaik neesot līdzekļu.

Vēl pēc diviem gadiem jau bija iesākusies kustība jelgavnieku neatlaidīgo lūgumu piepildījuma virzienā. 1934. gada 14. aprīlī ir mašīnrakstā rakstīts LU izdevumu aprēķins, „ja ar Valdības rīkojumu divas fakultātes (Filoloģijas un filozofijas un Tautsaimniecības un tiesību zinātņu) būtu jāpārvieto uz Jelgavu” [4, 20. lp.]. Tekstā ar zīmuli izdarīti labojumi – „divas” labots uz „četras”, pierakstot klāt Lauksaimniecības un Teoloģijas fakultāti.

1934. gada 10. septembrī H. Štolcs informēja pilsētas valdi, „ka valdības aprindās uzpeldējis jautājums par Jelgavas atjaunotās pils telpu izmantošanu un sakarībā ar to šinīs dienās paredzams, ka ieradīsies uz vietas dažādu valdības iestāžu pārstāvji” [3, 28. lp.]. Valde nolēma atzīt, ka, ņemot vērā daudzu ceļu krustojumu un ērto satiksmi ar Rīgu, Jelgavas pils telpas piemērotas dažu Universitātes fakultāšu izvietošanai un Jelgava ar savu lielo dzīvokļu izvēli, dzīves lētumu un klusumu piemērota jaunatnes sekmīgam studiju darbam.

1934. gada 11. septembrī LU sniedza atbildi (ar atzīmi „Ioti steidzami”) Izglītības ministrijai uz pieprasījumu par valsts iestāžu telpu vajadzībām. Tajā uzskaitītas nepieciešamās platības pa fakultātēm. Lauksaimniecības fakultātei nepieciešamā platība – 2900 m². Atbildes nobeigumā tika pausta LU attieksme pret kādas tās daļas atdalīšanu: „Kamēr Latvijas Universitāte pastāv kā vienota augstskola, pārvietot kādu no tās daļām citā pilsētā, resp. citā vietā – nav iespējams, jo tad būtu jādala viņas pārvaldes aparāts un darbvedība; būtu jāpieņem jauni mācībspēki tādām disciplinām, ko tagad viens mācības spēks lasa vairākām fakultātēm; atdalītām fakultātēm būtu jāiegādā mācību līdzekļi, kurus tās tagad lieto kopīgi ar citām; telpas un to iekārta būtu pieskaņojamas attiecīgās fakultātes īpatnējām prasībām; tad vēl: atdalīto fakultāšu sarakstīšanās ar Universitātes centrāliem pārvaldes orgāniem u.t.t. Šāda atdalīšana būtu līdzīga jaunas, resp. jaunu augstskolu dibināšanai un prasītu no valsts nesamērīgi lielus līdzekļus.

Jautājums par dažu fakultāšu pārvietošanu citā pilsētā agrāk arī jau cilāts, un motīvi, kas šādi pārcelšanai pretim runā, sīkāk parādīti Universitātes 1929. g. 12. novembra rakstā Nr. 14.409 izglītības ministra kungam.” [4, 34. lp.]

1934. gada 26. septembrī iepazīties ar pili Jelgavā ieradās izglītības ministrs profesors Ludvigs Adamovičs, finanšu ministrs Ludvigs Ēķis, saimniecības

departamenta direktors Jānis Skujevics, Universitātes rektors profesors Jūlijs Auškāps, Mākslas akadēmijas rektors profesors Jānis Kuga, Universitātes saimniecības prorektors Fricis Gulbis [6], satiksmes ministrs Bernhards Einbergs, tieslietu ministrs Hermanis Apsītis, valsts kontrolieris Jānis Kaminskis [7] un citi.

Valsts saimniecības departamenta direktors Skujevics informēja, ka Finanšu ministrija tuvākajās dienās izstrādāšot vairākus Jelgavas pils izmantošanas variantus, kuros paredzēšot dažādu valsts iestāžu pārcelšanu uz Jelgavu. Variantu izstrādāšanā ņemšot vērā ne tikai valsts, bet arī Jelgavas intereses. Iekšlietu ministrijas būvniecības pārvaldes priekšnieks Miežis apsolīja, ka nākamā gada budžetā pils izbūves turpināšanai paredzēšot Ls 250 000 [8].

1934. gada nogalē tika aktīvi apspriesta Dzelzceļu virsvaldes pārcelšanas iespēja uz Jelgavu [9]. Novembra sākumā jau izskanēja šaubas par Dzelzceļu virsvaldes pārcelšanu, un vairāk par šo variantu netika ziņots [10].

1934. gada 14. novembra vakarā Universitātes aulā notika Lauksaimniecības un Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultāšu svinīga sēde, kurā Ministru prezidentam Dr. Kārlim Ulmanim pasniedza LU Goda doktora diplomu. Pēc tam jaunais Goda doktors runāja par lauksaimniecības ekonomisko un politisko nozīmi. Cita starpā viņš teica: „Tā kā Latvija ir lauksaimniecības valsts – mēs izmantosim šī stāvokļa priekšrocības, bet tikai tais robežās, kādas ierādītas lauksaimniecībai, izejot no mūsu valsts sociāli-ekonomiskās struktūras. Nekritīsim galējībā noliegt mums dabas, vēstures, ģeogrāfiskā stāvokļa, saimnieciskās un kultūras attīstības nospraustos uzdevumus kuģniecībā, rūpniecībā, tirdzniecībā, satiksmē. Centīsimies atrast līdzsvaru starp šiem darbības veidiem, līdzsvaru starp viņos nodarbinātām iedzīvotāju grupām un šo grupu vajadzībām un interesēm: vārdu sakot – taisīsim valsts politiku, kurā arī lauksaimniecība ieņem viņai piederošo vietu kā fundamentālā, visizplatītākā, stabilākā nodarbošanās.” [11]

16. martā Jelgavā ieradās Valsts saimniecības departamenta direktors, Iekšlietu ministrijas Būvniecības departamenta direktors, Zemkopības ministrijas Meliorācijas departamenta direktors un vērtēšanas daļas priekšnieks. Rīgas viesi Jelgavas pilsētas valdes locekļa Vernera Gedrovica pavadībā apstaigāja pils telpas un iepazinās ar dažādu iestāžu izvietojuma iespējām pilī. „Zemgales Balss” informēja: „Patlaban pils frontālajā korpusā sagatavo telpas valdības reprezentācijas vajadzībām, cenšoties restaurēt sienas, griestus, izciļņus u.t.t. agrākajā grezumā, agrākajā izskatā, ko mēģina noteikt pēc palikušām fotogrāfijām. Domāts arī par hercogu laiku mēbeļu atgūšanu, kas atrastas Igaunijā. Pils korpusā pilsētas pusē paredzētas telpas muzeja vajadzībām, pie kam ņemta vērā doma par vietējo muzeju apvienošanu. Atzīts arī, ka abiem vietējiem muzejiem tagadējās telpas ir par šaurām. Puslīdz drošs ir jau jautājums par telpu piešķiršanu Jelgavas apgabaltiesai pils korpusā pļavas pusē. Visnenošķirtākais vēl ir jautājums par Lielupes pusē esošā pils korpusa izmantošanu. Valdībā jau pārrunāta iespēja novietot minētās telpās Satiksmes ministriju vai vismaz kādas tai padotas iestādes, bet liekas, ka dažu tehnisku iemeslu dēļ tas nevarēs notikt. Tāpat apspriests arī jautājums par Zemkopības ministrijas meliorācijas departamenta pārcelšanu uz Jelgavas pili, bet arī pret šo nodomu ir iebildumi. Vislielākā iespējamība, ka pilī novietos kādu daļu no Latvijas Universitātes.

Jautājumu par Jelgavas pils izmantošanu apspriedīs Ministru kabinets šodienas un rītdienas sēdē, pēc kam arī būs zināms, kas būs turpmākie pils apdzīvotāji.” [12]

1935. gada 2. aprīlī Finanšu ministrijas Valsts saimniecības departamenta direktors kopīgi ar Valsts budžeta nodaļas priekšnieku nosūtījuši vēstuli Latvijas Universitātei: „Pārrunājot Jelgavas pils telpu sadalīšanas projektu, Ministru kabinets uzdeva tuvāk noskaidrot pils telpu izmantošanas iespējas, starp citu arī par augstskolas dažu fakultāšu pārvešanas iespēju.

Šinī sakarībā valsts saimniecības departaments lūdz nozīmēt Universitātes pārstāvi, kas varētu sniegt attiecīgas izziņas un paskaidrojumus augstāk norādītā jautājumā.” [4, 15. lp.]

Universitāte par pārstāvi nozīmēja saimniecības lietu prorektoru vecāko docentu Frici Gulbi, bet jautājumos, kas skar atsevišķas fakultātes, – šo fakultāšu dekānus.

4. aprīlī Finanšu ministrijas valsts budžeta nodaļā notika apspriede par Latvijas Universitātes humanitāro fakultāšu pārcelšanu uz Jelgavu. Tajā piedalījās Finanšu ministrijas pārstāvis Jānis Lukstiņš, Izglītības ministrijas būvvaldes pārstāvis F. Bračs un Latvijas Universitātes pārstāvji – saimniecības lietu prorektors Fricis Gulbis, Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes dekāns profesors Jānis Kārklīņš, Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns profesors Francis Balodis, Teoloģijas fakultātes dekāns profesors Kārlis Kundziņš un lektors Pauls Lazdiņš.

Atklājot apspriedi, J. Lukstiņš norādīja, ka iepriekšējā apspriedē jau pārrunāts pārcelšanas jautājums ar atsevišķo fakultāšu pārstāvjiem, bet trūkstot pašas augstskolas viedokļa. Esot iesniegti arī daži aprēķini, bet tos vajagot papildināt.

Uz to prorektors F. Gulbis atbildēja: „Latvijas Universitāti dibinot, tās pamatā ir likta ideja par vienotu augstskolu. Tāda tā ir veidota visus 15 pastāvēšanas gadus un tagad tā ir kā vesels organisms ar mērķi – apzināti izveidotiem atsevišķiem orgāniem un to funkcijām. Mehāniska šī organisma dalīšana var nest tam tikai postu, un tāda būtu dažu fakultāšu pārcelšana uz citu pilsētu. Protams, ja valsts dzīvības intereses prasītu kādu upuri, Universitāte ir katru brīdi ar mieru dot to vislielāko. Bet vajadzība aizvietot tukšas telpas Jelgavā nav tāda, ka tās dēļ būtu ārdāma Universitātes vienība un valsts kasei uzliekami prāvi pārcelšanas un pārcelto fakultāšu jaunierīkošanas izdevumi.” [4, 110. lp.] Profesors F. Balodis izteica viedokli, ka apspriede esot lieka, jo pēc viņa informācijas neesot lēmuma par augstskolas pārcelšanas noskaidrošanu.

LU Dekānu padome 1935. gada 6. maija sēdē nolēma: „1. Filoloģijas fakultātes iesnieguma norakstu informācijas nolūkā piesūtīt saimniecības lietu prorektoram un pārējām 3 fakultātēm; 2. Fakultātes, ap kurām lieta šeit grozās, lūgt iesniegt savus memorandus 20 eksemplāros un, pie tam, pēc iespējas drīz; 3. Lūgt prorektoru saimniecības lietās sastādīt kopā ar attiecīgo fakultāšu dekāniem sīki motivētu iesniegumu, zīmējoties uz lietas materiālo un saimniecības pusi; 4. Lūgt rektoru uzņemties sastādīt memorandu, kurš izietu no Universitātes kā tādas; 5. Rektora memorandu, pievienojot tam fakultāšu sastādītos, iesniegt izglītības ministram ar lūgumu tos tālāk virzīt Ministru kabinetā, valdības locekļiem un Finanšu ministrijai.” [4, 112. lp.]

Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns profesors Francis Balodis un sekretārs profesors Kārlis Straubergs savā iesniegumā aprakstīja fakultātes profesoru

panākumus dažādās jomās un cita starpā rakstīja: „Visu to filoloģijas un filozofijas fakultātes mācībspēki ir varējuši darīt tādēļ, ka Latvijas Universitāte atrodas Rīgā, kur mācībspēku un viņu vadīto semināru, tātad arī studentu rīcībā atrodas Valsts vēsturiskais arhīvs, Rīgas pilsētas arhīvs, Valsts bibliotēka, Rīgas pilsētas bibliotēka, Valsts vēsturiskais muzejs, Rīgas pilsētas mākslas muzejs, Pieminekļu valde, Folkloras krātuve, Doma muzejs un arī vēl citas vēstures materiālu un kultūras pieminekļu krātuves. Ja fakultāti pārceltu uz Jelgavu, visas šīs krātuves vairs nevarētu izmantot tais apmēros, kā līdz šim: mācībspēkiem būtu ar biežiem 3 stundu braucieniem no Jelgavas līdz Rīgai un atpakaļ veltī jāzaudē daudz laika, kādēļ tad arī vairs nebūtu iespējams tik intensīvi strādāt un vispār piedalīties valsts un kultūras darbā, kā līdz šim.

Bet Filoloģijas un filozofijas fakultāte savā š. g. 13. aprīļa sēdē vienbalsīgi atzina, ka ar pārcelšanu uz Jelgavu būtu nopietni apdraudēts viss viņas zinātniskais un pedagoģiskais darbs un tādēļ viņa padevīgi lūdž atteikties no projekta pārcelt fakultāti uz Jelgavu un pēc iespējas arī vispār vairs nepacelt jautājumu par fakultātes pārcelšanu no Rīgas uz kādu citu Latvijas pilsētu”. [4, 127. lp.]

29. maijā prorektors Fricis Gulbis rakstiski sniedza informāciju Universitātes rektoram par paredzamajiem izdevumiem sakarā ar ierosināto jautājumu par vārbūtējo 4 fakultāšu pārcelšanu uz Jelgavu (sk. tab.) [4, 113. lp.].

Tabula

Aprēķinātie izdevumi LU fakultāšu un saimniecības nodaļas pārcelšanai uz Jelgavu

Struktūrvienība	Nepiec. telpas, m ²	Gadskārtējais budžeta pieaugums, Ls	Vienreizējie izdevumi, Ls	Kopā, Ls
Filoloģijas un filozofijas fakultāte	5190	117 060	941 578	1 058 638
Lauksaimniecības fakultāte	9000	60 000	660 000	720 000
Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultāte	7260	86 800	784 000	870 800
Teoloģijas fakultāte	650	–	22 080	22 080
Saimniecības padomes nodaļa	1500	47 694	–	47 694
Kopā	23 600	311 554	2 407 658	2 719 212

29. maijā Universitātes rektors Jūlijs Auškāps rakstīja iesniegumu Finanšu ministrijas Saimniecības departamentam, atbildot uz departamenta 24. aprīļa rakstā izvirzīto jautājumu par Universitātes iebildumiem pret dažu fakultāšu pārcelšanu uz Jelgavu. Cita starpā rektors rakstīja: „Tagadējās Universitātes sadalīšanai nevar saskatīt vajadzīgo motīvu. Latvijas teritorija nav tik liela, ka augstskolas vajadzētu vairākās vietās. Ja gribētu radīt vairākus kultūras centrus valstī, tad tie dibināmi tālāk no galvaspilsētas, piemēram, Daugavpilī, Liepājā vai Valmierā, bet nevis Jelgavā, kas pati atrodas Rīgas kultūras sfērā. Mazais atstatums starp Jelgavu un Rīgu paralizē arī nodomu pasargāt jaunatni no lielpilsētas negatīvā ietekmējuma, pie kam Rīgu par lielpilsētu Eiropas mērogā nemaz nevar nosaukt.

Bet maldīgi ir domāt, ka augstskolas saorganizēšanā galvenā loma piekrīt materiāliem apstākļiem. Galvenais ir zinātnieku komplekts. Kam pazīstama Latvijas Universitātes dibināšanas vēsture, tie zina, kādas grūtības radīja mācībspēku sameklēšana. Bija jāaicina arī ārzemnieki. Apstākļi nav bijuši labvēlīgi, lai Latvijas Universitātes pastāvēšanas laikā rastos liels zinātnieku pieaugums. Arī pie pašreizējā, ļoti koncentrētā, augstskolas darbības veida rodas nopietnas bažas par aizejošo mācībspēku atvietošanu tuvākā nākamībā. Jaunas augstskolas dibināšana sastaptos šajā ziņā ar nepārvaramām grūtībām, jo jārada daudz jaunu katedru. Lielāks skaits Latvijas Universitātes profesoru arī nevarētu pārcelties uz Jelgavu, un nevis tāpēc, ka to negribētu, bet gan tāpēc, ka nav atvietojami citā darbā. Tas sakāms taisni par vecākiem mācībspēkiem, kurus zaudējot jeb atvietojojot ar nenobriedušiem jaunākiem, ļoti ciestu attiecīgās fakultātes zinātniskais līmenis. Kamēr mūsu zinātnieku saime nav ievērojami pieaugusi, stingri jāseko vispārīgam principam arī augstākās izglītības lietā, ka spēku dalīšana ir to vājināšana, koncentrēšana – to stiprināšana. Savu tagadējo stāvokli Latvijas Universitāte sasniegusi tik īsā laikā un tik grūtos apstākļos tikai kā vienota augstskola.

Apskatot studentu stāvokli, jāatzīmē, ka to vairums iekārtojies tā, ka var studēt tikai Rīgā, jo viņi dzīvo pie vecākiem jeb radiem, vai arī paši pelna šeit maizi. Ja viņiem studijas jāturpina Jelgavā, tad daudziem, galvenokārt latviešiem, tās jāpārtrauc. Juridiski valstij par to varbūt nebūs jāatbild, bet morāli gan. Tāpēc fakultāšu pārcelšana uz Jelgavu kārtojama tā, ka tur sākumā atver tikai pirmo kursu, atstājot vecākos kursus uz dažiem gadiem Rīgā. Tas lietu sarežģī tik lielā mērā, ka pie pārcelšanas var stāties tikai visai svarīgu iemeslu dēļ, kādi Universitātei nav zināmi un kurus tā nevar apsvērt.

No sacītā un arī no fakultāšu paskaidrojumiem redzam, kāpēc Latvijas Universitāte nevar atzīt par lietderīgu dažu tās fakultāšu pārcelšanu uz Jelgavu. Ja tomēr kādi citi motīvi spiestu pārcelšanu izdarīt, mācībspēki pieliks visus spēkus šā uzdevuma veikšanai. Būtu vēlams visā drīzumā pieņemt šajā jautājumā noteiktu un galīgu lēmumu, jo Universitāte stājusies pie vēl lielākas fakultāšu darbības apvienošanas taupības un darba racionalizācijas labā. Šis darbs būtu dalīšanas gadījumā lieks.” [4, 120.–121. lp.]

Rektora rakstam pielikumā pievienoti visu 4 fakultāšu skaidrojumi. To saturs ir līdzīgs rektora un Filoloģijas un filozofijas fakultātes rakstu saturam. Teoloģijas fakultātes raksta pirmā rindkopa arī ir liecība tam, ka sākotnējā uz Jelgavu pārceļamo fakultāšu skaitā Lauksaimniecības fakultātes nebija: „Teoloģijas fakultāte saņēmusi Finanšu ministrijas valsts budžeta nodaļas paziņojumu, ka Latvijas Universitātes trim fakultātēm – Filoloģijas un filozofijas, Tautsaimniecības un tiesību zinātņu un Teoloģijas – sakarā ar Jelgavas pils izbūvi nopietni jāērķinās ar iespējamo viņu pārcelšanu no Rīgas uz Jelgavu.” [4, 131. lp.]

Lauksaimniecības fakultāte savā rakstā atzīmēja, ka fakultāte ar abām nodaļām aizņemot apmēram 3650 m². 1922.–1924. gadā, izbūvējot telpas fakultātes speciālām vajadzībām Kronvalda bulvārī 1, izlietots apmēram Ls 180 000 un Baznīcas ielā – Ls 60 000. Speciālās izbūves aptverot 7 laboratorijas, no kurām divas Baznīcas ielā vēl beidzot būvēt – ar apmēram 4000 metru gāzes un ūdensvada cauruļu kopgarumu,

250 studentu laboratorijas vietām, kas izvietotas pie speciāli iebūvētiem galdiem ar aptuveni 400 metru kopgarumu.

Gandrīz gadu neparādījās nekāda informācija par pils izmantošanu, tā nav sastopama arī Ministru kabineta sēžu protokolos. Aktīva, konkrēta un mērķtiecīga darbība sākās 1936. gada maijā.

1936. gada 11. maijā avīze „Brīvā Zeme” publicēja rakstu, kurā informēja par jau diezgan drošiem iespējamiem Jelgavas pils izmantošanas variantiem – pārceļot uz pili pirms gada dibināto Lauksaimniecības kameru un Universitātes Lauksaimniecības fakultāti, pārveidojot to par patstāvīgu augstskolu – Lauksaimniecības akadēmiju. Raksts vēstīja, ka Lauksaimniecības kameras pārcelšana uz Jelgavas pili esot pārdomāta un apsvērta un jau puslīdz droši varot teikt, ka šī pārcelšanās notikšot. Kamera aizņemšot mazāk par pusi no pils telpām, tādēļ jādoma par pils pārējās daļas izmantošanu. Tas izvirzot jautājumu par LU Lauksaimniecības fakultātes pārcelšanu uz Jelgavu. Rakstā tiek argumentēta šāda soļa iespējamība, kā piemēru minot neseno Tartu Universitātes Tehniskās fakultātes pārcelšanu uz Tallinu. Kā racionālāks tiek atzīts variants piešķirt LF patstāvību un pārveidot to par patstāvīgu augstskolu – Lauksaimniecības akadēmiju. Šim variantam kā labs paraugs tiek minēta Lietuvas Lauksaimniecības akadēmija Dotnuvā. Autors rakstu beidz ar konstatējumu: „Tātad – labu gribu, par visām lietām personīgo interešu atmešanu un – lauksaimniecības akadēmija Jelgavas pilī būs.” [13]

14. maijā Lauksaimniecības fakultātes dekāns profesors Paulis Lejiņš ir rakstījis plašu atbildi „Brīvajai Zemei” uz tās 11. maija numurā ievietoto rakstu par fakultātes pārcelšanu uz Jelgavu. Cita starpā profesors rakstīja: „Ja valdība gribētu pasvītrot lauksaimniecības zinātnes un augstākās izglītības nozīmi, piešķirot tai lielāku patstāvību, tad tas, pēc šo rindiņu autora un Lauksaimniecības fakultātes saimes domām, būtu izdarāms pārvēršot fakultāti akadēmijā, atstājot to Rīgā. Ar šādu rīcību atkristu lielie mantas un laika zaudējumi, kādi rastos pārceļot fakultāti uz Jelgavu, bet būtu paturēta arī liela daļa to priekšrocību, ko dod vienotā Universitāte, proti, mācībspēku ietaupījums un, pats galvenais, studējošo garīgā horizonta paplašināšana varētu turpināties netraucēti. Universitāte ar akadēmiju uz statūtu pamatiem varētu atrasties veselīgā sadarbībā un viena otru radniecīgos priekšmetos apkalpot, līdzīgi kā tas līdz šim bija fakultāšu starpā. Ar zemi arī lauksaimniecības studenti tiks ciešāk saistīti ar jauno iepriekšējās prakses prasību, un, uzlabojoties satiksmei ar fakultātes saimniecību Rāmavū, šī saistīšanās ar zemi arvien top un varētu tapt vēl daudz ciešāka.” [4, 150.–152. lp.]

19. maijā Valsts un Ministru prezidents pieņēma Lauksaimniecības fakultātes līdzšinējo dekānu profesoru Pauli Lejiņu un nākamo dekānu vecāko docentu Pēteri Kulitānu [14, 15]. Pēteri Kulitānu par dekānu 1936./37. mācību gadam (01.07.1936. – 30.06.1937.) ievēlēja fakultātes padome un 5. maijā apstiprināja Ministru kabinets [16, 92. lp.]. Tikšanās laikā pārrunāja Lauksaimniecības fakultātes pārcelšanas iespējas uz Jelgavu.

1936. gada 17. jūnijā Valsts un Ministru prezidents Kārlis Ulmanis pirmo reizi apmeklēja Jelgavas pili. Šī apmeklējuma rezultātus apkopojusi „Brīvā Zeme” nākamās dienas numurā: „Ja jautājums par Lauksaimniecības kameras pārcelšanu uz Jelgavu bija jau izšķirts, tad dzīvas pārrunas līdz vakardienai arvien vēl bija par

Lauksaimniecības fakultātes iespējamo pārcelšanu. Pils apskatē, kas notika vakar Valsts Prezidentam un daudziem ministriem klātesot, galīgi noskaidrojās, ka arī Lauksaimniecības fakultātes pārcelšana uz Jelgavu pilnīgi iespējama un lietderīga. Grūtības fakultātei vienīgi varēja radīt laboratoriju iekārtošana tagadējās pils telpās. Laboratorijas prasa daudzus īpašus pievadus un citas ierīces, kas šajās telpās būtu grūtāk iekārtojamas. – „Tad laboratorijām būs jāceļ vēl ceturtais pils spārns” noteica Prezidents. – „Tā jau mūsu karstākā vēlēšanās,” atbildēja Lauksaimniecības fakultātes dekāns profesors Paulis Lejiņš. „Tādā gadījumā pret fakultātes pārcelšanos uz Jelgavu mums nav ne mazāko iebildumu un to var tikai apsviekt.”

Ir ļoti iespējams, ka Lauksaimniecības fakultāti, pārceļot uz Jelgavu, pārvērs par patstāvīgā iestādē – Lauksaimniecības akadēmijā.” [17]

1936. gada 26. jūnijā Ministru kabinets nolēma: „1. Piešķirt Latvijas Lauksaimniecības kamerai Jelgavas pils ziemeļrietumu spārnā un upes korpusā dzīvojamās telpas ar kopplatību 4015 kv. m; [...]; 3. Uz Jelgavu pārceļama Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultāte, pārvēršot to patstāvīgā Lauksaimniecības akadēmijā, un tās rīcībā nododamas pēc kameras novietošanas atlikušās brīvās telpas piln; 4. Uzdot Iekšlietu ministrijai izstrādāt saskaņā ar Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultāti pēdējai vajadzīgo telpu izbūves un vajadzīgo piebūvju projektu līdz ar attiecīgiem aprēķiniem.” [16, 139. lp.] Nākamajā dienā savus lasītājus par to informēja arī „Brīvā Zeme” [18].

1. jūlijā notika Lauksaimniecības fakultātes Padomes ārkārtas sēde saistībā ar valdības lēmumu. „Brīvā Zeme” par to rakstīja: „Šodien plkst. 12 Lauksaimniecības fakultātes aulā notika fakultātes ārkārtējā sēde, ko sasauca fakultātes dekāns profesors Paulis Lejiņš pēc valdības lēmuma par Lauksaimniecības fakultātes pārvēršanu akadēmijā un pārcelšanu uz Jelgavu. Sēdi ievadīja jaunais fakultātes dekāns vecākais docents Pēteris Kulitāns [stājās amatā ar 1. jūliju – K. V.], paziņojot, par valdības lēmumu. Viņš uzaicināja fakultātes mācībspēkus izteikt pateicību Valsts Prezidentam Dr. Kārlim Ulmanim par fakultātei piešķirto godu, pārveidojot to par Lauksaimniecības akadēmiju un tādā kārtā izceļot tās nozīmi visu pārējo fakultāšu starpā. Ar sajūsmu fakultāte šim ierosinājumam pievienojās.” [19]

1936. gada 14. jūlijā Ministru kabinets pieņēma uzdevumus turpmākai valdības darbībai 1936./37. budžeta gadā. Izglītības ministrijai starp citiem pienākumiem tika uzdots arī izstrādāt likuma projektu par Lauksaimniecības akadēmiju [16, 165. lp., 20]. 16. septembrī LU padome Izglītības ministrijas uzdevumu par likumprojekta izstrādi uzdeva izpildīšanai Lauksaimniecības fakultātei [4, 154. lp.].

1937. gada 25. maijā Ministru kabinets nodibināja komisiju Lauksaimniecības akadēmijas mācību programmu un Jelgavas pils pārbūves un jaunbūves plāna izstrādāšanai [21, 120. lp., 22]. Komisijas priekšsēdētājs bija Izglītības ministrijas pārstāvis un loceklis – Zemkopības un Iekšlietu ministrijas, Lauksaimniecības kameras, Latvijas Universitātes un LU Lauksaimniecības fakultātes pārstāvji. Šajā komisijā darbojās [23, 6. lp.] izglītības ministrs profesors Augusts Tentelis, Zemkopības ministrijas Zemkopības departamenta direktors Pēteris Grāvis, Iekšlietu ministrijas Būvniecības departamenta direktors Parsivals Miezijs [citur minēts Pēteris Miezijs – K. V.], Lauksaimniecības kameras ģenerālsekretārs Kārlis Saliņš, LU saimniecības lietu prorektors Jānis Kārklīņš, Lauksaimniecības fakultātes dekāns Pēteris Kulitāns,

epizodiski Lauksaimniecības fakultātes mežkopības nodaļas vecākais docents Andrejs Teikmanis. Komisijai bija vairāk nekā 20 sēžu [23].

Sagatavošanās procesā pārejai uz patstāvīgu lauksaimniecības augstskolu Universitāte no 1937. gada 1. novembra līdz 3. decembrim nosūtīja uz Rietumeiropu Lauksaimniecības fakultātes dekānu vecāko docentu Pēteri Kulitānu un vecāko docentu Rūdolfu Markusu (17. novembrī viņu ievēlēja par profesoru), lai tuvāk iepazītos ar lauksaimniecības un mežsaimniecības augstskolām. Tika apmeklētas 15 augstskolas: Lauksaimniecības fakultātes Tartu Universitātē Igaunijā, Somijas Universitātē, Berlīnes Universitātē, Minhenes Tehniskajā augstskolā, Drēzdenes Tehniskajā augstskolā, Zviedrijas Mežsaimniecības augstskola Stokholmā un Lauksaimniecības augstskola Ultunā, Norvēģijas Lauksaimniecības augstskola Asā, Dānijas Lauksaimniecības un veterinārijas augstskola Kopenhāgenā, Ebersvaldes Mežsaimniecības augstskola Vācijā, Šveices Tehniskās augstskolas Lauksaimniecības un Mežsaimniecības nodaļa Cīrihē, Čehoslovākijas Tehniskās augstskolas Lauksaimniecības un Mežsaimniecības nodaļa Prāgā, Čehoslovākijas Lauksaimniecības augstskola Brno, Polijas Galvenā Lauksaimniecības augstskola Varšavā, Lietuvas Lauksaimniecības akadēmija Dotnuvā. Pēc atgriešanās komandētie iesniedza valdībai plašu komandējuma pārskatu [4, 204.–228. lp.]. Ministru kabinets jau 17. jūnijā bija atļāvis Izglītības ministrijai piešķirt Ls 3000 komandējuma izdevumu segšanai [16, 137. lp.].

Latvijas Universitātes dekānu Padome akceptēja Lauksaimniecības akadēmijas satversmi 1937. gada 29. novembrī [24]. Universitātes Padome to pieņēma 2. decembrī [25].

1938. gada 10. maijā Ministru kabinets par Lauksaimniecības fakultātes dekānu jaunajam 1938./39. mācību gadam apstiprināja fakultātes ievēlēto vecāko docentu Pāvilu Kreišmani [21, 128. lp.].

1938. gada 20. decembrī Ministru kabinets pieņēma Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas satversmi [26, 274. lp.; 27]. Arhīvā glabājas satversmes MK pieņemtais teksts ar Valsts un Ministru Prezidenta Dr. K. Uīmaņa parakstu [28, 12.–25. lp.]. Prezidents likumu „Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas satversme” izsludināja 23. decembrī [29].

Satversme noteica, ka Jelgavas Lauksaimniecības akadēmija ir augstākā lauksaimniecības un mežsaimniecības zinātnes un izglītības iestāde. Tās uzdevums – veicināt zinātnisku pētīšanu un zinātnes izplatīšanu tautā un sniegt saviem audzēkņiem augstāko izglītību lauksaimniecībā un mežsaimniecībā. Akadēmijā bija paredzētas divas fakultātes – Lauksaimniecības un Mežsaimniecības fakultāte. Satversmē bija arī atsevišķa sadaļa „Pārejas noteikumi Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes pārveidošanai par Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju”. Pārejas noteikumi paredzēja, ka Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas pagaidu rektoru uz 1 gadu ievēlē Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultāte un apstiprina Ministru kabinets. Satversmes spēkā stāšanās bija noteikta ar 1939. gada 1. jūliju.

1939. gada 18. februārī izglītības ministrs profesors Jūlijs Auškāps rakstīja Universitātes rektoram: „Saskaņā ar pārejas noteikumu Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes pārveidošanai par Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju 1. pantu, lūdzu Jūs, augsti godājamais rektora kungs, uzaicināt Universitātes

Lauksaimniecības fakultāti ievēlēt Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas pagaidu rektoru uz 1 gadu, kuru Ministru kabinets apstiprinātu amatā ar š. g. 1. jūliju, bet pirms tam pagaidu rektora amatā ievēlētai personai varētu uzdot veikt minētās akadēmijas organizēšanas darbus.” [4, 253. lp.]

Lauksaimniecības fakultātes Padome 8. martā ar 16 balsīm „par” un vienam atturoties par Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas pagaidu rektoru ievēlēja fakultātes dekānu vecāko docentu Pāvilu Kreišmani [4, 255. lp.]. Ministru kabinets pagaidu rektoru apstiprināja amatā jau nākamajā dienā pēc ievēlēšanas – 9. martā un līdz 1. jūlijam uzdeva organizēt akadēmiju.

Notika fakultātes aktīva gatavošanās pārejai jaunajā statusā uz Jelgavu. 1939. gada 24. aprīlī Universitātes dekānu Padome apstiprināja Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas personālu 1939./40. mācību gadam. Personāla saraksts paredzēja 67 pilnas slodzes mācībspēkus: 10 profesorus (alga Ls 500), 9 vecākos docentus (Ls 420), 7 docentus (Ls 375), 22 vecākos asistentus (Ls 282), 6 asistentus (Ls 255), 10 jaunākos asistentus (Ls 230), 2 pirmās šķiras lektoros (Ls 282) un 1 otrās šķiras instruktoru (Ls 229) [4, 258.–260. lp.]. Bez tam bija paredzēti 4 ārštata docenti un 4 ārštata lektori. Apkalpojošais personāls bija paredzēts ar 38 štata un 7 ārštata darbiniekiem. Akadēmijas administrācijā bija paredzēti rektors (Ls 400), prorektors (Ls 300), akadēmijas sekretārs (Ls 75), abu fakultāšu dekāni (Ls 120) un fakultāšu sekretāri (Ls 50). Lauksaimniecības fakultātes dekānam 1939./40. mācību gadā bija paredzēta papildu atlīdzība Ls 495, Mežsaimniecības fakultātes dekānam – Ls 225.

Katra katedra gatavojās pārvietošanai uz Jelgavu, plānoja savu attīstību jaunajā vietā un jaunajos apstākļos. Saglabājies Lauksaimniecības mašīnu katedras vadītāja profesora Arvīda Leppika 1939. gada 1. maijā akadēmijas pagaidu rektoram rakstīts iesniegums [30, 1. lp.]. Tajā profesors formulējis uzdevumus katedrai jaunajos apstākļos un uzskaitījis 6 galvenos darbības virzienus. Tālāk atbilstoši uzdevumiem uzskaitītas nepieciešamās rīcības un lūgumi rektoram.

1939. gada 30. jūnijā izglītības ministrs Jūlijs Auškāps parakstīja 85. rīkojumu: „Saskaņā ar Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas satversmes /Lik. kr. 1938. g. 231/ spēkā stāšanos 1939. gada 1. jūlijā, Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijai sākt savu darbību ar 1939. gada 1. jūliju Jelgavā, Viestura piemiņas pilī. Par minētās akadēmijas pagaidu rektoru uz vienu gadu ar Ministru kabineta 1939. gada 9. marta lēmumu apstiprināts vecākais docents Dr. agr. Pāvils Kreišmanis, skaitot ar 1939. gada 1. jūliju.” [23, 32. lp.]

1. jūlijā Jelgavu apmeklēja Valsts prezidents Kārlis Ulmanis. Viņš Jelgavā ieradās pirms plkst. 9 un iepazinās ar pēdējā laikā veiktajiem būvniecības darbiem pilī un lauksaimniecības izstādī, kas bija veidota kā „Atjaunotās valsts” 5 gadu sasniegumu skate. Pie pils prezidentu sagaidīja akadēmijas rektors Pāvils Kreišmanis, Lauksaimniecības kameras priekšsēdētājs Rūdolfs Dzērve, Būvniecības departamenta direktors Pēteris Miezišs, Jelgavas pilsētas galva Kristaps Frickauss un citi. Rektors apsveica prezidentu kā pirmo Lauksaimniecības akadēmijas apmeklētāju [31].

Pirmdiena, 3. jūlijs, bija Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas pirmā darba diena. Pulksten 13 notika akadēmijas Padomes svinīgā sēde. Uz to ieradās izglītības ministrs profesors Jūlijs Auškāps, zemkopības ministrs Jānis Birznieks un Latvijas Universitātes rektors profesors Mārtiņš Prīmanis. Apsveikuma runu teica izglītības

ministrs, nododot arī Prezidenta apsveikumu [32, 33]. Apsveikuma runu teica arī zemkopības ministrs [34]. Universitātes rektors novēlēja, lai draudzība starp abām augstskolām nezūd, jo tās vieno pagājušie 20 gadi un nākotnes uzdevumi.

VĒRES

1. Lancmanis I. *Jelgavas pils*. 3. papildin. izd. R., Zinātne, 2006. 238 lpp.
2. LVVA, 1677. f., 1. apr., 4964. l. [114].
3. LVVA, 807. f., 4. apr., 504. l. [130].
4. LVVA, 7427. f., 6. apr., 217. l. [127].
5. Uzaicinājums // *Zemgales Balss*. 1930, 22. janv.
6. Izglītības un finanšu ministri Jelgavā: Jelgavas pils liktenis izšķiras // *Zemgales Balss*. 1934, 27. sept.
7. Valdības pārstāvji Jelgavas pilī // *Zemgales Balss*. 1934, 28. sept.
8. Jelgavas intereses ievēros // *Zemgales Balss*. 1934, 28. sept.
9. Rīdzinieku domas par pārcelšanos uz Jelgavu // *Zemgales Balss*. 1934, 24. okt.
10. Dzelzceļu virsvaldi uz Jelgavu nepārcels? // *Zemgales Balss*. 1934, 6. nov.
11. Lauksaimniecības ekonomiskā un politiskā nozīme: Universitāte godina valsts vadītājus // *Zemgales Balss*. 1934, 16. nov.
12. Šodien lems par Jelgavas pili // *Zemgales Balss*. 1935, 18. martā.
13. Lauksaimniecības akadēmiju – Jelgavas pilī, kopīgi ar Lauksaimniecības kameru un Zemgales muzeju Jelgava kļūs par lielu kultūras centru // *Brīvā Zeme*. 1936, 11. maijā.
14. Par Lauksaimniecības fakultātes pārcelšanu uz Jelgavas pili // *Brīvā Zeme*. 1936, 20. maijā.
15. Vai Lauksaimniecības fakultāti pārcels uz Jelgavu? // *Zemgales Balss*. 1936, 20. maijā.
16. LVVA, 1307. f., 1. apr., 308. l.
17. Valsts 20 gadu svētkos Lauksaimniecības fakultāte ieies Jelgavas pilī // *Brīvā Zeme*. 1936, 18. jūnijā.
18. Lauksaimniecības akadēmija Jelgavas pilī // *Brīvā Zeme*. 1936, 27. jūnijā.
19. Lauksaimniecības fakultāte pateicas Valsts Prezidentam // *Brīvā Zeme*. 1936, 1. jūlijā.
20. Valdības turpmākie nodomi: Atzinumi un uzdevumi mākošam darbam // *Brīvā Zeme*. 1936, 15. jūlijā.
21. LVVA, 1307. f., 1. apr., 310. l.
22. Izstrādās Lauksaimniecības akadēmijas mācību programmu // *Brīvā Zeme*. 1937, 26. maijā.
23. VVA, 1632. f., 2. apr., 698. l.
24. Lauksaimniecības akadēmijas satversme izstrādāta // *Brīvā Zeme*. 1937, 30. nov.
25. Lauksaimniecības akadēmijas satversmei Universitāte piekritusi // *Brīvā Zeme*. 1937, 2. dec.
26. LVVA, 1307. f., 1. apr., 313. l.
27. Rudenī durvis vērs Jelgavas Lauksaimniecības akadēmija: Ministru kabinets pieņēmis akadēmijas satversmi // *Brīvā Zeme*. 1938, 21. dec.
28. LVVA, 1307. f., 1. apr., 103. l.

29. Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas satversme // *Valdības Vēstnesis*. 1938, 23. dec.
30. LVVA, 5636. f., 3. apr., 38. l.
31. Prezidents Jelgavā // *Brīvā Zeme*. 1939, 1. jūl.
32. Jelgavas Lauksaimniecības akadēmija sola skaistākos un bagātākos augļus tautai // *Zemgales Balss*. 1939, 4. jūl.
33. Lauksaimniecības akadēmija – Latvijas maizes klēfī // *Brīvā Zeme*. 1939, 4. jūl.
34. Ražas pavairosim ar zinātnes un tehnikas palīdzību // *Zemgales Balss*. 1939, 4. jūl.

Summary

Based on the materials from archives and publications the article reflects the process of formation of the Latvian Agricultural Academy. The activities of the Jelgava City Municipality at the end of the 20-ties and the first half of the 30-ties of the 19th century in the search for the possibilities to restore and use the Jelgava Palace are described. In the result a new higher school – the Latvian Agricultural Academy was established on the base of the Faculty of Agriculture at the University of Latvia and housed in the luxuriously restored Jelgava Palace.

Keywords: *Latvia University, Latvian Agricultural Academy, academy, Jelgava, palace.*

**Poļu zinātnieku ieguldījums
augstākās tehniskās izglītības attīstībā Latvijā**
*Polish Scientists' Contribution to Development
of Higher Technical Education in Latvia*

Ilgars Grosvalds

LU, RTU Latvijas Ķīmijas vēstures muzejs
Kronvalda bulv. 4, Rīga, LV-1586

Ivans Griņevičs

Latvijas Zinātņu vēstures asociācija
Kurzemes prospekts 88–11, Rīga, LV-1069
E-pasts: *biedriba_inflanty@inbox.lv*

Rakstā aplūkota poļu zinātnieku darbība Rīgas Politehnikuma (RP) (1862–1896), Rīgas Politehniskā institūta (RPI) (1896–1918), Latvijas Universitātes (LU) (1918–1940), Latvijas Lauksaimniecības universitātes (LLU) (no 1960) un Daugavpils Pedagoģiskā institūta (DPI) (1952–1993) laikā.

Atslēgvārdi: RP, RPI, LU, LLA, DPI, poļu mācībspēki.

Daudziem Polijā dzimušiem Rīgas Politehnikuma un Rīgas Politehniskā institūta absolventiem pēc augstskolas beigšanas pavērās iespējas akadēmisko darbību turpināt savā *Alma Mater*. Viņu vidū ir Benedikts Vodzinskis, Mečislavs Šistovskis, Bruno Abdank-Abakanovičs, Ādams Jans Milodrovskis, Jans Viktors Tomašs Zavidskis, Ādams Sluckis, Stefans Bazarevskis, Jozefs Mikolovskis-Pomorskis, Konstantīns Rončevskis, Valdemārs Fišers un Tadeušs Rudzkijs [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7].

Benedikts Vodziņskis (1859–1926) – RPI docents (1891–1894), profesors (1894–1918), RPI vicedirektors (1892–1902) un inženieru nodaļas dekāns (1903–1918). Risinājis tiltu celtniecības un materiālu pretestības jautājumus. 1916. gadā, kad institūts bija evakuācijā Maskavā, viņu iecēla par RPI direktoru, bet cariskās Krievijas valdība neapstiprināja šajā amatā. Daudzi viņa raksti publicēti poļu žurnālā „Przegląd Techniczny” („Tehniskais Apskats”).

Mečislavs Šistovskis (1852–?) – būvstatikas un hidrotehnikas speciālists, Ventspils ostas celtniecības vadītājs, strādājis RPI par tiltu būves docentu (1903–1906). Par atbalstu 1905. gada revolūcijas dalībniekiem viņu atbrīvoja no Ventspils ostas celtniecības priekšnieka (vadītāja) pienākumiem, arī ceļš uz profesūru augstskolā viņam bija slēgts. Par viņa tālākām dzīves gaitām nekas nav zināms.

Bruno Abdank-Abakanovičs (1852–1900) – RP celtniecības rasēšanas asistents (1874–1875) un inženierzinātņu docents. Vadījis elektrotehnisko biroju Varšavā un Vīnē. Viņš izgudroja jauna tipa elektrisko lampu un elektromašīnas tinumu veidu.

Ādams Jans Milodrovskis (1872–?) – RPI asistents (1904–1906) un pasniedzējs (1906–1918) šķiedrvielu specialitātē.

Jans Viktors Tomašs Zavidskis (1866–1928) [8, 9, 10] – RPI asistents (1900–1907) un docents fizikālajā ķīmijā (1907), profesoru Paula Valdena un Karla Bišofa asistents. Veicis pētījumus par tvaika spiedieniem bināros šķīdumos, noskaidrojot to atkāpes no Raula likuma, risinājis kinētikas jautājumus katalīzē un autokatalīzē. Pazīstams kā zinātnes vēsturnieks. Viņš kļuva par Varšavas Universitātes rektoru (1918–1919), prorektoru (1919–1921) un profesoru (1920–1928), vadīja zinātnes un augstskolu departamentu (1924–1925). Bija zinātņu akadēmijas Krakovā un Tehnisko zinātņu akadēmijas Varšavā loceklis.

Ādams Sluckis (1865–?) – RP asistents tvaika mašīnu un turbīnu celtniecībā (1892–1893), kļuva par Ļovovas Politehniskā institūta profesoru (ar 1911).

Stefans Bazarevskis (1871–1943) – RPI asistents (1904–1907, 1909–1912) un docents augsnes ķīmijā un mikrobioloģijā. Pēc Viļņas augstskolas atjaunošanas 1919. gadā kļuva par tās profesoru un turpināja Rīgā iesāktos darbus lauksaimniecības ķīmijā un mikrobioloģijā.

Jozefs Mikolovskis-Pomorskis (1868–1935) – RPI profesora G. Tomsa agronomiskās stacijas asistents (1885–1895). Publicējis vairāk nekā 100 darbu lauksaimniecības ķīmijā, augsnes zinībās un lauksaimniecības ekonomikā. Bija Varšavas Universitātes profesors (1916–1918). Viens no Galvenās lauksaimniecības skolas Varšavā organizatoriem 1918. gadā un tās rektors (1918–1920, 1928–1929).

Konstantīns Rončevskis (1875–1835) – arhitektūras vēsturnieks un tēlnieks, RPI arhitektūras nodaļas docents un profesors (1899–1905), pievērsās antīkās arhitektūras izpētei. 1905. gadā publicēja darbu „Mākslinieciskie motīvi Romas celtniecībā”. Devās uz Parīzi, apguva tēlniecību Rodēna studijā. 1912. gadā Rončevskis atgriezās Rīgā, no jauna kļuva par RPI profesoru. Publicēja darbu „Romas triumfālās arkas”. Viņš veidojis arī gleznotāja Vilhelma Purvīša (1911) un profesora Paula Valdena bistes.

Valdemārs Fišers (1881–1934) [11, 12] – pēc RPI ķīmijas fakultātes beigšanas Leipcigas Universitātē 1907. gadā aizstāvēja *Dr. philol.* grādu, kļuva par RPI analītiskās ķīmijas asistentu, 1912. gadā lasīja analītisko ķīmiju, bet 1913. un 1914. gadā – fizikāli ķīmiskās metodes analītiskajā ķīmijā. 1914. gadā Harkovas Universitātē aizstāvēja maģistra disertāciju par pārsātinātiem šķīdumiem. Viņu ievēlēja par vispārīgās ķīmijas profesoru Rīgas Politehniskajā institūtā.

Tadeušs Rudzkišs (1871 – pēc 1900) – pēc RPI mehāniskās nodaļas beigšanas ieguva Leipcigas Universitātes filozofijas grādu, kļuva par augstākās matemātikas un tehniskas mehānikas docentu savā *Alma Mater* Rīgā (1896–1900).

Poļu tautības RPI mācītbspēki, kas mācījušies citās mācību iestādēs, bija Kijevas Universitāti beigušais Vladislavs Jans Jakubovskis, Leipcigas Universitāti – Mečislavs Centneršvērs, Tērbatas Universitāti – Konstantīns Cumfts, Pēterburgas

civilo inženieru institūtu – Ādams Arnolds Jenšs, Viktors Erenfeihts un Ernests Frisendorfs [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7].

Vladislavs Jans Jakubovskis (1866–1917) – RPI krievu valodas docents (no 1899).

Mečislavs Centneršvērs (1874–1944) [13] – RPI institūta asistents (1898–1904), docents (1904–1917) un fizikālās ķīmijas profesors (1917–1918). Kopā ar P. Valdenu veica pētījumus par neūdens šķīdumiem. Pazīstami arī viņa darbi ķīmijas kinētikā. Kā ķīmijas vēsturnieks viņš publicējis grāmatu „Ķīmijas vēsture”, kas veltīta P. Valdenam, izdota poļu (1909) un krievu valodā (1912).

Konstantīns Cumfts (1869–1913) – RPI pasniedza komerciālo aritmētiku. Rīgā aktīvi darbojās poļu organizācijās.

Ādams Arnolds Jekšs (1866–1920) [14] – RPI adjunktprofesors (1905–1907) un profesors (1907–1918), lasīja ūdensapgādes un kanalizācijas kursus. Projektējis un izbūvējis komunālās saimniecības ietaises Kazanā, Orenburgā, Žitomirā u. c. Krievijas pilsētās.

Viktors Erenfeihts (1869–1917) – RPI adjunktprofesors (1907–1917). Publicējis vairākus darbus ģeodēzijā.

Ernests Frisendorfs (1873–1937) – arhitekts, RPI docents celtniecības tiesībās un tāmes aprēķinos (1907–1910). Pēc Pirmā pasaules kara bija Polijas sabiedrisko darbu ministrijas nodaļas vadītājs.

Rišards Bilers (1878–1945) – RPI docents mežsaimniecībā (1915–1918). Varšavā publicējis divsējumu mācību grāmatu „Mežsaimniecība” („Hodowla lasu”) (1922–1924).

Poļu zinātnieki Latvijas Universitātē

Latvijas Universitātē pēc Pirmā pasaules kara strādāja vairāki poļu zinātnieki: Konstantīns Rončevskis arhitektūras vēsturē, Mečislavs Centneršvērs un Voldemārs Fišers ķīmijā, Juliuss Kšizanovskis un Staņislavs Kšizanovskis filoloģijā [15, 16, 17, 18].

Konstantīns Rončevskis (1875–1935) [19] – darbojās LU kā ārštata profesors klasiskās arhitektūras vēsturē (1921–1935) un Latvijas Mākslas akadēmijā kā Tēlniecības meistaradbnīcas vadītājs (1921–1935). Viņš bronza un marmorā veidojis ievērojamu latviešu kultūras darbinieku bistes: Dainu tēva Krišjāņa Barona (1923), tēlnieka Burharda Dzeņa (1925), komponista Andreja Jurjāņa (1928), gleznotāja Ludolfa Liberta (1926), komponista Jāzepa Vītola (1929), dzejnieka Raiņa (1930) bisti, kā arī stilizētus ar pagātnes tematiku saistītus portretus – „Centurions” (1925) un „Ēģiptietis” (1934). Darinājis pieminekli komponistam Andrejam Jurjānam Rīgā, Meža kapos. Viņš ir ievērojamo latviešu tēlnieku Kārļa Jansona, Kārļa Zemdegas, Aleksandras Briedes, Jāņa Brieža un Martas Langes skolotājs. Pētījis Senās Grieķijas un Romas arhitektūras formas.

Daudz ceļojis, apmeklējis Grieķiju, Itāliju, Franciju, Vāciju, Ēģipti, Sīriju, Palestīnu un Turciju. Publicējis pētījumus par Senās Romas kapiteļiem un Romas triumfa arku, Krakovas akadēmijā aizstāvējis „Romiešu kapiteļu variācijas” (1925). Bijis

Vācijas Arheoloģijas institūta korespondents (1925) un biedrs (1932). Darbojies dažādās pieminekļu žūrijās, arī Brīvības pieminekļa un Arhitektūras pieminekļu aizsardzības valdē.

Latvijas Universitāte viņam piešķīrusi *Dr. arch. honoris causa* grādu (1935). Apbalvots ar III šķiras Triju Zvaigžņu ordeni (1928) un Polijas Zelta krustu (1930).

Pēc Pirmā pasaules kara pirmajā gadu desmitā Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātē galvenā loma bija diviem Polijā dzimušiem zinātniekiem – ebrejam Mečislavam Centneršvēram un vācietim Voldemāram Fišeram.

Mečislavs Centneršvērs (1874–1944) – pasauleslavēno ķīmiķu Vilhelma Ostvalda un Paula Valdena skolnieks, Latvijas Universitātē vadīja Neorganiskās un fizikālās ķīmijas katedru (1919–1929), lasīja lekcijas šajos priekšmetos. Kopā ar savu skolnieku – izcilāko latviešu ķīmiķi starp abiem pasaules kariem – Mārtiņu Strautmani veica pētījumus par metālu šķīšanu skābēs, izstrādāja tā saucamo lokālo elementu teoriju korozijā. Viņi abi uzskatāmi par Baltijas korozionistu skolas radītājiem.

Ar Jāni Krustiņsonu M. Centneršvērs pētīja sāļu termisko disociāciju, kopā sarakstīja pirmo mācību grāmatu latviešu valodā „Neorganiskās ķīmijas kurss (1–2, 1922–1924). Viņam piešķirts LU Goda doktora *Dr. honoris causa* nosaukums. 1929. gadā apbalvots ar III šķiras Triju Zvaigžņu ordeni.

1930. gadā Mečislavs Centneršvērs pārcēlās uz Poliju, strādāja Varšavas Universitātē par fizikālās ķīmijas profesoru (1930–1939). Viņu ievēlēja par Polijas Zinātņu akadēmijas Krakovā īsteno locekli. Vācu okupācijas laikā 1944. gadā poļu sacelšanās laikā Varšavā viņu nogalināja paša dzīvoklī.

Valdemārs Fišers (1881–1934) – P. Valdena skolnieks Rīgas Politehniskajā institūtā un A. Hanča skolnieks Leipcigas Universitātē. Latvijas Universitātē vadīja Organiskās un analītiskās ķīmijas katedru. Viņš pētīja sāļu izgulsnēšanu no piesātinātiem šķīdumiem, izstrādāja metodi mangāna kvantitatīvai noteikšanai. Pētīja indandiona savienojumus, ieguva izobindonu. Praksē pazīstama Fišera–Šmita metode pirmējo spirtu kvantitatīvai noteikšanai.

Fišera skolnieks Gustavs Vanags izveidojis latviešu ķīmiķu organīķu skolu ciklisko beta diketonu ķīmijā, sintezējis daudz jaunu ārstniecības preparātu.

V. Fišers 1933. gadā apgalvots ar III šķiras Triju Zvaigžņu ordeni.

Juliušs Kšižanovskis (1892–1950) – literatūras un folkloras vēsturnieks, ieguvis doktora grādu Krakovas Universitātē poļu literatūras vēsturē. Viņš bija slāvu literatūras profesors Latvijas Universitātē (1930–1934), pēc tam pārgāja par profesoru uz Varšavas Universitāti. Polijas Zinību akadēmijas (1935) un Polijas Zinātņu akadēmijas (1952) loceklis.

Staņislavs Antonijs Emīls Kolbuševskis (1901–1965) [4, 5] – Poznaņas Universitātes poļu literatūras vēstures docents (1931–1934). 1934. gada 11. novembrī tika ievēlēts par slāvu filoloģijas profesoru Latvijas Universitātē, kur strādāja līdz vācu okupācijas laikam. 1945. gada rudenī atgriezās dzimtenē. 1937. gadā viņu ievēlēja par Baltijas institūta locekli Gdiņā. 1938. gadā apbalvots ar Poļu literatūras akadēmiskiem zelta lauriem. Darbojies Latviešu un poļu tuvināšanas biedrības valdē Rīgā. Praktiska nozīme bija viņa latviešu valodas mācību rokasgrāmatai (1938).

Latvijas Universitātē S. Koļbuševskis lasīja vairākus speckursus: „Romantisms poļu literatūrā” (1930./31. m. g.), „Poļu viduslaiku un renesanses literatūra” (1931./32. m. g.), „Poļu drāmas vēsture” (1933./34. m. g.), „Poļu literatūra no XII līdz XVI gs.” (1935./36. m. g.), „Poļu literatūra baroka un apgaismības laikmetā” (1936./37. m. g.), „Poļu romāns no 1863. līdz 1937. gadam” (1937./38. m. g.), „Poļu komēdijas vēsture” (1938./39. m. g.). Izdevis grāmatu „Poļu literatūra viduslaikos un renesansē” (Rīga, 1938).

Pēc Otrā pasaules kara darbs zinātnes un augstākās izglītības jomā saistās ar vairākiem poļu zinātniekiem: Vladimiru Gorski, Mariju Šimansku, Oļģertu Janu Parčinski un Mihailu Gorski.

Par Daugavpils Pedagoģiskā institūta docentu botānikā un zooloģijā kļuva Stefana Batorija Universitātes docents Vladimirs Gorskis (1909–1981) [20]. Viņam pirms kara piešķirto zinātnisko nosaukumu Polijā neatzina, tādēļ vajadzēja no jauna aizstāvēt doktora (pēc toreizējās nomenklatūras zinātņu kandidāta) disertāciju. Tagad Daugavpils Universitātē par docentu ķīmijā strādā viņa dēls Mihails Gorskis (dz. 1950), vairāku didaktisku materiālu un mācību grāmatu autors ķīmijā.

Plašu zinātnisku darbību izvērsusi ķيميķe farmaceite Marija Šimanska (1922–1995) [21]. Viņa beigusi LVU Ķīmijas fakultātes farmācijas nodaļu (1948). Latvijas ZA Mežsaimniecības problēmu institūta zinātniskā līdzstrādniece (1952–1957), Latvijas ZA Organiskās sintēzes institūta laboratorijas vadītāja (no 1959. gada), institūta direktora vietiece. Professore no 1988. gada. Pētījusi heterociklisko savienojumu pārvērtības heterogēnajā sintēzē, izstrādājusi ārstniecības preparātu analītiskās kontroles metodes. Publicējusi vairāk nekā 740 zinātniskus rakstus. Viņai piešķirts LPSR Nopelniem bagātās zinātnes un tehnikas darbinieces nosaukums (1982), LPSR Valsts prēmija (1965), Solomona Hillera medaļa (1990), Arvīda Kalniņa balva (1994) un Grindeļa medaļa (1995).

Oļģerts Jans Parčinskis [22, 23] – Latvijas Lauksaimniecības universitātes Patoloģiskās anatomijas un parazitoloģijas katedras asistents (1960–1962), vecākais pasniedzējs (1962–1990), docents (no 1990), katedras vadītājs (1988–1999) un docents *emeritus* (kopš 1994). Dzimis 1928. gadā Viļņā, Polijas armijas virsnieka Česlāva Parčinska (1896–1940) ģimenē. Viņa tēvs piedalījās Latgales atbrīvošanā, bijis Polijas maršala Ridza Smiļģija adjutants. Tā Oļģerts Parčinskis bērnībā bija Polijas Valsts prezidenta Ignacija Mosicka un Polijas kara vadoņa Jozefa Pilsudska tuvumā.

O. Parčinskis pētījis govju leikoze izplatību, cūku patoloģiju, kā arī jaun-sintezēto ārstniecības līdzekļu, konservantu un kaitīgo vielu ietekmi. Grāmatas „Lauksaimniecības dzīvnieku patoloģijas histoloģijas” (1969) līdzautors un „Lauksaimniecības dzīvnieku slimību morfoloģiskās diagnostikas pamati” (1984) un „Govju leikoze” (1987) autors. 1989. gadā viņam piešķirts LPSR Nopelniem bagātā izglītības darbinieka nosaukums.

Pēc Polijas neatkarības atgūšanas poļu likteņgaitas Latvijā krasi izmainījās. Daudzi aizbrauca celt savu valsti, daudzi palika Latvijā [24, 25, 26, 27, 28]. Pašlaik Latvijā dzīvo 53 tūkstoši etnisko poļu.

VĒRES

1. *Album academicum Rižskogo политехнического института 1962–1912*. Рига, 1912. 813 c.
2. LVVA, 7175. f., 1. apr., 70. l. (S. Bazarevskis), 82. l. (R. Bilers), 97. l. (M. Centneršvērs), 111. l. (V. Erenfeihits), 117. l. (V. Fišers), 159. l. (A. Jenšs), 163. l. (T. Rudzkijs), 202. l. (A. Milodrovskis), 207. l. (B. Abakonovičs), 232. l. (K. Rončevskis), 265. l. (M. Šistovskis), 269. l. (I. Teļetovs), 283. l. (B. Vodzinskis), 287. l. (J. Zavidskis), 290. l. (Cumfts).
3. Рузевич Е., Гросвалд И. Я. *Воспитаники Риžского политехнического института (1862–1918) внешне вклад в развитие науки и техники в Польше. Из истории естествознания и техники Прибалтики*. Том 7. Рига, Зинатне, 1984, с. 80–96.
4. Stradiņš J., Grosvalds I. *Poļu zinātne un Latvijas poļu kultūra Latvijā. Latviešu variants*. Rīga, 1994, 29.–40. lpp.
5. Stradiņš J., Grosvalds I. *Наука Polska na Lotwe. Kultura Polska na Lotwe*. Ryga, 1994, S. 31–44. Wersia Polska.
6. *Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā*. 1. daļa. Rīgas Politehnikums. Rīgas Politehniskais institūts. I. Knēts, J. Stradiņš, J. Briedis, I. Grosvalds, H. Guļevskis, J. Klētnieks, A. Zigmunde. Rīga, RTU, 2002. 296 lpp.
7. Grosvalds I., Alksnis U., Ruplis A., Meirovics I. *Ķīmiķi Rīgas Politehnikumā un Rīgas Politehniskajā institūtā*. Rīga, Latvijas ķīmijas vēstures muzejs, 2001. 92 lpp.
8. Zawidski J. *Powstanie i rozwój wydziału chemicznego Politechniki Ryzskiej*. Chemik Polski, 1901, Nr. 4, S. 81–92.
9. Zawidski J. *Wspomnienia*. Warszawa, 1934.
10. Centnerszwer M. *Jan Zawidski Geneza jego pracy naukowej i społecznej*. Roczniki Chemii, 1929, t. 9, z. 314, S. 149–169.
11. Centnerszwer M. *Wspomnienia posmiertna o s. p. Włodzimierzu Fischerze*. Roczniki Chemii, 1935, N 5, S. 105–113.
12. Страдинь Я. И. *Вальдемар Фишер и его вклад в развитие химии. Из истории естествознания и техники Прибалтики*. Том 4. Рига, Зинатне, 1972, с. 143–159.
13. Grosvalds I., Alksnis U. Profesors Mečislavs Centneršvērs – Baltijas korozionistu skolas izveidotājs // *Latvijas Universitātes Raksti*. 653. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. 2003, 202.–217. lpp.
14. Енш Г. А. *Профессор А. К. Енш и развитие водопроводной техники в России. Из истории и естествознания и техники Прибалтики*. Том 4. Рига, Зинатне, 1972, с. 205–210.
15. *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939*. 2. daļa. Rīga, 1930, 648. lpp.
16. LVVA, 7427. f., 13. apr., 311. l. (M. Centneršvērs), 479. l. (V. Fišers), 703. l. (A. Jenšs), 1475. l. (K. Rončevskis).
17. *Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā*. 2. daļa. Tehniskās fakultātes Latvijas Universitātē, Rīgas universitātē, Latvijas Valsts universitātē 1919–1958. J. Klētnieks, I. Knēts, J. Stradiņš, I. Grosvalds, U. Alksnis, H. Guļevskis, J. Ločmelis, J. Krastiņš, J. Briedis, A. Zigmunde. Rīga, RTU, 2004. 543 lpp.
18. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I., Ruplis A. *Ķīmija Latvijas Universitātē (1919–1944)*. Rīga, Latvijas ķīmijas vēstures muzejs, 2005. 165 lpp.
19. Bremšs L. Rončevskis Konstantīns. Māksla un arhitektūra biogrāfijās. 2. sēj. // *Latvijas enciklopēdija*. Rīga, 1996, 227.–228. lpp.

20. Keirāns L. Personību veido personība [V. Gorskis] // *Skolotāju Avīze*. 1989, 1. marts, 10. lpp.
21. Stradiņš J. Piemiņas vārdi LZA goda loceklei profesorei Marijai Šimanskai (1922.23.04.–1995.10.07.) // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A. daļa, Humanitārās zinātnes, 1995, Nr. 516, 96. lpp.
22. Parčinska O., Parčinskis Oļģerts Jānis. *Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā 1862–1999*. Jelgava, Latvijas Lauksaimniecības universitāte, 1999. 242 lpp.
23. Parčinskis Oļģerts Jānis. *Veterinārmedicīnas augstākā izglītība Latvijā 1919–2004*. Jelgava, LLU, 2004, 467.–468. lpp.
24. Grosvalds Ilgars, Griņēvičs Ivans. Poļu inteliģence un RPI // *Jaunais Inženieris*. Nr. 22/23, 2007, 14. jūnijs, 16. lpp.
25. Griņēvičs Ivans. Poļu likteņgaitas Latvijā // *Jaunais Inženieris*. Nr. 22/23, 2009, 18. jūnijs, 11. lpp.
26. Гриневич Иван. Alma Mater президентов Польши [об истории образования поляков в Латвии: в связи с визитом президента Пол. Респ. Леха Качинского в Латвию] // *Образование и карьера*. No. 8, 26. apr./9. мая, 2007, с. 2.
27. Griņēvičs Ivans, Grosvalds Ilgars. Konference par Polijas un Latvijas attiecībām [par Latvijas Universitātes un Rīgas Tehniskās universitātes atklāto, akad. sadarbībai velt. Starptaut. konf. «Polijas–Latvijas attiecības» Latvijas Ķīmijas vēstures muzejā] // *Jaunais Inženieris*. Nr. 19, 2008, 8. maijs, 7. lpp.
28. Griņēvičs I. Inflantu kultūras atdzimšana. UNESCO Starptautiskā foruma „Nemateriālā kultūras mantojuma saglabāšana un pārmantošana: jaunatne, izglītība un attīstība” referāts (2005. gada 03. jūlijā nolasīts Rīgas Kongresu namā) // I. Griņēvičs. *Biedrība „Inflanty”*. Rīga, SLU, 2008. 60 lpp.

Summary

This article is an examination of Polish scientists' work in The Polytechnic High School of Riga (1862–1896), The Polytechnic Institute of Riga (1896–1918), Latvian University (1918–1940), Latvian Agriculture University (from 1960) and Daugavpils Pedagogical Institute (1951–1993).

For numerous alumni from Poland graduation at The Polytechnic High School of Riga and The Polytechnic Institute of Riga gave the opportunity to continue academic research within their Alma Mater. Among them are: Benedikt Wondzinski, Meczislaw Szistowski, Bruno Abdank-Abakanovicz, Adam Jan Milodrowski, Jan Wiktor Tomasz Zawidzki, Adam Slucki, Stefan Bazarewski, Jozef Mikolowski – Pomorski, Konstantin Ronczewski, Waldemar Fiszer, Tadeusz Rudzki [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7].

Keywords: *Riga Polytechnic, Riga Polytechnic Institute, Latvian University, Latvian Agriculture Academy, Daugavpils Polytechnic Institute, teaching staff.*

**Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātes dibināšanas
iniciatīva un darbības pirmais gads (1917–1920)**
*Constituent Initiative and First Operating Year of the
Faculty of Medicine of the Latvian Higher School
(1917–1920)*

Arnīs Viksna

Latvijas Universitāte
Medicīnas fakultāte
Raiņa bulv. 19, Rīga, LV-1586
E-pasts: arnis.viksna@lu.lv

Latvijas Universitātes veidošanas procesā jau no 1917. gada vieta iezīmēta Medicīnas fakultātei. Nodarbības anatomijā sākās 1919. gada 30. aprīlī profesora A. Zommera vadībā un ilga līdz 22. maijam. Taču fakultāte reāli tika izveidota 1919. gada 28. septembrī kopā ar Universitāti, 6. oktobrī tajā studijām bija pieteikušies 334 cilvēki, un mācības sākās 22. novembrī. 1920. gada 27. septembrī pagaidu dekāna profesora E. Zariņa vietā stājās dekāns profesors R. Krimbergs, kas turpmāko trīs gadu laikā panāca fakultātes pilnvērtīgu darbību.

Atslēgvārdi: Latvijas Universitāte, Medicīnas fakultāte, 1917–1920.

Pamatvilcienos LU Medicīnas fakultātes tapšanas iniciatīva ir zināma, gan ar atšķirīgiem akcentiem dažādu autoru darbos. Nav nepieciešams atgriezties tāltālā pagātnē, kad izskanējuši priekšlikumi par Tērbatas Universitātes (un kopā ar to Medicīnas fakultātes) pārvietošanu uz Rīgu, piemēram, 1672., 1687., 1693., 1703. gadā, kā arī pie Jelgavas universitātes neveiksmes 1801. gadā [1], toties kritiski jāpalūkojas uz dažiem 1910. gada notikumiem.

Pēc maznozīmīga mācībspēku konflikta presē klīda ziņas, ka neapmierinātie Tērbatas Universitātes Medicīnas fakultātes krievu profesori izteikušies, ka mājvietu varētu meklēt citur. Konflikts Tērbatā ātri norima, taču Rīgas laikrakstos sākās plaša diskusija par fakultātes pārvietošanu, proponējot medicīnas augstskolas izveidošanu Rīgā. Argumentācijas atbalstam tika izmantotas vairākas nesen uzceltas slimnīcas, kas studijām nodrošinātu plašu klīnisko materiālu u. tml., noliegumam – piesardzība radikālas studentu masas priekšā. Diskusija tika pacelta pilsētas domes līmenī, taču līdz balsojumam nenonāca, un vēlākie pārmetumi domei par rīcības trūkumu ir nevietā. Pavisam vienkārši – risinājums neietilpa domes kompetencē, bet Krievijas premjerministra Pjotra Stolipina (1862–1911) augstskolu attīstības ģeopolitiskie centieni nu itin nekādi nebija saistīti ar impērijas nekrievisko rietumdaļu.

No jauna gaismā 1910. gada notikumi tika pacelti 1921. gadā, Pēterim Sņiķeram (1875–1944) cīnoties par profesora nosaukumu un uzskaitot savus agrākos nopelnus [2]. Viņš izteicās, ka savulaik esot publicējis rakstu, aicinot Tērbatas Universitātes Medicīnas fakultāti pārcelt uz Rīgu. Diemžēl anonīmi (kālab?) publicēto rakstu pētniekiem precīzi identificēt līdz šim nav izdevies. 1910. gada notikumiem fakultātes piecgades apskatā ir pievērsies Jēkabs Alksnis (1870–1957) [3], bet vēlāk vairākkārt Jānis Stradiņš, plašāku studiju kopā ar Dzintru Cēberi publicējot 2000. gadā [4].

Konkrētāk Latvijas Universitātes (Augstskolas) aprises sāka iezīmēties Pirmā pasaules kara laikā latviešu bēgļu aprindās Tērbatā, Petrogradā un Maskavā, projektos kā stīgai pavīdot medicīnai un ārstniecībai. Liekas, viens no pirmajiem idejas līmenī te bijis Pauls Dāle (1889–1968) 1916. gadā.

Pēc Februāra revolūcijas pie Vidzemes Zemes pagaidu padomes 1917. gadā tika izveidota neoficiāla Latviešu augstskolas interesentu komisija, kas līdzās citām atzina Medicīnas fakultātes nepieciešamību. No ārstiem šai komisijā piedalījās P. Sņiķers, Ādams Butulis (1860–1938), Kārlis Kasparsons (1865–1962). Pārejai uz augstskolu 1917. gada rudenī tika projektēti akadēmiskie kursi, taču ieceri pārtrauca vācu karaspēka uzbrukums Rīgai [5].

Nopietni, principiāli un sistemātiski Latvijas Augstskolas veidošana tika iztīrāta 2. latviešu skolotāju kongresā Tērbatā 1917. gadā no 7. līdz 13. jūnijam, izveidojot īpašu augstskolas sekciju. Atmetot domu par Tērbatas Universitātes pārcelšanu uz Rīgu vai paralēlu latviešu fakultāšu dibināšanu Tērbatā, jaunā augstskola kā universitātes tipa iestāde dibināma Rīgā, tās sastāvā paredzot arī Medicīnas fakultāti, pie kuras veidrojama Farmācijas un Veterinārmedicīnas nodaļa. Augstskolas komitejā ievēlēja astoņus locekļus, arī ārstu Kārli Ādamsonu (1884–1958), nākamo Latvijas Padomju valdības tautas veselības komisāru, kā arī veterinārārstu Ernestu Paukuli (1872–1941), Tērbatas Veterinārā institūta profesoru. Tika nolemts pēc pāris mēnešiem, 24. un 25. augustā, Tērbatā sasaukt akadēmisku konferenci turpmākā ceļa nospraušānai, uz to aicinot latviešu mācītājus no Krievijas universitātēm, tostarp profesoru Robertu Krimbergu (1874–1941) no Harkovas, Jāni Rubertu (1874–1934) no Kijevas, P. Sņiķeru no Tērbatas. Konference nenotika karadarbības pēc [6].

Ideju vācu okupācijas laikā Rīgā tālāk nesa Latviešu izglītības biedrība ārsta Ā. Butuļa vadībā, kas 1917. gada 1. novembrī valdes sēdē nolēma izveidot Augstskolu sekciju 14 locekļu sastāvā, starp kuriem bija vairāki mediķi: jau minētais Ā. Butulis (sekcijas priekšsēdētājs), K. Ādamsons, pirmā latviešu sieviete ārste Klāra Hibšmane (1878–1946), zobārsts Pauls Dauge (1869–1946). Sekcijas sēdēs aktīvāki bija Ā. Butulis, kas mudināja latvietes pievērsties zobārstniecībai, un K. Ādamsons, kas aplūkoja medicīnas studijas Krievijā. Uz kādu no sēdēm bija ieradies arī populārais Valmieras ārsts un filantrops Georgs Apinis (1859–1920) ar atbalstu latviešu augstskolai [7]. Padomju laikā 1919. gada sākumā sekcija darbu pārtrauca.

Bāzei izmantojot Rīgas Politehnisko institūtu, ar Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas 1919. gada 8. februāra dekrētu tika nodibināta Latvijas Augstskola. Starp tās pirmajiem mācītājiem minēti arī ārsti K. Kasparsons, Andrejs Priedkalns (1873–1923), veterinārārsts mikrobiologs Augusts Kirhenšteins (1872–1963) [8].

Latvijas Augstskolas padomes 1919. gada 7. marta sēdē tika nolemts nekavējoties organizēt trīs jaunas fakultātes, starp tām Medicīnas fakultāti [9].

Lai gan par Medicīnas fakultātes reālu darbības sākumu 1919. gada pavasarī datu ir maz un kādu laiku tie pat tika apšaubīti, sākumu pārceļot uz 1919. gada rudenī vai pat 1920. gada februārī, tomēr dažas konkrētas liecības ir saglabājušās. Protams, uzsākt kaut ko jaunu gluži tukšā vietā bez mācību bāzes, mācībspēkiem un bez jebkādam tradīcijām bija ārkārtīgi grūti, tomēr vienam bija jābūt pirmajam un tas jādara. Izvēlēts tika profesors Alfrēds Zommers (1858–1939). Par atsaucību toties sūdzēties nenācās, jo Rīgā tolaik atradās diezgan daudz medicīnas studentu, kas studijas vēlējās turpināt, bet vēl vairāk bija tādu, kas vēlējās tās sākt.

A. Zommers pēc Tērbatas Universitātes beigšanas 1882. gadā un medicīnas doktora disertācijas aizstāvēšanas gadu vēlāk bija strādājis gan praktiskā, gan zinātniskā darbā, no 1909. gada bija Harkovas Universitātes ekstraordinārais un no 1911. līdz 1917. gadam – ordinārais profesors anatomijā, bet 1918. gada septembrī iecelts par Tērbatas t. s. vācu universitātes Histoloģijas un embrioloģijas katedras vadītāju. Pēc tam, kad 1918. gada novembrī Universitātes darbība tika pārtraukta, A. Zommers bija atbraucis uz Rīgu kārtot ģimenes lietas, bet atgriešanās ieilga vairāk nekā pusgadu [10].

Tāpat laikā, kad tika dibināta Latvijas Augstskola un tās Medicīnas fakultāte, Rīgā atradās pieredzējis anatomijas profesors, kas darbības sākšanai bija ļoti nepieciešams. A. Zommera dienesta gaitas aprakstā, kas atrodas Igaunijas Valsts arhīvā, minēts, ka jau 1919. gada janvārī lielnieku valdība Rīgā viņu iecēlusi par jaundibināmās augstskolas Anatomijas un histoloģijas kabineta vadītāju [11], taču liekas, ka tas noticis nedaudz vēlāk, ticamāk, martā, un viņa darbošanās ietilpa P. Dāles trāpīgajā raksturojumā „lielnieku laika Latvijas Augstskola kā īss un īpatnējs eksperiments” [12].

Acīmredzami pagāja kāds laiks, iekams organizatoriskie pasākumi tika pārdomāti un sastatīti ar reālām iespējām, līdz ikdienas presē bija lasāms pirmais paziņojums: „Latvijas Augstskolas medicīnas studentus, kas vēlas praktiski nodarboties ar cilvēka anatomiju, lūdz sapulcēties uz apspriešanos sestdien, 19. apr., plkst. 6 ¼ vakarā, ķīmiskās ēkas auditorijā Nr. 3. Profesors Zommers.” [13]

Līdzīgi paziņojumi laikā no 1919. gada 16. līdz 19. aprīlim tika publicēti arī citos Rīgas dienas laikrakstos [14], bet par atsaucību liecina nākamais paziņojums, kas publicēts 25. aprīlī: „Medicīnas studenti, kuri pieteikušies uz darbiem anatomijā, tiek lūgti ierasties 28. apr. š. g. plkst 6 ¼ pēc pusd., 4. ķīmiskās ēkas auditorijā, dēļ iedalīšanas grupās. Darbi sāksies 30. aprīlī.” [15]

Tā kā citu piemērotāku telpu pagaidām trūka, anatomijas nodarbības norisa Rīgas pilsētas 1. slimnīcas morgā, ko apliecina A. Zommera dienesta gaitas apraksts: 1919. gadā padomju varas laikā viņš patiešām 1. slimnīcā vadījis studentu praktiskās nodarbības anatomijā, kā arī uzņēmis augstskolas anatomijas muzeja izveidi [16].

Medicīnas studijas tradicionāli sākas ar anatomiju, bet to sākumposms Rīgā izrādījās pārlieku īss – tikai trīs nedēļas jeb no 30. aprīļa līdz 22. maijam, kad padomju vara Rīgā krita. Nodarbību sākums anatomijā varētu liecināt par Medicīnas fakultātes izveidošanu, ja būtu zināmi citi fakultātes struktūrelementi, pārējie priekšmeti un docētāji, taču šādu datu nav. Tāpat paliek nenoskaidrots, cik cilvēku

A. Zommera vadībā bija sākuši apgūt anatomiju un kāds bija viņu oficiālais statuss (studenti?). Tālab jāuzskata – lai gan iniciatīva fakultātes darbības sākumam izpaužas 1919. gada aprīlī un maijā, pilnvērtīgāku saturu tā ieguva rudenī, septembrī, kad par Medicīnas fakultātes darbības sākumu šaubu vairs nav.

Pēc varas maiņas Rīgā Latviešu izglītības biedrības Augstskolu sekcija darbību atsāka 1919. gada 11. jūlijā un izveidoja komisiju, kas jau 14. jūlijā izglītības ministram ārstam K. Kasparsonam iesniedza atzinumu, ka veidojama pilnīgi patstāvīga nacionāla augstskola (ne vairs RPI), tās sastāvā paredzot arī Medicīnas fakultāti. Komisijas vārdā atzinumu bija parakstījuši inženieris Pēteris Nomals (1876–1949) un mediķis privātdocents P. Sņiķers [17].

Augstskolu sekcijas 18. jūlija sēdē pēc priekšsēdētāja Ā. Butuļa ziņojuma tika nospriests, ka rudenī Medicīnas fakultātes atvēršanai šķēršļu vairs nav, bet ar zobārstniecības studijām, pēc P. Sņiķera domām, steigties nevajadzētu – lai pirmos divus kursus pastudē kopā ar ārstniekiem, un tad jau redzēs. P. Sņiķers vēl ziņoja, ka pirmiem diviem kursiem latviešu mācībspēku pietiekot, bet Medicīnas fakultātes subkomisijā tika ievēlēti P. Sņiķers un A. Kirhenšteins [18].

Latvijas valdība 1919. gada 2. augustā izdeva Ministru prezidenta Kārļa Ulmaņa un izglītības ministra K. Kasparsona rīkojumu par RPI pārņemšanu un reorganizāciju, kam izveidoja īpašu komisiju, kura uz pirmo sēdi sanāca 8. augustā. Profesors A. Zommers, kas šai laikā vēl bija Rīgā, tika pieaicināts sēdē kā „jaundibināmās Medicīnas fakultātes eksperts”, bet komisija, vispirms nolēmusi atstāt sešas agrākās RPI fakultātes, turpmāko iecerī protokolā fiksēja vārdiem: „Jaundibināma būtu vispirms Medicīnas fakultāte, jo Rīgā priekš medicīnu studējošiem ir daudz lielāka iespējamība iepazīties ar praktiskiem darbiem nekā mazā pilsētā, piem., Tērbatā. Prof. Zommers aizrāda, ka pagaidām varētu tik pirmo kursu atvērt, jo priekš nākamajiem trūktu šimbrīžam vajadzīgo mācības spēku. Pieņem Medicīnas fakultātes pirmā kursa atvēršanas priekšlikumu un izsaka vēlēšanos pēc iespējas arī neatlikt otrā kursa atvēršanu, pie kam nolemj lūgt ministra kungu uzdot prof. Zommeram piedabūt trūkstošo fiziologu, kurš nepieciešams otrā kursa atvēršanai.” [19]

Profesors A. Zommers piedalījās arī divās nākamās sēdēs 12. un 19. augustā, pie tam pēdējā viņš tika iekļauts Medicīnas fakultātes subkomisijā kā fakultātes pārstāvis; otrs loceklis bija P. Sņiķers no Latviešu izglītības biedrības, bet trešais no Izglītības ministrijas vēl jāpieaicina [20]. Vēlāk A. Zommers savā autobiogrāfijā rakstīja, ka Latvijas Republikas Ministru kabinets 1919. gada 12. augustā viņu iecēlis par Medicīnas fakultātes dekānu [21], taču citu apstiprinājumu minētajam rast pagaidām nav izdevies.

Turpmākās sēdēs A. Zommers nav piedalījies. Pēc dokumentiem noprotams, ka jau 1919. gada 6. jūlijā viņš vērsies pie Igaunijas konsula Rīgā ar lūgumu palīdzēt atgriezties Tartu. Viņš esot bēdzis no lieliniekiem un vēlāk dzelzceļa satiksmes pārtraukuma pēc neiespējis atgriezties. Ar konsula starpniecību Universitātes kura-toram iesniegtais lūgums tika apmierināts, un 1919. gada 25. augustā Igaunijas Republikas Izglītības ministrija A. Zommeru, kurš jau pāris dienas pirms tam bija ieradies Tartu, apstiprināja par anatomijas profesoru [22]. Igaunu nacionālā universitāte atradās vēl tapšanas stadijā (atklāta 1919. gada 1. decembrī), un A. Zommers bija starp pieciem pirmajiem Medicīnas fakultātes mācībspēkiem [23].

Profesora A. Zommera izvēle jāsaprot un arī jāattaisno, jo zinātniskā un pedagoģiskā darba apstākļi Tartu bija nesalīdzināmi labāki nekā Rīgā – izveidota un stabila, gadsimta tradīcijām bagāta mācību bāze, ierasta vide, turpretī Rīgā nebija pat telpu un būtībā viss bija jāveido un jāsāk no jauna. Turklāt profesors jau bija sasniedzis sešdesmit gadu vecumu, kad cilvēks vairs tik ļoti nealkst jaunu pārmaiņu. Toties Medicīnas fakultātes nākamā izvēle Rīgā bija reti veiksmīga – jaunais un enerģiskais zviedru profesors Gastons Bakmanis (1883–1964) dažu gadu laikā paveica to, kas A. Zommeram diez vai būtu bijis pa spēkam, un tādējādi par anatomijas un antropoloģijas pamatlicēju Latvijā lemts bija kļūt nevis A. Zommeram, bet gan G. Bakmanim.

Latvijas Augstskolas Organizācijas komisija 1919. gada augustā uz Tartu aizgājušā profesora A. Zommera vietā, trūkstot piemērotiem kandidātiem ar akadēmisko stāžu no ārstu vidus, iecēla farmaceitu profesoru Eduardu Zariņu (1876–1947), kas līdz tam bija darbojies Petrogradas augstskolās. Dokumentos viņš saukts gan par Medicīnas fakultātes priekšstāvi [24], gan pagaidu dekānu. Savukārt izglītības ministrs nosūtīja telegrammas R. Krimbergam Harkovā un J. Rubertam Kijevā ar aicinājumu atgriezties Latvijā un piedalīties fakultātes darbā.

Medicīnas fakultātes dibināšanu izglītības ministrs K. Kasparsons uzticēja vietējiem latviešu ārstiem Ā. Butulim, *Dr. med.* Gustavam Reinhardam (1868–1937), *Dr. med.* P. Sņiķeram, kā arī *Mag. pharm.* E. Zariņam [25]. 1919. gada 28. augustā notika fakultātes organizācijas subkomisijas pirmā sēde [26], kurā bez minētiem vēl piedalījās Augusts Pētersons (1878–1966) un *Dr. med.* Oskars Voits (1866–1959). Latvijas Augstskolas Organizācijas komitejas pirmajā sastāvā Medicīnas fakultāti pārstāvēja E. Zariņš, G. Reinhards un O. Voits [27]. Savukārt Medicīnas fakultātes mācībspēku kodolā tika ievēlēti Ā. Butulis, G. Reinhards, P. Sņiķers un O. Voits.

Vairums no viņiem (Ā. Butulis, A. Pētersons, G. Reinhards, P. Sņiķers) pārstāvēja Latviešu izglītības biedrību [28]. Izņemot E. Zariņu, visi pārējie bija Latviešu ārstu biedrības biedri, turklāt G. Reinhards – biedrības priekšnieks. Fakultātes un biedrības savstarpējā saistība izpaudās arī turpmāk, jo nacionālas medicīnas augstskolas izveidošana nebija iespējama bez prestižākās ārstu biedrības rosīgas līdzdalības, savukārt visi nākamie Latviešu ārstu biedrības priekšnieki bija fakultātes profesori [29]. Turklāt fakultātes dibinātāji 1919. gadā ieņēma rindu ietekmīgu posteņu, piemēram, G. Reinhards bija Veselības departamenta direktors, P. Sņiķers – Latvijas armijas sanitārās pārvaldes priekšnieks, A. Pētersons – Rīgas kara slimnīcas priekšnieks, O. Voits – Rīgas pilsētas 2. slimnīcas direktors.

No septiņiem cilvēkiem, kas vēlākos aprakstos figurē kā fakultātes dibinātāji, trim bija *Dr. med.* grāds (G. Reinhards, P. Sņiķers, O. Voits), vienam – *Mag. pharm.* grāds (E. Zariņš), bet trīs bija ārsti bez zinātniskā grāda (Ā. Butulis, K. Kasparsons, A. Pētersons), proti, kopējais akadēmiskais līmenis nebija augsts. Vēlāk par fakultātes štata mācībspēku no viņiem kļuva tikai P. Sņiķers (1933. gadā), taču dibinātājiem netrūka degsmes, un savu pienākumu pret Latviju un Latvijas Universitāti viņi izpildīja godam.

Pirms doties tālāk pa laika taku, nepieciešams apstāties, lai palūkotos, kādu intelektuālo potenciālu latvieši spēja piedāvāt savas nacionālās augstskolas Medicīnas fakultātei. Apkopoti dati par latviešu medicīnas profesoriem, kuri līdz 1919. gadam

(LU dibināšanai) strādāja vai mācījās Krievijas impērijas augstskolās. Pavisam viņu ir 34, turklāt, sistematizējot datus, radās grūtības, jo ne vienmēr kādu droši varēja pieskaitīt noteiktai augstskolai, piemēram, vienā iestājes, otru beidzis, trešā aizstāvējis disertāciju, strādājis ceturrtā augstskolā.

Līdz 1919. gadam profesora nosaukumu bija ieguvuši tikai daži latviešu mediķi: ķirurgs Jānis Dzirne (1861–1931?), fiziologs un bioķīmiķis R. Krimbergs, patologs E. Paukulis un oftalmologs J. Ruberts. Pārējie par profesoriem kļuva vēlāk.

Vairums šo medicīnas zinātnieku vai nākamo zinātnieku – 24 – Rīgā atgriezās pēc Pirmā pasaules kara, pieci – pēc Otrā pasaules kara, bet vēl pieci palika strādāt ārpus dzimtā novada: ķirurgs Edvīns Bušs (1873–1942) – Ļeņingradā, internists Aleksandrs Gērke (1892–1979) un higiēnists Augusts Lietavietis (1893–1984) – Maskavā, mikrobiologs Alfrēds Ozols (1891–1979) – Kazaņā, ķirurgs Rūdolfs Vanahs (1862–1931) – Tartu.

Vairākums audzēkņu bija no Tērbatas Universitātes, kurā studējuši ķirurgs Jēkabs Alksnis, bērnu ķirurgs Aleksandrs Bieziņš (1897–1975), psihiatrs Hermanis Buduls, ķirurgs J. Dzirne, oftalmologs Ernests Jansons (1880–1945), neirologs Edvarts Kalniņš (1869–1949), ķirurgs Aleksandrs Liepukalns (1892–1966), internists Jānis Miķelsons (1888–1952), mikrobiologs A. Ozols, anatoms Jēkabs Pīmanis, ginekologs Ernests Putniņš (1867–1962), oftalmologs J. Ruberts, ķirurgs Jānis Šulcs (1885–1979), ķirurgs R. Vanahs un internists Mārtiņš Zīle (1863–1945). Pētniecisko un pedagoģisko darbu Tērbatas Universitātē veica H. Buduls, J. Dzirne, E. Jansons, E. Kalniņš, J. Ruberts, R. Vanahs, kā arī ķirurgs Jānis Jankovskis (1876–1925), patologs Ernests Paukulis un dermatovenerologs Pēteris Sņiķers. Mihaila Rostovceva privātajos universitātesursos Tērbatā mācījās pirmā latviešu medicīnas profesore, tiesu medicīnas eksperte Elizabete Jakovļeva (1892–1955). Savukārt divi Tērbatas Veterinārā institūta audzēkņi bija LU Medicīnas fakultātes profesori – mikrobiologs Augusts Kirhenšteins un E. Paukulis.

Otro vietu pēc latviešu audzēkņu skaita, kas vēlāk kļuvuši par medicīnas profesoriem, ieņem Kara medicīnas akadēmija (KMA) Petrogradā. Tajā mācījušies ķirurgi Jānis Bune (1891–1973), E. Bušs, Pāvils Mucenieks (1891–1940) un Pauls Stradiņš, internists Kristaps Rudzītis (1899–1978), P. Sņiķers, otolaringologs Reinholds Sņiķers (1893–1953), tiesu mediķis Miķelis Veidemanis, anatoms J. Pīmanis, bioķīmiķis Aleksandrs Šmits (1892–1978) un higiēnists A. Lietavietis. KMA un daļēji Sieviešu medicīnas institūtā zinātnisko un pedagoģisko darbu veikuši J. Alksnis, E. Bušs, J. Jankovskis, P. Sņiķers, R. Sņiķers, P. Stradiņš, A. Šmits un R. Vanahs.

Trešā vietā ir Maskavas Universitāte, kurā studējuši stomatologs Kārlis Barons, ķirurgs J. Jankovskis, bioķīmiķis un fiziologs R. Krimbergs, higiēnists A. Lietavietis, bet zobārsta eksāmenu Universitātē nolcis Pauls Dauge. Ar Maskavu saistīta P. Duges, J. Dzirnē, A. Gērkes, E. Kalniņa, R. Krimberga, A. Liepukalna un A. Lietavieša zinātniski pedagoģiskā darbība.

Pārējās Krievijas universitātes devušas relatīvi mazāk latviešu audzēkņu, kas vēlāk kļuvuši par profesoriem. Kijevas Universitātē mācījās ķirurgs J. Jankovskis un strādāja oftalmologs J. Ruberts. Jaunkrievijas Universitātē Odesā studēja oftalmologs Kārlis Balodis (1889–1964), strādāja K. Balodis un internists M. Zīle.

Harkovas Universitātē studēja internists A. Gērke un strādāja bioķīmiķis un fiziologs R. Krimbergs. Tomskas Universitātē mācījās internists J. Miķelsons, strādāja J. Miķelsons un tiesu mediķe E. Jakovļeva. Permas Universitātē studēja E. Jakovļeva. Kazaņas Universitātē strādāja mikrobiologs A. Ozols.

Tērbatas Universitāte līdz 1918. gadam devusi 478 latviešu ārstus, no kuriem par profesoriem kļuva 20, KMA – attiecīgi 52 un 11, Maskavas Universitāte – aptuveni 60 un piecus profesorus, citas Krievijas universitātes – līdz 30 audzēkņiem un vienu–divus profesorus. Ievērtību pelnī augstais profesoru īpatsvars starp KMA audzēkņiem.

Daļējs priekšstats par vairāku augstskolu ietekmi uz LU Medicīnas fakultātes gaitu gūstams no tabulas.

Tabula

**LU Medicīnas fakultātes dibinātāji un profesori (pēc absolvētām augstskolām)
no 1919. līdz 1949. gadam [30]**

Augstskola	Dibinātāji, 1919	Profesori, 1929	Profesori, 1939	Profesori, 1949
Tērbatas Universitāte	4	8	7	–
Maskavas Universitāte	2	1	2	1
KMA	1	4	6	5
LU	–	–	–	2
Citas augstskolas	–	1	2	10
Kopā	7	14	17	18

Pirmajā Medicīnas fakultātes subkomisijas sēdē 1919. gada 28. augustā, kurā piedalījās Ā. Butulis A. Pētersons, G. Reinhards, P. Sņiķers, O. Voits un E. Zariņš, „tika nospriests

- 1) ņemot vērā, ka ir pietieciens prāvs skaits studentu, kuri vēlas studēt medicīnu, kā arī to, ka Rīgā atrodas pietiekoši daudz priekš klīniskiem darbiem labierīkoti slimnīcu, sapulce vienbalsīgi nolēma, ka Medicīnas fakultātes nodibināšana principiāli ir iespējama un tās drīza atvēršana nepieciešami vajadzīga;
- 2) priekš mācību pasniegšanas jaundibināmā fakultātē jāizlieto pēc iespējas Latvijas ziniski spēki, pirmām kārtām latvieši. Ja tādu priekš visām disciplīnām pietiekošs skaits neatrastos, tad būtu vēlams šim nolūkam uzaicināt sabiedroto un ziemeļkaimiņu tautu spēkus;
- 3) dēļ Medicīnas fakultātes ierīkošanas pirmajā laikā būtu vajadzīgs ap 150 000 rbļ. liels kredīts;
- 4) kas attiecas uz atsevišķu katedru mācības spēkiem, tad priekš pirmā un otrā kursa nodibināšanas ir vajadzīgs no ārzemēm tikai fiziologs; ja izrādītos, ka baumas par prof. Zommera aiziešanu uz Tērbatu būtu dibinātas, tad arī anatoms, kurš bez tam pasniegtu histoloģiju;
- 5) trešajam kursam no ārienes vajadzētu aicināt spēkus priekš diagnostikas ar propedeutisko klīniku, farmakoloģijas un topogrāfiskās anatomijas pasniegšanas”. [31]

Nākamā sēdē 1. septembrī subkomisija apsprieda mācībspēku pieaicināšanu fakultātes darbā, īpaši no Skandināvijas, bet trešajā sēdē jau aplūkoja pirmo konkrēto kandidatūru, jo bija pieteicies privātdocents Aleksandrs Lipšics (1883–1980) fizioloģijā un fizioloģiskā ķīmijā, taču izskatīšana tika atlikta līdz atbildes saņemšanai no profesora R. Krimberga Harkovā. Šai sēdē tika ievēlēts arī Medicīnas fakultātes kodols: G. Reinhards, P. Sniķers un O. Voits, ko 8. septembrī papildināja Ā. Butulis.

Subkomisijas piektā sēdē 1919. gada 11. septembrī tika nosaukta par Medicīnas fakultātes pirmo oficiālo sēdi, ar kuru sākās arī tās protokolu turpmākā numerācija. Sēdi vadīja dekāna v. i. profesors E. Zariņš, par fakultātes locekļiem tika apstiprināti Ā. Butulis, G. Reinhards, P. Sniķers un O. Voits, turklāt O. Voits tika ievēlēts par fakultātes sekretāru, bet A. Pētersons atstāts par locekli ar padomdevējbalsi.

Fakultāte vienotās pirmo kursu sākt ar vispārizglītojošiem mācību priekšmetiem – fiziku, ķīmiju, botāniku un zooloģiju. Anatomijai tika apspriests Tērbatas Veterinārā institūta profesors Ludvigs Kundziņš (1855–1940), kas vēlāk atteicās, bet 15. septembrī patoloģijā tika aicināts cits Tērbatas Veterinārā institūta profesors E. Paukulis un fizioloģijā jau vairākkārt minētais R. Krimbergs. Par to, ka fakultātes darbība jau bija guvusi ievērtību ārstu aprindās, liecināja ortopēda (un pazīstamā medicīnas vēsturnieka) *Dr. med.* Izidora Brensona (1854–1928) priekšlikums 22. septembrī iekļaut mācību programmā mehanoterapijas kursu, taču viņam pagaidām tika atteikts [32].

Pirmo pagaidu mācību plānu apstiprināja 15. septembrī, un tas bija spēkā pirmos trīs gadus. Plānu sastādīja A. Pētersons, kas agrāk bija strādājis Maskavas Universitātes Medicīnas fakultātē. Tas bija piecgadīgs un ļoti līdzīgs agrākās Krievijas medicīnas augstskololu plāniem:

- pirmais kurss – anatomija, fizika, botānika, neorganiskā ķīmija, analītiskā ķīmija, zooloģija, salīdzinošā anatomija, ģeoloģija, mineraloģija, ievads bioloģijā;
- otrais kurss – anatomija, fizioloģija, fizioloģiskā ķīmija, farmaceitiskā ķīmija, farmakognozija, receptūra, histoloģija;
- trešais kurss – vispārējā patoloģija, patoloģiskā anatomija, vispārīgā ķirurģijas patoloģija, speciālā patoloģija un terapija, farmakoloģija, diagnostika un semiotika ar propedeutisko klīniku un vispārējo terapiju, bakterioloģija, desmurģija, lūzumi un mežģīļumi, topogrāfiskā anatomija, operāciju mācība;
- ceturtais kurss – iekšējīgo slimību fakultātes klīnika, ķirurģisko slimību fakultātes klīnika, sieviešu slimības ar klīniku, dzemdēšanas mācība ar klīniku, bērnu slimības ar klīniku, acu slimības ar klīniku, ādas un veneriskās slimības ar klīniku, ausu, kakla un deguna slimības ar klīniku, nervu slimības ar klīniku;
- piektais kurss – iekšējīgo slimību hospitālā klīnika, ķirurģijas slimību hospitālā klīnika, nervu slimības ar klīniku, psihiatrija ar klīniku, higiēna, epizootijas un medicīnas policija, tiesu medicīna [33].

Izskatot reflektantu lūgumus, 1919. gada 22. septembrī fakultātē tika uzņemti pirmie 44 studenti un 34 hospitanti. Par pilntiesīgiem studentiem pēc izglītības ministra K. Kasparsona priekšlikuma uzskatīja cilvēkus, kas beiguši pilnu

vidusskolas kursu, par hospitantiem – cilvēkus ar nepilnu vidusskolas izglītību. Vēl bija trešā kategorija jeb brīvklaušītāji bez noteikta izglītības cenza un, protams, arī bez studenta tiesībām [34].

Gatavojoties Latvijas Augstskolas atklāšanas svētkiem 1919. gada 28. septembrī un mācību sākumam nākamā dienā, Organizācijas komisijas sēdē 26. septembrī izskanēja interesants Ā. Butuļa priekšlikums, ka augstskolai vajadzētu pasniegt kādu reālu dāvanu jeb balvu, proti, pilsētas slimnīcas (1. slimnīcu un 2. slimnīcu). Taču viņš saņēma sava kolēģa Veselības departamenta G. Reinharda iebildi, ka paredzamas grūtības ar slimnīcu uzturēšanu. Ā. Butulis piekāpās, paskaidrojot, ka domāta nevis uzturēšana, bet slimnīcu nodošana augstskolas lietošanā [35]. Un tā, svinībās izpaliekot šim cēlamam žestam, tas, ko tolaik varēja atrisināt acumirkļi, turpmāk pārvērtās par sāpīgu problēmu, kas ieilga uz daudziem gadiem.

Uz studijām Medicīnas fakultātē 1919. gada 6. oktobrī bija reģistrējušies 334 cilvēki, tai skaitā pirmā kursā – 261, otrā – 63, trešā – septiņi, ceturta kursā – trīs cilvēki, bet pēc tautībām: latvieši – 190, ebreji – 135, krievi – trīs, vācieši – trīs, lietuvieši – divi, polis – viens [36].

Taču jau pāris dienas vēlāk, 8. oktobrī, fakultātes darbība uz laiku tika pārtraukta sakarā ar Bermonta armijas uzbrukumu Rīgai. Pēc pretinieka sakāves 15. novembrī dekāns ziņoja, ka lekciju naudu samaksājuši 53 studenti un 53 hospitanti un lekcijas sākšoties 22. novembrī, turklāt 17. novembrī tika nolemts atvērt pirmo un otro kursu ārkārtēju apstākļu dēļ pagaidām bez anatomijas un fizioloģijas. Bet 9. decembrī dekāns fakultātes sēdē ziņoja, ka pirmajam kursam tiek lasīta ķīmija, botānika un fizika, bet otrajam kursam pagaidām farmakognozija un receptūra [37]. Tā kā fakultātei savu telpu vēl nebija, sēdes lielākoties notika dekāna dzīvoklī, bet par lekcijām tika nolemts, ka botāniku, mineraloģiju un zooloģiju studenti varēs klausīties Agronomijas fakultātē, bet ķīmiju un fiziku – Ķīmijas fakultātē [38]. Tāpat mācību darbs fakultātē bija sācies 1919. gada novembrī un decembrī, tiesa, pagaidām bez medicīniskiem priekšmetiem, toties nav pamata jaunāka laika literatūrā sastopamiem apgalvojumiem, ka fakultāte reālu darbību sākusi tikai 1920. gada februārī.

Fakultātes svarīgākie centieni pirmajā darbības gadā, protams, bija mācībspēku piesaiste un telpu iegūšana līdz ar mācīblīdzekļiem, lai varētu nodrošināt daudz maz sekmīgu studiju procesu. Lai gan mācības vienlaikus sāka pirmā un vecāko kursu studenti, uzmanība vairāk tika pievērsta tieši pirmajam kursam un teorētisko priekšmetu bāzes radīšanai. Par piemērotāku tika atzīta agrākā pareizticīgo garīgā semināra ēka Puškina, resp., Kronvalda bulvārī, ko pagaidām bija aizņēmuši krievu kareivji. Lai gan izglītības ministrs ēku atbrīvot bija solījis jau 1919. gada septembrī, pēc krietnas vilcināšanās tas izdevās tikai 1920. gada janvārī [39], bet pēc tam vēl bija jāveic remonta, pārbūves un iekārtošanas darbi. Ietilpīgajā ēkā tika ierīkots anatomikums, daļu telpu atvēlot citu katedru un institūtu, kā arī fakultātes administratīvām vajadzībām. Telpas tika sadalītas 1920. gada aprīlī un vēlreiz ar izmaiņām jūlijā [40].

Ievērojamas grūtības sagādāja arī klīniskās bāzes meklējumi situācijā, kad likās, ka Rīgā stacionārā palīdzība ir labā stāvoklī un augstskolas vajadzībām lieliski pielāgojama, taču trūka nepieciešamās atsaucības no slimnīcu un pilsētas administrācijas puses. Jau 1919. gada novembrī fakultātes pārstāvji apskatīja Rīgas

pilsētas 1. un 2. slimnīcu, pēc tam iekšķīgo slimību un ķirurģiskās propedeutikas klīnikas vajadzībām mēģināja nopirkt vācu diakoņu slimnīcu Miera ielā, taču nepanāca vienošanos.

Rīgas pilsētas valde ar zināmiem nosacījumiem fakultātes rīcībā bija ar mieru dot gan 1., gan 2. slimnīcu. Klīniku jautājumā fakultātē tika panākta vienprātība, ka vislabāk un lietderīgāk varētu izmantot 2. slimnīcu, kas bija nesen, 1910. gadā, būvēta un laikmetam atbilstoši aprīkota, taču sakarā ar slimnieku trūkumu 1919. gadā slēgta, bet plašās un ērtās telpas stāvēja tukšas un neizmantotas. Fakultāte kopā ar augstskolas un valdības pārstāvjiem 2. slimnīcu vairākkārt apskatīja, taču, lai tajā varētu atsākt strādāt, bija jāveic remonts un pārbūves, kam pagaidām trūka naudas. Arī satiksme ar Pārdaugavu pagaidām bija nenokārtota un izraisīja lielas neērtības. Risinājumu nācās uz laiku atlikt, lai varētu pie tā atgriezties labākos apstākļos.

Savukārt Rīgas pilsētas 1. slimnīcā, kurā studentu apmācībai bija pieejams daudzpusīgs klīniskais materiāls, neērtības raisīja koleģiālās attiecības, jo radās šaubas, vai pilsētas algoto ārstu, kas vadīja stacionārās nodaļas, un augstskolas mācītspēku sadarbība noritēs bez sarežģījumiem un pārpratumiem, kas tik tiešām vēlāk izpaudās un reizēm pat ļoti asā formā. Taču fakultātei „galu galā neatlika nekas cits, kā pagaidām uz dažiem gadiem, kamēr nostiprināsies valsts finanses” [41], savas klīnikas ierīkot 1. slimnīcā.

Pakāpeniski un ne bez grūtībām tika apgūtas klīniskās bāzes vairākās citās Rīgas ārstniecības iestādēs.

Jau no fakultātes veidošanas pirmajām dienām bija kļuvis skaidrs, ka iztikt tikai ar latviešu un Latvijas akadēmiskiem spēkiem neizdosies pat gadījumā, ja tiktu piesaistīti ārsti praktiķi ar zemāku kvalifikāciju vai pavisam bez zinātniskās kvalifikācijas. Nopietna situācija izveidojās tieši medicīnas teorētiskajos priekšmetos, ar kuriem tradicionāli sākas studiju gaita. Neatlika nekas cits kā piemērotus kandidātus meklēt ārzemēs.

Pēc profesora A. Zommera atgriešanās Tartu anatomijai ar Latvijas sūtņa Stokholmā Frīdriha Grosvalda (1850–1924) starpniecību izdevās piesaistīt jaunu un spējīgu zviedru zinātnieku Gastonu Bakmani, kas jau bija guvis atzinību ar pētījumiem anatomijā, histoloģijā un antropoloģijā un, iekams apgūtu latviešu valodu, lekcijas lasītu vācu valodā. Latvijas Augstskolas Organizācijas komisija asistentu G. Bakmani ievēlēja par profesoru 1919. gada 30. septembrī [42], Rīgā viņš ieradās 1920. gada 21. janvārī, līdzņemot mācīblīdzekļus un preparātu kolekcijas, bet pirmo lekciju nolasīja 2. februārī un tūlīt ķērās pie anatomikuma iekārtošanas. Gados jaunais un ļoti enerģiskais profesors bija vislielākais fakultātes ieguvums tās darbības sākumposmā. Pirmās lekcijas viņš lasīja Ķīmiņas fakultātes ēkā, bet praktiskos darbus anatomijā vadīja Rīgas pilsētas 1. slimnīcas morgā, gluži tāpat kā viņa priekšgājējs A. Zommers. 1920. gada 27. martā par pirmo G. Bakmaņa asistentu pieteicās Jēkabs Prīmanis, savukārt profesors par pirmo subasistentu proponēja studentu Jāni Vildi (1900–1971), un darbs izvērās plašumā [43].

Tikpat svarīgs kā pirmajam kursam anatoms, otrajam kursam bija fiziologs, kur fakultāte lielas cerības saistīja ar R. Krimbergu, taču viņa nokļūšana no Harkovas uz Rīgu ievilkās un bija saistīta ar dažādiem sarežģījumiem. Fakultāte, piemēram, 1920. gada 17. februārī nolēma aicināt Latvijas valdību pret vietējiem

komunistiem apmainīt ķīlniekus no Padomju Krievijas: profesoru R. Krimbergu no Harkovas, profesoru J. Rubertu no Kijevas, augstskolu docētājus Bernhardu Pebartu (1867–?) no Maskavas, Frīdrihu Biezo (1882–1925) no Odesas u. c. [44]. 30. jūnijā dekāns ziņoja Organizācijas padomei, ka fakultāte nonāks „bezizejas stāvoklī”, ja R. Krimbergs neatbrauks [45], bet 24. augustā, lai gan ticis runāts, ka R. Krimbergs atceļā Maskavā apcietināts, ievēlēja viņu par profesoru, un tikai līdz ar jaunā akadēmiskā gada sākumu 1920. gada septembrī R. Krimbergs ieradās Rīgā, lai lielā mērā normalizētu un stabilizētu fakultātes turpmāko darbību [46].

Par vispārējās patoloģijas profesoru 1920. gada 20. aprīlī apstiprināja jau agrāk uzaicināto Tērbatas Veterinārā institūta profesoru E. Paukuli. Tālāk fakultāte pievērsās Operatīvās ķirurģijas katedras aizstāšanai, kur jau bija pieteicies pieredzējis kara ķirurgs un augstas kvalifikācijas speciālists, Tērbatas Universitātes privātdocents *Dr. med.* Oto fon Holbeks (1871–1953) [47], taču fakultāte piemērotu kandidātu centās sameklēt starp latviešiem. Priekšmets tika piedāvāts *Dr. med.* J. Alksnim, *Dr. med.* J. Jankovskim, Jānim Jaunzemam (1884–1946), A. Pētersonam un Albertam Ziedīņam (1879–1940), kas cits pēc cita atteicās, tāpēc katedra palika vakanta [48].

Pievērsoties trešajam un ceturtajam kursam nepieciešamiem mācītbspēkiem, nācās tos meklēt vispārējās un fakultātes ķirurģijas, iekšējgo slimību diagnostikas, fakultātes terapijas, patoloģiskās anatomijas u. c. priekšmetu docēšanai. Daži mācītbspēki tika ievēlēti, iekams vēl nebija atvērti atbilstoši priekšmeti; tādā gadījumā viņi vismaz centās piedalīties fakultātes sēdēs, algu pagaidām nesaņemot.

Ķirurģijā notika pirmais konkurss fakultātē, kurā 1920. gada 28. jūnijā, pretendējot J. Jankovskim, A. Pētersonam, no Maskavas iebraukušajam profesoram Vladimiram Mincam (1872–1945) un pat profesoram Oskaram Rēmeram (1866–1952) no Vācijas, par docentu tika ievēlēts J. Alksnis. Savukārt par docentu psihiatrijā un neiroloģijā ievēlēja Sarkankalna slimnīcas direktoru *Dr. med.* H. Budulu [49].

Neveicās ar docētāju piesaisti iekšējgās slimībās. Izglītības ministrs K. Kasparsons, cenšoties palīdzēt fakultātei, uz pārrunām uzaicināja savu glābēju 1918. gada decembrī [50], populāro Valmieras ārstu un labdari *Dr. med.* Georgu Apini, taču, ieradies Rīgā, viņš piepeši nomira [51]. Par Terapijas katedras vadītāju fakultāte 1920. gada 24. augustā ievēlēja profesoru Georgiju Javeinu (1863–1920), taču jau 30. augustā saņēma telegrammu par viņa nāvi, savukārt no Odesas aicinātais M. Zīle, cik izdevies uzzināt, bēgdams no lieliniekiem, uzturoties Besarābijas Rumānijas daļā. Tad tika nolemts aicināt divus poļu profesorus, un Aleksandrs Ošackis (1883–1945) no Krakovas, 1920. gada septembrī ieradies Rīgā un apskatījis klīnikas, paziņoja, ka darbu varētu sākt 1921. gadā, gan vēlāk šo nodomu atmetot.

Vēl 1920. gada 28. maijā G. Reinharde rosināja jautājumu par docentūru rasu higiēnā, bet P. Sniķers izteicās par lektorātu medicīnas vēsturē, kur pie reizes varētu aplūkot rasu higiēnu un eigēniku, taču konkrētāka izlemšana nenotika [52], jo bija risināmas svarīgākas lietas.

Sākot mācītbspēku avansēšanas procesu, pirmo parauglekciju fakultātē 1920. gada 27. septembrī „Aetiologie und pathologische Anatomie der Influenza” nolasīja Rīgas pilsētas 1. un 2. slimnīcas prozektūras vadītājs Romans Adelheims (1881–1938), tai 5. decembrī sekoja iestājelekcija par nāvi un tās iemesliem [53], un

pretendents vēl pirms medicīnas doktora disertācijas aizstāvēšanas tika ievēlēts par docenta v. i.

Fakultātes darbības pirmajā gadā pietiekami daudz vērības tika veltīts zobārstniecībai, skaidrojot tās vietu jaunajā medicīnas augstskolā. Iniciatīvu uzņēmās Kārlis Barons. Jau 1919. gada 29. septembrī fakultāte izskatīja zobārsta Kārļa Janaus (1874–1963) projektu par zobārstu izglītību un pēc K. Barona rosinājuma izveidoja komisiju priekšlikumu izstrādei. 1920. gada 20. aprīlī K. Barons un K. Janaus fakultātei iesniedza katrs savu projektu zobārstu sagatavošanai, bet zobārstniecības studiju programma, kuru bija izstrādājuši K. Barons, A. Pētersons un četri zobārsti, tika pieņemta ārkārtas sēdē 7. maijā [54]. Tajā pirmie divi kursi līdz *examen philosophicum* bija paredzēti kopā ar ārstniecības studentiem, piektajā un sestajā semestrī – protēžu tehnika, plastikas māksla, vispārējā patoloģija un patoloģiskā anatomija; studiju ilgums – četri gadi, bet piektā gadā – praktiskie darbi [55].

Līdztekus 1920. gada 23. janvārī Medicīnas fakultātes sēdē tika nolemts dibināt zobārstu eksaminācijas komisiju, kuras vadību uzticēja K. Baronam. Tas atbilda agrākai Krievijas impērijas kārtībai, kad zobārstniecības skolu audzēkņi pēc divarpus gadu apmācības gala eksāmenus lika universitātē. Fakultāte 1920. gada 13. aprīlī izveidoja komisiju, noteica, ka pie eksāmeniem pielaižami tikai Latvijas pilsoņi, kas beiguši zobārstniecības skolu, kā arī pārbaudījumu laiku no 15. maija līdz 1. jūnijam, pie tiem pielaižot 16 eksterne, tostarp trīs latvietes [56]. Pirmās zobārstes, kas formāli saņēma Latvijas Augstskolas diplomu, lai gan tajā studējušas netika, bija Dina Barkāne, Olga Cīrule, Anna Dāvidsone, Zenta Stameskina un Frīda Šabelštoka. Pavisam šādā veidā 1920. gadā tika eksaminētas sešas, 1921. gadā – 19, 1922. un 1925. gadā – pa vienai zobārstei, bet 1930. gadā vēl viena aizkavējusies dāma [57]. Savukārt pirmie pilnvērtīgi akadēmiski izglītotie zobārsti (ārsti zobu slimībās) LU beidza 1925. gadā.

Atgriežoties pirmā, proti, 1919./1920. akadēmiskā gadā, jāmin vēl vairāki skaitļi un raksturlielumi laika dinamikā.

1919. gada 24. novembrī fakultāte par profesoriem nolēma uzskatīt E. Zariņu, E. Paukuli, G. Bakmani un P. Sniķeru, par docentiem – G. Reinhardu, O. Voitu un Ā. Butuli. Pirmie trīs patiešām par profesoriem kļuva tūlīt, P. Sniķeram to nācās sūri izcīnīt vairākus gadus vēlāk, bet no atlikušajiem trim par docentu nekļuva neviens (G. Reinhards bija privātdocents).

1920. gada 29. februārī dekāns ziņoja, ka pirmajā kursā mācās 163 un otrā kursā 26 cilvēki.

14. maijā tika nolemts fakultātē vairāk hospitantus neuzņemt, izņemot kareivjus un kara bēgļus ar īpašu fakultātes lēmumu.

15. jūnijā tika nolemts jaunajā akadēmiskajā gadā uzņemt ne vairāk par 150 studentiem, bet, izveidojoties konkursam, pārbaudīt latviešu valodas zināšanas. Tika nolemts vairs nepieļaut uzņemt otrā kursā studentus, kas pirmo kursu beiguši dabaszinību nodaļā, kā tas agrāk bijis pieņemts Tērbatas Universitātē. Paredzamā zobārstniecības studentu uzņemšana jāierobežo ar 50. 27. septembrī, kad uz ārstniecības studijām bija pieteikušies 319 un uz zobārstniecības studijām 19 reflektanti, dekāns jaunuzņemamo studentu skaitu ieteica palielināt līdz 175, papildu vietas rezervējot no armijas demobilizētajiem karavīriem, tātad līdz 200.

Citi rosinājumi bija G. Reinharda ieteikums meklēt saikni ar Rokfellera fonu jauno zinātnieku sagatavošanai, kā arī J. Alkšņa iniciatīva medicīnas žurnāla veidošanā [58]. Augstskolā bija izveidots studentu birojs, kura Medicīnas fakultātes pārstāvis Kārlis Skalders mudināja veidot Medicīnas studentu biedrību [59], kas ar laiku izvērtās par respektējamu studentus vienojošu spēku.

Pirmo akadēmisko gadu Medicīnas fakultāte noslēdza ar deviņiem mācībspēkiem: G. Bakmanis, Ā. Butulis (bez konkrētas piesaistes), E. Paukulis, J. Prīmanis, G. Reinhardis (bez konkrētas piesaistes), P. Sniķers (bez konkrētas piesaistes), farmakognosts Eduards Svirlovskis (1874–1949), O. Voits (sekretārs) un E. Zariņš (dekāna v. i.). Fakultātē studēja 229 cilvēki: 193 studenti un 36 hospitanti (brīvklausītāju nebija); pēc tautībām: 174 latvieši, 52 ebreji, divi poļi, viens krievs; pēc pavalstniecības: Latvija – 226, Lietuva – divi, Krievija – viens; pēc dzimuma: vīrieši – 69, sievietes – 160 [60].

Pagaidu dekāns profesors E. Zariņš jau 1920. gada 1. septembrī bija lūdzis atbrīvot viņu no šā pienākuma, jo vienlaikus viņš bija arī Veterinārmedicīnas fakultātes pagaidu dekāns, bet pamatdarbu veica Ķīmiijas fakultātē. Izpildīt viņa lūgumu kļuva iespējams pēc tam, kad 6. septembrī Rīgā ieradās profesors Roberts Krimbergs, kas, nedaudz iejuties, 27. septembrī tika ievēlēts par Medicīnas fakultātes dekānu [61]. Viņam jau bija pietiekama akadēmiskā darba pieredze, un pie fakultātes stūres bija nostājies vīrs, kam tā bija jāizveido pilnīgi, jāpanāk fakultātes pilnvērtīga darbība, jāsāk gatavot jaunajai Latvijas valstij tik nepieciešamos ārstus un zobārstus.

VĒRES

1. Stradiņš J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. R., 2009, 164., 165., 293. lpp.
2. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 7427. f., 6. apr., 390. l., 64. lp.
3. *Latvijas Universitātes piec gadu darbības pārskats 1919–1924*. R., 1925, 177. lpp.
4. Stradiņš J., Cēbere Dz. Neuzrakstīta Rīgas augstskolu vēstures lappuse (1910. gada ierosinājums dibināt medicīnas akadēmiju Rīgā) // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 2000, Nr. 1, 97.–125. lpp.
5. Dāle P. *Vēsturisks pārskats par Latvijas Augstskolas nodibināšanu un viņas darbību pirmā (1919./20.) mācības gadā*. R., 1921, 4., 5. lpp.
6. Turpat, 5.–7. lpp.
7. Ziemele M. *Latviešu izglītības biedrības Augstskolas sekcijas darbība no 1917. g. līdz 1922. gadam (materiāli sakopoti pēc protokoliem)*. R., 1924, 5., 9., 13.–15. lpp.
8. *Latvijas Universitāte 75*. R., 1994, 38. lpp.
9. *Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitāte 40 gados (1919–1959)*. R., 1959, 17. lpp.
10. Plašāk sk.: Pavličeva S., Vasiljevs K., Vīksna A. Alfrēds Zommers – Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātes pirmais profesors // *LU Raksti*. R., 2003, 653. sēj., 80.–89. lpp.
11. Igaunijas Valsts arhīvs (IVA), 2100. f., 2. apr., 1113. l., 142. lp.
12. Dāle P. *Vēsturisks pārskats...*, 12. lpp.
13. *Cīņa*. 1919, 16. apr.
14. *Haua npaoda*. 1919, 16, 17, 18, 19 anp.; *Die Rote Fahne*. 1919, 16., 17. apr.

15. *Cīņa*. 1919, 25. apr.; *Наша правда*. 1919, 25 апр.; *Die Rote Fahne*. 1919, 25. apr.
16. IVA, 2100. f., 2. apr., 1113. l., 147. lp.
17. Dāle P. *Vēsturisks pārskats...*, 15.–18. lpp.
18. Ziemele M. *Latviešu izglītības biedrības...*, 27.–30. lpp.
19. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 1. lp.
20. Turpat, 4. lp.
21. IVA, 2100. f., 2. apr., 1113. l., 10., 11. lp.
22. Turpat, 1., 2., 4. lp.
23. *История Тартуского университета*. Таллин, 1982, с. 191.
24. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 7. lp.
25. *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats...*, 177. lpp.
26. LVVA, 7427. f., 6. apr., 390. l., 9. lp.
27. Dāle P. *Vēsturisks pārskats...*, 23. lpp.
28. Ziemele M. *Latviešu izglītības biedrības...*, 33. lpp.
29. Skuja J. Īss vēsturisks pārskats par Latviešu ārstu biedrības tapšanu un darbību no 1902. gada līdz 1932. gadam // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1932, Nr. 4, 195.–206. lpp.; Latviešu medicīnas organizāciju sākumi // *LĀZA Apkārtraksts*. 1982, Nr. 123, 16.–19. lpp.
30. Виксна А. Латышские профессора – воспитанники медицинских школ России // *Медицинская профессура Российской империи*. М., 2005, с. 39–41.
31. LVVA, 7427. f., 6. apr., 390. l., 9. lp.
32. Turpat, 10.–14. lp.
33. *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. R., 1939, 1. d., 660.–661. lpp.
34. Dāle P. *Vēsturisks pārskats...*, 20. lpp.
35. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 36. lp.
36. Turpat, 390. l., 16. lp.
37. Turpat, 16., 17. lp.
38. *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats...*, 178. lpp.
39. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 30., 93. lp.
40. Turpat, 390. l., 17., 18., 24., 32. lp.
41. *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats...*, 178.–179. lpp.
42. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 41. lp.
43. Turpat, 390. l., 15., 18.–20., 23. lp.
44. Turpat, 20. lp.
45. Turpat, 1. l., 179. lp.
46. Turpat, 390. l., 34. lp.
47. Brennsohn I. *Die Ärzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart*. Riga, 1922, S. 447; *Deutschbaltisches biographisches Lexikon*. 1710–1960. Köln, Wien, 1970, S. 332.
48. LVVA, 7427. f., 6. apr., 390. l., 22., 24., 26. lpp.
49. Turpat, 26.–30. lpp.

50. Vīksna A. Gaitnieks sārtā ausmā. Ārsta Kārļa Kasparsona pašnāvība Valmieras cietumā // *Latvijas Ārsti*. 1998, Nr. 11./12., 623.–629. lpp.
51. Šaurums G. *Dr. med. Georgs Apinis (Filantrops un patriots)*. Limbaži, 1933, 29., 30. lpp.
52. LVVA, 7427. f., 6. apr., 390. l., 27., 34.–36. lp.
53. Адельгейм Р. Смерть и ее причины. Публичная вступительная лекция, проч. 5. XII 1920 г. в актовом зале Рижского университета // *Журнал русского врача* (Берлин). 1921, № 5, с. 37–42.
54. LVVA, 7427. f., 6. apr., 390. l., 15., 24., 25. lp.
55. *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats...*, 179. lpp.
56. LVVA, 7427. f., 6. apr., 390. l., 19., 22., 23., 26. lp.
57. Turpat, 243. l., 42. lp.; 250. l., 12., 38., 42., 64., 146., 194. lp.; 391. l., 34. lp.; 394. l., 65. lp.; 399. l., 37. lp.
58. Turpat, 390. l., 18., 22., 26., 28., 32., 34., 35. lp.
59. Skalders K. *Laikmeta zīmē*. R., 1998. 228 lpp.
60. Dāle P. *Vēsturisks pārskats...*, 68.–69. lpp.
61. LVVA, 7427. f., 6. apr., 390. l., 34. lp.

Summary

The Faculty of Medicine has signified its place in the process of foundation of the University of Latvia as early as in 1917. Activities in anatomy commenced on April 30, 1919, under the leadership of professor A. Zommer and continued to May 22. However, the Faculty was founded only on September 28, 1919, on October 6, 334 people applied for studies thereto and studies commenced on November 22. On September 27, 1920, professor R. Krimbergs became the Dean instead of acting Dean, professor E. Zariņš, and within the next three years he succeeded in full-scale work of the Faculty.

Keywords: *University of Latvia, Faculty of Medicine, 1917–1920.*

Latvijas Universitātes Psihiatrijas katedras izveide un darbība 20. gadsimta 20. gados *Development of Department of Psychiatry in University of Latvia in the 1920's*

Ieva Lībiete

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs
Antonijas iela 1, Rīga, LV-1360
E-pasts: ievalibiete@inbox.lv

Latvijā psihiatrijas kā akadēmiskas disciplīnas sākums datējams ar 1920. gadu, kad tika dibināta Latvijas Augstskolas Psihiatrijas katedra un par tās docētāju kļuva Dr. med. Hermanis Buduls, vēlākais psihiatrijas profesors. Katedrā 20. gs. 20. gados asistējuši M. Kazaks, A. Karpis, V. Kraulis, N. Jerums, H. Saltups. Katedras zinātniskā darbība liecina par tās bioloģisko ievirzi un psihisko slimību neirogēnās izcelsmes teorijas izmantošanu. 20. gs. 20. gados katedras darbinieki aktīvi iesaistījās progresīvās paralīzes ārstēšanā ar malārijas drudža terapiju, tādējādi dodot ieguldījumu pasaulē pirmās bioloģiskā modeļa psihiatriskās terapijas ieviešanā un pielietošanā.

Atslēgvārdi: psihiatrijas vēsture, LU Psihiatrijas katedra.

Latvijas Augstskolas dibināšanas diena ir 1919. gada 28. septembris [1], kad Augstskolas aulā notika svinīgais atklāšanas akts. Medicīnas fakultāte, tai skaitā arī Psihiatrijas katedra, šajā laikā atradās vēl pašos izveides pirmsākumos. 1919. gada beigās, pēc tam kad tika nokomplektēti mācībspēki anatomijas, histoloģijas, embrioloģijas un vispārīgās patoloģijas pasniegšanai, kas bija obligāti pirmo divu kursu atklāšanai, tika sāкта docētāju meklēšana arī trešajam un ceturtajam kursam. 1920. gada 16. janvārī Medicīnas fakultātes padome ierosināja dekānam profesoram **Eduardam Zariņam** (1876–1947) aicināt Rīgas pilsētas Sarkankalna slimnīcas direktoru Dr. med. **Hermani Buduli** (1882–1954) darbā par Psihiatrijas un neiroloģijas katedras mācībspēku [2].

Tobrīd, 1920. gadā, H. Budulam bija 37 gadi un viņš bija ne tikai lielas psihiatriskās klīnikas vadītājs, bet arī medicīnas doktors, 1911. gadā beidzis Tērbatas Universitāti un 1914. gadā sava skolotāja profesora **Vladimira Čiža** (1855–1922) vadībā aizstāvējis disertāciju „Par salīdzinošo rasu psihiatriju”. Jau studiju gados Tērbatā H. Buduls bija ieinteresējies par psihisko slimību epidemioloģiju un uz epidemioloģisko pētījumu bāzes izstrādājis arī savu doktora disertāciju. Būdam asistents Tērbatas Universitātes Nervu un gara slimību klīnikā, H. Buduls, sekojot tālaika aktualitātēm psihiatrijā, pētīja progresīvās paralīzes etioloģiju un statistiku. Sskolotāja V. Čiža ietekmēts, H. Buduls bija mēģinājis nodarboties ar daiļrades

psihopatoloģiju, aprakstot sava pacienta Jāņa Poruka slimības iespaidu uz viņa daiļradi un 1911. gadā izdodot grāmatu „Poruku Jānis savas garīgās dzīves krēslainās dienās” [3]. Literāta talantu H. Buduls bija izmantojis arī peļņas nolūkos, publicējot populārzinātniskus rakstus periodikā un pat izdodot grāmatas. Īslaicīgi 1914. gada vasarā H. Buduls bija praktizējis Berlīnes Universitātes gara un nervu slimību klīnikā [4]. 1920. gada 9. jūnijā pēc H. Buduļa zinātnisko un populārzinātnisko darbu novērtēšanas viņš tika ievēlēts par Medicīnas fakultātes locekli un docentu tobrīd apvienotajā Psihiatrijas un nervu slimību katedrā [5].

Par Psihiatrijas katedras klīnisko bāzi, kas tika izmantota gan lekciju lasīšanai, gan klīniskās psihiatrijas apgūšanai, ar Rīgas pilsētas valdes atļauju 1921. gadā kļuva Sarkankalna slimnīca [6]. Sākotnējā iecere apvienot psihiatrijas un neiroloģijas disciplīnas vienā katedrā neizdevās, jo Rīgas pilsētas Sarkankalna slimnīca bija specializēta psihiatriskā klīnika, kurā neiroloģijas studijām nebija pietiekami daudz nervu slimnieku. Atsevišķas neiroloģijas katedras izveidošanu atbalstīja arī H. Buduls [7]. Par docētāju neiroloģijā vēlāk kļuva cits Tērbatas Universitātes beidzējs un slavenā krievu profesora V. Čiža skolnieks Dr. med. **Edwards Kalniņš** (1869–1949), kuram pēc parauglekcijas par tematu „*Tabes dorsalis* simptomatoloģija, etioloģija un terapija” 1921. gada 15. jūnijā pirmajam Medicīnas fakultātē tika piešķirtas privātdocenta tiesības [8]. Tomēr abu katedru sadarbība ilgstoši palika ļoti cieša gan neirosifilisa pētniecībā, gan kopīgas biedrības izveidē. 1924. gadā dibinātā Latvijas neirologu un psihiatru biedrība bija viena no retajām specializētajām ārstu apvienībām valstī [9], un tā Sarkankalna slimnīcā rīkoja regulārus diskusiju vakarus par dažādiem zinātniski aktuāliem jautājumiem [10].

Dibinoties Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātei, sākotnēji tika pieņemts piecgadīgs studentu mācību plāns. 1919. gada 15. septembrī izstrādātais priekšmetu sadalījums paredzēja, ka apmācība gan vispārīgajā, gan klīniskajā psihiatrijā notiks pēdējā – piektajā mācību gadā [11]. Psihiatrijas katedra pedagoģisko darbību uzsāka 1922. gada pavasara semestrī ar lekcijām IV kursa studentiem. Pirmajā pusgadā divas stundas nedēļā tika lasīta vispārīgā psihiatrija, bet nākamajos divos pusgados četras stundas nedēļā – klīniskā psihiatrija [12]. Vispārīgās psihiatrijas kursā, spriežot pēc H. Buduļa izdotajām mācību grāmatām, klasiski tika apskatīta nervu sistēmas anatomija, fizioloģija un „dvēseles psihiskie elementi”. Studenti tika iepazīstināti ar pamatsimptomiem psihiatrijā, uztveres, domāšanas, uzmanības, emociju, atmiņas un dziņu traucējumiem. Vispārīgā psihiatrija aptvēra arī psihisko slimību etioloģijas teorijas, pacientu izmeklēšanas un ārstēšanas pamatprincipus. Klīniskajā psihiatrijā studentiem bija jāapgūst atsevišķu psihisko slimību, piemēram, progresīvās paralīzes, šizofrēnijas, maniakāli depresīvās psihozes, intoksikācijas psihožu, diagnostika un ārstēšana [13].

1922./1923. mācību gadā, pievienojot topošo ārstu apmācībai arī VI kursu, mācības vispārīgajā psihiatrijā tika pārceltas uz V, bet klīniskajā psihiatrijā uz VI kursu [14]. Līdz ar to psihiatrijas studijās mainījās arī stundu sadalījums. No 1923./1924. mācību gada mācības vispārīgajā psihiatrijā notika V kursā četras stundas nedēļā un psihiatriskajā klīnikā VI kursā četras stundas nedēļā. No 1925./1926. mācību gada studijas vispārīgā psihiatrijā tika samazinātas uz divām stundām nedēļā, bet no 1926./1927. mācību gada padziļinātai klīniskai apmācībai

tika pievienoti praktiskie darbi divas stundas nedēļā VI kursam. Šāds mācību plāns saglabājās līdz 1930. gadam [15].

No 1921. gada psihiatrijas katedrā tika paredzēta viena profesora un divas asistentu štata vietas [16]. Lekcijas psihiatrijā notika latviešu valodā, un tās studentiem lasīja katedras vadītājs, sākotnēji docents, bet no 1924. gada 1. jūlija par profesoru ievēlētais H. Buduls [17]. Praktiski klīniskās psihiatrijas jautājumi tika apskatīti grupās. Katram studentam bija jāiemācās patstāvīgi izmeklēt slimnieku un sastādīt slimības gadījumu aprakstus [18].

Psihiatrijas priekšmeta apguve, līdzīgi kā citās medicīnas disciplīnās, saskārās ar speciālās terminoloģijas trūkumu latviešu valodā. Šo problēmu vairākkārt pārrunāja arī Medicīnas fakultātes sēdēs. Lai šo jautājumu risinātu, jau 1919. gada 9. septembrī Izglītības ministrijā tika izveidota Zinātniskās terminoloģijas komisija. No 1921. gada kā Medicīnas fakultātes pārstāvis terminoloģijas komisijas sastāvā darbojās Dr. med. H. Buduls [19]. Liela daļa H. Budula radīto psihiatrijas terminu, kā, piemēram, pseidohalucinācijas, domu skraidīšana, murgu idejas, pārspīlētas idejas, ir izturējuši laika pārbaudi un tiek lietoti arī mūsdienās. Daļa jaunievedumu tomēr laika pārbaudi neizturēja. Te jāmin tādi termini kā ārceļus domāšana (jeb murgu idejas), domu sacīšanās, domu atgremošana, domu streipuļošana [20].

Pēc divu gadu pieredzes lekciju lasīšanā Medicīnas fakultātes studentiem un pēc nenogurstoša darba ar latviešu psihiatrisko terminu izveidi, atvasinot tos galvenokārt no vācu valodas, 1924. gadā tika izdota H. Budula mācību grāmata „Psihiatrija. Vispārīgā daļa”. Piecus gadus vēlāk, 1929. gadā, iznāca tās turpinājums „Psihiatrija. Speciālā daļa”. Jau no Medicīnas fakultātes veidošanās pirmsākumiem viens no visgrūtāk pārvaramiem šķēršļiem ir bijis zinātniskās literatūras trūkums latviešu valodā [21]. Mācību līdzekļu trūkums latviešu valodā īpaši sasāpējis bija studentu vidū: „Katru dienu stud. med. nākas saskarties ar grūtībām literatūras sagādāšanā, jau nemaz nerunājot, ka viņa dārga, bet ka mums tās nav savā mātes valodā. Liekas neviena cita fakultāte nav tik nabadzīga ar latvju valodā izdotiem darbiem kā med. fak. .. Mūsu mācības spēku lielākā daļa latvieši, profesori, kuru vārdi iezīmēti ar zinātniskiem darbiem ārzemēs, vienai daļai pat izdotas mācību grāmatas svešvalodās – bet pie grāmatu izdošanas latvju valodā ķērušies tik maz. Pirmais minams prof. Buduls – „Vispārīgā psihiatrija”. Mēs ceram drīzumā sagaidīt arī specialas psihiatrijas kursu – tad šī med. nozare būs latvju valodā godam apgaismota, par ko autoram sirsnīgākā studentu atzinība.” [22]

H. Buduļa veikumu atzinīgi novērtēja arī kolēģi. Recenzējot H. Buduļa grāmatu, privātdocents E. Kalniņš atzīmēja: „... ja ievērojam to, ka autoram pašam bija jārada termini un vārdi ļoti sarežģītiem un grūti definējamiem psihiskiem procesiem un parādībām, tad nevaram diezgan atzīt viņa nopelnus šinī darbā... psihiatriskai terminoloģijai nu ir likti pamati un celmu lauzēja gods šinī grūtā darbā vienmēr paliks autoram.” [23] 1924. gada 1. decembrī Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes sēdē E. Kalniņš un Tiesu medicīnas institūta vadītājs docents **Ferdinands Neireiters** (1893–1946) ierosināja grāmatu „Psihiatrija. Vispārīgā daļa” izvīzīt Kultūras fonda stipendijai [24], un 1925. gada martā grāmatas autors tika apbalvots ar godalgu Ls 500 apmērā [25]. Psihiatrs un medicīnas vēstures pētnieks **Imants Eglītis** (1938–1997), ļoti atzinīgi vērtējot sava priekšgājēja darbu, tomēr atzina, ka salīdzinājumā ar tā

laika vadošo psihiatru monogrāfijām H. Budula darbs ir salīdzinoši vienkāršs un tajā maz jūtams pasaules psihiatrijas līmenis [26]. Taču jāņem vērā, ka H. Buduls savas grāmatas ir apzināti vienkāršojis un rakstījis kā mācību līdzekļus: „Tai pašā laikā mēģināju grāmatas tekstu sastādīt tā, ka arī tie, kuri nebūtu iepazinušies ar vispārīgās psihiatrijas jēdzieniem, šo grāmatu lasot pēc iespējas retāki atdurtos uz neskaidrām un grūti saprotamām lietām.” [27]

No pašiem katedras darbības pirmsākumiem vienīgais lektors psihiatrijā bija H. Buduls, tomēr īslaicīgi 1924./1925. mācību gadā lekcijas psihiatrijā par tematu „Psihoneirozes” lasīja arī privātdocents **Miķelis Kazaks** (1884–1968). Viņš 1906. gadā, izvairoties no dienesta cariskās Krievijas armijā, bija emigrējis uz ASV, 1915. gadā beidzis Viskonsīnas Universitāti un 1917. gadā ieguvis medicīnas doktora grādu Vašingtona Universitātē Sentluisā [28]. (Par M. Kazaka tiesībām uz medicīnas doktora grādu vēlāk gan radušās zināmas šaubas [29].) M. Kazaks, atsaucoties uz Latvijas Augstskolas aicinājumu zinātniekiem atgriezties dzimtenē, piedāvāja savus pakalpojumus Medicīnas fakultātei kā neirologs, tomēr 1922. gada 25. janvārī Latvijas Augstskolas organizācijas padomes sēdē M. Kazaks tika ievēlēts par Psihiatrijas katedras vecāko asistentu [30].

Latvijā M. Kazaks ieradās 1922. gada jūlijā, bet tā paša gada 18. septembrī tika ievēlēts par privātdocentu neiropsihiatrijā [31]. Psihiatrijas katedrā viņš darbojās līdz 1923. gada 17. maijam, kad pārgāja asistēt neiroloģijas katedrā [32]. Drīz pēc tam, nejutoties Latvijā novērtēts un konfliktējot ar atsevišķiem Medicīnas fakultātes mācītājspēkiem, M. Kazaks emigrēja uz ASV [33].

Līdz ar to vakantās asistentu vietas Psihiatrijas katedrā tika piedāvātas talantīgiem studentiem. Tā kā H. Buduls pats, būdams vienīgā autoritāte, komplektēja un audzināja savu nākamo akadēmisko personālu, nevar pārvērtēt viņa milzīgo idejisko ietekmi uz visu Latvijas starpkaru psihiatru paaudzi.

No pašiem katedras pirmsākumiem, vēl būdams students, katedrā darbojās **Ansis Karps** (1892–1979). Viņš medicīnas studijas bija uzsācis Tērbatas Universitātē, bet tās pārtrauca Pirmais pasaules karš. 1919. gadā A. Karps piedalījās Brīvības cīņās, bet pēc tam turpināja medicīnas studijas Latvijas Augstskolā, ko pabeidza 1923. gadā [34]. A. Karps pildīja subasistenta pienākumus no 1921. gada oktobra [35] līdz 1924. gada 1. janvārim, kad tika ievēlēts jaunākā asistenta amatā [36]. Katedrā A. Karps darbojās līdz 1927. gada 1. aprīlim, kad, vairāk nosliecoties uz klīnisko medicīnu, pārgāja strādāt par vecāko ārstu Rīgas pilsētas Sarkankalna slimnīcā [37]. Atbilstoši savām praktiska ārsta interesēm A. Karps 20. gs. 20. gadu otrā pusē publicējis rakstus Latvijas Tuberkulozes apkarošanas biedrības izdevumā „Tautas veselība” par tādām klīniskā praksē nozīmīgām problēmām kā reimatisma radītām neiralģijām, bērnu šļaugano trieku, smadzeņu asinsvadu sklerozi u. tml. [38].

1924. gada 1. septembrī, būdams IV kursa students, darbību katedrā uzsāka subasistents **Verners Kraulis** (1904–1944) [39]. V. Kraulis Latvijas Universitāti absolvēja 1927. gadā. No 1928. gada 1. janvāra V. Krauli ievēlēja par jaunāko asistentu [40], bet no 1930. gada 1. jūlija pārvēlēja par asistentu [41]. Verners Kraulis bija viens no zinātniski aktīvākajiem un panākumiem bagātākajiem katedras darbiniekiem. Viņš iesaistījās katedras zinātniskajā darbā, asistējot lielākajā 20. gs. 20. gadu Psihiatrijas katedras klīniskajā pētījumā par sifilitiķu progresīvās paralīzes ārstēšanu

ar malāriju [42]. Jau 1927. gadā viņš devās pirmajā zinātniskajā komandējumā uz Karaļaučiem potējamā materiāla – malārijas plazmodija – iegūšanai [43]. V. Kraulis, sākotnēji pievērsies sabiedrības veselības jautājumiem, rakstot izdevumam „Tautas veselība” un Latvijas skolotāju savienības izdevumam „Nākotnes spēks” [44], jau pavisam drīz – 1928. gadā – publicēja savu pirmo nopietno Eiropas līmeņa pētījumu par iedzīvītību prestižā ārzemju medicīnas žurnālā [45].

Īslaicīgi, no 1927. gada 1. aprīļa līdz 1928. gada 1. aprīlim [46], Psihiatrijas katedrā subasistenta pienākumus pildīja VI kursa students **Nikolajs Jerums** (1904–1991), kas līdz tam bija asistējis Anatomijas katedrā. 1928. gadā pēc studiju beigšanas viņš atstāja darbu Psihiatrijas katedrā un pievērsās praktiskai psihiatrijai, kļūstot par Sarkankalna slimnīcas ārstu [47]. Zinātnei N. Jerums pievērsās vēlāk, pēc Otrā pasaules kara atrodoties emigrācijā Venecuēlā, kur 1961. gadā kļuva par Karakasas Universitātes profesoru [48].

No 1928. gada 1. aprīļa Nikolaja Jeruma atstāto subasistenta vietu katedrā ieņēma **Hermanis Saltups** [49], tobrīd V kursa students. H. Saltups bija studējis arī Vīnes un Halles Universitātē (1922–1924), bet ārsta grādu ieguvis Latvijas Universitātē 1929. gadā [50]. No 1930. gada 1. jūlija viņš tika iecelts par jaunāko asistentu [51]. Vēlāk bijis Sarkankalna slimnīcas ārsts un viens no insulīna šoka terapijas ieviesējiem Latvijā.

Laikā, kad veidojās Latvijas psihiatrijas zinātniskā doma, Eiropas psihiatrijā tolaik divas galvenās psihisko slimību izcelsmes paradigmas – psihogēnā un neirogēnā – nonāca tiešās pretrunās [52]. 1924. gada 23. oktobrī Latviešu ārstu biedrības sēdē Latvijas Universitātes nervu slimību docents E. Kalniņš, atgriezies no gadskārtējā vācu neirologu kongresa Insbrukā, referēja par toreizējām tendencēm Eiropas klīniskajā psihiatrijā. E. Kalniņš ziņoja, ka pēc Minhenes Universitātes profesora **Osvalda Bumkes** (1877–1950) un Frankfurtes Universitātes profesora **Karla Kleista** (1879–1960) referātu noklausīšanās izcēlusies asa diskusija starp neirogēnās un psihogēnās teorijas atbalstītājiem [53]. Latviešu ārstu biedrībā, noklausoties referātu, šī ziņojuma daļa diskusiju neizraisīja [54]. Diskusijas trūkums, jādūmā, ir skaidrojams ar to, ka Latvijā akadēmiskās un zinātniskās psihiatrijas tradīcijas tikko bija sākušas veidoties un bija tikai viens psihiatrijas korifejs – profesors Hermanis Buduls –, kas jau no pašiem savas darbības pirmsākumiem ir bijis bioloģiski domājošs psihiatrs. Šādu skatījumu pārņēma arī viņa audzēkņi – jaunā Latvijas psihiatru paaudze.

Starp garīgo slimību cēloņiem prof. H. Buduls kā galveno uzskatīja „organisma attiecīgu patoloģisku iegrozījumu” jeb slimīgu iedzīvītību. Tomēr viņš atzina arī eksogēno faktoru nozīmi garīgo slimību izcelsmē. Par piemēriem viņš minēja sifilisu, citas infekciju slimības, alkoholu, organiskas smadzeņu slimības, endokrīnās saslimšanas, grūtniecību, vispārēju organisma novājināšanos u. c. Tomēr, kā jau bioloģiski domājošs psihiatrs, H. Buduls par strīdīgu cēloni uzskatīja garīgas pār-pūles, stresa situāciju un seksuālo īpatnību iespaidu uz psihisku slimību izcelsmi, sakot, ka „tautas apziņā garīgiem iespaidiem garīgu slimību etioloģijā piešķirta pārāk liela loma” [55]. Kā pierādījumu saviem uzskatiem H. Buduls minējis faktu, ka 1919. gadā Rīga veselu mēnesi dienu un nakti tikusi apšaudīta un granātas plīsušas

katrā pilsētas daļā, tomēr no apmēram 250 000 pilsētas iedzīvotāju tai laikā vienīgi pārciesto briesmu dēļ psihiatriskā slimnīcā neviens neesot nokļuvis [56].

H. Buduls 20. gs. 20. gados „Latvijas Ārstu Žurnālā” publicējis pētījumus par iedzimtu einuhoīdismu [57], par letargisko epidēmisko encefalītu [58], nervu sistēmas hereditodeģeneratīvu saslimšanas gadījumu [59] – respektīvi, pētījumus par organiskām nervu sistēmas saslimšanām. H. Budula vadībā Sarkankalna slimnīcā tika izveidota laboratorija histoloģisku, bioloģisku un ķīmisku izmeklējumu veikšanai [60], kas norāda uz slimības organisku cēloņu meklējumiem. Gādājot aparāturu laboratorijai, kāda H. Budula iepirkumu lieta izskatīta arī LU goda tiesā 1921. gadā [61]. Progresīvās paralīzes pētījumi notika, sadarbojoties ar Patoloģiskās anatomijas katedru un profesoru **Romānu Adelhaimu** (1881–1938) [62], kurš kopīgā pētījuma patoloģiski anatomiskos aspektus publicēja Vīnes klīniskajā nedēļrakstā [63]. Katedras vajadzībām tika iekārtota un regulāri papildināta bibliotēka [64].

Psihiatrijas katedras interešu lokā 20. gadsimta 20. gados bija arī deģenerācijas teorija, un katedra 1926. gadā izsludināja studentu konkursu „Izpētīt kādā dzimtā psihiskās deģenerācijas un reģenerācijas gaitu” [65]. Šajā konkursā uzvarēja katedras zinātniski darbīgākais asistents V. Kraulis ar pētniecisko darbu „Pētījumi par psihiskās deģenerācijas un reģenerācijas gaitu S., H. un K. dzimtās” [66]. Savā darbā V. Kraulis bija ievācis ziņas par deviņām paaudzēm K. dzimtā, sākot ar 17. gadsimta pirmo pusi, un par 7 paaudzēm S. un H. dzimtās divsimt gadu periodā, kopā par 394 personām. H. Buduls novērtēja šo darbu kā teicami izdevušos un atzina to par vērtīgu materiālu tālākām studijām [67].

1926. gadā V. Kraulis publicējies arī „Latvijas Ārstu Žurnālā”, kur iespiests viņa novērotās psihozes gadījuma apraksts pēc strumektomijas pacientei ar Bazedova slimību [68].

V. Krauļa pētījums par psihopatoloģijas iedzimtību, kas publicēts izdevumā „Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie” [69], uzskatāms par nopietnu pieteikumu zinātnē Eiropas līmenī, īpaši ņemot vērā to, ka tolaik galvenā loma psihiatrijā piederēja tieši vācu zinātniskajai skolai [70]. 1929. gadā Verners Kraulis par Kultūras fonda līdzekļiem uz sešiem mēnešiem bija nosūtīts zinātniskā komandējumā uz Berlīni un uz Minhenes Psihiatrijas pētniecisko institūtu (*Forschungsinstitut für Psychiatrie*) [71]. Pie iestādes vadītāja profesora **Ernsta Rīdina** (1874–1952) V. Kraulis veica pētījumus savai doktora disertācijai „Par histērisku reakciju un viņas konstitucionāliem pamatiem”, ko aizstāvēja 1932. gadā [72].

Izvērtējot Psihiatrijas katedras darbību 20. gs. 20. gados, jāsecina, ka katedras darbinieki nav padziļināti pētījuši psihogēnos slimību iemeslus, bet gan pievērsušies slimību somatisko cēloņu meklējumiem. Nav rakstu par psihoterapiju, psihoanalīzi, toties padziļināti ir pētīts neirosifiliss, endokrīno saslimšanu izraisītas patoloģijas, pārmantojamās slimības. Tādējādi laikā, kad pasaules psihiatrijā vēl notika aktīva diskusija, Psihiatrijas katedra Latvijā jau bija izvēlējusies savu piederību somatiski orientētajai psihiatrijas skolai.

Somatiski orientēto psihiatru uzvaras gājiens bija sācies, atklājot progresīvās paralīzes saistību ar sifilisa infekciju. 1904. gadā slavenais vācu psihiatrs **Emīls Krepelīns** (1856–1926) grāmatā „Psychiatrie” ar vislielāko pārliecību paziņoja, ka

progresīvās paralīzes attīstībai ir nepieciešama sifilisa infekcija [73]. Bija zināms ne tikai tas, kāds ir bojājums smadzenēs progresīvās paralīzes gadījumā, bet arī tas, ka šo bojājumu ierosina *Treponema pallidum* un ka šo infekciju iespējams diagnosticēt, izmantojot 1905. gadā atklāto komplementa fiksācijas reakciju [74].

Pirmā pasaules kara laikā 1917. gadā Vīnes Universitātes psihiatrijas profesors **Julius Vagners-Jauregs** (1857–1940) atklāja ārstniecisku metodi, kā aizkavēt neirosifilisa progresēšanu, inficējot pacientus ar malāriju, tādā veidā izraisot „malārijas drudža terapiju” [75]. (Nobela prēmija 1927. gadā.) Tas bija grandiozs atklājums – faktiski pirmā īstā ārstēšanas metode vienam no toreiz biežākajiem psihisko slimību cēloņiem. Ziņojumi liecina, ka dažās psihiatriskajās klīnikās līdz pat 45% vīriešu dzimuma pacientu stacionārā atradās progresīvās paralīzes dēļ [76].

Pirmo reizi Latvijā malārijas drudža terapijas metode progresīvās paralīzes ārstēšanā tika lietota 1923. gadā Sarkankalna slimnīcā. Sarkankalna slimnīcā ar progresīvo paralīzi 1924. gadā ārstējās 12,3% vīriešu un 3,4% sieviešu [77]. Laika posmā līdz 1926. gadam profesora H. Budula vadībā ar šo metodi tika ārstēti 50 paralītiķi. 1926. gadā publicētajos „Latvijas Ārstu un Zobārstu Kongresa Darbos” pētījuma vadītājs H. Buduls ziņoja par ārstēšanas rezultātiem un secināja, ka Sarkankalna slimnīcā malārijas drudža terapijas efektivitāte nav bijusi tik pārliecinoša kā citās Eiropas klīnikās un „Sarkankalna slimnīcas statistika nedod iemesla dažādām rožainām cerībām attiecībā uz labām izredzēm pie progresīvās paralīzes ārstēšanu ar malāriju, tomēr arī viņa nav tāda, kura noliegtu šīs jaunās metodes dažas labas puses” [78].

Nenoliedzami, ka malārijas terapija bija izmisuma metode pacientu ārstēšanā un šī terapija bija nedroša. Tomēr, pateicoties Psihiatrijas katedras ārstu zinātniskajai aizrautībai un vēlmei palīdzēt šiem agrāk mokošai nāvei nolemtajiem, beidzot arī Latvijā šīs fatālās slimības slimniekiem parādījās cerība uz dzīves kvalitātes uzlabošanu un dzīvildzes palielināšanu.

Jāatzīst, ka Latvijas psihiatrijas katedra profesora H. Budula vadībā 20. gs. 20. gados ne tikai bija izveidojusi savu klīnisko bāzi, studentu mācību programmu, laboratoriju un bibliotēku, bet arī sekoja līdzi sava laika garam un piedāvāja modernas, tam laikam progresīvas ārstēšanas un pētniecības metodes, tādējādi liekot stingrus pamatus pirmajai latviešu psihiatru – klīnicistu un psihiatru – zinātnieku paaudzei.

VĒRES

1. Dāle P. *Vēsturisks pārskats par Latvijas Augstskolas nodibināšanu un viņas darbību pirmā (1919./20.) mācības gadā*. Rīga, Latvijas Augstskolas izdevums, 1921, 32. lpp.
2. Krimbergs R., Prīmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939 // *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa. Rīga, LU, 1939, 585. lpp.
3. Buduls H. *Poruku Jānis savas garīgās dzīves krēslainās dienās*. Rīga, Zirģelis, 1911. 113 lpp.; 2. papild. izd.: Buduls H. *Poruka dvēseles noskaņas krēslainās dienās*. Rīga, J. Rozes apgādībā, 1925. 142 lpp.

4. Buduls H. Prof. Dr. Med. Hermana Buduļa Autobiogrāfija // *LĀZA Apkārtraksts*. 1978, Nr. 115, 28.–30. lpp.; Эглитис И. Херманис Будулис // *Из истории медицины*. Рига, ЛМА, 1990, 140–145 с.; Vīksna A. Profesors Hermanis Buduls un viņa vieta Latvijas psihiatrijas vēsturē // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 2002, Nr. 11./12., 55.–59. lpp.
5. LVVA, 7427. f., 13. apr., 281. l., 20. lpp.
6. Buduls H. Psihiatrijas klīnika // *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats 1919–1924*. Rīga, LU, 1925, 202.–203. lpp.
7. Krimbergs R., Pīrmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939 // *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa, 604. lpp.
8. Baltiņš M. Par privātdocenta statusu Latvijas Universitātē // *Latvijas Universitātes Raksti*. Nr. 653. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga, Latvijas Universitāte, 2003, 63.–79. lpp.; Krimbergs R., Pīrmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939 // *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa, 604.–605. lpp.
9. Vīksna A. Profesors Hermanis Buduls un viņa vieta Latvijas psihiatrijas vēsturē // *Latvijas Ārstu Žurnāls*.
10. Psīhiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes divgadu darbības pārskats 1924–1926*. Rīga, LU, 1926, 124. lpp.; Psīhiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1927/1928*. Rīga, LU, 1928, 88.–89. lpp.; Psīhiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1929/30 akad. gads*. Rīga, LU, 1930, 120.–121. lpp.
11. Krimbergs R., Pīrmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939 // *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa, 660. lpp.
12. Buduls H. Psihiatrijas klīnika // *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats 1919–1924*.
13. Buduls H. *Psihiatrija. Vispārīgā daļa*. Rīga, Valters un Rapa, 1924. 190 lpp.; Buduls H. *Psihiatrija. Speciālā daļa*. Rīga, Valters un Rapa, 1929. 146 lpp.
14. Krimbergs R., Pīrmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939 // *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa, 661. lpp.
15. *Latvijas Universitātes (Latvijas Augstskolas) lekciju un praktisko darbu saraksti no 1921. gada pavasara līdz 1930. gada pavasara semestrim*. Rīga, LU.
16. Krimbergs R., Pīrmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939 // *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa, 628.–629. lpp.
17. LVVA, 7427. f., 13. apr., 281. l., 25. lpp.
18. Buduls H. Psihiatrijas klīnika // *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats 1919–1924*; Psīhiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes divgadu darbības pārskats 1924–1926*; Psīhiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1929/30 akad. gads*.
19. Vīksna A. *Profesors Hermanis Buduls*. Rīga, Medicīnas zinātniskā bibliotēka, 2002, 11. lpp.
20. Eglītis I. Viena no pirmajām // *Latvijas Ārsti*. 1989, 1, 55.–57. lpp.; Eglītis I. Dažu psihiatrijas (psihoterapijas) terminu veidošanas vēsturiskie aspekti // *Medicīna. Vēsture. Valoda. Starptautiskās medicīnas vēsturnieku konferences un valodnieku simpozija referātu tēzes*. Rīga, Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs, 1993, 56.–57. lpp.
21. Baltiņš M. Medicīnas mācību grāmatu izdošana līdz 1944. gadam un LU mācības grāmatu apgāds // *Latvijas Universitātes Raksti*. 639. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga, Latvijas Universitāte, 2001, 118.–126. lpp.
22. Medicīnas literatūra latvju valodā // *Students*. 1927, 119, 4. lpp.

23. Kalniņš E. Grāmatu un žurnālu apskats // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, Nr. 3, 96. lpp.
24. LVVA, 7427. f., 6. apr., 394. l.
25. *Valdības Vēstnesis*. 20.03.1925, 2. lpp.
26. Эглигис И. Херманис Будулис // *Из истории медицины*. Рига, ЛМА, 1990, 140–145 с.
27. Buduls H. *Psichiatrija. Speciālā daļa*. 3. lpp.
28. *Latvijas Universitātes lekciju un praktisko darbu saraksts 1924. gada rudens un 1925. gada pavasara semestrim*. Rīga, LU; Lapiņš U. Ārzemju latviešu ārsts Miķelis Kazaks (1884–1968) // *Latvijas Medicīnas augstskola*. Rīga, AML, 1995, 54.–56. lpp.; LVVA, 7427. f., 13. apr., 793. l., 1. lpp.
29. Lapiņš U. Ārzemju latviešu ārsts Miķelis Kazaks (1884–1968) // *Latvijas Medicīnas augstskola*.
30. *Valdības Vēstnesis*. 1922, 32, 1. lpp.
31. Lapiņš U. Ārzemju latviešu ārsts Miķelis Kazaks (1884–1968) // *Latvijas Medicīnas augstskola*; LVVA, 7427. f., 13. apr., 793. l., 14. lpp.
32. LVVA, 7427. f., 13. apr., 793. l., 23. lpp.
33. Lapiņš U. Ārzemju latviešu ārsts Miķelis Kazaks (1884–1968) // *Latvijas Medicīnas augstskola*.
34. Liepiņš K. V. Akadēmiskās dzīves atbildīgais redaktors dr. Ansis Karpis septiņdesmitpiecgadnieks // *Akadēmiskā dzīve*. Mineopolise, 1966, 80.–82. lpp.
35. LVVA, 7427. f., 13. apr., 784. l., 3. un 16. lpp.
36. LVVA, 7427. f., 13. apr., 784. l., 6. lpp.
37. LVVA, 7427. f., 13. apr., 784. l., 12. lpp.
38. Karpis A. Reimatisms un neiralģija // *Tautas veselība*. 1927, Nr. 10, 192.–195. lpp.; Karpis A. Bērnu šļauganā trieka // *Tautas veselība*. 1927, Nr. 8/9, 153.–154. lpp.; Karpis A. Nervu kaites bīstamā vecumā // *Tautas veselība*. 1927, Nr. 12, 240.–242. lpp.; Karpis A. Smadzeņu asinsvadu skleroze // *Tautas veselība*. 1928.
39. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 4. lpp.
40. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 11. lpp.
41. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 19. lpp.
42. Buduls H. Par progresīvās paralīzes ārstēšanu ar malāriju // *I Latvijas Ārstu un Zobārstu Kongresa darbi*. Rīga, Kongresa izpildu komitejas izdevums, 1926, 430.–445. lpp.
43. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 10. lpp.
44. Kraulis V. Kultūra un deģenerācija // *Tautas veselība*. 1928, Nr. 4/5, 78.–82. lpp.; Kraulis V. Alkoholisms un viņa sociālā nozīme // *Tautas veselība*. 1928, 121.–126. lpp.; Kraulis V. Bērnu aizsargāšana no stostīšanās // *Nākotnes spēks*. 1925, Nr. 4, 194.–198. lpp.
45. Kraulis W. Studien uber psychopathologische Vererbung // *Zeitschrift fur die gesamte Neurologie und Psychiatrie*. 1928, 114/1, 647.–680. lpp.
46. LVVA, 7427. f., 13. apr., 705. l., 6. un 10. lpp.
47. Psīchiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1927/1928*.
48. In memoriam. Profesoru Dr. med. Nikolaju Jerumu pieminot // *Latvijas Ārsts*. 1991, 4.–9. lpp.; Anže M. Medicīnas fakultātes absolventi – ārvalstu augstskolu profesori // *Latvijas Universitātei – 80. Konferences referātu tēzes*. Rīga, Latvijas Universitāte, 1999, 153.–154. lpp.

49. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1539. l., 5. lpp.
50. *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. II daļa. Rīga, LU, 1939, 478. lpp.
51. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1539. l., 36. lpp.
52. Shoter E. The 1920s: an Overview // *A Century of Psychiatry*. London, Mosby–Wolfe Medical Communications, 1999, p. 63–71.
53. Kalniņš E. Neurologu kongress Insbrukā // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, Nr. 12, 240.–243. lpp.
54. Skuja J. Ārstu biedrību dzīve // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, Nr. 12, 304. lpp.
55. Buduls H. *Psichiatrija. Vispārīgā daļa*. 123.–133. lpp.
56. Eglītis I. Viena no pirmajām // *Latvijas Ārsts*.
57. Buduls H. Par einuhoīdismu // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, Nr. 1/2, 1.–12. lpp.
58. Buduls H. Par letarģisko epidēmisko encefalītu // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, Nr. 6/7, 133.–143. lpp.
59. Buduls H. Par kādu nervu sistēmas heredodeģeneratīvās saslimšanas gadījumu // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1925, Nr. 3/4, 74.–79. lpp.
60. Buduls H. Psihiatrijas klīnika // *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats 1919–1924*; Rudzītis K. Psihiatrijā // *Zinātne tēvzemei divdesmit gados 1918–1938*. Rīga, LU, 1938, 276.–277. lpp.; Psihiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1930/1931 akad. gads*. Rīga, LU, 1931, 110.–111. lpp.
61. Ozols J. Goda tiesas darbība Latvijas Universitātē pirmajos divdesmit Latvijas pastāvēšanas gados // *Latvijas Universitātes Raksti*. 639. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga, Latvijas Universitāte, 2001, 75.–100. lpp.
62. Psihiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes divgadu darbības pārskats 1924–1926*; Vilde J. Ārzemju literatūras referāti // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1926, Nr. 11/12, 405.–406. lpp.
63. Adelheim R. Zur pathologischen Anatomie der Impfmalaria bei progressiver Paralyse // *Wiener Klinische Wochenschrift*. 1926, Nr. 15.
64. Psihiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes divgadu darbības pārskats 1924–1926*.
65. LVVA, 7427. f., 6. apr., 396. l.
66. Psihiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1926/1927*. Rīga, LU, 1927, 98.–99. lpp.
67. LVVA, 7427. f., 6. apr., 396. l.
68. Kraulis V. Kāds psihozes gadījums pēc strumektomijas pie Bazedova slimības // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1926, Nr. 9/10, 335.–343. lpp.
69. Kraulis W. Studien über psychopathologische Vererbung // *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*.
70. Shoter E. The 1920s: an Overview // *A Century of Psychiatry*. P. 63–71.
71. Psihiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1929/1930 akad. gads*; Psihiatrijas katedra // *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1928/1929*. Rīga, LU, 1929; LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 12. un 13. lpp.
72. Krimbergs R., Prīmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939 // *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa. 653. lpp.; Felders B. Mazvērtīgo samazināšana – eigēnika Latvijā // *Kultūras Diena*. 2005, 23. apr.
73. Noguchi H., Moore J. W. A Demonstration of Treponema Pallidum in the Brain in Cases of General Paralysis // *The Journal of Experimental Medicine*. 1913, Nr. 1, p. 232–239.

74. Braslow J. T. The Influence of a Biological Therapy on Physicians' Narratives and Interrogations: The Case of General Paralysis of the Insane and Malaria Fever Therapy, 1910–1950 // *Bulletin of the History of Medicine*. 1996, vol. 70, Nr. 4, p. 577–608.
75. Whitrow M. Wagner – Jauregg and Fever Therapy // *Medical History*. 1990, vol. 34, p. 294–310.
76. Braslow J. T. *The Influence of a Biological Therapy on Physicians' Narratives and Interrogations: The Case of General Paralysis of the Insane and Malaria Fever Therapy, 1910–1950*.
77. Buduls H. Dažas psihozes agrāk un tagad // *Sarkankalna slimnīcas vēsture 1862–1937*. Rīga, Pilsētas valdes izdevums, 1938, 190.–194. lpp.
78. Buduls H. Par progresīvās paralīzes ārstēšanu ar malāriju // *I Latvijas Ārstu un Zobārstu Kongresa darbi*.

Summary

Psychiatry emerged as a field of science in Latvia in 1920, when the Department of Psychiatry in the University of Latvia was established. The first chair of this department was Dr. Med. Hermanis Buduls, elected as a professor in 1924, but as assistants in the 1920's worked M. Kazaks, A. Karps, V. Kraulis, N. Jerums, and H. Saltups.

The scientific papers of professor Buduls and his assistants point out agreement in the theory of neurogenic origins of mental disorders. The malaria fever therapy for general paralysis of the insane was introduced, thus psychiatrists from Latvia at the time made a contribution in the development of the first biological treatment method in psychiatry.

Keywords: *Department of Psychiatry, history of psychiatry, H. Buduls, V. Kraulis.*

Akadēmiskās izglītības sākuma posms mutes, sejas un žokļu ķirurģijā Latvijā

Initial Stage of Academic Education for Oral and Maxillofacial Surgery in Latvia

Andrejs Skaģers, Arnis Viksna*

Rīgas Stradiņa universitāte
Dzirnciema iela 16, Rīga, LV-1007
E-pasts: askagers@latnet.lv

* Latvijas Universitāte
Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV-1050
E-pasts: arnis.viksna@lu.lv

Akadēmiskā izglītība mutes, sejas un žokļu ķirurģijā Latvijā organizatoriskā ziņā uzsākta ar Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātes 1919. gada 29. septembra lēmumu. Ar 1920. gada 7. maija lēmumu izveidota Zobārstniecības nodaļa Medicīnas fakultātes sastāvā. Sejas un žokļu ķirurģijas jautājumi Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātes studentiem tika mācīti Vispārīgās, Fakultātes un Hospitālās ķirurģijas programmā. Sākuma periodā mācību spēki mutes, sejas un žokļu ķirurģijā zobārstniecības studentiem bija Kārlis Barons, Jānis Fridriks Šulcs, Herta Lediņa un Ida Leja. Lektori par sejas un žokļu ķirurģijas jautājumiem medicīnas studentiem bija Pauls Stradiņš, Jēkabs Alksnis un Jānis Fridriks Šulcs. Mācību programma tika veidota, balstoties uz Vācijas, Čehoslovākijas, Austrijas un ASV universitāšu pieredzi. Tematiskā ziņā tā laika apmācības programma principā atbilst mūsdienai starptautiskajām rekomendācijām.

Atslēgvārdi: mutes, sejas un žokļu ķirurģija, akadēmiskā izglītība Latvijā.

Gadu tūkstošiem biežāko mutes, sejas un žokļu ķirurģijas procedūru, t. i., zoba ekstrakciju, kā vienīgo un radikālo visu zobu slimību ārstēšanas metodi mācīja un realizēja amatniecības cunfšu noteiktos ietvaros. Tādu Rīgas rāte t. s. šrāgu veidā, kas mūsdienās atbilstu profesijas aprakstam, izdeva 1495. gadā. Zobu slimību izplatība un ar to saistītā ilgi neciešamo zobu sāpju problēma nodrošināja darbu daudziem šā profila speciālistiem, kuri līdz pat 19. gadsimtam un vēl dažviet Eiropā arī 20. gadsimtā strādāja par pirtniekiem, balbieriem (frizieriem), balbieriem–ķirurgiem un brūču ārstiem [1].

Ķirurģija kā akadēmisks mācību un zinātnes priekšmets universitāšu studiju programmās ienāca krietni vēlāk nekā vispārējā medicīna, savukārt mutes, sejas un žokļu ķirurģija, kuras izglītības bāze ir cieši saistīta un neatdalāma no vispārējās ķirurģijas un zobārstniecības, ar grūtībām lauza ceļu uz akadēmiska priekšmeta statusu.

Ilgā attīstības gaitā un arī vēl tagad pasaulē nav bijis un nav pilnīgas vienprātības par mutes, sejas un žokļu ķirurģijas specialitāti, kura daudzviet tiek dalīta starp zobārstniecību studējušiem mutes jeb zobu ķirurģiem un vispārējo medicīnu un ķirurģiju studējušiem sejas un žokļu ķirurģiem. Šai rakstā vēlamies aprakstīt mācību sākumu Latvijas pirmās brīvvalsts laikā specialitātei, kas atzīta par optimālu pasaulē un kopš šā gadsimta sākuma darbojas Latvijas medicīniskās izglītības sistēmā, proti, monospecialitātei – mutes, sejas un žokļu ķirurģijai, kura balstās uz dubultu pamatzglītību, t. i., zobārstniecību un medicīnu, neatkarīgi no to secības. Līdzdiploma jeb otrā līmeņa akadēmiskā izglītībā mutes, sejas un žokļu ķirurģijas priekšmets daudzkārt plašāk un dziļāk tiek studēts Stomatoloģijas fakultātes programmā, kā tas ir bijis no pirmsākumiem Latvijā un atbilst arī mūsdienu starptautiskajiem standartiem. Par sākuma periodu studijām mutes, sejas un žokļu ķirurģijā var uzskatīt pirmās Latvijas brīvvalsts laiku, t. i., līdz 1940. gadam, kad tika nostiprināta studiju bāze un izveidojās docētāji, kurus diemžēl Otrais pasaules karš izkļiedēja.

Jaunā neatkarīgā Latvijas valsts smagos ekonomiskos un politiskos pirmos pastāvēšanas gados plānoja un realizēja modernas augstākās medicīniskās izglītības sistēmu, kur nebija aizmirstas arī studijas mutes, sejas un žokļu ķirurģijā, lielākā mērā saistībā ar zobārstniecības studijām, bet arī ārstu studiju programmā. 1919. gada 15. septembrī Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātes sēdē, piedaloties profesoram E. Zariņam, Dr. med. P. Sniķeram, A. Pētersonam un Dr. med. O. Voitam, tika pieņemts lēmums, kura 4. punktā teikts: „Nospriež uzaicināt caur Dr. Baronu latviešu zobārstus dot savu atsaukumi par zobu ārstu studijas iekārti pie medicīnas fakultātes.” [3]

Zobārstniecības nodaļas dibināšana norisinājās strauji, un Medicīnas fakultātes 1919. gada 29. septembra sēdē tika ziņots, ka „piesūtīts projekts no zobu ārsta Janaus par zobu ārstu izglītības iestādes nodibināšanu. Nospriež šo projektu nodot izskatīt komisijai, kura nodibināta no Latv. Zobu ārstu biedrības zobu ārstu studiju iekārtei pie Latvijas Augstskolas, ar lūgumu šo projektu returnēt fakultātei pēc tam, kad komisija to caurskatījuse”. Šīs sēdes protokolā arī norādīts, ka „Dr. Barons ziņo ar rakstu, ka komisija nodibināta no latv. zobu ārstiem zobu ārstu studijas iekārtei pie L. Augstskolas ar sekojošiem locekļiem: Hübschmann, Weinberg, Butul un Dr. Baronu” [4].

Par akadēmiskās zobārstniecības izglītības dzimšanas dienu Latvijā ir jāuzskata 1920. gada 7. maijs, kad bija sasaukta „ārkārtīga Medicīnas fakultātes sēde Augstskolas telpās jautājuma pārspriešanai par zobu ārstniecības nodaļas nodibināšanu pie Medicīnas fakultātes”. Sēdes sākumā klāt bija fakultātes locekļi prof. E. Zariņš, prof. G. Bakmanis, Ā. Butulis un O. Voits, kā arī pieaicinātie locekļi: ārsts K. Barons, zobārsti E. Hibšmanis, P. Birze, E. Zintenis, K. Janaus un ārsts P. Jurjāns. Vispirms tika lemts par zobārstu skolu beigušo eksamināciju zobārsta grāda iegūšanai. Nolēma, ka pie eksāmeniem pielaidzami pretendenti, kas beiguši četrus semestrus kādā zobārstu skolā, apgūstot arī fizioloģiju un vispārīgo terapiju. Lai iegūtu LU zobārsta grādu, bija jānoliek šādi eksāmeni: praktiskie darbi kara hospitālī, vispārīgā patoloģija, farmakoloģija, dentiatrija un protēžu mācība, ķirurģija, anatomija un vispārīgā terapija. Šie eksāmeni bija jānokārto līdz 15. jūnijam.

Uz galveno sēdes jautājumu par Zobārstniecības nodaļas nodibināšanu noteiktā laikā ieradās pārējie fakultātes locekļi P. Sniķers, G. Reinhardts un A. Pētersons. Plaši pārspriežot šo jautājumu, nonāca pie slēdziena:

- a) filosofikums, ko mūsdienu izpratnē var saukt par bāzes priekšmetiem jeb preklīnikumu, jānokārto zobārsteim kopā ar medicīnas studentiem. Prof. G. Bakmanis izteica domu, ka zobārsteim nevajadzētu tāpat kā mediķiem preparēt visu līķi, bet tikai galvu un citas daļas studēt pēc gataviem preparātiem. Viņš uzņēmās izstrādāt programmu anatomijā un histoloģijā zobārsteim;
- b) pēc filosofikuma 5. un 6. pusgadā jāklasās protēžu tehnika un plastiskā māksla, vispārīgā patoloģija un patoloģiskā anatomija. 4. un 5. studiju gada mācību priekšmeti un plāni šajā sēdē netika apspriesti;
- c) viss kurss ilgtu četrus gadus ar vienu gadu – piekto – praktiskām mācībām. Tālāk A. Pētersons cēla priekšā zobārstu lekciju programmu, kuru viņš sastādījis, saskaņojot divus agrāk zobārsta K. Janaus un K. Barona iesniegtos projektus. Pēc dažādu aizrādījumu pārspriešanas, starp kuriem būtiskākie bija par teorētisko priekšmetu un praktiskās apmācības sadaļām, P. Sniķers ieteica īsāku studiju laiku un vairāk attīstīt tehniku, ne tik daudz uzsverot teorētisko izglītību, kam iebilda zobārsti E. Hibšmanis un K. Janaus, teikdami, ka zobārstu skolu beidzēji lielo praktiskās apmācības pārsvaru sajutuši kā trūkumu, un aicinādami jauno programmu veidot dziļāku un plašāku;
- d) lai uzsāktu zobārsta studijas, tika prasīta pilna vidusskolas izglītība un latīņu valodas zināšanas;
- e) zobārstu mācību spēkiem jābūt vienam profesoram dentitrijā, protēžu tehnikā, ortodontijā un zobu ķirurģijā, kā arī docentam – māksliniekam plastiskajā mākslā. Bez tam vajadzīga klīnika praktiskajiem darbiem;
- f) nākamajā mācību gadā būtu jāatklāj pirmais kurss [4], kas arī tika realizēts.

1920. gada rudenī Medicīnas fakultātes Zobārstniecības nodaļā tika uzņemti 18 studenti. K. Barona vadībā, kuru LU Padome 1921. gadā apstiprināja par Zobārstniecības nodaļas vadītāju, notika intensīvs darbs apmācības klīniku izveidošanā, mācību spēku piesaistīšanā un programmu izstrādāšanā.

Kārlis Barons (1865, Pēterburga – 1944, Turaida) studējis Maskavas Universitātes Fizikas un Matemātikas fakultātes Dabaszinību nodaļā (1884–1888) un Medicīnas fakultātē (1888–1891). Strādājis par zemstes ārstu Novgorodas gubernā, no 1892. gada Rīgā par skolu ārstu, Krievu ārstu biedrības ārstu, Rīgas–Orlas dzelzceļa līnijas ārstu un rentgenkabineta vadītāju. Pirmā pasaules kara laikā Rīgas frontē viņš bija Latviešu strēlnieku 2. brigādes lazarettes vecākais ārsts, vēlāk Latvijas dzelzceļa galvenais ārsts (1919–1926). No 1902. gada K. Barons bija lektors Leo Dolina privātajā zobārstu skolā. Viņš bija starp Latviešu zobārstu biedrības dibinātājiem 1908. gadā, 1920.–1922. gadā – Labklājības ministrijas Veselības departamenta direktors. 1930. gadā K. Barons tika ievēlēts par LU *Dr. med. honoris causa* un 1931. gadā – par profesoru. No 1930. līdz 1940. gadam viņš bija Latvijas Sarkanā Krusta priekšnieks.

Sākuma periodā K. Barons noteica šādu zobārstniecības studiju kārtību: „Pirmie trīs gadi studentiem paredzēti teorētiskajiem priekšmetiem, darbiem pie nedzīviem priekšmetiem un asistēšana saviem pēdējo divu vecāko kursu biedriem. Tie tad var noklausīties sarunu ar slimnieku, mācīties sastādīt slimības vēstures, pasniegt slimiem ūdeni, uzklāt salveti, padot instrumentus, sterilizēt tos, sagatavot plombas utt. Divu vecāko kursu studentiem jāmacās pieņemt slimnieku, apieties ar moderniem instrumentiem, aparātiem un medikamentiem, izdarīt medicīniskās analīzes, noteikt diagnozes un beidzot droši, izveicīgi, uzmanīgi un rūpīgi operēt, pie tam arvienu paturēt prātā operācijas istabā pie sienas piekārtās plāksnītes vārdus: *Ne alium iis affeceris, quae ipse perpeti non vis* (nedari citiem to, ko negribi, lai nodara tev). Īsi sakot, katram studentam, beidzot institūtu, jāpārzina konservācijas, operācijas, protēžu un ortodontijas darba aploks. Bet pirms valsts eksāmeniem katram studentam jānolasa auditorijā zinātnisks darbs.”

Ar Labklājības ministra Aleksandra Dauges atbalstu 1923. gadā bija izveidota klīniskās apmācības bāze zobārstniecības priekšmetos, t. i., ambulatora tipa Latvijas Universitātes Zobārstniecības institūts (LU ZI), Stabu ielā 9, kuru 1936. gadā paplašināja ar divām stacionāra palātām. Tādēļ K. Barons 1935. gada 5. jūnijā rakstīja LU Medicīnas fakultātes dekānam, ka sakarā ar profesora Lejnika dzīvokļa atbrīvošanos tajā pašā namā LU ZI varētu iekārtot līdzīgi redzētajam Čehu zobārstniecības institūtā Prāgā un Prāgas Vācu universitātes zobārstniecības nodaļā. Tika iegūtas divas istabas slimniekiem, viena istaba slimnieku apkopšanai, viena istaba žēlsirdīgai māsai, bet virtuve izmantojama tējas ūdens un piena vārīšanai un ēdienu uzsildīšanai. Ēdienus varētu pasūtīt tuvumā esošā Feldmaņa kundzes mājturības skolā. Slimnieku mantu uzglabāšanai bija paredzēta meitas istaba. Fakultātes vadības atbalsts tika saņemts, un gada laikā LU ZI žokļu klīnika tika iekārtota, sedzot izdevumus no zobārstniecības iekrātām naudām [4]. Vienlaikus tika pilnveidotas mācību programmas, sagatavoti mācību spēki.

Bez lielā organizatorā darba Kārlis Barons bija Odontoloģijas kursa vadītājs un lielā mērā arī šī kursa ķirurģiskās sadaļas realizētājs.

Odontoloģijas kurss bija orientēts uz vispārējās prakses zobārsta sagatavošanu un ietvēra konservatīvo un ķirurģisko daļu, kurā trešā gada programma saucās teorētiskais kurss. Studentiem bija jāmacās speciālā zobu un žokļu anatomija, anestēzija, instrumenti un paņēmieni ekstrakcijai un izkalšanai, komplikācijas sakarā ar zobu ekstrakcijām, zobu ekstrakcijas pie līķiem profesora vadībā, kur katram studentam jāizvelk, mazākais, 10 zobi. Ceturtā kursā mācīja speciālo mutes ķirurģiju, t. i., strutojošos procesus, mutes audzējus, zobu un žokļu kaulu lūzumus, iedzīmtos trūkumus. Klīniskās mācības trešā kursa zobārstniecības studentiem notika dežūras konservatīvās zobārstniecības ambulancē, ceturta kursā – konservatīvajā zobārstniecībā, rentgenkabinētā un, kad iespējams, operāciju istabā. Piekta gada laikā studenti bija sadalīti grupās un katru dienu strādāja konservatīvās zobārstniecības klīnikā, rentgena un operatīvās zobārstniecības kabinetā. Gada beigās katram studentam vajadzēja patstāvīgi pieņemt slimniekus, noteikt diagnozi un lietot vajadzīgos ārstniecības paņēmienus [5].

Ar žokļu ķirurģijas stacionāra izveidošanu radās iespēja veikt un arī mācīt sarežģītākas operācijas, t. i., attīstīt sejas un žokļu ķirurģiju, kuras docētāji pirmskara

periodā bija Jānis Fridriks Šulcs (22.08.1885. Lielstraupē – 07.09.1979. Graftonā, ASV), Herta Elizabete Lediņa, dzim. Rudzīte (19.02.1906. Rīgā – 06.06.2002. Londonā) un Ida Leja, dzim. Priedīte (03.07.1906. Kudumā – 21.03.1976. Rīgā).

J. F. Šulcs studējis medicīnu Vīnes, Cīrihes un Tērbatas Universitātē. LU docētājs no 1921. gada, Ķirurģiskās hospitālās klīnikas vadītājs no 1929. gada. 1936. gadā stažējies žokļu ķirurģijā Vācijā pie tā laika atzītām autoritātēm Akshauzena, Vasmunda un Zauerbruha. Izstrādājis un lasījis lekciju kursu galvas un mutes slimībās Zobārstniecības nodaļas studentiem. J. F. Šulcs zobārstu apmācībā galveno vērību pievērsa „ne sistemātiskai slimības gaitas apskatei un iztīrīšanai, bet atsevišķu un pēc iespējas dažādu slimnieku veselības stāvokļa novērošanai un izvērtēšanai”. Galvas un mutes slimību lekciju programma LU ZI studentiem ietvēra žokļu lūzumus un mežģītumus, žokļa locītavas slimības, odontogēnus un specifiskus iekaisumus, žokļu audzējus, galvas neiralģijas, žokļu deformācijas, mutes dobuma orgānu (mēles, siekalu dziedzeru u. c.) iekaisumus, vātis, audzējus, citu galvas orgānu saslimšanas no zobiem (iekaisumi, audzēji). Tematiskā ziņā šī programma ir ļoti tuvu mūsdienu mutes, sejas un žokļu ķirurģijas programmai Stomatoloģijas fakultātes studentiem. No 1937. gada profesors J. F. Šulcs bija LU ZI Žokļu klīnikas vadītājs.

Arī Ķirurģiskās hospitālās klīnikas lekciju un praktisko darbu plānā Medicīnas fakultātes studentiem, topošajiem ārstiem, ievērojama vieta bija sejas un žokļu ķirurģijai, t. i., traumām, sejas, mutes dobuma un žokļu iekaisuma procesiem, audzējiem, neiralģijām, atsevišķi nodalot mēles un kakla slimības [6, 7].

LU Medicīnas fakultātes studenti pirmās zināšanas sejas un žokļu ķirurģijā ieguva Ķirurģiskajā fakultātes klīnikā, kuru vadīja profesors Jēkabs Alksnis (1870–1957). Ķirurģiskajā fakultātes klīnikā bija sava mācību filozofija, kuras pamatā bija slimība. Ceturtā mācību gada ķirurģijas programmas ievadā profesors J. Alksnis rakstīja: „Studiju programmā vados no šādiem principiem: vispirmā vietā studentiem jāiemācās tās chirurgiskās slimības, kas katram praktiskam ārstam jāzina un jāārstē. Tās es nosaukšu par A. Otrā vietā tiem jādod pārskats par slimībām, ko praktisks ārsts nevar veikt un kur tam jāstāda vai jāmēģina stādīt diagnoze, noraidot slimnieku pie chirurga speciālista un novērtējot operatīvās terapijas indikācijas un izredzes. Šīm slimībām burts B. Trešām kārtām studentiem jārada pēc iespējas un pie attiecīgiem gadījumiem arī ceļi, kas vēl nav plaši iestaigāti. Stingri norobežot A, B un C nav iespējams. Tamdēļ grupēšu slimības zem A + B un B + C. Galvas un ģimja slimību sadaļā par A + B slimībām bija iekļautas: Galvas un ģimja mīksto audu brūces, akūti un hroniski iekaisumi, labdabīgi un ļaundabīgi tumori, nervu paralīzes un neiralģijas, iedzimti defekti un viņu operācijas, siekalu dziedzeru iekaisumi un tumori, mēles un vaigu specifiskās infekcijas, mēles tumori, žokļu akūtie un hroniskie iekaisumi un tumori. Mācība par galvas kausa un žokļu lūzumiem, iekaisumiem un tumoriem. Zobu, žokļu un mēles aktinomikoze.”

Topošajiem ārstiem Ķirurģiskās fakultātes klīnikā iegūtās zināšanas mutes, sejas un žokļu ķirurģijā par iepriekš apzinātajām tēmām tika detalizētas un nostiprinātas Ķirurģiskajā hospitālajā klīnikā profesora J. F. Šulca vadībā. Apvienotajā eksāmenā „Speciālajā, vispārējā un operatīvajā ķirurģijā” Medicīnas fakultātes studentiem 10 biļetēs no diviem jautājumiem viens bija jautājums par mutes, sejas un žokļu

ķirurgiju, un tas varēja būt ļoti specializēts jautājums, piemēram, par lūpu, žokļu un aukslēju šķeltni, tolaik sauktu par plaisu [8].

Nākamo mutes, sejas un žokļu ķirurģijas docētāju meklēšanā LU Medicīnas fakultātē izvēle krita uz Hertu Elizabeti Lediņu, dzim. Rudzīti, un Idu Leju, dzim. Priedīti.

H. E. Lediņa ieguvusi ārsta grādu zobu slimībās pēc studijām LU Medicīnas fakultātes Zobārstniecības nodaļā (1924–1929) un ārsta grādu pēc studijām Medicīnas fakultātē (1929–1935). Strādājusi par zobārsti Latvijas dzelzceļa centrālajā ambulancē (1929–1937). 1935. gadā stažējusies žokļu ķirurģijā Vīnes un Hamburgas Universitātes klīnikās. LU ZI docētāja no 1935. gada: asistente (1935–1940), docenta v. i. (1940–1941), lektore (1942–1944), Mutes slimību ķirurģijas katedras vadītāja v. i. (1940–1941). Kara beigās emigrējusi uz Vāciju, pēc tam uz Angliju. LU ZI pārņēmusi lekciju lasīšanu no profesora J. F. Šulca. Pētījusi hormonu ietekmi uz jūrascūciņu kauliem.

I. Leja studējusi LU Lauksaimniecības fakultātē (1924–1930), kuru beigusi ar agronoma grādu; LU Medicīnas fakultātes Zobārstniecības nodaļā (1930–1933), kuru beigusi ar ārsta grādu zobu slimībās; LU Medicīnas fakultātes Ārstniecības nodaļā (1933–1938), kuru beigusi ar ārsta grādu. Papildinājusi zināšanas žokļu ķirurģijā 1935. gadā Vīnē profesora Pihlera vadītajā klīnikā [9], 1937. gadā Berlīnē profesora Vasmunda vadītajā klīnikā. No 1938. līdz 1950. gadam docētāja LU Medicīnas fakultātes Zobārstniecības nodaļā: asistente (1938–1944), Ķirurģiskās nodaļas un stomatoloģijas klīnikas vadītāja (1944), Ķirurģiskās stomatoloģijas katedras vadītāja v. i. (1945), Stomatoloģijas institūta galvenā ārste (1948). 1950. gadā ievēlēta par Ķirurģiskās stomatoloģijas katedras vadītāja v. i. 1951. gadā I. Leja atbrīvota no ieņemamā amata sakarā ar neapstiprināšanu katedras vadītāja amatā PSRS Augstākās izglītības ministrijā. Uzrakstījusi disertāciju par sakodiena anomālijām, bet aizstāvēt to neizdevās. Pēc tam I. Leja nodarbojās ar homeopātiju.

Pirmajā Latvijas brīvvalsts laikā kopā ar tā laika Eiropas līmenim atbilstošas akadēmiskās medicīniskās izglītības sākumu Latvijas Augstskolā, vēlāk Latvijas Universitātē, tika iedibināta un attīstīta arī akadēmiskā izglītība zobārstniecībā, kas deva iespēju, pateicoties zobārstniecības un ķirurģijas akadēmiskā personāla aktivitātēm, nodrošināt studijas mutes, sejas un žokļu ķirurģijā.

VĒRES

1. Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands // *Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621*. Buchdruckerei von W. F. Häcker, Riga, 1896.
2. Andrā A., H. von Schwanewede H. Vom Barbieramt zur Modernen Klinik, Band 1. Ingo Koch Verlag, 2008.
3. LVVA, 7427. f., 6. apr., 390. l.
4. Turpat, 302. l.
5. Vīksna A. *Pa ārstu takām*. Rīga, 1990, 54.–55. lpp.

6. LVVA, 7427. f., 6. apr., 66. l.; Pozemkovska M. Profesors Jānis Šulcs (1885–1979) // *Medicīnas profesūra Latvijā: tapšana un attīstības tendences*. Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs, Latvijas inovatīvās medicīnas fonds. Rīga, 2009, 48.–49. lpp.
7. Šulcs J. Dentālā infekcija un viņas nozīme praktiskajā zobārstniecībā // *Latviešu Zobārstu Rakstu krājums*. 1931, Nr. 10.
8. LVVA, 7427. f., 6. apr., 66. l.
9. Priedīte I. Pieredzējumi Vīnes žokļu stacijā 1935. gada jūlija mēnesī // *Latviešu Zobārstu Biedrības Rakstu krājums*. Rīga, 1936, Nr. 8, 49.–54. lpp.

Summary

The organisational process of academic education for oral and maxillofacial surgery in Latvia was initiated by Decision of 29 September 1919 issued by the Faculty of Medicine of the Latvia Higher School. The Dentistry Department as part of the Faculty of Medicine was established by Decision of 7 May 1920. The subjects related to face and jaw surgery were taught to the students of the Faculty of Medicine of the Latvia Higher School as part of the General, Faculty and Hospital Surgery curricula. The first teaching staff in oral and maxillofacial surgery for dental students included Kārlis Barons, Jānis–Fridriks Šulcs, Herta Lediņa and Ida Leja. The lecturers who taught subjects related to face and jaw surgery for medical students were Pauls Stradiņš, Jēkabs Alksnis and Jānis–Fridriks Šulcs. The training programme was based on the experience of German, Czech, Austrian and American universities. Thematically the curriculum of that time basically corresponds to the current international recommendations.

Keywords: *oral and maxillofacial surgery, academic education in Latvia.*

Kodolfizikas attīstība Latvijā IV. Pētnieciskā kodolreaktora IRT modernizācija *Development of the Nuclear Physics in Latvia IV. Modernization of the Scientific Nuclear Reactor IRT*

Uldis Ulmanis

LU Cietvielu fizikas institūts
Ķengaraga 8-204, Rīga, LV-1063

Valdis Gavars

AS „Latvenergo”
Pulkveža Brieža iela 12, Rīga, LV-1230
E-pasts: valdis.gavars@latvenergo.lv

Iepriekšējais šīs sērijas raksts „Kodolfizikas attīstība Latvijā III” publicēts LU Rakstu 684. sējumā (2005) [1]. Tajā parādīta kodolfizikas attīstība pirmajos desmit gados pēc kodolreaktora iedarbināšanas Salaspilī. Šis raksts aptver tālāko laika posmu līdz 1980. gadam, kad notika kodolreaktora modernizācija ar jaudas palielināšanu un visi kodolreaktora eksperimentālie kanāli tika aprīkoti un izmantoti. Pēc kodolreaktora modernizācijas tā izmantošana palielinājās un kodolfizikā tika iegūti ievērojami zinātniskie un zinātniski tehniskie rezultāti.

Atslēgvārdi: kodolreaktors, kodolfizika, neitronu aktivācijas analīze, cietvielu radiācijas fizika.

Kodolfizika Fizikas institūtā

Fizikas institūta (FI) kodolreaktoru izmantoja speciālisti, kas pārstāvēja dažādas zinātņu nozares – kodolfiziku, cietvielu fiziku, radiācijas ķīmiju, radiobioloģiju un kodolreaktoru tehniku. Tādēļ kodolfizikas un kodolreaktora (KR) attīstības vēsturei var izsekot tikai kopā ar FI attīstības vēsturi [2, 3].

1967. gada februārī FI pārcēlās no Rīgas (augstceltnes) uz Salaspili, kur KR aizsardzības zonā bija uzbūvēta jaunā FI korpusa 1. kārtā. Arī Neitronu aktivācijas analīzes (NAA) laboratorija no Ļeņina ielas 32 Rīgā tika pārvesta uz jauno FI korpusu Salaspilī. Tāpat Koksnes ķīmijas institūta Radiācijas ķīmijas laboratorija daļēji tika pārcelta uz jauno FI korpusu. Ar 1967. gada 10. maiju Padomju Savienībā notika pāreja no 6 uz 5 dienu darba nedēļu, reaktors sāka strādāt 2–3 maiņu režīmā ar divām brīvdienām.

Ar 1967. gada 17. jūliju par FI direktoru kļuva (Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) Prezidija lēmums 14/669) LZA Fizikālās Enerģētikas institūta laboratorijas

vadītājs, siltumfizikas un magnētiskās hidrodinamikas (MHD) speciālists tehnisko zinātņu doktors Jurijs Mihailovs (dz. 1927. g., 1951. g. beidzis LVU Fiz.-mat. fakultāti teorētiskā fizikā). Direktora I. Kirko domstarpības ar kolektīvu un sarežģījumi personīgā dzīvē radīja situāciju, ka nepieciešama direktora maiņa. Cēlonis bija arī I. Kirko nesaskaņas ar LZA prezidentu K. Plaudi. LZA prezidents bija ieteicis I. Kirko iesniegt lūgumu viņu atbrīvot pēc paša vēlēšanās. Direktora maiņu atbalstīja arī sabiedriskās organizācijas – partijas (G. Ivolgins) un arodbiedrības (U. Ulmanis) un it sevišķi direktora vietnieks K. Švarcs, kurš droši vien bija pārliecināts, ka ieņems direktora vietu. I. Kirko pārcēlās uz Permu (Krievija), kur strādāja par PSRS Urālu zinātniskā centra Nepārtrauktās vides mehānikas institūta Magnētiskās hidromehānikas daļas vadītāju. Līdz 1968. gadam viņš palika arī žurnāla „Magnētiskā Hidrodinamika” galvenais redaktors. I. Kirko saglabāja LPSR ZA akadēmiķa nosaukumu un no 1992. gada – LZA ārzemju locekļa nosaukumu.

Par FI direktora vietnieku zinātniskā darbā 1967. gada 25. decembrī (3. jūnijā mirušā V. Veldres vietā) iecēla laboratorijas vadītāju U. Ulmani (Prezidija lēmums 28/713, 21.12.67). Direkcijas maiņa maz ietekmēja KR darbību. Lielāka patstāvība kā KR zinātniskajam vadītājam tagad bija K. Švarcam, jo J. Mihailovs bija vairāk aizņemts ar MHD problēmām. J. Mihailovs FI attīstībai veltīja daudz spēka un enerģijas. Pirmos gadus vismaz reizi nedēļā savā komunālā dzīvoklī Rīgas centrā, Sarkanarmijas ielā, Mihailovs kopā ar saviem vietniekiem K. Švarcu un U. Ulmani, bieži arī ar galveno inženieri V. Dorofejevu apsprieda institūta problēmas, to risināšanas variantus. Vēlāk to vietā jau darbojās t. s. „direktorāts“, kas reizi nedēļā plašākā sastāvā darbojās institūtā.

1967. gada oktobrī Zinātņu akadēmijas Prezidijs atļāva FI organizēt Zinātnes Padomes sekcijas: MHD; Radiācijas un kodolu pētījumu sekciju; Matemātiskās un teorētiskās fizikas sekciju un Tehnisko Padomi. 1967. gada beigās FI bija 450 darbinieki, no tiem 134 zinātniskie līdzstrādnieki (38 zinātņu kandidāti un 2 zinātņu doktori). FI strauji auga, 1968. gadā darbinieku skaits sasniedza 523, no tiem 172 bija zinātniskie līdzstrādnieki (46 zin. kand., viens zin. dokt.).

Tika uzsākti pirmie kontakti ar ārzemju zinātniekiem. E. Trinklers piecus mēnešus pavadīja starptautiskā kodolcentrā Grenoblē (Francija), pētot starojuma ietekmi uz ferītu dezakomodācijas spektriem, apstarojot tos zemās temperatūrās. 1970. gadā Francijas žurnālā „Comptes Rendus” publicēts kopējs FI (E. Trinklers), Čehoslovākijas ZA CFI (K. Zaveta) un Francijas Belvjū nacionālā centra (*T. Merseiron*) darbs par starojuma ietekmi uz ferītu dezakomodācijas spektriem.

Ar Valsts plāna komitejas atbalstu FI Virsmas fizikas grupa tika pārveidota par laboratoriju, kuru vadīja Georgs Upīts (viņu neizdevās pierunāt pētījumiem izmantot arī reaktoru). Padomju Savienības Zinātniski tehniskā komiteja (ZTK) 15.10.70. pieņēma lēmumu par termoluminiscentās dozimetrijas sistēmas „TELDE” izstrādi un ieviešanu. K. Švarcs kļuva par LZA korespondētājlocekli. ZA Prezidija sēdē viņš nolasīja referātu „Radioluminiscence un radiācijas defekti sārnu halogenu kristālos”. 1973. gadā Rīgā notika Vissavienības konference par jonu kristālu radiācijas fiziku un ķīmiju.

No KR 1972. gadā uz LVU pārgāja strādāt radioķīmiķis Juris Tīliks, kurš ir ne tikai izaudzējis jaunu radioķīmiķu paaudzi, bet arī radījis jaunu zinātnisko virzienu –

neorganisko materiālu radiācijas ķīmiju un tās izmantojumu kodolenerģētikā. Organiskos materiālus pētīja otrs radioķīmiķis Valdis Kaļķis, kurš 1972. gadā aizstāvēja ķīmijas zin. kand. disertāciju „Radiācijas ķīmijas modificēšanas apstākļu ietekme uz termiski nosēdošas polietilēna plēves īpašībām”.

1971. gada 16. septembrī reaktora kolektīvs atzīmēja 10 gadu jubileju. Ar LZA Prezidija Goda rakstu apbalvoja K. Švarcu, P. Prokofjevu un V. Gavaru.

Reaktora zinātnieki aktīvi piedalījās Vissavienības un starptautiskās konferencēs. U. Ulmanis 1971. gadā ar referātu par reaktora IRT horizontālā kanāla aprīkošanu ar šķidrā slāpekļa cilpu piedalījās PSRS III kodolreaktoru koordinācijas sanāksmē Tbilisi. Minskā notika Vissavienības simpozījs par pusvadītāju radiācijas fizikas jautājumiem, kur ar 4 referātiem uzstājās arī Latvijas kodolreaktora pārstāvji. Sākās auglīgs sadarbības periods ar Ukrainas Vissavienības monokristālu institūta zinātniekiem (prof. Vladimirs Koškins) par In_2Te_3 tipa pusvadītāju anomālo radiācijas izturību.

Palielinoties fizikālo mērījumu precizitātes prasībām, FI 1973. gadā izveidoja metroloģijas sektoru, kas aptvēra arī KR. FI tika radīts skaitļošanas centrs (vad. Juris Kriķis), kura rīcībā drīz vien bija skaitļojamās mašīnas BESM-4M un ES-1022. 1973. gadā rekonstruēja kriogēno paviljonu, par kura vadītāju sāka strādāt Naums Gusinovs.

Darbi kodolreaktorā līdz tā modernizācijai

Reaktora darbības laikā līdz 1973. gadam iegūtos zinātniskos rezultātus raksturo turpmāk minētās anotācijas.

1. **Kodolspektroskopija** (vad. P. Prokofjevs). Izmantoti divi horizontālie eksperimentālie kanāli (HEK). HEK-3 uzstādīta nestandarta iekārta, lai pētītu gamma starojumu, kas rodas ātro neitronu mijiedarbībā ar kodoliem. HEK-4 izveidots par pieskares kanālu, kura izejā ir beta spektrogrāfs konversijas elektronu reģistrēšanai. Būtiski uzlabotas beta spektrogrāfa iespējas: uzlabota vakuuma sistēma un mērķa transportēšana, veikta zemes magnētiskā lauka kompensācija, radīta kolimatoru sistēma, un pats spektrogrāfs graduēts.

Izpētīti retzemju elementu kodolu ierosinātie stāvokļi, izmantojot reakcijas (n, γ), (n, e^-) un ($n, n' \gamma$). Darbi veikti kopā ar VDR ZA Centrālo kodolpētījumu institūtu un Mīnhenes Tehnisko universitāti. Rezultāti publicēti 40 zinātniskos rakstos un 5 kandidātu disertācijās. Galvenie rezultāti: izpētīti ap 20 izotopu deformēto kodolu neadiabātiskie efekti, kas saistīti ar Koriolisa mijiedarbību. Atklāta divkārša gamma staru iekšējā konversija atomu ^{150}Sm , ^{179}Hf un ^{182}Tc elektronu apakščaulās. Pēteris Prokofjevs 1972. gadā par darbu „Retzemju elementu izotopu kodolu stāvokļu pētījumi” saņēma LPSR prēmiju.

2. **Neitronu aktivācijas analīze** (vad. L. Pelēķis). Izmantoti reaktora vertikālie kanāli, gamma kontūrs, neitronu ģenerators NG-200 un lineāro elektronu pāstrinātājs (LEP). Uz HEK-5 tiek uzstādīts pneimatiskais pasts paraugu ātrai apstarošanai un to transportam no aktīvās zonas uz laboratoriju. Tas ļauj reģistrējot apstaroto paraugu gamma spektrus, veikt elementu identifikāciju. Izmanto trīs pusvadītāju Ge(Li) detektorus un trīs daudzkanālu analizatorus.

Galvenie rezultāti – izstrādātas ap 50 metodikas 35 ķīmisko elementu noteikšanai tīrās vielās: sārnu halogēnu kristālos, ferītu oksīdos, dārgmetālu platīna grupas kausējumos un stiklos. Piemaisījumi noteikti makroelementu sastāva ferītos un daudzkomponentu kausējumos ar dārgmetāliem, bioloģiskos objektos (flora), kā arī noteikts sēra saturs audos un barībā. Darbi veikti kopā ar LZA Neorganiskās ķīmijas institūtu (NĶI), Bioloģijas institūtu (BI), Lopkopības un veterinārijas ZPI, Vissavienības stiklaplastu un stikla šķiedras ZPI. Publicēti ap 75 darbi, tai skaitā viena monogrāfija (I. Mednis).

3. **Radiācijas procesi jonu kristālos** (vad. K. Švarcs). Izmantots HEK-9 ar filtriem, kuri izmaina ātro un lēno neitronu un gamma starojuma intensitātes attiecību (līdz 1972. g.), gamma kontūrs un elektronu paastrinātājs. Pētīta starojuma ietekme uz sārnu halogēnu kristālu īpašībām, tai skaitā litija fluorīda radioluminiscence apstarošanas laikā, izmantojot HEK-9. Noteiktas sakarības starp radioluminiscences efektivitāti un temperatūru un ierosināšanas blīvumu (starojuma tips un intensitāte).

Izmantojot kompleksas metodes: optisko spektroskopiju, EPR, elektronu mikroskopiju un tilpuma izmaiņas, veikta litija fluorīda īpašību un radiolīzes procesu izmaiņa, tos apstarojot ar lielām gamma neitronu dozām. Izmantojot gamma kontūru, atklāta radiācijas stimulēta anjONU difūzija nātrija hlorīda un kālija hlorīda kristālos. Galvenie rezultāti apkopoti apm. 50 zinātniskos rakstos, 7 kandidātu disertācijās un 1 doktora disertācijā (K. Švarcs).

Izpildot PSRS MP ZTK lēmumu (Nr. 400 no 15.10.1970), izstrādāts efektīvs termoluminiscences dozimetrs „TELDE”, kurš ar litija fluorīdu detektoriem reģistrē absorbēto gamma, neitronu vai lādētu daļiņu dozu diapazonā 10^{-2} – 10^2 Gy. Noskaidrots, ka ātro neitronu ietekme uz sārnu halogēnu īpašībām ir daudz vājāka nekā gamma starojumam. Pateicoties tam, KR HEK-9 un neitronu izmantošana tika pārtraukta. Darbi turpinās ar LEP un impulsu metodēm. Septiņdesmito gadu sākumā K. Švarca laboratorija pārorientējās uz optisko atmiņas elementu pētīšanu, iesākumā pētot radiācijas efektus litija niobāta optiskos atmiņas elementos.

4. **Radiācijas procesi magnētiskos materiālos un pusvadītājos** (vad. U. Ulmanis). Izmantots HEK-2, kopā ar RPI Radiotehnikas un sakaru fakultāti (G. Raņķis) pētīti radiācijas efekti supraugsto frekvenču ferītos. Pēc 1972. gada izmantots HEK-9, kur kanāla izejā uzstādīta paraugu transportēšanas sistēma. Sākta kriogēnās cilpas konstruēšana, lai varētu paraugus apstarot zemās temperatūrās. Izmantots HEK-10, kura kanāls iekārtots elektronu tehnikas radiācijas izturības mērījumiem. Uzbūvēta šķidrā slāpekļa tvaiku cilpa, kas ļauj apstarošanas laikā mainīt paraugu temperatūru un starojuma intensitāti. Kopā ar „ELEKTROSTANDARTS” ZPI Salaspils filiāli izstrādāta metodika špineļa tipa ferītu radiomagnētiskai apstrādei, lai uzlabotu to histerēzes cilpas parametrus. Kopā ar Ļeņingradas ZPI „DOMEN” izpētīta radiācijas ietekme uz augstfrekvenču ferītu īpašībām.

Izpētot radiācijas defektu ietekmi uz mangāna ferītu dezakomodācijas (DA) spektriem, noskaidrots, ka zemo temperatūru rajonā parādās DA maksimumi, kas saistīti ar radiācijas radītajām vakancēm. Daļa darbu izpildīti kopā ar Čehoslovākijas ZA CFI un Francijas Belvjū zinātnisko pētījumu Nacionālo centru. Eksperimentāli pierādīta anomāli liela radiācijas izturība pusvadītāju savienojumiem ar stehiometriskām In_2Te_3 tipa vakancēm (Harkovas Vissavienības monokristālu

institūts, V. Koškins). Radiācijas efekti Fe-Ni magnētiskos kausējumos pētīti kopīgi ar Melnās metalurģijas centrālo ZPI Maskavā (J. Seļiskis, M. Arciševiskis).

Kopā ar Rīgas ražošanas apvienību „ALFA” izstrādāta un ieviesta pusvadītāju ierīču radiācijas tehnoloģijas metode, izmantojot LEP. Šis LEP ELU-4 uzstādīts FI telpās (vad. K. Baltmugurs).

Rezultāti apkopoti 30 publikācijās, 3 kandidātu disertācijās.

5. *Mesbauera efekts* (vad. V. Belogurovs). Izmantots HEK-7, kura izejā uzstādīts kodola gamma rezonanses (KGR) spektrometrs, lai apstarošanas laikā pētītu Mesbauera efektu reakcijā (n, γ). Izmērīts KGR spektrs paraugam Gd_2O_3 . Noskaidrots, ka mērījumiem stipri traucē aktīvās zonas gamma fons, tādēļ vēlams reaktora modernizācijas laikā kanālu pārbūvēt no radiāla par pieskares kanālu.

6. *Neutronogrāfija* (vad. J. Noziks, J. Joļins). Izmantots HEK-1, kura izejā novietots trīs kristālu spektrometrs (UNSA tips) ar elektromagnētu 0,5–0,7 T, lai veiktu atsevišķus mērījumus ar neitronu neelastīgo izkliedi un struktūras mērījumus ar neitronu difrakciju. Regulāriem režģa dinamikas pētījumiem nepieciešams lielāks neitronu plūsmas blīvums. Izmantots HEK-6 ar neitronogrāfu KSN-2, monokristālu un polikristālu atomu un magnētiskās struktūras pētījumiem ar neitronu difrakciju.

Galvenie rezultāti – izpētīta Cu-Mn ferošpineļu magnētiskā struktūra un kristāliskā režģa ģeometrija, katjonu sadalījums un to valences. Sākti bezdzelzs Ca-Bi-V monokristālu granātu struktūras pētījumi.

7. *Reaktora tehnika* (vad. V. Gavars, Dz. Kalniņš, A. Lapenas). Izmantots VEK, radiācijas kontūrs RK-L un kritiskais stends. HEK-8 izmantots ar samazinātu gamma fonu un filtriem lēno neitronu absorbcijai. Pirmos gados šo kanālu izmantoja bioloģisko objektu apstarošanai ar ātriem neitroniem. Vēlāk kanāla iespējas tika paplašinātas materiālu radiācijas izturības pētījumiem un aktīvās zonas neitronu spektru mērījumiem. A. Lapenas 1972. gadā aizstāvēja disertāciju „Reaktora IRT-2000 neitronu spektru pētījumi”.

Radiācijas kontūrs RK-L saņēma pirmo autoraplicību, bet pēc 1973. gada arī vairākus ārzemju patentus Anglijā, Francijā, ASV, Zviedrijā, Vācijā un 1983. gadā arī Japānā. Tomskas Politehniskā institūta reaktorā IRT, kas sāka darboties 1967. gadā, ir uzstādīts radiācijas kontūrs, kas tapis ar Salaspils speciālistu līdzdalību. 1973. gadā radīts projekts radiācijas kontūram Ignalīnas AES 3. blokā, lai ar radiācijas tehnoloģiju ražotu polimērbetonu. To atbalstīja PSRS atomenerģijas vadība (ministrs J. Slavskis un ZA prezidents A. Aļeksandrovskis, AES reaktora RBMK konstruktors N. Doležals) un Lietuvas vadība. Projekts netika realizēts, jo pārtrauca AES III bloka būvi, kam bija domāts kontūrs.

Pēc Gruzijas ZA akadēmiķa Eliftera Andronikašvili iniciatīvas radiācijas kontūru tehnoloģija tika izvirzīta PSRS Valsts prēmijai. No Latvijas kandidātiem tika izvirzīti V. Gavars, E. Tomsons un A. Dinduns. Nepanākot kompromisu ar Maskavas pārstāvjiem prēmijas kandidātu sarakstā, prēmijas piešķiršanu atlika.

1972. gadā Melekesā (bij. Dmitrovgrada) kodolreaktoru ZPI V. Gavars aizstāvēja tehn. zin. kand. disertāciju „Zinātniskā reaktora radiācijas kontūra raksturlielumu pētīšana”. FI ZP Kodolfizikas sekcija atzinīgi novērtēja A. Dinduna zin. kand. disertāciju „Radiācijas kontūra aktivitātes un gamma-nesēja aktivācijas sadalījuma

pētījumi” (to apstiprināja 16.2.71., vad. L. Pelēķis). Diemžēl A. Dinduns disertāciju līdz aizstāvēšanai nenoveda.

Kodolreaktora IRT modernizācija

Par KR IRT modernizācijas *tehnisko* pusi ir bijis atsevišķs referāts [4]. Tajā izklāstīti rekonstrukcijas mērķi un atspoguļota paša KR mezglu modernizācija.

Jau pirms rekonstrukcijas izmainījās pienākumu sadale FI vadībā. Tā kā galvenais darbu apjoms reaktora rekonstrukcijā bija saistīts ar tehnisko grupu, to uzdeva vadīt reaktora galvenajam inženierim V. Gavaram un FI galvenajam inženierim V. Dorofejevam. K. Švarcs pamazām attālinājās no reaktora problēmām, vairāk darbojās cietvielu fizikas laboratorijās un risināja stratēģiskos jautājumus ar Vissavienības organizācijām, regulāri piedaloties reaktoru koordinācijas sanāksmēs, uzturot kontaktus ar PS akadēmiķiem A. Aļeksandrovu, V. Goļdanski, J. Kaganu, V. Spicinu u. c. Ar 1973. gada 13. martu K. Švarca laboratorija pilnīgi pārgāja uz FI laboratoriju korpusu. Tādējādi likvidējās direktora vietnieka – reaktora priekšnieka vienpersoniskā atbildība par reaktora darbu. Reaktora zinātnisko laboratoriju koordinācija tika uzdots U. Ulmanim. Viņš arī apstiprināja zinātniski tehniskos dokumentus par KR modernizāciju. Ojārs Saniks šai laikā gadu pavadīja Irākā kodolreaktora centrā kā galvenais mehāniķis, savu pieredzi nododot Irākas speciālistiem.

Pēc KR rekonstrukcijas PSRS Valsts kodoldrošības inspekcija atļāva FI brigādei, kuru vadīja V. Gavars, bez inspekcijas uzraugu klātbūtnes organizēt reaktora palaišanu. Iedarbināšanas gaitā 1975. gada 27. jūnijā plkst. 18.17 tika sasniegta urāna dalīšanās ķēdes reakcija.

Lai KR varētu strādāt diennakts režīmā, bija nepieciešams papildu darba algas fonds, ar kura izdalīšanu PSRS ZTK kavējās. ZTK negribēja piešķirt līdzekļus tieši IRT darbināšanai, bet piekrita tos izdalīt papildu zinātnisku darbu veikšanai. Tā kā ar ZTK galvenokārt saistīts bija direktora vietnieks K. Švarcs, viņš vienojās par divu jaunu cietvielfizikas litija niobāta pētīšanas tēmu finansēšanu (90 tūkstoši rbļ. gadā), kuru izpildi pats kontrolēja. Tādējādi daļu KR darbināšanai atvēlēto līdzekļu izmantoja cietvielu radiācijas fizikas attīstībai ārpus kodolreaktora. Bez šaubām, tas radīja konfliktus ar kodolreakciju laboratorijas vadītāju P. Prokofjevu. Dažus gadus vēlāk PSRS ZA Prezidents A. Aļeksandrov un PSRS Atomenerģijas komitejas priekšsēdētājs A. Petrosjancs (6.12.82.) LPSR KP CK 1. sekretāram A. Vosam adresētā vēstulē par Salaspils KR neapmierinošo darbu atzīmēja, ka, neskatoties uz ZTK izdalītajiem līdzekļiem, reaktors vēl arvien nestrādā diennakts režīmā.

Šajā periodā svarīgi uzdevumi bija veikti kritiskajā stendā (E. Tomsons, E. Platacis), izpētīt šķidrā metāla jaudas regulatora kodolfizikālos un tehniskos parametrus. Regulatoros ar MHD sūkņiem regulēja šķidrā metāla (In-Ga-Sn kausējums ar lielu lēno neitronu absorbciju) daudzumu aktīvā zonā, tādējādi regulējot neitronu absorbētāja ietekmi uz neitronu plūsmas blīvumu stenda aktīvā zonā. Šāds regulators bija domāts KR vadīšanai kosmosā. 1972. gadā tika uzsākta sadarbība ar p/k B-2572, vēlāk kosmisko pētījumu apvienību „Energija” (N. Petrovs, V. Demins). Kritisko stendu izmantoja arī, lai izpētītu kodoldegvielas elementus

ar 89,6% bagātinātu ^{235}U . Šīs kodoldegvielas kasetes IRT-3M vēlāk izmantoja IRT darbā, palielinot IRT jaudu un neitronu plūsmas blīvumu.

Kodolfizika un radiācijas fizika pēc reaktora modernizācijas

Pēc KR modernizācijas galvenie pētījumu virzieni saglabājās. Tie bija cietvielu radiācijas fizika un kodolfizikā a) neitronu aktivācijas analīze; b) kodolspektroskopija; c) reaktora fizika un tehnika.

P. Prokofjevs, neapmierināts ar kodolfizikas lēno attīstību, 1976. gada jūnijā nosūtīja akadēmiķim A. Aļeksandrovam vēstuli. Vēstulē bija norādīts uz reaktora nepietiekamo izmantošanu. Mazā jauda (ap 2,5 MW) un 1,5 maiņu darbs neļauj veikt daudzus kodolfizikas un cietvielfizikas pētījumus. Uzskatot, ka viens no šādas situācijas galvenajiem cēloņiem ir FI vadības nepietiekamā uzmanība reaktora darbam, P. Prokofjevs ierosināja reaktoru atdalīt no FI, radot patstāvīgu LZA Kodolpētījumu institūtu. Būtu nepieciešamas papildu telpas, vajadzētu palielināt reaktora jaudu līdz 8 MW un to ekspluatēt nepārtrauktā 5 dienu režīmā, izmantojot visus eksperimentālos kanālus. Jaunajam Kodolpētījumu institūtam būtu jānodod visi kādreiz reaktoram izdalītie darbinieku štati, kurus tagad izmantoja MHD un cietvielu fizikas laboratorijas. Nav zināma A. Aļeksandrova reakcija uz P. Prokofjeva vēstuli, bet FI dzīvē nekādas izmaiņas nenotika. Bez šaubām, izvirzītās prasības noskaņoja FI un LZA vadību pret P. Prokofjevu.

Regulārs reaktora darbs ar jaudu 5 MW sākās no 1979. gada 20. novembra pēc papildu dzesēšanas iekārtu uzstādīšanas. Maksimālais lēno neitronu plūsmas blīvums aktīvās zonas centrā sasniedza $8,10^{13}$ n/cm².s. Tad arī sāka izmantot jaunas efektīvākas kodoldegvielas kasetes IRT 3M, kuras saturēja 300 gramus 90% bagātināta ^{235}U . Reaktora ekspluatācijā saskaņā ar kodoldrošības noteikumiem sāka piedalīties kontrolējošais fiziķis (Rūdolfs Posļučenko). Vēlāk, 1986. gada 15. decembrī, izveidoja kodoldrošības dienestu.

Septiņdesmitajos gados parādījās „ģipša problēma”. Bija noskaidrojies, ka viena kilometra rādiusā ap reaktoru vairāku desmitu metru dziļumā atrodas milzīgi ģipša krājumi. Sauriešos ģipsi ieguva spridzinot. Reaktora tuvumā spridzināt nedrīkstēja. Tad vienojās par kompromisu, ka ģipsi drīkst iegūt arī sanitārā zonā ne tuvāk par 0,5 km no reaktora, bet nedrīkst lietot spridzināšanas metodi. Latvijas Būvmateriālu ministrija sākotnējo ideju par reaktora slēgšanu un tā celtniecības finansēšanu citā vietā ātri atmeta kā nereālu.

Radiācijas kontūra izmantošanai lauksaimniecības vajadzībām 1977. gadā izgatavoja paraugu transportēšanas iekārtu, ar kuru starojuma laukā varēja novietot lielus objektus – kastes vai maisus – un tos mainīt apstarošanas laikā. To izmantoja radiobiologi un lauksaimnieki A. Millers un V. Ķiece. Pēc reaktora rekonstrukcijas darbi par radiobioloģiju samazinājās. Mikrobiologi gandrīz pārtrauca pētīt starojuma ietekmi uz mikrobioloģijas objektiem.

Daļa zinātnieku jau rekonstrukcijas laikā sāka nodarboties ar citām problēmām un reaktorā vairs neatgriezās (K. Švarca lab.). J. Joļina laboratorijā E. Zolotojabka radīja oriģinālu Messbauera starojuma koherentās Releja izkliedes metodi KRS, kas reaktora starojuma vietā izmantoja intensīvus Messbauera starojuma Fe^{57}

avotus. U. Ulmaņa lab. (N. Mironova) radīja oksīdu audzēšanas grupu un to īpašību pētīšanu, tai skaitā arī radiācijas defektu ietekmi uz oksīdu optiskām u. c. īpašībām. Kopīgi ar ražošanas apvienību „ALFA” FI telpās Salaspilī tika organizēts radiācijas tehnoloģijas eksperimentālais ražošanas iecirknis ar elektronu paātrinātājiem „Elektronika”, ELU-4 un neitronu ģeneratoru NG-200. Radiācijas tehnoloģija, t. i., pusvadītāju ierīču apstarošana ar 4–5 MeV elektroniem vairāku tipu tranzistoriem un integrālam shēmām, uzlaboja to tehniskos parametrus. Jaunajā iecirknī bija 4 cilvēki no FI un 6 no „ALFA”, bet par vadītāju iecēla K. Baltmuguri (FI). Uz to pārgāja strādāt arī viens no tehnoloģijas radītājiem Viktors Triļiskis.

PS ZA Prezidijs ar 1977. gada 29. septembra lēmumu Nr. 873 noteica LZA institūtu galvenos zinātniskos virzienus. FI par tādiem tika noteikti: MHD un cietvielu radiācijas fizika. Kodolfizika netika minēta. Pēc satura spriežot, fizikas daļu bija sastādījis K. Švarcs, atstājot tikai savas zinātniskās intereses un neapskatot kodolfiziku un plašu radiācijas fizikas jomu, kas saistīta ar reaktora izmantošanu. Šo lēmumu bieži centās izmantot, sadalot līdzekļus starp laboratorijām, tomēr tam parasti nebija tik lielas nozīmes, lai pārtrauktu citu jautājumu izstrādi (kodolfizika, matemātika, atomu un elektronu sadursmes u. c.).

1978. gadā Sverdlovskā noritēja kārtējā reaktoru koordinācijas sanāksme. Noslēguma bankets vienlaikus bija neoficiālas diskusijas par reaktoru izmantošanu un to perspektīvām. Daudzus reaktoru centrus (arī Rīgas) kritizēja, ka nav izpildīti koordinācijas sanāksmju lēmumi. A. Aļeksandrovs banketā atzīmēja, ka lēmumos tiek rakstītas galvenokārt vēlmes, pieprasīts vairāk finansējuma, fondi un celtniecības apjomi. Vēlmes vienmēr ir lielākas nekā iespējas, tādēļ jāpriecājas par to, kas paveikts.

1978. gada 31. maijā tika saņemta atļauja ekspluatēt reaktora radioķīmisko laboratoriju. 1979. gadā KR aktīvās zonas centrā ievietots speciāls vakuums vertikālais kanāls, lai uzsāktu augsttemperatūras eksperimentus (E. Grīvāns).

1980. gadā, noslēdzot zinātniskās sadarbības līgumu, sākās kopīgi darbi ar PSRS ZA ĻKFI (G. Drabkins) par lielizmēra struktūru pētīšanu magnētiskos materiālos un bioloģiskos objektos (olbaltumvielu, lipīdu un nukleīnskābju sadalījumu fagos un vīrusos u. c.), izmantojot KR HEK-2 ar mazleņķa polarizēto neitronu izkliedes iekārtu.

1979. gadā LZA Prezidijs lika FI samazināt direktora vietnieku skaitu zinātniskajā darbā no trim uz diviem. Par direktora vietniekiem tad strādāja J. Lielpēters, U. Ulmanis un K. Švarcs, kuri katrs pārstāvēja savu zinātnes virzienu. Neviens direktora vietnieks pats iesniegumu par atbrīvošanu neuzrakstīja. Pēc ilgām pārdomām J. Mihailovs nolēma ar 1. jūniju no vietnieka amata atbrīvot K. Švarcu, atstājot viņu par jonu kristālu radiācijas fizikas laboratorijas vadītāju. K. Švarcu šis lēmums neapmierināja.

J. Joļins 1977. gadā Tartu aizstāvēja fiz.-mat. zin. dr. disertāciju, to Maskavā apstiprināja tikai 1979. gadā. Jānis Vaivads 1979. gadā aizstāvēja fiz.-mat. zin. kand. disertāciju „Ferītu-granātu aktivācijas analīzes fizikālās īpatnības un iespējas ar lineāro elektronu paātrinātāju”.

Tika veikta FI ZP reorganizācija – ZP kodolfizikas sekcijas vietā radīta sekcija „Radiācijas fizika” (vad. P. Prokofjevs), kuras uzdevums bija koordinēt ne tikai

darbus, kas saistīti ar kodolfiziku un tās izmantošanu, bet visus darbus, kurus veic ar kodolreaktora palīdzību, un atbilstoši koordinēt cietvielu fizikas pētījumus ar ZP cietvielfizikas sekciju (K. Švarcs). Līdz ar to divas laboratorijas (J. Joļins un U. Ulmanis) bija pakļautas abu sekciju lēmumiem.

LZA Prezidijs 1980. gada 14. septembrī apstiprināja KR veicamo darbu koordinācijas Padomi. Par priekšsēdētāju iecēla J. Mihailovu, par vietnieku – U. Ulmani. Padome atkal tika pakļauta tieši Prezidijam [5].

VĒRES

1. Ulmanis U. Kodolfizikas attīstība Latvijā. III Latvijā sāk darboties pētnieciskais reaktors IRT // *LU Raksti*. 684. sēj., 2005.
2. Ulmanis U. *Kodolfizikas speciālistu sagatavošana LU sešdesmitajos gados*. LU Abstracts, 2004, 23.–27. lpp.
3. Ulmanis U., Bērziņš J. LZA īstenais loceklis P. Prokofjevs un kodolfizikas attīstība Latvijā // *LU Raksti*. 693. sēj., 2006.
4. Gavars V., Ulmanis U., Mozgirs Z. V. Salaspils zinātniskā kodolreaktora modernizācija 1973–1975. g. g. // *LU Raksti*. 693. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. 2006, 114.–120. lpp.
5. Ulmanis U. *Kodolfizika Latvijā*. Rokraksts. 2006. 78 lpp.

Pielikums

Latvijas kodolreaktora IRT administratīvā un zinātniskā vadība *Administrative and Scientifics directors of the Nuclear Reactor IRT*

	Kodolreaktora administratīvā vadība	Kodolreaktora zinātniskā vadība
<i>FIZIKAS INSTITŪTS</i>		
FI direktors Igors Kirko (1918–2007)	1958–1967	–
FI direktors Jurijs Mihailovs (1927–2007)	1967–1991	–
<i>KODOLREAKTORS</i>		
Pēteris Prokofjevs (1925–2000)	1958–1962 1982–1988	1958–1962 1987–1989
Kurts Švarcs (1930)	1962–1971	1962–1971
Ulmanis Ulmanis (1929–2008)	1972–1981	1972–1981 1992–1998
Ludvigs Pelēķis (1927–1987)	1981–1982	1981–1987
Aleksandrs Petrovs	1989–1991	–
Antons Lapenas (1940)	1992–1998	–

Summary

The previous article „Development of Nuclear Physics in Latvia III” was published in LU Complete works 684.vol.(2005) [1]. In the article the authors describe the development of nuclear physics in the first ten years since launching the nuclear reactor IRT in Salaspils. The series of articles „Development of Nuclear Physics in Latvia IV” describe the period till 1980, when modernization of the nuclear reactor IRT alongside with increasing its power was implemented. All experimental channels were equipped and exploited efficiently. This updating of the reactor facilitated obtaining remarkable technical and scientific results.

Keywords: Nuclear reactor, Nuclear Physics, Neutron Activation Analysis, Solid-State Radiation Physics.

**Jāņa Endzelīna pirmie desmit gadi
Latvijas Universitātē (1920–1930)**
*The First Ten Years of Jānis Endzelīns
at the University of Latvia (1920–1930)*

Sarma Kļaviņa

Latvijas Universitāte
Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: *sarmak@latnet.lv*

Rakstā, izmantojot nepublicētus Latvijas arhīvu materiālus, J. Endzelīna un laikabiedru publikācijas, dots pārskats par izcilā baltista darbu jaunajā Latvijas Universitātē. Atklāti mazzināmi un pārsteidzoši fakti ievērojamā zinātnieka akadēmiskajā biogrāfijā, iezīmēta viņa vieta LU saimē un Latvijas sabiedrībā, sniegts ieskats attiecībās ar kolēģiem un jaunās valsts varas pārstāvjiem. Raksturota profesora ļoti intensīvā un produktīvā administratīvi organizatoriskā darbība, intensīvais pedagoģiskais darbs, ražīgā zinātniskā pētniecība un nenogurstošā valodas prakses kopšana.

Atslēgvārdi: latviešu valodniecības vēsture, Latvijas Universitāte, Jānis Endzelīns, „Lettische Grammatik”, K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīca”.

Latvijas Universitātē profesors Jānis Endzelīns, kā rāda Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA) dokumenti, nostrādāja gandrīz trīsdesmit gadu – no 1920. gada 2. jūnija¹ līdz 1950. gada 4. aprīlim². Taču ievēlēts par Latvijas Augstskolas (LA, vēlākās LU) Valodnieciski filozofiskās fakultātes profesoru viņš tika jau 1920. gada 30. martā (tajā pašā Augstskolas Organizācijas padomes sēdē tika ievēlēti arī profesori E. Felsbergs, P. Šmits un J. Osis, kā arī docenti A. Dauge, J. Plāķis un A. Tentelis).³ Domājams, tāpēc prof. H. Strods raksta: „Jau pirmajā LA mācību gadā (1919./20. g.) tajā strādāja arī vēlāk pazīstami ievērojami zinātnieki un zinātniskā darba organizētāji. Tādi bija Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns prof. J. Endzelīns, prof. P. Šmits, prof. K. Balodis u. c.”⁴ Diemžēl mājupceļš gandrīz visiem ievēlētajiem, arī J. Endzelīnam, iznāca ilgs un sarežģīts, un ierašanās – vēlāka.

Tikai 1920. gada 26. maijā Latvijas–Krievijas robežu ar pirmo latviešu bēgļu ešelonu sasniedza bijušais Harkovas Universitātes prof. J. Endzelīns un arī Kazaņas Universitātes prof. Juris Plāķis. Viņus kopā ar vēl četrām personām veselu nedēļu aizturēja Sebežā, kamēr uz robežas atsūtīja apmaiņai Padomju Krievijas pieprasītos ķīlniekus – komunistus.⁵

Tikai 2. jūnija sēdē Augstskolas Organizācijas padome (OP) varēja sveikt ļoti gaidītos akadēmiskās saimes locekļus – prof. J. Endzelīnu un doc. J. Plāķi.

J. Endzelīns pateikdamies solīja ziedot Latvijas Augstskolai savus spēkus, cerēdams, ka tie viņu neatstās.⁶

Profesoram tolaik bija četrdesmit septiņi gadi, viņš bija jau uzkrājis krietnu akadēmiskā darba pieredzi Tērbatas Universitātē (1903–1908) un Harkovas Universitātē (1909–1920) un nu uzsāka darba cēlienu jaunajā Latvijas Universitātē.

Pirmie desmit gadi Rīgā (1920–1930) J. Endzelīnam aizsteidzās intensīvā pedagogiskā darbā, aktīvā administratīvi organizatoriskā darbībā un ražīgā zinātniskā pētniecībā. Par to liecina profesora izcilie kapitāldarbi un atsauksmes par tiem, studentu atmiņas, kā arī dokumenti Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA), Rakstniecības un mūzikas muzeja (RMM) Krājuma kolekcijās, Latvijas Nacionālās bibliotēkas (LNB) Reto grāmatu un rokrakstu nodaļas Latviešu valodniecības rokrakstu fondā un Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

Augstskolas mācībspēki un studenti pirmajos desmit gados strādāja ļoti daudz un aizrautīgi. Tās pirmajā gadadienā, 1920. gada 28. septembrī, J. Endzelīns laikrakstā „Latvijas Vēstnesis” ir rakstījis: „Kādus mērķus tad lai nu spraužamies mēs, augstskolas darbinieki? Tas ir, bez stingri zinātniskiem, jo, ka tādiem vajaga būt, tas saprotams pats par sevi, un kas necenšas zinātni kauču drusku uz priekšu pavirzīt, tas mūsu vidū neder. Bet neder mums arī aprobežoties un apmierināties vienīgi ar savu zinātnisko darbību. Mūsu augstskola dos turpmāk mazākais lielāko daļu atklātības darbinieku. Un tos mums vajaga ne tikai mācīt, bet arī audzināt.”⁷

Pārsteidz, cik aktīvi un produktīvi tūliņ pēc ierašanās Latvijā prof. J. Endzelīns ir darbojies Augstskolas administratīvi organizatoriskajā izveidē un tālākā attīstīšanā. Šajā ziņā arhīvu materiāli liek koriģēt mūsdienu sabiedrībā izplatīto priekšstatu par J. Endzelīnu tikai kā pētījumos noslēgušos zinātnieku.

Aktīva administratīvi organizatoriskā darbība

Jau 1920. gada 12. jūnijā J. Endzelīns tika ievēlēts un 21. jūnijā Ministru kabineta apstiprināts **par Valodnieciski filozofiskās fakultātes dekānu**. Tolaik tā bija trešā lielākā fakultāte aiz Juridiski ekonomiskās un Medicīnas fakultātes, tajā darbojās četras – Valodniecības, Filozofijas, Vēstures un Pedagoģijas – nodaļas. Pirmajā mācību gadā izmantoto vispārīgo studiju plānu J. Endzelīna vadības laikā sāka sīkāk izstrādāt un individualizēt pa nodaļām. Rezultātā 1921. gadā mainījās arī fakultātes struktūra: sākotnējo četru vietā izveidojās septiņas – Baltu filoloģijas, Klasiskās filoloģijas, Ģermāņu filoloģijas, Romāņu filoloģijas, Filozofijas, Vēstures un Pedagoģijas – nodaļas. 1921. gada janvāra vidū fakultāte pārdēvējās par Filoloģijas un filozofijas fakultāti.⁸

J. Endzelīns par šīs fakultātes dekānu atkārtoti tika ievēlēts arī 1921./22. un 1922./23. mācību gadam. Šajā laikā turpinājās nodaļu mācību plānu izveide dziļumā un plašumā. Protams, J. Endzelīns pats īpašu uzmanību veltīja savam lolojumam – Baltu filoloģijas nodaļai, kas tolaik bija pirmā un vienīgā pasaules universitātēs. Pēc dekāna ierosmes tika rīkotas ievērojama Eiropas valodnieku vieslekcijas. Piemēram, jau 1920. gada oktobra sākumā sešas lekcijas vācu valodā nolasīja Helsinku Universitātes profesors slāvis un baltists Josepi Mikola (*Mikkola*), bet 1922. gada

oktobrī četras lekcijas franču valodā – izcilais indoeuropeists no Parīzes Antuāns Meijē (*Meillet*).

Lai pulcētu vienotai darbībai fakultātes valodniecības, literatūrzinātnes un folkloristikas docētājus, pētniekus un studentus, kā arī interesentus ārpus Augstskolas, pēc J. Endzelīna ierosmes 1920. gada septembrī un oktobrī tika nodibināta **Filologu biedrība**.⁹ Profesors pats arī izstrādāja biedrības statūtu projektu un tika ievēlēts par valdes priekšnieku no 1920. līdz 1923. gadam, bet pēc tam vadīja biedrību pārmaiņus ar prof. P. Šmitu (vienu mācību gadu – J. Endzelīns, otru – P. Šmits). Toties redaktors krājuma „Filologu biedrības raksti” (1921–1940) visiem divdesmit sējumiem bija prof. J. Endzelīns. Viņš aktīvi darbojās arī LU Zinātnisko rakstu, kā toreiz sauca, annāļu, iedibināšanā 1920. gada beigās un bija to sākotnējais redaktors.

1922. gada oktobrī J. Endzelīns atjaunoja **Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas** darbību un vadīja to līdz tās slēgšanai 1940. gadā, sākoties padomju okupācijai. Šīs nodaļas sēžu dalībnieki katru nedēļu ceturtdienās palīdzēja J. Endzelīnam sagatavot izdošanai K. Mīlenbaha iesākto „Latviešu valodas vārdnīcu”.

Kā fakultātes dekāns prof. J. Endzelīns bija **Augstskolas Organizācijas padomes loceklis** no 1920. gada 2. jūnija līdz 1923. gada 6. jūnijam. Padomes protokolos iepazīstam profesoru kā sabiedriski aktīvu personu ar savu neatkarīgu un bieži arī negrozāmu viedokli. Piemēram, 1920. gada 29. jūnija sēdes protokolā lasām: „Prof. Endzeliņš ņem vārdu ārpus dienas kārtības un aizrāda, ka šinī momentā, kur Satversmes sapulcē [resp. Saeimā – S. K.] apspriež robežu jautājumu ar Igauniju, mēs nevaram noskatīties vienaldzīgi uz to, ka atdala no Latvijas viņai vēsturiski piederošas pilsētas un zemi un tur Latvijas pavalstniekus nodod svešas valsts pavalstniecībā. Mums vajadzētu šai lietā pieņemt noteiktu stāvokli, par ko darīt zināmu Izglītības ministram, kurš šo Organizācijas padomes lēmumu lai tālāk virza pēc piederības.”¹⁰ Šo iesniegumu robežu jautājumā Satversmes sapulcei un valdībai arī sagatavoja J. Endzelīns kopā V. Maldoni un S. Paegli. Profesors, protams, bija ļoti aktīvs LU Satversmes teksta un daudzu citu jautājumu apspriešanā, piemēram, par Universitātes, t. i., humanitāro studiju, šķiršanu no Politehnikas jeb tehnisko priekšmetu studijām¹¹, par nosaukumiem „žīds” un „ebrejs”¹², par docēšanu latviešu valodā¹³, par līguma noslēgšanu ar Krieviju, lai latvieši no Ukrainas varētu atgriezties mājās¹⁴, pat par akadēmiskajiem tējas vakariem¹⁵.

Intensīvs pedagoģiskais darbs

Līdzās kūsājošam organizatoriskajam darbam profesors veica lielu pedagoģisko darbu. Viņa 20. gados docēto kursu saraksts ir apbrīnojams un iespaidīgs:

- Baltu valodu salīdzināmā gramatika,
- Slāvu valodu salīdzināmā gramatika,
- Sanskrita teksti,
- Senirāņu teksti,
- Ģermāņu pirmvaloda,
- Senislandiešu valoda,
- Latviešu valodas propedeitikas kurss,
- Latviešu valodas zinātniskā gramatika, kurā ietilpa arī valodas vēsture un dialektoloģija.

Vairāku kursu apraksti, pilnas programmas un satura izklāsti glabājas Rakstniecības un mūzikas muzeja Krājumā J. Endzelīna kolekcijā. Lasītāju reģistri rāda, ka šīs lietas kopš nonākšanas muzejā diemžēl neviens nav skatījis.

Toties profesora bijušo studentu atmiņās spilgti saglabājušies lekcijās un semināros gūtie iespaidi. Valodnieks Rūdolfs Grabis atceras lekcijas latviešu valodas zinātniskajā gramatikā un baltu valodu salīdzināmajā gramatikā: „Lekcijas viņš [J. Endzelīns – S. K.] lasīja, pareizāk sakot, norunāja bez starpbrīža divas akadēmiskās stundas no vietas, parasti vai nu stāvēt pie 39. auditorijas katedras, vai soļojot gar to no loga līdz auditorijas durvīm, bieži vien rokas svārkus kabatās sabāzījis. Auditorijā viņš ienāca līdz ar zvanu un lekciju beidza, tikko atskanēja zvans, dažreiz pat iesāko teikumu nepabeidzis. [...] Abu Endzelīna lasīto kursu lekcijas, kas bija ar faktiem un zinātniskiem secinājumiem tik blīvi piesātinātas, viņš norunāja bez kādas aizķeršanās no galvas, neskatīdamies nekādos konspektos, ne piezīmju lapiņās. Tikai pāris reizes pa visu laiku, lasot par sintakses parādībām, redzēju viņa rokā mazu lapiņu, no kuras viņš aizguva kādus teikuma piemērus. Piemēru rakstījumus uz tāfeles Endzelīns nekad nekļūdījās.”¹⁶

Studentus pārsteidza profesora milzīgās zināšanas un ģeniālā atmiņa. Liela daļa klausītāju sajūta salīdzināmās gramatikas zinātnisko pievilcību, izsekojot, kā skaņas un formas valodas vēsturiskajā attīstībā pakļaujas stingriem likumiem. Savukārt J. Endzelīna vadīto semināru nodarbībās, analizējot senprūšu, lietuviešu, latviešu vai sanskrita rakstu pieminekļu valodu, studentiem bija jāpūlas vārdu formas raksturot precīzi. Uz pieļautajām kļūdām prof. J. Endzelīns reaģēja tūlīt, asi un bargi, un arī pamatīgi izskaidroja analizējamā teksta formas.

Jau 20. gados uz Latvijas Universitāti mācīties pie prof. J. Endzelīna sāka braukt ārzemju valodnieki. Piemēram, ar Čehijas Zinātņu akadēmijas prezidenta un Prāgas Universitātes profesora Josefa Zubatīja (*Zubatý*) gādību no 1924. gada 1. jūlija līdz 1927. gada 1. jūlijam baltu valodas Rīgā studēja un arī čehu valodu mācīja Vāclavs Čiharžs (*Čiharš*, 1900–1981).

Ražīga zinātniskā pētniecība un kapitāldarbi

J. Endzelīns strādāja vairākos latviešu valodas pētīšanas laukos, taču galveno uzmanību veltīja gramatikai un vārdu krājumam.

Īpaši ražīgs bija 1922. gads, kad iznāca viņa kapitāldarbi: „Lettische Grammatik”¹⁷ (862 lpp.), „Lettisches Lesebuch”¹⁸ (206 lpp.), „Latvijas vietu vārdi. 1. daļa. Vidzemes vārdi”¹⁹ (117 lpp.).

Jau 1903. gadā Getingenes grāmatu apgāds „Vandenhoeck & Ruprecht”, kas gatavoja kolekciju „Indogermanische Bibliothek”, uzaicināja toreizējo Tērbatas Universitātes privātdocentu J. Endzelīnu uzrakstīt latviešu valodas gramatiku vai vārdnīcu. Kā liecina viņa vēstule kolēģim K. Mīlenbaham Rīgā, Endzelīns uzņēmās izstrādāt gramatiku, bet Mīlenbaham ieteica sagatavot vārdnīcu.²⁰

1920. gadā J. Endzelīns ieradās no Harkovas Latvijā ar gandrīz pabeigtu gramatikas manuskriptu un drīz varēja uzsākt tā rediģēšanu. Tad ilgāk nekā gadu to iespieda K. Vintera grāmatu apgāda drukātavā Darmštātē, pēc tam notika korektūru lasīšana, kurā piedalījās arī baltu filoloģijas studente Edīte Hauzenberga un diplomēta

filoloģe Anna Ābele. Beidzot 1922. gada decembrī „**Lettische Grammatik**” bija nodrukāta, pirms tam vasarā Heidelbergā arī indoeiropiešu kolekcijā jau bija iznākusi J. Endzelīna sagatavotā lasāmgrāmata „Lettisches Lesebuch”.

Šos darbus savās atsauksmēs 1922., 1923. un 1924. gadā cildināja ievērojami Eiropas valodnieki: Lietuvā Kazimiers Būga (*Būga*), Vācijā Eduards Hermanis (*Hermann*), Reinholds Trautmanis (*Trautmann*) un Georgs Ģerulis (*Gerullis*), Francijā Antuāns Meijē (*Meillet*), Šveicē Makss Nīdermanis (*Niedermann*) un Nīderlandē Nikolass van Veiks (*van Wijk*) un arī kolēģi Latvijā (M. Ārons, E. Blese, J. Kauliņš).²¹

Piemēram, Bāzeles Universitātes profesors M. Nīdermanis, „Lettische Grammatik” atzīdams par sasniegumu, kam līdzīgu valodniecības literatūrā līdz šim ir ļoti maz, ir rakstījis: „... pirmā kārtā gribētos minēt kā sevišķi vērtīgu bagāto – pa lielākai daļai jaunu – materiālu krājumu un nepārspējamo pilnību norādījumos uz agrāk iznākušo valodniecības literatūru, kas liecina par apbrīnojamām zināšanām un ne mazāk apbrīnojamu enerģiju zinātniskā darbā.”²² Profesors M. Nīdermanis ir apsveicis arī Latvijas Augstskolu ar to, ka tās mācībspēku saimē ir tik ievērojams zinātnieks: „... es uzskatu par pienākumu izteikt pateicību, kuru aroda biedri ir parādā prof. J. Endzelīna kungam par tiem neizsakāmi lielajiem nopelniem, kādus viņš ieguvis, padarīdams pieietamu savu tēvu valodu. Apsveicamas ir daudzās leišu un arī pārējo indoeiropiešu valodu paralēles, kuras autors sniedz no sava neizsmeļamā zināšanu avota, pūlēdamies izskaidrot pēc iespējas katras parādības sakarus.”²³ Savukārt Leidenes Universitātes profesors un Holandes Zinātņu akadēmijas loceklis N. van Veiks ir raksturojis J. Endzelīna „Lettische Grammatik” svarīgo nozīmi baltoloģijā: „Un salīdzinošā valodniecība ir ne mazāk pateicību parādā autoram, ar kura darbu baltoloģija sākot no šī laika ieņems savu pienācīgo vietu salīdzinošai valodniecībai piekrītošo disciplīnu vidū.”²⁴

Citādi domāja Latvijas I. Saeimas Izglītības komisija, kas uzskatīja par „nelabvēlīgu parādību, ka prof. Endzelīns, izdodams latviešu gramatiku vācu valodā par valsts naudu, uz vākiem vācu valodā uzrakstījis ar trekniem burtiem: No Čaņkovas universitātes prof. Endzelīna, bet ar maziem burtiem: tagadējā prof. Rīgā.”²⁵ Kas bija šīs Izglītības komisijas sastāvā? Trīspadsmit deputāti no septiņām partijām, starp viņiem arī daži izglītības un zinātnes darbinieki, piemēram, LU rektors Ernests Felsbergs, pedagogs un Rīgas domes priekšsēdētājs Kārlis Dēķens.

Protams, prof. J. Endzelīns nevarēja pacietīgi pieņemt politiku nepamatoto un pavisā sava lielā darba vērtējumu, tāpēc atklātā vēstulē komentēja viņam izteiktos pārmetumus. „Pirmkārt, es neesmu nei kādu lūdzis izdot manu gramatiku – par valsts naudu, nei valdībai to piedāvājis izdošanai par valsts naudu, bet tikai ar pateicību atļāvis to izdot – un pie tam bez jebkādiem noteikumiem. [...] Vāciski nu mana gramatika tiešām sarakstīta (un ja nu visa grāmata bija vāciski rakstīta, tad taču laikam arī uz vākiem bija jāraksta vāciski).” Jau iepriekš stāstīts, kāpēc gramatika rakstīta vāciski, bez tam arī „... latviešu firmas toreiz nebūtu varējušas tik plašu darbu izdot, un, latviešu valodā sarakstīts, tas ārzemēs paliktu gandrīz nepazīstams.”²⁶ Par to, ka nepamatots ir arī otrs pārmetums prof. J. Endzelīnam, katrs var pārliecināties pats – grāmatas titullapā vārdi „ehemals an der Charkower Universität, derzeit in Riga” ir iespiesti ar viena lieluma burtiem. „Tātad Saeimas izglītības komisija, kas taču

laikam par savām sēdēm ar dabū valsts naudu, ir nodarbojusies ne ar „nelabvēlīgu” jeb „nevēlamu”, bet ar neesošu, samelotu parādību, un šāda parādība tiešām ir „nevēlama”.²⁷ Edvarts Virza to nosauca par paviršo nacionālismu un atgādināja tā „varoņiem”, ka ar Endzelīna „Latviešu gramatiku” „latviešu valoda top par pētīšanas priekšmetu pasaules augstskolās. Tāds ir prof. Endzelīna nacionālais varoņdarbs, kuru cienīt ir nacionāls pienākums. Šis godājamais profesors ir domājams arī bez mūsu augstskolas, bet mūsu augstskola bez viņa nava domājama”.²⁸

Otrs J. Endzelīna varoņdarbs ir „**Latviešu valodas vārdnīca**”, Kārļa Mīlenbaha iesāktā, J. Endzelīna un E. Hauzenbergas pabeigtā, talciniekiem, galvenokārt RLB Valodniecības nodaļas sēžu dalībniekiem, palīdzot.²⁹ Nav pareizi teikt, ka viņi darbu turpināja, jo K. Mīlenbaha atstātajai daļai, ko 1921. gadā no Izglītības ministrijas saņēma J. Endzelīns, bija jāziedo vēl daudz darba. To 1922. gadā ir atzinis J. Endzelīns vārdnīcas priekšvārdos,³⁰ un to rāda vārdnīcas manuskripta daļas, kas glabājas Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļas Latviešu valodniecības rokrakstu fondā un Rakstniecības un mūzikas muzeja Krājuma Raiņa kolekcijā. J. Endzelīns un E. Hauzenberga sāka rediģēt un papildināt saņemto manuskriptu no tā 1. lappuses. Pēc K. Mīlenbaha biogrāfa Luda Adamoviča 1927. gadā sniegtajām ziņām: „Pierakstītas bij 73 klades tuvu pie 15. 000 lapas pusēm..”³¹ K. Mīlenbaha manuskriptam ar vārdu „patumšs” beidzoties, gandrīz visu atlikušo daļu sarakstīja E. Hauzenberga. „Viņas vārds, ja vien viņa pati to vēlētos, būtu minams uz šā darba titullapas blakus manējam,” tā rakstījis J. Endzelīns vārdnīcas gala vārdos.³²

K. Mīlenbaha sākotnējā programma veidot latviešu–vācu leksikonu (tulkojošo vārdnīcu) kopdarbā pārauga savas robežas, un J. Endzelīna vadībā tika radīta unikālā un pilnīgākā latviešu valodas vārdnīca. Tās ietilpība mērāma ne vien ar šķirkļu skaitu (4 sējumu 3800 lappusēs apmēram 100 tūkstoši šķirkļu), kas joprojām ir nepārspēts, bet vēl vairāk ar avotu plašumu un dziļumu – vārdnīcā uzņemta leksika un frazeoloģija no folkloras, no izloksnēm, no Bībeles tulkojuma, no senākajiem latviešu tekstiem un 20. gs. literatūras. Vārdnīcā ir unikāls atsevišķa vārda komplekss apraksts: nozīmju skaidrojumi vai tulkojumi, pareizrūna (trīs intonāciju sistēmā) un pareizrakstība, vārda cilme un izplatība.

Pirmkārt, J. Endzelīns vēlējās vārdnīcā iekļaut tikai īstu „latviešu mantu”, t. i., atteikties no svešvārdiem un jaunvārdiem, kas vēl nav ieviesušies tautas valodā. Otrkārt, viņš uzskatīja, ka vārdnīcā nav jābūt nekam liekam. Par darbu, kas bija jāiegulda vārdnīcas rediģēšanā, papildināšanā un pabeigšanā, J. Endzelīns ir rakstījis priekšvārdos 1. sējumā un gala vārdos 4. sējumā. Īpaši jāpiemin tas, ka jau K. Mīlenbaha dzīves laikā J. Endzelīns uzņēmās dot vārdu etimoloģijas norādes.

Vārdnīcas pirmā burtnīca iznāca 1923. gadā, bet pēdējā, t. i., četrdesmit piektā, – 1932. gadā. Šajā laikā viedoklis par iznākušajām burtnīcām vai arī par visu vārdnīcu izskanēja 40 atsauksmēs Latvijā, Lietuvā, Vācijā un Francijā. To autori atzina, ka šī vārdnīca ir pieminekļi latviešu valodai, darbs ar mūžīgu vērtību, viens no lielākiem nacionālās kultūras sasniegumiem un arī lielisks materiālu krājums starptautiskajai zinātnei. Ne velti arī 21. gadsimtā Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīca ir iekļauta Latvijas kultūras kanona 99 vērtību sarakstā.

20. gados jaunā Latvijas valsts izvirzīja valodniecībai arī jaunus uzdevumus. Viens no tiem bija vietvārdu pētīšana, jo, lai izveidotu Latvijas karti ar pareiziem

vieta nosaukumiem, bija nepieciešams tos vākt, pētīt un normēt. Šo darbu prof. J. Endzelīns veica kopā ar Annu Ābeli, Jāni Kauliņu, Pēteri Šmitu, Juri Plāķi, Edīti Hauzenbergu un vēl citiem un sagatavoja divsējumu darbu „**Latvijas vietu vārdi**” (1. daļa – Vidzemes vārdi³³; 2. daļa – Kurzemes un Latgales vārdi³⁴). Prof. P. Šmits par šī darba lietišķi praktisko un zinātniski teorētisko nozīmi rakstīja: „... patiesībā šai grāmatai vajadzētu atrasties uz galda katrā iestādē, kurai ir darīšanas ar Latvijas vietu vārdiem. Vietu vārdu rakstībā mēs sastopam tik daudz kļūdu, ka bez sevišķas grāmatas mēs vairs nevarēsim ieviest tur kārtību. [...] Ne vien cittautiešu kungi, bet arī paši latvieši ir sagrozījuši un sabojājuši dažu labu vietu vārdu. [...] Daudz svarīgu ziņu šīs vietu vārdu krājums dos valodniekiem, etnogrāfiem un vēsturniekiem.”³⁵

Valodas prakses kopšana

Otrs sabiedriski nozīmīgs darba lauks bija valodas prakse, jo tajā bija ļoti vajadzīgi padomi – kā pareizi rakstīt un pareizi runāt. J. Endzelīns nespēja vienalīdzīgi nolūkoties aplamā valodas lietošanā un samierināties ar stingri noteiktas ortogrāfijas trūkumu. Gandrīz visi viņa 1920. gadā „Latvijas Vēstnesī”, „Valdības Vēstnesī” un „Latvijas Sargā” publicētie raksti ir veltīti latviešu valodas kultūrai: pareizrakstībai, ģermānismiem un slāvismiem, ciešamai kārtai, lietvārdu daudzskaitļa ģenitīva formām. Savukārt 1921. gadā profesora rakstos uzmanība veltīta uzvārdu un vietu, tostarp Rīgas ielu, vārdu rakstībai. Taču togad sabiedrība saņēma arī prof. J. Endzelīna un prof. P. Šmita kopdarbu „**Izrunas un rakstības vadonis**” (16 lpp.).³⁶ Pieprasījums pēc tā bija tik liels, ka iznākšanas gadā vien tas piedzīvoja trīs izdevumus, bet turpmākajos – 1922., 1923., 1925., 1930. gadā – vēl četrus.

1928. gadā Anša Gulbja apgāds izdeva J. Endzelīna brošūru „**Dažādas valodas kļūdas**”,³⁷ ko autors veltījis rakstītājiem, runātājiem skolotājiem. Pirmais izdevums tika izpirkts, pareizāk sakot, izķerts mēneša laikā, un tas liecina, ka tā laika sabiedrība gribēja izskaust kļūdas savā runā un cienīja gan savu valodu, gan arī valodniecības autoritātes. Tajā pašā gadā A. Gulbis izdeva arī otru, papildinātu izdevumu. Publicētas tika septiņas atsauksmes, kurās brošūras lietotāji aktīvi izteica vēlmes, ko gribētu redzēt turpmākajos izdevumos. Piemēram, anonīms lasītājs žurnālā „Burtnieks” ir rakstījis: „Trešā izdevumā gribētos redzēt vairāk pozitīvo piemēru, kā pareizi no valodas viedokļa un precīzi no loģikas viedokļa izteikt domu, ko esam paraduši izteikt ar barbarismiem. [...] Derētu pamatīgi un sīki noskaidrot arī dažus pareizrakstības, sevišķi interpunkcijas, jautājumus, kur valda diezgan liela nevienprātība [...]. Par to autoram būs ļoti pateicīga Latvijas skolotāju saime.”³⁸ Brošūra tika atkārtoti izdota arī 1930. un 1932. gadā.

20. gados atkārtoti iznāca arī J. Endzelīna un K. Mīlenbaha kopīgi sarakstītās un 1907. gadā publicētās grāmatas: „Latviešu valodas mācība” piecreiz – 1922., 1923., 1924., 1927., 1930. gadā, „Latviešu gramatika” trīsreiz – 1923., 1925., 1928. gadā. Un tas ir šo darbu kvalitātes apliecinājums.

Profesors strādāja, kā rakstījis kāds viņa laikabiedrs, ar nepagurstošu čaklību un rūpējās kā prazdams un cik spēdams par latviešu valodas praksi. Viņš rediģēja ne vien Roberta Klaustiņa 12 sējumos sakārtotās „Latvju tautas daiņas”,³⁹ bet arī Eduarda Ozoliņa sagatavotās un A. Gulbja izdotās vārdnīcas: „Latviešu pareizrakstības vārdnīcu” (1924, 80 lpp.), „Latviski–vācisku un vāciski–latvisku vārdnīcu” (1. daļu,

1926, 591 lpp.; 2. daļu, 1928, 624 lpp.) un „Svešvārdu vārdnīcas” divus izdevumus (1926, 276 lpp.; 1929, 110 lpp.).

Papildus akadēmiskiem kapitāldarbiem un praktiska rakstura grāmatām J. Endzelīns 20. gados publicējis vēl arī 116 rakstus un 31 recenziju latviešu, leišu, vācu un franču valodā. Pārskats par šiem J. Endzelīna rakstiem un recenzijām ir īpaša pētījuma vērts un kāda cita apcerējuma priekšmets.

Salīdzinot prof. J. Endzelīna veikumu viņa dzīves desmitgadēs, rodas secinājums, ka pirmie desmit gadi (1920–1930) Latvijas Universitātē ir viņa mūža ražīgākais periods. Viņš pats gan par tādu ir atzinis Harkovas laiku. Šai atziņai var arī piekrist, jo liela daļa zinātniskās ražas tika sēta un audzēta jau Harkovā.

Zinātniskie komandējumi

J. Endzelīns nebija nasks konferenču vai kongresu dalībnieks. No 1920. līdz 1930. gadam viņš piedalījās tikai trīs starptautiskos kongresos: 1923. gada rudenī Minsterē filologu kongresā, 1928. gada pavasarī Hāgā 1. starptautiskajā lingvistu kongresā un 1929. gada rudenī 1. starptautiskajā slāvistu kongresā Prāgā.⁴⁰ Šie divi lingvistu kongresi ir vēsturiski nozīmīgi ar to, ka tajos Prāgas lingvistu pulciņš ar savām tēzēm pieteica jaunu virzienu valodniecībā – strukturālismu. Jāteic gan, ka J. Endzelīns pret jauno pieeju valodu pētīšanā bija vienaldzīgs un palika uzticīgs salīdzināmi vēsturiskajai metodei.

Divus vasaras brīvlaikus profesors izmantoja arī zinātniskiem nolūkiem: 1920. gadā devās uz Austrumprūsiju,⁴¹ bet 1926. gadā – uz Zviedriju un Somiju.⁴²

Atzinība

1923. gada 22. februārī prof. J. Endzelīns nosvinēja savu 50 gadu dzimšanas dienu. Dzejnieks E. Virza par to rakstīja: „Tā ir ievērojamākā no jubilejām, kādas latvieši pēdējos gados ir svētījuši, jo cienījamais gaviļnieks ir visredzamākā figūra latviešu zinātnes laukā. Pateicoties viņam, mūsu tautas vārdam ir cienījama vieta Eiropas zinātnieku aprindās. [...] vēl nava pienācīgi novērtēti viņa nopelni šīs Latvijas priekšā.”⁴³

Latvijas valsts atzinību J. Endzelīnam puda pēc dažiem gadiem, 1926. gada 16. novembrī piešķirot viņam Triju Zvaigžņu ordeņa 3. šķiru.⁴⁴ Kā raksta avīze „Students”, šajā reizē ar Triju Zvaigžņu ordeni tikuši apbalvoti vēl divdesmit LU docētāji un trīs no viņiem, J. Endzelīns, K. Kundziņš un P. Denfers, dažādu iemeslu dēļ paziņojuši Ordeņa domei par atsacīšanos no apbalvojuma.⁴⁵ Pēc turpmāko gadu dokumentiem, piemēram, dienesta gaitas apraksta, liekas, ka J. Endzelīns ordeni tomēr ir pieņēmis.

Starptautiskās atzinības institucionālie apliecinājumi J. Endzelīnam sākās ar ievēlēšanu par Čehijas Zinātņu un mākslas akadēmijas ārzemju locekli (1925), par Getingenes Zinātņu biedrības korespondētājbiedru (1926), par PSRS ZA korespondētājlocekli (1929).⁴⁶

Par sava veida atzinību varbūt var uzskatīt arī to, ka LU Padomē trīs reizes (1922. g. 3. maijā,⁴⁷ 1923. g. 16. maijā,⁴⁸ 1924. g. 21. maijā⁴⁹) kāds J. Endzelīnu izvirzīja rektora amatam, taču katru reizi viņš no kandidēšanas atteicās. Arī Filoloģijas

un filozofijas fakultātes 1929. gada 6. septembra ierosinājumu piešķirt viņam LU Goda doktora titulu J. Endzelīns nav atļāvis tālāk virzīt.⁵⁰ Par ko tas liecina? Varbūt par kādu aizvainojumu un sarūgtinājumu?

Patiesu atzinību prof. J. Endzelīns saņēma no studentiem 1926. gadā. Karaļauču (Kēnigsbergas) Universitāte bija J. Endzelīnu *primo loco* ievēlējusi par ministrijai proponējamu kandidātu valodniecības profesūrai.⁵¹ LU studenti, par to uzzinājuši, 1926. gada 11. martā iesniedza Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekānam prof. Arnoldam Spekkem vēstuli: „Mūsu universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes studentus, sevišķi baltologus un ģermānistus, pārsteidza satriecoša ziņa par iecienītā un iemīļotā prof. Endzelīna kga iespējamu aiziešanu.

Ievērojot prof. Endzelīna izcilos nopelnus zinātnē un to, ka līdz ar lielā zinātnieka aiziešanu no mūsu universitātes ciestu sāpīgu zaudējumu baltu filoloģijas nodaļa, kas nenovēršami mazinātu mūsu universitātes cieņu tautā un ārpus Latvijas, – padevīgi lūdzam Jūs, Dekāna kgs, un Fakultātes padomi darīt visu, kas iespējams, lai saistītu prof. J. Endzelīnu pie mūsu universitātes.”⁵²

Šim tekstam seko 610 studentu paraksti ar matriculu numuriem un nodaļu norādēm.⁵³ Savu cieņu un atzinību prof. J. Endzelīnam ir apliecinājuši ne tikai filoloģijas, filozofijas, vēstures un pedagoģijas, bet arī teoloģijas, medicīnas, agronomijas, mežkopības, inženierzinātņu un citu nodaļu studenti.

Arhīvu dokumentos vienīgais ieraksts par reakciju uz šo vēstuli vēstī, ka dekānam ir uzdots griezties pie prof. J. Endzelīna un lūgt viņu palikt Universitātē un Latvijā.⁵⁴

Kā zināms, profesors palika Universitātē vēl divus gadu desmitus, bet Latvijā – mūžīgi.

VĒRES

1. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l. (LA OP protokoli), 158. lp.
2. LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l. (J. Endzelīns), 59. lp.
3. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 131. lp.
4. Strods H. Latvijas Universitāte (1919–1940) // *Latvijas Universitāte 75*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1994, 56. lpp.
5. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 155. lp.
6. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 158. lp.
7. Endzelīns J. Augstskolas gadadiena // *Latvijas Vēstnesis*. 1920, 28. sept., Nr. 62.
8. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 266. lp.
9. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 200. lp.
10. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 170. lp.
11. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 267. lp.
12. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 193. lp.
13. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 209. lp.
14. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 284. lp.
15. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l., 271. lp.

16. Grabis R. Dižuma klātumā // *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās un vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 84.–85. lpp.
17. Endzelin J. *Lettische Grammatik*. Herausgegeben vom Lettischen Bildungsministerium. Riga: Kommissionsverlag A. Gulbis, 1922.
18. Endzelin J. *Lettisches Lesebuch. Grammatische und metrische Vorbemerkungen, Texte und Glossar*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1922.
19. *Latvijas vietu vārdi*. 1. daļa. Vidzemes vārdi. Rīga: A. Gulbis, 1922.
20. LNB RRN, Latviešu valodniecības rokrakstu fonds, J. Endzelīna vēstule K. Mīlenbaham 1903. g. 1. jūnijā, inv. Nr. 51-8477.
21. Sk.: *Akademīķis Jānis Endzelīns. Bibliografija*. Sast. K. Egle un J. Paeglis. Rīga: LPSR ZA, 1958, 39.–40. lpp.
22. Nīdermanis M. [Recenzija] // *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1923, Nr. 7, 853. lpp.
23. Turpat, 854. lpp.
24. Wijks van N. J. Endzelīna „Lettische Grammatik” // *Latvju Grāmata*. 1924, Nr. 4, 312. lpp.
25. *Latvijas Sargs*. 1923, 19. janv., Nr. 14, 1. lpp.
26. Endzelīns J. [Paskaidrojums sakarā ar latviešu gramatikas izdošanu vācu valodā] // *Latvijas Sargs*. 1923, 20. janv., Nr. 15, 3. lpp.
27. Turpat.
28. Virza E. Paviršais demokrātisms un paviršais nacionālisms. (Sakarā ar uzbrukumiem prof. Endzeliņam) // *Brīvā Zeme*. 1923, 24. janv., Nr. 19.
29. Sk.: Kļaviņa S. Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas devums Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcas sagatavošanā // Kļaviņa S. *Latviešu valodas pētnieki. No kļaušu laikiem līdz savai valstij*. Rīga: RaKa, 2008, 143.–151. lpp.
30. Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1. sēj. Rīga: Izglītības ministrija, 1923–1925, 3. lpp.
31. Adamovičs L. Kārļa Mīlenbaha dzīve un darbi // *Filologu biedrības raksti*. 7. sēj. Rīga, 1927, 93. lpp.
32. Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 4. sēj. Rīga: Kultūras fonds, 1929–1932, 858. lpp.
33. *Latvijas vietu vārdi*. 1. daļa. Vidzemes vārdi. Piedaloties A. Ābelei, J. Kauliņam un P. Šmitam, savācis un rediģējis J. Endzelīns. Rīga: A. Gulbis, 1922.
34. *Latvijas vietu vārdi*. 2. daļa. Kurzemes un Latgales vārdi. Piedaloties A. Ābelei, Ž. Graudam, E. Hauzenbergai, F. Jākobsonam, L. Paulei, J. Plāķim, B. Spūlim, J. Turkupulim, savācis, rediģējis un ar Kultūras fonda līdzekļiem izdevis J. Endzelīns. Rīga: Kultūras fonds, 1925.
35. Šmits P. [Recenzija] // *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1922, Nr. 9, 978.–979. lpp.
36. *Izrunas un rakstības vadonis*. Sast. J. Endzelīns un P. Šmidts. Rīga: Izglītības ministrija, 1921 (1. izd., 2. papild. izd., 3. izd.).
37. Endzelīns J. *Dažādas valodas kļūdas*. Rīga: A. Gulbis, 1928. 47 lpp.
38. [Recenzija] // *Burtnieks*. 1928, Nr. 10, 965. lpp.
39. *Latvju tautas daiņas*. Red. prof. J. Endzelīns. Sakārt. R. Kļaviņš. 1.–12. sēj. Rīga: Literatūra, 1928–1940.
40. LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 61. lp.

41. Sk. interviju: Prof. J. Endzelīns par kuršiem un prūšu leišiem. Sakarā ar braucienu uz Austrumprūsiju // *Latvijas Vēstnesis*. 1920, 19. aug., Nr. 28.
42. LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 185. lp.
43. E. W. [Bez virsraksta, rubrikā „Galvas pilsētā”] // *Brīvā Zeme*. 1923, 23. febr., 2. lpp.
44. LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 60. lp.
45. *Students*. 1926, 1. dec., 4. lpp.
46. RMM Krājums, J. Endzelīna kolekcija, inv. Nr. 344285.
47. LVVA, 7427. f., 6. apr., 2. l. (LU OP protokoli), 35. lp.
48. LVVA, 7427. f., 6. apr., 2. l., 129. lp.
49. LVVA, 7427. f., 6. apr., 2. l., 219. lp.
50. LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 44. lp.
51. LVVA, 7427. f., 6. apr., 42. l. (Pārskats par Filoloģijas un filozofijas fakultātes darbību), 6. lp.
52. LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 40. lp.
53. Turpat, 40.–43. lp.
54. LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l. (Filoloģijas un filozofijas fakultātes protokoli), 106. lp.

Summary

The article contains an outline of the work of the prominent baltist Jānis Endzelīns in the new University of Latvia after arrival from Kharkov, based on previously unpublished Latvia's archive materials, as well as publications of J. Endzelīns himself and his contemporaries. The research of the sources reveals hardly known and surprising facts in the academic biography of the remarkable scholar, characterizes his role within the community of the University of Latvia and provides an insight in his relations with colleagues and the representatives of the new state power.

Contrary to the popular perception about J. Endzelīns as a scholar secluded in his research, one can observe his highly intensive and productive management activities in establishing the University of Latvia and its further development by fulfilling the duties of the Dean of the Faculty of Philology and Philosophy until July 1923, being the founder and head of the Division of Baltic Philology and the Association of Latvian linguists, reviving and heading the Division of Linguistics in the Rīga Latvian Society, as well as laying the foundations for the scientific publications of the University of Latvia.

An insight into the pedagogical work of the professor is provided by the impressive list of courses he taught, while the memories of Latvian and foreign students characterize the unforgettable effect of his lectures. The article also touches upon less known events in 1926 regarding the potential emigration of J. Endzelīns from Latvia.

The rich amount of the professor's publications is a testimony to his huge contribution to the research of the Latvian language. His fundamental works have been recognized as outstanding among academicians abroad, whereas in the home-country these works received reproaches by politicians motivated by shallow nationalism.

Keywords: *history of Latvian linguistics, University of Latvia, Jānis Endzelīns, „Lettische Grammatik” by J. Endzelīns, Dictionary of Latvian Language by K. Mīlenbahs and J. Endzelīns.*

LU lektors Fricis Adamovičs (1863–1933)
Lecturer of the University of Latvia Fricis Adamovičs
(1863–1933)

Jeļena Vediščeva

LU PPF

Āzenes iela 16/20, Rīga, LV-1048

E-pasts: vedisceva@inbox.lv

Rakstā aplūkota pedagoga, ģeogrāfa, tulkotāja un dzejnieka Friča Adamoviča dzīvesdarbība. Ģeogrāfijas un dabaszinību skolotāju Frici Adamoviču Latvijā visbiežāk atceras kā cittautu dzejas atdzejošanas meistarū. Tomēr no 1886. gada līdz 1931. gadam F. Adamovičs kalpoja kā ģeogrāfijas un dabaszinību skolotājs. Viens no viņa galvenajiem nopelniem ir ģeogrāfijas un dabaszinību mācību grāmatu sarakstīšana pamatskolai. Kā lektors viņš lasīja Latvijas ģeogrāfiju un ģeogrāfijas metodiku Latvijas Universitātē un Rīgas skolotāju institūtā. F. Adamovičs aktīvi piedalījās Latvijas Ģeogrāfijas biedrības, Filologu biedrības, Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas darbībā.

Atslēgvārdi: ģeogrāfijas un dabaszinību mācību grāmatas, Latvijas ģeogrāfija, Latvijas Universitāte, Latvijas Ģeogrāfijas biedrība, Filologu biedrība, Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļa.

Jaundibinātās Latvijas Augstskolas Filoloģijas un filozofijas fakultātes Pedagoģijas nodaļā 1920. gada rudenī 57 gadus vecs pieredzējis ģeogrāfijas un dabaszinību skolotājs Fricis Adamovičs sāka lasīt ģeogrāfijas metodikas, vēlāk Latvijas ģeogrāfijas lekcijas. Tomēr Latvijā viņu visbiežāk atceras kā tulkotāju un dzejnieku.

Friča Adamoviča personības pētniecībā nozīmīgi avoti ir viņa autobiogrāfija, kas 1923. gadā ievietota K. Egles sakārtotajā latviešu rakstnieku autobiogrāfiju krājumā „Atziņas. I daļa”,¹ Friča Dravnieka sastādītā Friča Adamoviča biogrāfija, kas 1933. gadā ievietota Latvijas Ģeogrāfijas biedrības Ģeogrāfiskos rakstos pēc viņa nāves,² un Latvijas Valsts vēstures arhīvā atrodamās Friča Adamoviča skolotāja un lektora personīgās lietas.³

Bērnības gadi

Fricis (Fridrihs) Adamovičs Ernesta dēls dzimis 1863. gada 18. janvārī Dundagas pagasta Cirstu ciema Rīzemes mājās kalpa ģimenē. Liela loma Friča audzināšanā bija viņa krusttēvam – tēva brālim, Krišjāņa Barona svainim, pirmajam Dundagas pagasta vecākajam Fricim Adamovičam. Friča krusttēvs pats skolu nemaz nebija apmeklējis, bet citiem bērniem, īpaši jau saviem un brāļu un māsu bērniem, palīdzēja tikt pie

izglītības. Viņa mājās mazais Fricis varēja lasīt progresīvus laikrakstus: „Pēterburgas Avīzes”, „Mājas Viesi”, „Baltijas Vēstnesi”, „Baltijas Zemkopi” u. c. 6 gadu vecumā tēvs mazo Frici aizveda uz Dingām pie krusttēva, kur par mājskolotāju bija pieņemts jaunais J. Dreibergs, kas seminārā vēl nebija mācījies. Skolotāja mācības bez Friča cītīgi apguva trīs krusttēva meitas Kristīne, Paula un Emma, Friča brālēns Jānis Adamovičs un Dingas Vaļenieka Zaudmaņa dēls. Krusttēva mājās Fricis uzturējās arī pa svētdienām, kad apmeklēja Dundagas draudzes skolu „Ķiršpeles”, un šais mājās pavadītais laiks attālināja dēlu no tēva. Friča tēvs bija pārgājis baptistu ticībā un labprāt vēlējās redzēt dēlu par baptistu sludinātāju, pat neļāva viņu iesvētīt un pretojās viņa tālākajai izglītībai. Turpretim krusttēvs ļāva Fricim pašam izvēlēties, un viņš patstāvīgi pieņēma lēmumu iesvētīties luterticībā. Draudzes skolu Fricis pabeidza kā pirmais skolēns.⁴

Fricis Dravnieks atzīmēja, ka jau Dundagas skolā Friča mīļākie priekšmeti bija ģeogrāfija un dabaszinības. Rīzemju māja, kur F. Adamovičs dzimis un audzis, atradās Zilo kalnu kraujas malā. Tur bija daudz lielāka augu dažādība nekā citur. No turienes tālumā varēja redzēt jūru un pat Sāmszemi. Tas viss pamudināja novērot un salīdzināt.⁵

Vienu gadu F. Adamovičs kalpoja par puisi. Lēmumu par studijām Baltijas skolotāju seminārā palīdzēja pieņemt krusttēvs pēc apspriešanās ar pirmo Friča skolotāju J. Dreibergu, kas jau bija beidzis šo semināru. Līdzekļus studijām sagādāja Friča brālēns Rēvalds (tēva māsas dēls), Rīzemes saimnieks, kas tobrīd bija viens no turīgākajiem saimniekiem.⁶

Studijas

1878. gadā Fricis Adamovičs iestājās Baltijas skolotāju seminārā Rīgā un to beidza 1883. gadā. Mācoties seminārā, F. Adamovičs kopā ar savu studiju biedru Ernesta Dinsberga brāļa dēlu dzīvoja pie novadnieka Krišjāņa Dinsberga un izmantoja viņa plašo bibliotēku. Krišjānis Dinsbergs iepazīstināja Frici ar Šekspīra rakstiem Šlēgela tulkojumā un sniedza pirmās stundas latīņu valodā. Fricis aktīvi iesaistījās seminārā un Rīgas kultūras dzīvē. Ar semināra kori viņš piedalījās I un II Dziesmu svētkos, uzstājās Latviešu biedrībā. Kopā ar Parapuķi, Bebru Juri, Zemīti u. c. piedalījās literārajos vakaros, kuri bija nodibināti bez priekšniecības ziņas. Literārajiem vakariem jeb pulciņam bija bieža burtnīca, kur katrs varēja ierakstīt savus dzejoļus. Šajā burtnīcā Adamovičs bija ierakstījis vairākus savus un tulkotus dzejoļus.⁷ Pēc Friča Adamoviča atmiņām,⁸ 1883. gadā viņa pirmais drukātais darbs – oriģināls dzejolis no šīs burtnīcas „Dziesmu leja” ar parakstu Doņaitis – bija iespiests „Balsī” (pēc K. Egles sastādītās bibliogrāfijas: Balss, 1880, Nr. 60⁹). Ar šo laiku var sākt skaitīt Friča Adamoviča rakstnieka gaitas.

Pēc Baltijas skolotāju semināra beigšanas Adamovičs aizbrauca uz Dundagu. Darba meklēšanā viņam nebija nekādas pieredzes. Un atkal nāca palīgā Rīzemes saimnieks brālēns Rēvalds ar piedāvājumu mācīties Pēterpils skolotāju institūtā. Pašam Adamovičam likās, ka šo piedāvājumu bija ierosinājuši krusttēvs un Dinsbergs. Ar iestājeksāmeniem viņam grūtību nebija, bet internātā iekļuva tikai pēc gada uz Rīgas mācības apgabala rēķina. Fricis aktīvi iesaistījās Pēterpils latviešu sabiedriskajā dzīvē. Dziedāja korī, ko vadīja Nikolajs Allunans. Bieži apmeklēja

Pēterpils Latviešu biedrības izrīkojumus. Viņš darbojās latviešu pulciņā, kas veidojās no dažādu mācības iestāžu audzēkņiem. Pulciņa darbībā kādu laiku piedalījās arī Rainis un Stučka.¹⁰

Institūtā Adamovičs izlasīja vairākas aizliegtas grāmatas, kas ceļoja no rokas rokā. Apmeklēja dažas spleņas sapulces. Bet, būdams izcils novērotājs, Fricis ātri atšķīra nopietno no spēles un izlikšanās. Viņš uzskatīja, ka daži audzēkņi ir īsti revolucionāri, bet lielākajai daļai revolucionārisms bija tikai modes lieta. Pēc institūta beigšanas šie „modes” revolucionāri kļuva par īstiem birokrātiem.¹¹ Iespējams, kopš šī laika Adamovičs vienmēr savu spēku robežās cīnījās ar birokrātiju un formālismu.

Darba gaitas līdz 1918. gadam

Pēc institūta beigšanas Fricis Adamoviču kā Rīgas mācības apgabala stipendiātu ar 1886. gada 1. jūliju apstiprināja par skolotāju Bauskas skolā, kur viņš nostrādāja līdz 1899. gada 11. novembrim. Jaunais skolotājs ar plašām zināšanām, brīviem ieskatiem un tautiskiem centieniem aktīvi iesaistījās Bauskas sabiedriskajā dzīvē – kādu laiku vadīja Bauskas Labdarības biedrību, uzturēja dzīvu saskarsmi ar apkārtnes tautskolotājiem (piedalījās viņu sapulcēs, dziedāja korī u. c.). Kā skolotājs centās izmantot jebkuru iespēju mācīt bērniem latviešu valodu. Latviešu valodas mācīšanu pārtrauca, kad skolas inspektors bija paziņojis, ka latviešu valoda jā mācā krieviski. Asas sadursmes ar pārkrievošanas idejas nesēju tautskolu inspektoru Šatalovu, saskarsme ar tolstojieti Birjukovu, kas Bauskā atradās trimdā, bija par iemeslu tam, ka Adamovičs nonāca policijas uzraudzībā. Latvija bija jāatstāj.¹² Tomēr Bauskas periods nesa ražīgus augļus pedagoģiskajā un literārajā laukā. Iznāca Krilova tulkojumi (1893), V. Šekspīra tulkojumi „Jūlijs Cēzers” (1897), „Makbets” (1898). Bauskā (1897–1900) F. Adamovičs rediģēja „Paidagoģisko kalendāru skolotājiem un vecākiem”.¹³

Par jaunām mājām Fricim Adamovičam kļuva Polija. No 1899. gada 11. novembra līdz 1906. gada 30. jūnijam viņš strādāja par dabaszinību un ģeogrāfijas skolotāju Pabjaņicas (Polija, Petrokovas guberņa) vīriešu un sieviešu komercskolā. Iespējams, arī turpmāk viņa darbs būtu saistīts ar šo skolu, ja ne tās pārveidošana un štatu samazināšana.¹⁴ Pats Adamovičs atzina, ka darbs Pabjaņicas komercskolā viņa pedagoģiskai darbībai nāca par labu, jo skola bija labi apgādāta un mācību ziņā bija liela brīvība.¹⁵ Pabjaņicā Adamovičs turpināja strādāt arī pie tulkojumiem. 1902. gadā iznāca viņa tulkotā V. Šekspīra luga „Ričards III”.¹⁶

1906. gadā pēc mācību gada beigām Fricis Adamovičs atgriezās Latvijā un tika apstiprināts par ģeogrāfijas un dabaszinību skolotāju V. Olava tirdzniecības skolā Rīgā. Pirmo gadu viņš strādāja arī A. Ķeniņa tirdzniecības skolā.¹⁷ Tomēr V. Olava tirdzniecības skola līdz pat 1918. gadam kļuva par viņa vienīgo darbavietu. Grūti apgalvot, kas vairāk ietekmēja skolotāju: 22 gadu pedagoģiskā darba pieredze, Polijas skolā gūtā pieredze, vēlme spēju robežās risināt latviešu izglītības darbu, bet šī prakse tika apkopota grāmatā – 1908. gadā Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļa izdeva viņa pirmo mācību grāmatu „Gaiss. Ievads dabas mācībās pašdarbībai un pašmācībai”. Autors ievadā raksta: „„Ievads dabas mācībās” nodomāts tiem no latviešu jaunās paaudzes, kuri grib ap pašmācību turpināt tautskolās iegūto izglītību. Viņa nolūks ievadīt dabas mācībās pa pašdarbības ceļu, kurš apzīmēts ar mēģinājumu

rindu. Sastādītājs te grib būt tikai par ceļa rādītāju; jānostaigā šis ceļš patstāvīgi, savām kājām.” Grāmatas saturu raksturo divas iezīmes.

1. Uzskatāmība. 62 lappušu biežajā grāmatā ir 52 zīmējumi.
2. Praktiskā darbība. Katrai ar gaisu saistītajai parādībai piedāvāts vienkāršs, patstāvīgi viegli izpildāms mēģinājums.¹⁸

Lai kļūtu par inspektoru V. Olava tirdzniecības skolā, Adamovičs 1909. gada decembrī nokārtoja eksāmenu komercģeogrāfijā (papildu priekšmeti: vispārējā ģeogrāfija un politiskā ekonomija) Tirdzniecības un rūpniecības ministrijas Mācību nodaļā Pēterpilī. No 1910. gada 2. oktobra līdz 1918. gada pavasarim Adamovičs strādāja V. Olava tirdzniecības skolā inspektora amatā. Viņš palika uzticīgs šai skolai arī 1915. gadā, kara apstākļu dēļ tā pārcēlās uz Pēterpili.¹⁹ F. Dravnieks atzīmē, ka 1915.–1918. gadā skola turpināja savu darbību Pēterpilī Jēzus Draudzes tirdzniecības skolas telpā pēcpusdienās ar Tatjanas komitejas līdzekļiem („bēgļu bērni”).²⁰

Ar V. Olava tirdzniecības skolu, iespējams, saistīts arī Adamoviča personīgās dzīves pagrieziena punkts. Nav atrasti tieši dati par Friča Adamoviča un Marijas Cecilijas Ellas Georga meitas Kraukst, dzimušas kalpa ģimenē 1878. gada 27. novembrī,²¹ laulībām. Tiesa, ir zināms, ka Ella Adamoviča kalpoja V. Olava tirdzniecības skolā par matemātikas skolotāju (01.01.1906.–01.08.1912.), matemātikas un vācu valodas skolotāju (1917./1918. m. g.).²²

1917./1918. m. g. Adamovičs strādāja par vispārējās un komercģeogrāfijas skolotāju Pēterpils nomalē Ochtas (Охта) astonekļa komercskolā 5.–8.klasē. Viņam bija Valsts padomnieka dienesta pakāpe (čina).²³

Pedagoģiskā darbība Latvijā pēc 1918. gada

Latvijā Fricis Adamovičs pārnāca 1918. gadā pēc mācību gada beigām. Darba vietu atrada tikai decembrī. 1918. gada decembrī viņu ievēlēja par skolu inspektoru Jelgavas apriņķī un pilsētā. Jaundibinātai Latvijas valstij izglītības lietu sakārtošanai bija nepieciešami uzticami, pieredzējuši, radoši, darbaspējīgi cilvēki. No 1919. gada 1. augusta līdz 1920. gada 1. septembrim Adamovičs kalpoja par Izglītības ministrijas pamatskolu vadītāja biedru.²⁴

Iespējams, 57 gadus vecajam skolotājam administratīvais darbs šķita par formālu (atcerēsimies viņa viedokli par šķietamajiem revolucionāriem Pēterpils institūtā) un ierobežoja iespējas dalīties savā bagātajā pedagoģiskajā pieredzē. Ar 1920. gadu sākās Adamoviča kā mācītbspēka darbība Latvijas vidusskolās un augstskolās. No 1920. gada 1. septembra līdz 1928. gada 31. jūlijam viņš strādāja Rīgas Valsts 1. ģimnāzijā par ģeogrāfijas skolotāju un savu ieguldījumu deva arī jaunu skolotāju sagatavošanā. Viņš strādāja Rīgas skolotāju institūtā par ģeogrāfijas un ģeogrāfijas metodikas pasniedzēju no tā dibināšanas 1920. gadā līdz 1928. gada 1. augustam, kad izgāja pensijā. Viņa pašaieliedzība bija neizmērojama. Vēl divus gadus Adamovičs strādāja Rīgas pedagoģijas institūtā bez algas (valsts pensionāriem nebija tiesību strādāt algotu darbu).²⁵

Jaundibinātās Latvijas Augstskolas Filoloģijas un filozofijas fakultātes Pedagoģijas nodaļā 1920. gada rudenī 57 gadus vecais pieredzējušais ģeogrāfijas un dabaszinību skolotājs Fricis Adamovičs sāka lasīt ģeogrāfijas metodikas lekcijas,

vēlāk (1923) – Latvijas ģeogrāfijas lekcijas (01.07.1920.–01.07.1921.; 01.07.1922.–01.07.1924.; 01.01.1927.–01.07.1927.).²⁶ Iespējams, ja Fricis Adamovičs neaizietu pensijā, viņš arī turpmāk lasītu šīs lekcijas Latvijas Universitātē. 1932. gada 16. janvārī Filoloģijas un filozofijas fakultāte atsauc II šķiras lektoru Friča Adamoviča vienbalsīgu ievēlēšanu par lektoru ģeogrāfijas metodikā, jo viņš, būdams pensijā, nedrīkstēja strādāt par algotu lektoru.²⁷

Adamoviča darbs Latvijas Universitātē neaprobežojās tikai ar pedagoģisko darbību. 1930. gadā viņš kopā ar citiem Latvijas Universitātes mācībspēkiem (Ludvigu Adamoviču, Franci Balodi, Ernestu Blesi, Jāni Endzelīnu, Juri Plāķi, Arnoldu Spekki, Kārli Straubergu, Pēteri Šmitu, Augustu Tenteli, Robertu Viperu) piedalījās rakstu krājuma „Latvieši” pirmās daļas izveidē. Viņa spalvai pieder raksts „Īss pārskats par Latvijas ģeogrāfiju (Ievadam)”. Rakstu krājuma uzdevums bija apkopot un zinātniski objektīvi apgaismot latviešu pagātņi, dot ziņas par latviešu dzīves, kultūras un valodas vēsturi no aizvēstures laikiem līdz 19. gadu simtenim. Šāda rakstu krājuma tapšanas ideja radās 2. Baltijas aizvēstures kongresā. Rakstu krājums iznāca vācu valodā. Par tā tulkošanu pateicības vārdi tika teikti Zentai Mauriņai.

Mācību grāmatu autors un zinātnes popularizētājs

20. gadsimta 20. gados Latvijas tautskola cieta no mācību grāmatu trūkuma. Līdz tam mācību grāmatas tika rakstītas krieviski vai vāciski. Latvija kā jauna valsts vēl tikai rakstīja savu vēsturi un ģeogrāfiju. Fricis Adamovičs lika lietā savu 1908. gada pieredzi, kad tapa viņa pirmā mācību grāmata pašmācībai „Gaišs”, un sarakstīja mācību grāmatas ģeogrāfijā pamatskolas 3., 4., 5., 6. klasei,²⁸ kā arī dabaszinībās, dabas mācībā un lauksaimniecībā pamatskolu kursam.²⁹

Par to, cik atbildīgi un pamatīgi Adamovičs rakstīja mācību grāmatas, liecina F. Dravnieka atziņas. „Raksti satura ziņā atsvēr vai veselu ģeogrāfijas bibliotēku. Tā, piem., kultūras augu apraksti aizņem tikai 174 lappuses, bet viņu sastādīšanai izmantotas 14 grāmatas vācu, franču, angļu un pat itāliešu valodā. Šīs grāmatas ir vairāku simtu un pat tūkstošu lpp. biezās. Tas rāda, cik pamatīgi Adamovičs vācis un pārbaudījis materiālus. Tādēļ uz Adamoviča sniegtām ziņām arvien var paļauties. Dažreiz gadus desmit viņš vācis materiālus itin mazai grāmatai, kā piem., L. ģeogrāfijai, pamatsk. 4. kl. kursam.”³⁰

Dažas pazīmes kopš 1908. gada palika nemainīgi raksturīgas visām F. Adamoviča rakstītajām mācību grāmatām.

1. Uzskatāmība un statistisko ziņu bagātība. Visas grāmatas bija bagātīgi ilustrētas ar kartēm, diagrammām, kartogrammām, ainavu attēliem, zīmējumiem.
2. Pakāpenība. Saturs mācību grāmatās sastādīts no tuvāk novērojamā uz tālāk novērojamo. No uzskatāmā uz abstrakto.
3. Praktiskums. Katrs teorētiskais satura fragments pēc iespējas bija papildināts ar viegliem, uzskatāmiem mēģinājumiem. Piemēram, „Nedzīvās dabas”

pirmajā daļā atrodami 193 mēģinājumi, bet „Nedzīvās dabas” otrajā daļā – 211 mēģinājumi (grāmatu apjoms no 84 līdz 119 lappusēm).

Izglītības ministrijas Mēnešrakstā lasāma skolotāju pārstāvja M. Rācena atsauksme par F. Adamoviča grāmatas „Nedzīvā daba” pirmo daļu: „Fr. Adamoviča grāmatiņa varētu noderēt kā pamudinājums pāriet atpakaļ no nenoteiktības, bizošanas pa gaisu uz klasiskās pedagoģikas ceļiem, kas pārbaudīti caur ilgiem laikiem un ir psiholoģiski pamatoti: uz laboratorijas metodēm zem skolotāja vadības un uz bērnu pašdarbību produktīvā kārtā zem skolotāja apgarošanas. [...] Fakti tik skaisti sakārtoti, ka bērnu prātu slēdzieni paši no sevis uzpeldēs. Pašmācības darbu atvieglina arī tas apstāklis, ka ievērota pakāpeniska pāreja no viegla uz grūtu, no uzskatāma uz abstraktu. [...] Man liekas, ka Fr. Adamoviča grāmatiņa būs viena no vislabākām visā latvju skolas literatūrā.”³¹

Kā netiešs F. Adamoviča mācību grāmatu popularitātes apliecinājums ir to daudzkārtēja atkārtota izdošana. Dažas no tām piedzīvoja 12 izdevumus. Tās tika izdotas arī pēc autora nāves.

Bez mācību grāmatām Adamovičs izdeva vairākas grāmatas sērijā „Jaunais zinātnieks”.³² Tā pedagogs cerēja tuvināt zinātni tautai, īpaši tās trūcīgākajiem pārstāvjiem, kuriem nebija pieejamas dārgas enciklopēdijas un svešvalodās sarakstītās grāmatas.

Viņš dalījās savā pieredzē un zināšanās ar jauniem ģeogrāfijas skolotājiem, ne tikai lasot lekcijas ģeogrāfijas metodikā un Latvijas ģeogrāfijā, bet arī uzstājoties konferencēs un publicējot savus rakstus.³³

Darbība Latvijas Ģeogrāfijas biedrībā

F. Adamovičs aktīvi iesaistījās Latvijas Ģeogrāfijas biedrības darbībā kopš tās dibināšanas 1923. gada 30. janvārī.³⁴ Fricis Adamovičs Latvijas Ģeogrāfijas biedrībā bija aktīvs biedrs (1923–1926), aktīvs biedrs, priekšnieks (1927–1928), aktīvs biedrs, priekšnieka biedrs (1929–1932). Viņš piedalījās pēc iespējas visās biedrības aktivitātēs: atklātajos priekšlasījumos un lekciju ciklos; ģeogrāfiskajos pētījumos; ģeogrāfiskās terminoloģijas pilnveidošanā; reģionālajos ģeogrāfiskajos vakaros; populārās lekcijās provincē; sarīkotajās ekskursijās; ģeogrāfiskās bibliotēkas ierīkošanā; ainavu un diapozitīvu kolekciju ievākšanā; Latvijas ģeogrāfijas izstāžu sarīkošanā; ģeogrāfisko konferenču rīkošanā.

Ģeogrāfijas biedrības rakstos atrodamas liecības par ģeogrāfa interesi mūsdienu ģeogrāfiskās ekspedīcijās. 1923. g. 14. decembrī biedrības sēdē F. Adamovičs lasīja ziņojumu „Par Dundagas apvidu”, 1930. g. 8. martā – „Pārskats par ģeogrāfiskām ekspedīcijām un darbiem 1929. gadā”, 1931. g. 14. martā – „Pārskats par jaunākajām ģeogrāfiskām ekspedīcijām un darbiem”, 1932. g. 12. martā – „Ģeogrāfiskais apskats par 1931. gadu”.³⁵

Friča Adamoviča literārā darbība

Iespējams, Friča Adamoviča mācību grāmatu izcilās valodas pirmsākumi meklējami viņa literārajos talantos. Viņa literārā darbība ir plaša un daudzpusīga.

F. Adamoviča publikācijas atrodamas laikrakstos „Balss”, „Tēvija”, „Dienas Lapa”, bet, sākot ar 1885. gadu, visbiežāk izdevumā „Austrums”. F. Adamovičs ir viens no atdzejošanas tradīciju dibinātājiem latviešu literatūrā. No krievu valodas viņš atdzejojis A. Puškinu, M. Ļermontovu, I. Ņikitinu, N. Ņekrasovu un latviskojis vairāk nekā pusi I. Krilova fabulu. No vācu dzejniekiem F. Adamovičs atdzejojis J. V. Gēti, F. Šilleru un H. Heini. Spoži savu tulkotāja talantu F. Adamovičs apliecinājis arī, latviskodams deviņas V. Šekspīra lugas. Trīs no tām – „Jūlijs Cēzers” (1897), „Makbets” (1898), „Ričards III” (1902) – izdotas grāmatās, pārējās palikušas manuskriptā.³⁶

F. Adamovičs vienmēr aktīvi interesējās par latviešu valodas jautājumiem, ilgus gadus piedalījās Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas sēdēs. Vēl divas nedēļas pirms 1933. gada 2. februārī F. Adamovičs rakstīja šīs nodaļas sēdes 311. protokolu.³⁷

Viņa Dundagas izloksnes apraksts ievietots Filologu biedrības rakstu krājumos.³⁸

F. Adamovičs savu literāro veikumu novērtējis pieticīgi. Vēstulē T. Zeifertam 1927. gada 2. februārī viņš raksta: „Atzinība no Tevis, dzejas izpratēja, ir man jaukāka alga par līdzšinējiem atdzejojumiem, bet tā uzliek arī pienākumu arvien jo vairāk iedziļināties dzejas valodas izteiksmē. Dzejai varēju nodoties tikai pa vaļas brīžiem, bet jauki, bija tie brīži, kad uz Šekspīra vai cita ģēnija spārnēm ļāvos nesties dzejas dzidrajos augstumos.”³⁹

Nobeiguma vietā

Kārlis Egle savās atmiņās raksta: „Fricis Adamovičs nomira 1933. g. 19. februārī, pēkšņi, pēc tam, kad viņš, plaši atzīts un sumināts, bija nosvinējis savu 70. dzimšanas dienu, 50 rakstnieka un 45 gadu skolotāja darba atceri un kad neviens, kas pazina viņa rāmo, nosvērto, jauneklīgo, možuma pilno, harmonisko personību, to nevarēja iedomāties un gaidīt.”⁴⁰

Izvadot F. Adamoviču pēdējā gaitā, no dzimtās puses Dundagas bija atvests īves zars, un to ielika viņam līdzī zārkā. F. Adamovičs apbedīts Sesavā, Jačūnu kapsētā.⁴¹

Latvija novērtēja Friča Adamoviča ieguldījumu izglītības un kultūras darbā. 1926. gada 16. novembrī ar Triju Zvaigžņu ordeņa Domes lēmumu Fricim Adamovičam, Rīgas skolotāju institūta un Rīgas Valsts 1. vidusskolas skolotājam, tika piešķirts IV šķiras Triju Zvaigžņu ordenis.⁴² 1933. gada 21. janvārī ar Triju Zvaigžņu ordeņa Domes lēmumu Fricim Adamovičam, rakstniekam un pedagogam, tika piešķirts III šķiras Triju Zvaigžņu ordenis.⁴³

VĒRES

1. Fridrihs Adamovičs. *Atziņas: Latvju rakstnieku autobiogrāfijas*. Pirmā daļa. Sast. Kārlis Egle. Rīga: Jēpe, 1923, 145.–152. lpp.

2. Dravnieks F. Adamovičs Fricis // *Ģeografiski Raksti = Folia Geographica*. Rīga: Latvijas Ģeografijas biedrība, 1933, Nr. 5, 243.–246. lpp.
3. *Adamoviča Friča personīgā lieta*. LVVA, 1632. f., 1. apr., 210. l.; *Lektora Friča Adamoviča personālakts*. LVVA, 7427. f., 13. apr., 19. l.
4. Fridrihs Adamovičs. *Atziņas: Latvju rakstnieku autobiogrāfijas*. Pirmā daļa. Sast. Kārlis Egle. Rīga: Jēpe, 1923, 145.–152. lpp.; Dravnieks F. Adamovičs Fricis // *Ģeografiski Raksti = Folia Geographica*. Rīga: Latvijas Ģeografijas biedrība, 1933, Nr. 5, 243.–246. lpp.
5. Dravnieks F. Adamovičs Fricis // *Ģeografiski Raksti = Folia Geographica*. Rīga: Latvijas Ģeografijas biedrība, 1933, Nr. 5, 244. lpp.
6. Fridrihs Adamovičs. *Atziņas: Latvju rakstnieku autobiogrāfijas*. Pirmā daļa. Sast. Kārlis Egle. Rīga: Jēpe, 1923, 149. lpp.
7. Turpat, 148., 149. lpp.
8. Turpat, 148. lpp.
9. Turpat, 291. lpp.
10. Turpat, 149., 150. lpp.
11. Turpat, 149., 150. lpp.
12. Turpat, 150. lpp.
13. Adamovičs Fridrihs. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Gulbja apgādībā, 1927, 39. sl.
14. *Adamoviča Friča personīgā lieta*. LVVA, 1632. f., 1. apr., 210. l., 3. lp.
15. Fridrihs Adamovičs. *Atziņas: Latvju rakstnieku autobiogrāfijas*. Pirmā daļa. Sast. Kārlis Egle. Rīga: Jēpe, 1923, 151. lpp.
16. Adamovičs Fridrihs. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Gulbja apgādībā, 1927, 39. sl.
17. Fridrihs Adamovičs. *Atziņas: Latvju rakstnieku autobiogrāfijas*. Pirmā daļa. Sast. Kārlis Egle. Rīga: Jēpe, 1923, 151. lpp.
18. Adamovičs Fr. *Gaiss*. Ievads dabas mācībās pašdarbībai un pašmācībai. Rīga: Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļas izdevumā, 1908, 62 lpp.
19. *Adamoviča Friča personīgā lieta*. LVVA, 1632. f., 1. apr., 210. l., 1., 3. lp.
20. Dravnieks F. Fricis Adamovičs // *Ģeografiski Raksti = Folia Geographica*. Rīga: Latvijas Ģeografijas biedrība, 1933, Nr. 5, 245. lpp.
21. *Adamovičs Ella personīgā lieta*. LVVA, 1632. f., 1. apr., 208. l., 6. lp.
22. Turpat, 17., 30., 31. lp.
23. *Lektora Friča Adamoviča personālakts*. LVVA, 7427. f., 13. apr., 19. l., 1. lp.
24. *Adamoviča Friča personīgā lieta*. LVVA, 1632. f., 1. apr., 210. l., 1. lp.
25. Dravnieks F. Fricis Adamovičs // *Ģeografiski Raksti = Folia Geographica*. Rīga: Latvijas Ģeografijas biedrība, 1933, Nr. 5, 245. lpp.; *Adamoviča Friča personīgā lieta*. LVVA, 1632. f., 1. apr., 210. l., 1., 5. lp.
26. *Lektora Friča Adamoviča personālakts*. LVVA, 7427. f., 13. apr., 19. l., 8., 14. lp.
27. *Lektora Friča Adamoviča personālakts*. LVVA, 7427. f., 13. apr., 19. l., 15., 17. lp.
28. Adamovičs Fricis. *Dzimtenes mācība. Ģeogrāfija pamatsk. 3. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1926. 66 lpp. (4.–8. iesp. virsraksts „Dzimtenes mācība un Latvijas ģeogrāfijas sākums” No 9. līdz 12. iesp. pārstrādājis Jānis Gregors. Pēdējais iespiedums – 12. iesp.

- Rīga: Valters un Rapa, 1939. 116 lpp.); Adamovičs Fricis. *Latvijas ģeogrāfija un pirmās ziņas no vispārējās ģeogrāfijas. Pamatsk. 4. kl. Kurss*. Fricis Adamovičs. Rīga: Valters un Rapa, 1929. 116 lpp.; Adamovičs Fricis. *Latvijas ģeogrāfija ar dažām papildu ziņām. Pamatsk. 4. kl. kurss*. Fricis Adamovičs. 2. iesp. Rīga: Valters un Rapa, 1930. 123 lpp.; Adamovičs Fricis. *Eiropa un matemātiskā un fiziskā ģeogrāfija. Pamatsk. 5. kl. ģeogrāfijas kurss*. Pārstrād. J. Gregors. 11. iesp. Rīga: Valters un Rapa, 1939. 128 lpp.; Adamovičs Fricis. *Āreiropas zemes. Āfrika, Āzija, Amerika, Austrālija. Ģeogrāfija pamatsk. 5. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1925. 130 lpp. (no 1925. līdz 1934. gadam iznāca 7 iesp.); Adamovičs Fricis. *Āreiropas un Latvijas ģeogrāfija. Pamatsk. 6. kl. kurss*. Pārstrād. Jānis Gregors. 10. iesp. Rīga: Valters un Rapa, 1938. 190 lpp. (1.–9. iesp. virsraksts „Āreiropas zemes un Latvijas ģeogrāfija”).
29. Adamovičs Fricis. *Cilvēks. Pamatskolu 6. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1930. 84 lpp. (no 1930. līdz 1935. gadam iznāca 4 iesp.); Adamovičs Fricis. *Dzīvā daba. Pamatskolu 3. un 4. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1927. 128 lpp. (no 1927. līdz 1931. gadam iznāca 4 iesp.); Adamovičs Fricis. *Dzīvā daba. Pamatskolu 5. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1928. 114 lpp. (no 1928. līdz 1931. gadam iznāca 3 iesp.); Adamovičs Fricis. *Nedzīvā daba. 1. d.* Rīga: Valters un Rapa, 1922. 87 lpp. (no 1922. līdz 1933. gadam iznāca 10 iesp.); Adamovičs Fricis. *Nedzīvā daba. 2. d. Pamatskolu 5. un 6. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1926. 120 lpp. (no 1926. līdz 1934. gadam iznāca 6 iesp.); Adamovičs F., Bērziņš J. *Dabas mācība un lauksaimniecība. Pamatskolu 2. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1935. 55 lpp.; Adamovičs F., Bērziņš J. *Dabas mācība un lauksaimniecība. Pamatskolu 3. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1935. 100 lpp.; Adamovičs F., Bērziņš J. *Dabas mācība un lauksaimniecība. Pamatskolu 4. kl. kurss*. Rīga: Valters un Rapa, 1936. 126 lpp.
 30. Dravnieks F. Fricis Adamovičs // *Ģeografiski Raksti = Folia Geographica*. Rīga: Latvijas Ģeogrāfijas biedrība, 1933, Nr. 5, 245. lpp.
 31. Rācens M. Skolotāju pārstāvja atsauksme par Fr. Adamoviča Nedzīvā daba 1. daļu. Skolas grāmatu novērtēšanas komisijas atsauksmes un spriedumi // *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. Nr. 8, 1924, 198., 199. lpp.
 32. Adamovičs Fricis. *Karstās joslas meži*. Rīga: Valters un Rapa, 1930. 77 lpp.; Adamovičs Fricis. *Svešzemju kultūras augi. I. Barības augi*. Rīga: Valters un Rapa, 1931. 103 lpp.; Adamovičs Fricis. *Svešzemju kultūras augi. II. Baudvielas, garšas vielas, tehniski augi*. Rīga: Valters un Rapa, 1931. 81 lpp.
 33. Adamovičs Fr. Daži jautājumi no ģeogrāfijas metodikas // *Skola un zinātne*. Rakstu krāj., I. Latviešu Vidusskolas skolotāju biedrība, Rīga, 1925; Adamovičs Fr. Daži jautājumi no ģeogrāfijas // *Skola un zinātne*. Rakstu krāj., II. Latviešu Vidusskolas skolotāju Biedrība, Rīga, 1927; Adamovičs Fr. Dzimtenes principi ģeogrāfijā. Pirmās Ģeogrāfiskās Konferences darbi // *Ģeogrāfiskie raksti. I. R.*, 1929, 79.–82. lpp.; Adamovičs Fr. Cēloniskais sakars ģeogrāfijas mācībā. Pirmās Ģeogrāfiskās Konferences darbi // *Ģeogrāfiskie raksti. I. R.*, 1929, 108.–110. lpp.
 34. Latvijas ģeogrāfijas biedrība // *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 6. s. Rīga: Gulbja apgādībā, 1931, 11157., 11158. sl.
 35. *Ģeografiski Raksti = Folia Geographica*. Rīga: Latvijas Ģeogrāfijas biedrība, 1929–1933, Nr. 1–5.
 36. Fricis Adamovičs. Pēc novadpētniecības materiāliem sagatavojusi Daiga Muželovska. Pieejams: http://www.dundaga.lv/bibl/fricis_adamovics_1863_-_1933 [Skatīts 2010. gada 5. janvārī.]
 37. *Profesora J. Endzelīna atbildes*. Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļas sēžu protokoli 1933–1942. Pēteris Kļaviņa priekšvārds un rādītāji. 3. elektroniskais izdevums.

- Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļa. 2008, 188 lp. Pieejams: <http://www.era.ksti.lv/forma.php?gid=96&b=1> [Skatīts 2010. gada 5. janvārī.]
38. Adamovičs R. Dundagas izloksne // *Filologu biedrības Raksti*. Rīga: Filologu biedrība, 1925, Nr. 5.
 39. Fricis Adamovičs. Pēc novadpētniecības materiāliem sagatavojusi Daiga Muželovska. Pieejams: http://www.dundaga.lv/bibl/fricis_adamovics_1863_-_1933 [Skatīts 2010. gada 5. janvārī.]
 40. Turpat.
 41. Turpat.
 42. Ar Triju zvaigžņu ordeni apbalvoto 1. saraksts // *Valdības Vēstnesis*. 17.11.1926., Nr. 260.
 43. Ar Triju zvaigžņu ordeni apbalvoto 14. saraksts // *Valdības Vēstnesis*. 29.04.1933., Nr. 95.

Summary

This article is dedicated to the activity of the educator, geographer, translator, and poet Fricis Adamovics (1863-1933). The teacher of Geography and Science, Fricis Adamovics is best known in Latvia as a master translator of foreign poetry. Still, beginning with 1886 to 1931 he was a teacher of Geography and Science. One of his greatest merits was creation of textbooks on Geography and Science for Basic Primary school in Latvian. As a lecturer, he read on Geography of Latvia and Methods of Teaching Geography in the University of Latvia and in Riga Teacher Training College. F. Adamovics took active part in the life of Latvian Geographic Society, Society of Philologists, and Department of Linguistics of Riga Latvian Society.

Keywords: *textbooks on Geography and Science, Geography of Latvia, the University of Latvia, Latvian Geographic Society, Society of Philologists, Department of Linguistics of Riga Latvian Society.*

**Vēsturnieks Arnolds Spekke (1887–1972) un
latviešu grāmatniecība: 20. gs. 40.–60. gadi**
*Historian Arnolds Spekke (1887–1972) and Latvian Culture
of Books: from the Forties up to Sixties of the 20th Century*

Viesturs Zanders

Latvijas Universitāte
Sociālo zinātņu fakultāte
Lomonosova iela 1, Rīga, LV-1019
E-pasts: viesturs.zanders@lu.lv

Izmantojot nesen Latvijā nonākušus arhīva materiālus, rakstā sniegts pārskats par izdevēja Miķeļa Goppera un vēsturnieka Arnolda Spekkes sadarbību ceturtdaļgadsimta garumā. Raksturota „Zelta ābeles” apgādā iznākušo A. Spekkes grāmatu tapšanas gaita un recepcija sava laika sabiedrībā, izdevēja un autora augstais prasīgums pret publikāciju kvalitāti.

Atslēgvārdi: Arnolds Spekke, Miķelis Goppers, apgāds „Zelta ābele”, publikācijas par Latvijas vēsturi.

Kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas atkārtoti ir iznākušas vairākas kādreizējā Latvijas Universitātes romāņu filoloģijas profesora un diplomāta Arnolda Spekkes grāmatas.¹ Savulaik, pagājušā gadsimta 40.–60. gados, vairums no tām pirmpublicāciju pieredzēja Miķeļa Goppera (1908–1996) apgādā „Zelta ābele” Stokholmā, no kurienes 2008. gada rudenī, pateicoties izdevēja dēla Kārļa Goppera atsaucībai, Latvijas Nacionālā bibliotēka saņēma M. Goppera arhīvu. Jau kopš 20. gadsimta 40. gadiem bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļas krājumā ir glabājušies kara gados M. Goppera sagatavotie, bet izdot nepagūtie oriģināldarbu un tulkojumu manuskripti, kā arī daļa no „Zelta ābeles” grāmatu ilustratīvā materiāla.

M. Goppera arhīvs ir viens no nedaudzajiem un noteikti visapjomīgākajiem kāda latviešu grāmatu apgāda darbības dokumentācijas krājumiem. Vairāk nekā 400 vienību lielajā M. Goppera personālfondā ietilpst gan autora un izdevniecības manuskripti, korektūras, grāmatu maketi, ilustrāciju klišejas un citi sagataves materiāli, gan grāmatniecības vēsturei jo īpaši nozīmīgā, ļoti plašā izdevēja sarakste ar autoriem, māksliniekiem, tipogrāfiju un grāmatirdzniecības darbiniekiem. Izdevēja arhīvs ne tikai apstiprina gluži leģendāro Goppera perfekcionismu grāmatu poligrāfiskās kvalitātes nodrošināšanā, bet arī sniedz ļoti konkrētas un reljefas liecības par atsevišķu grāmatu izcelsmi, tapšanas gaitu un jau gatavo izdevumu likteņiem. Ļoti iespējams, ka daudz kas no tā paliktu nezināms, bet autoru izklaidētība pa tuvākām un tālākām trimdas zemēm viņiem un izdevējam ir likusi uzturēt intensīvu saraksti. Tas pilnībā ir attiecināms arī uz M. Goppera pēc kara visvairāk izdoto autoru A. Spekki (no

38 izdevumiem, kas „Zelta ābeles” apgādā nāca klajā no 1945. līdz 1985. gadam, desmit grāmatu autors ir A. Spekke).

Abu sarakste aizsākas 1946. gada rudenī, kad M. Goppers, no turpat Stokholmā dzīvojošā arheologa Franča Baloža (1882–1947) „Zelta ābelei” solīto manuskriptu „Latviešu tautas likteņgaitas” nesagaidījis, pēc viņa ieteikuma uzrunāja tolaik politiskā bēgļa statusā Romā dzīvojošo A. Spekki.² Pavisam drīz A. Spekke vēstulē M. Gopperam apstiprināja, ka viņa kara gados itāļu valodā sarakstītais darbs par Latvijas vēsturi „ir vēl „dabūjams”, kā jaunava, kas gaida uz preciniekiem .. jau trešo gadu”. Tas ir domāts „plašai pasaulei, kas līdz šim barojas attiecībā uz mums no Serafimiem, Arbužoviem un citiem kungiem šai žanrā”, tomēr „rakstīts uz tās nabadzības pamata, kas man palikusi no manas bibliotēkas un uz šejienes avotu pamata, avotu, kas gaužam un gaužam nevienmērīgi un vietām pavisam trūcīgi”.³ Komentējot Goppera viedokli, ka tobrīd nav aktuāls zinātniski nostrādāts teksts, bet jaunatnei piemērots „spilgts tēlojums un koncentrācija”,⁴ Spekke norāda, ka uzrakstīt īsā laikā „sintētisku pārskatu par mūsu vēsturi, tā ir pilnīgi neiespējama lieta. Neiespējama tādēļ, ka rakstīt mazas grāmatas ir daudz grūtāki, nekā lielas, un vēl grūtāki ir rakstīt grāmatas – saprotams pienācīgas – jaunatnei.”⁵

Uz Stokholmu nosūtītā A. Spekkes manuskripta latviskošanu sāka Kārlis Straubergs (1890–1962) un Veronika Strēlerte (1912–1995), un 1947. gada februārī M. Goppers rakstīja A. Spekkem: „Jāpasteidzas izdot to grāmatu, kamēr vēl šie lielinieku sulaiņi zviedri nav mūs izdevuši vai atņēmuši visas iespējas ko darīt.”⁶ Goppers lūdza Spekki pārstrādāt manuskripta nodaļu par Latvijas neatkarības laiku, jo pēc viņa ieskata grāmatai ir „jāvieno izklīdinātie tautieši un nav jādod ne mazākā viela tam savstarpējam antagonismam, kāds valda visādu sīku un lielu nogrupējumu starpā un no tik daudziem slepeniem aģentiem tiek kurināts”.⁷ Iespīest A. Spekkes grāmatu uz 18. novembri, lai to pamanītu kā potenciālu Ziemassvētku dāvanu,⁸ M. Goppers nepaguva. Tomēr gadumijā grāmata ieraudzīja dienasgaismu kā profesora N. N. darbs, pēc A. Spekkes lūguma neuzrādot viņu kā autoru, bet pieminot grāmatas finansiālo garantu Baltijas komiteju, ko vadīja latviešiem simpatizējošais zviedru arheologs Birgers Nermanis (*B. Nerman*, 1888–1971). A. Spekkes vēlme pēc anonimitātes ir saprotama, jo viņa dēlu tulkotāju Andreju Spekki (1915–1984), kurš pēc kara bija palicis Latvijā, padomju vara pirmoreiz apcietināja jau 1945. gadā.⁹ Saņēmis grāmatas brīveksemplārus, A. Spekke izdevējam rakstīja: „Ar šo darbu taču saistās vesels grūts un raibs dzīves posms, posms, kurā meklējumi garīgajā plāksnē bij vai vienīgais līdzeklis un ierocis turēties fiziski pretim visam tam, kas man kā no pārplūvēšanas raga bira uz galvas.”¹⁰

„Zelta ābeles” izdotā A. Spekkes grāmata kļuva par pirmo plašāko Latvijas vēsturei veltīto publikāciju trimdā vēl 10 gadus pirms apgāda „Daugava” uzsāktās Latvijas vēstures monogrāfiju sērijas.

Daudz nevajadzīga satraukuma gan autoram, gan izdevējam sagādāja S. grāmatas angļiskās versijas¹¹ sagatavošana. A. Spekke nespēja noslēpt sarūgtinājumu par K. Strauberga veiktajām izmaiņām tekstā: „Reizēm man saskrēja dūša šķērsām, it sev. gadījumos, kad redzēju vienkārši nosvītrotas notices un ziņas, kas man reizēm bij maksājušas dienām ilgu meklēšanu lielajos 1. pasaules kara foliantos. Bet allaž sev teicu: tie mīļie cilvēki, tur augšā arī mocas, pacietību tātad un pazemību.”¹²

Neveiksmes vajāja arī šīs grāmatas atkārtoto izdevumu,¹³ kad tipogrāfisku defektu dēļ M. Goppers izšķīrās par jau iespiestās grāmatas tirāžas (2000 eksemplāru) makulēšanu un atkārtotu iespaidumu.¹⁴

Vēl pirms aizbraukšanas uz Vašingtonu 1954. gada aprīlī, kur A. Spekke sāka pildīt Latvijas pilnvarotā lietveža pienākumus ASV (Latvijas diplomātiskā un konsulārā dienesta vadītājs no 1963. gada maija līdz 1970. gada oktobrim), viņš nosūtīja M. Gopperam savas meitas Vijas Spekkes darinātā portreta fotoreprodukciju ar veltījuma parakstu „M. Goppera kungam – viņa ilggadējais spīdzinātājs”.¹⁵

A. Spekke bija visai skeptisks pret M. Goppera ierosinājumu atkārtoti izdot 1948. gadā iznākušo „Latvijas vēsturi”, jo viņu pilnībā neapmierināja manuskripta tulkojuma stils.¹⁶ Vēl noraidošāks viņš bija gadu vēlāk: „Uzņemties lielā teksta .. pārstrādāšanu, tā nu būtu elementāra savu iespēju nesaprašana un spēku bīstama pārvērtēšana. No manas puses būtu negodīgi Jums to solīt, ko nevaru pildīt, un pret vēstures kundzi būtu negodīgi neņemt vērā pēdējo 7–8 gadu sasniegumus un pucēt vaļā veco tekstu.”¹⁷

1955. gadā A. Spekke gribēja uzzināt, vai M. Goppers būtu ar mieru izdot viņa iecerēto grāmatu par dzintara ceļiem, uz ko viņu iedvesmojusi angļu arheologa Mortimera Vīlera (*M. Wheeler*, 1890–1976) grāmata par seno Romu „Rome beyond the Imperial Frontiers” (1954). Par šo nodomu gan Spekke lūdza Gopperu nevienam vēl nestāstīt, lai nerastos iegansts kādam teikt: „... redziet nu, tautieši, celiet vēl profesoru par diplomātu, viņš jau dara ko pavisam citu, nekā tas rakstīts viņa amata pienākumos.”¹⁸ Pēc A. Spekkes domām, tirāžai gan nevajadzētu pārsniegt 500 eksemplārus, jo „apnicis man skraidīt – tā sacīt – apkārt un piedāvāt sava gara ražojumus: lūk cik labi, cik interesanti u.t.t. Jūtu, ka no tā cieš mana patmīlība. Un šis mans darbiņš ir domāts vienīgi cilvēkiem, kas ko saprot un kam mīļa mūsu senatne”.¹⁹ Grāmatas ilustratīvā materiāla meklēšanā M. Gopperam palīdzēja Stokholmā dzīvojošais arheologs Valdemārs Ģinters (1899–1979), savukārt par iespējām kaut ko saņemt no Itālijas A. Spekke bija skeptisks: „... pēc 21 tur nodzīvotajiem gadiem zinu, ka jūlija mēnesī prasīt pakalpojumus no cilvēkiem .. nozīmē būt ļoti nepieklājīgam, un izredzes ko sadabūt ir vairāk kā niecīgas.”²⁰

A. Spekke informēja M. Gopperu, ka par grāmatu „Baltijas jūra senajās kartēs” (1959) lūdzis recenziju uzrakstīt ģeogrāfu Jāni Rutku (1907–1986), jo ir svarīgi, ka „aroda pratējs skaidri, vienkārši un par visām lietām pareizi izstāsta tautiešiem, ko mūsu grāmata īsti nozīmē un kādēļ tādu vispārīgi vajadzēja rakstīt .. Esmu varējis ne vienu vien reizi konstatēt mūsējo, pat ļoti inteligentu cilvēku, nospiedošo ignoranci izprast senās kartogrāfijas problēmas .. Jo citādi sāks rakstīt tie, komu ņe ļeņ, un kas tur iznāk, to redzējām dažās Dzintara ceļu recenzijās”.²¹ Pats A. Spekke rosināja M. Gopperu ķerties pie grāmatas tulkojuma sagatavošanas, jo, viņaprāt, tas būtu „gaužām efektīvs ierocis, – arī tīri diplomātisks ierocis, kā varēju redzēt no to kungu sejām V. Dep.ā [Valsts departamentā – ASV ārlietu resorā – V. Z.], kuriem ar pienācīgu atvainošanos un pienācīgiem paskaidrojumiem pasniedzu nupat iznākušo latviešu eksemplāru. Šādas lietas panāk vairāk, nekā mēs paši to reizēm iedomājamies”.²² Kādā vēstulē M. Gopperam A. Spekke pieminējis baltvācieti Oto Bongu (1918–2006), kas piesūtījis viņam līdz šim maz pazīstamus Parīzē atlasus kartogrāfijas materiālus.²³ Interesanti, ka pirms pāris gadiem Rīgā O. Bonga

veidotajā Baltijas Centrālajā bibliotēkā ir nonācis viņa paša savulaik A. Spekkem uz Vašingtonu nosūtītais apcerējums par Baltijas kartogrāfiju „Zur Entwicklung des baltischen Kartenbildes bis um 1812”.

M. Goppers neslēpa A. Spekkem savu sarūgtinājumu par kartēm veltītā izdevuma tulkojuma angļu valodā poligrāfisko izpildījumu.²⁴ Gopperam nebija iespēju tiesāties ar grāmatas iespaidēju, jo „kur nemt godīgu un neatkarīgu ekspertu, kurš pateiks, ka grāmata ir sacūkota, ka tādu to izdevējs, kas sargā savu renommée, nevar laist tautā! Tiesai nepieciešams attiecīgs speciālistu atzinums, vērtējums, bet .. visi šie speciālisti ir kādas lielas zviedru firmas darbinieki vai īpašnieki un neies nīsties ar savējiem kāda bēgļa dēļ”.²⁵

A. Spekkes personības izpratnei interesants ir viņa 70. gadskārtā M. Goppera sarūpētais izdevums,²⁶ bet jo īpaši grāmata „Atmiņu brīži”.²⁷ Uz M. Goppera aicinājumu apsvērt atmiņu grāmatas izdošanas iespēju A. Spekke atzina: „.. es nemīlu tīksmināties ap sevi, un pārāk liela pirmās personas vietnieka vārda lietošana man ir zināmā mērā pretīga. Tas nu gan nenozīmē, nemaz, ka gadījumā, ja man kāds kāpj uz varžacīm, ka es tam „nevelku” pretim.”²⁸ M. Goppers piedāvāja atmiņu izdevuma pielikumā ievietot tikai sveštautiešu atsauksmes par A. Spekkes grāmatām, tādējādi izvairoties no iespējamajiem pārmetumiem par kādu latviešu atsauksmju ignorēšanu: „Latviešu ļaudis taču vienkārši nezina, cik daudz zinātn. izdevumi ir ar cienību recenzējuši Jūsu darbus!”²⁹

A. Spekkes un M. Goppera sarakste atklāj ne tikai abu kopīgās ieceres un to īstenošanas procesu. Gopperam ir svarīgs Spekkes viedoklis par vēsturnieka Ulda Ģērmaņa (1915–1997) pusaudžiem domāto „Stāstu par manu tēvu zemi”.³⁰ M. Goppera nodoms to izdot koriģēja arī U. Ģērmaņa sagatavotā Jukuma Vācieša (1873–1938) atmiņu publikācija,³¹ kas trimdas sabiedrībā izpelnījās visai kontraversālus vērtējumus. Tādēļ arī Latvijas lasītājiem it labi zināmo U. Ģērmaņa grāmatu „Latviešu tautas piedzīvojumi” 1959. gadā pirmo reizi publicēja apgāds „Daugava” turpat Stokholmā. Savukārt Sanhosē Universitātes profesora Edgara Andersona (1920–1989) piedāvātā manuskripta „Kurzemnieki un Rietumindija”³² izdošana kļuva neiespējama, kad „Zelta ābeles” līdzstrādniece Mirdza Neretniece (1894–1988) konstatēja, ka Andersons ir pārrakstījis vārdu pa vārdam nodaļu par Kurzemes hercogisti no A. Spekkes „History of Latvia”, par avotu uzdodot Hugo Vītola (1900–1976) grāmatu „L Mer Baltique et les Etats Baltes” (1935).³³

Atskatoties uz sadarbību divu gadu desmitu garumā, M. Goppers rakstīja A. Spekkem: „Mūsu grāmatām ir bijusi smaga biogrāfija. Acīm redzot, tāds ir mūsu liktenis. Bet tās ir laukā, publikā un ticiet man: vismaz šai zemē nav mazums to, kas tās prot cienīt. Ne vienmēr latviešu starpā.”³⁴ Lai arī rezignēti, tomēr visai praviētiski skan izdevēja 1962. gadā rakstītais: „Mūsu uzbrukumā elles mūri negāzās, bet tie velsies paši, nezina, kad, varbūt nemaz ne tik tālā laikā, un tad varēs pieminēt mūs, kas esam izturējuši visdrūmākos laikos. Mūs aizmirsīs? Lai aizmirst tās paaudzes, kas tieši nāk aiz mums, tālākās meklēs mūs pa kaktu kaktiem. Tāda ir pasaule, un tāda viņa arī paliks.”³⁵

VĒRES

1. Spekke A. *Latvieši un Livonija 16. gs.* Rīga: Zinātne, 1995; Spekke A. *Atmiņu brīži: ainas, epizodes, silueti.* Rīga: Jumava, 2000; Spekke A. *Latvijas vēsture: latvju tautas likteņcīņas Eiropas krustceļos.* Rīga: Jumava, 2003; Spekke A. *History of Latvia: an outline.* Rīga: Jumava, 2006.
2. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1946. g. 9. septembrī (noraksts). Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa. (turpmāk – LNB R). A 393, 265, 2. lpp.
3. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1946. g. 17. septembrī. Turpat, A 393, 265, 3.–4. lpp.
4. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1946. g. 22. oktobrī (noraksts). Turpat, A 393, 265, 6. lpp.
5. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1946. g. 28. oktobrī. Turpat, A 393, 265, 7. lpp.
6. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1947. g. 12. februārī (noraksts). Turpat, A 393, 265, 16. lpp.
7. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1947. g. 18. maijā (noraksts). Turpat, A 393, 265, 26. lpp.
8. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1947. g. 14. oktobrī (noraksts). Turpat, A 393, 265, 53. lpp.
9. Spekke, Arnolds // *Latvijas ārlietu dienesta darbinieki, 1918-1991: biogrāfiskā vārdnīca.* Sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. Rīga: Zinātne, 2003, 278. lpp.
10. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1948. g. 5. martā. LNB R, A 393, 266, 7. lpp.
11. Spekke A. *History of Latvia: an outline.* Stockholm, Zelta ābele, 1951.
12. Spekke, A. Vēstule M. Gopperam 1950. g. 19. decembrī. LNB R, A 393, 267, 95. lpp.
13. Spekke A. *History of Latvia: an outline.* 2nd printing. Stockholm, Zelta ābele, 1957.
14. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1956. g. 15. februārī (noraksts). LNB R, A 393, 271, 10. lpp.
15. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1954. g. 1. aprīlī. Turpat, A 393, 269, 63. lpp.
16. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1954. g. 17. augustā. Turpat, A 393, 269, 93. lpp.
17. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1955. g. 23. aprīlī. Turpat, A 393, 270, 8. lpp.
18. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1955. g. 28. jūnijā. Turpat, A 393, 270, 18. lpp.
19. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1955. g. 2. jūlijā. Turpat, A 393, 270, 19. lpp. Grāmatas „Senie dzintara ceļi un Austrum-Baltijas ģeogrāfiskā atklāšana” pirmizdevums nāk klajā 1956. gadā 750 eksemplāros.
20. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1955. g. 15. jūlijā. Turpat, A 393, 270, 26. lpp.
21. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1958. g. 3. decembrī. Turpat, A 393, 273, 71. lpp. J. Rutka atsauksme par A. Spekkes grāmatu ir publicēta Ņujorkas laikrakstā „Laiks” 1959. gada 31. janvārī.
22. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1959. g. 27. janvārī. Turpat, A 393, 274, 4. lpp.
23. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1960. g. 2. martā. Turpat, A 393, 275, 19. lpp.
24. Spekke A. *The Baltic Sea in Ancient Maps.* Stockholm, Zelta ābele, 1961.
25. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1962. g. 16. augustā (noraksts). LNB R, A 393, 277, 58. lpp.
26. *Arnolds Spekke – 70-gadnieks. 14.6.57: to runas, kas simpozijā nevar personīgi ierasties.* Stockholm, [b.a.], 1957. Spekkes draugu un kolēģu atmiņu krājums iespiests 45 eksemplāros.

27. Spekke A. *Atmiņu brīži*: ainas, epizodes, silueti. Stockholm, Zelta ābele, 1967.
28. Spekke A. Vēstule M. Gopperam 1966. g. 24. aprīlī. LNB R, A 393, 281, 5. lpp.
29. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1966. g. 25. jūnijā (noraksts). Turpat, A 393, 281, 32. lpp.
30. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1954. g. 27. jūnijā (noraksts). Turpat, A 393, 269, 80. lpp.
31. Vācietis J. *Pa aizputinātām pēdām*: pulkveža J. Vācieša apcerējums Latviešu strēlnieku vēsturiskā nozīme. Stockholm, Daugava, 1956.
32. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1957. g. 6. augustā (noraksts). LNB R, A 393, 272, 65. lpp.
33. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1958. g. 21. janvārī (noraksts). Turpat, A 393, 273, 7. lpp.
34. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1966. g. sept. pēdējās dienās (noraksts). Turpat, A 393, 281, 80. lpp.
35. Goppers M. Vēstule A. Spekkem 1962. g. 17. jūlijā (noraksts). Turpat, A 393, 277, 45. lpp.

Summary

The overview of the cooperation between publisher Miķelis Goppers (1908–1996) and historian Arnolds Spekke (1887–1972) is made using the private archive of M. Goppers held by the Latvian National Library. This article tells about the process of preparing A. Spekkes' books by the publishing house „Zelta ābele” as well as about the resonance made by them in the society of the time and the high level of professional ambitions of the author and publisher alike towards the quality of publications. The correspondence between A. Spekke and M. Goppers reveals motives of publishing of some of the Spekkes' books („History of Latvia”, 1951, „The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic”, 1957, „The Baltic Sea in Ancient Maps”, 1961); it is an important source for the scientific research of Latvian books in exile.

Keywords: Arnolds Spekke, Miķelis Goppers, publishing house „Zelta ābele”, publications about Latvian history.

LU profesors Naums Lebedinskis (1888–1942) *The Professor of the University of Latvia Naum Lebedinsky (1888–1942)*

Jēkabs Raipulis

Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija
Imantas 7. līnija 1, Rīga, LV-1083
E-pasts: jekabs.raipulis@rpiva.lv

Viena no spilgtākajām personībām bioloģijas pētījumu laukā Latvijas Universitātē pirmās Latvijas Republikas laikā bija profesors Naums Lebedinskis – zoologs, anatoms, evolucionists. 1920. gadā viņš sāka strādāt LU Matemātikas un dabaszinību fakultātē, kur veica aktīvu pedagoģisko darbu un paša nodibinātajā Salīdzināmās anatomijas un eksperimentālās zooloģijas institūtā risināja aktuālas bioloģijas problēmas salīdzināmajā anatomijā, dzimumspēju un organisma atjaunināšanas jomā un eksperimentāli pētīja evolūcijas virzošos spēkus. Publicējis ap 60 zinātnisku un populārzinātnisku rakstu un vairākas mācību grāmatas. Bijis daudzu Latvijas un ārvalstu biedrību aktīvs dalībnieks un korespondents. N. Lebedinskis gāja bojā 1942. gadā vācu okupācijas laikā.

Atslēgvārdi: Naums Lebedinskis, LU Matemātikas un dabaszinību fakultāte, Salīdzināmās anatomijas un eksperimentālās zooloģijas institūts, novecojuša organisma atjaunināšana.

Viena no spilgtākajām personībām bioloģijas pētījumu laukā Latvijas Universitātē pirmās Latvijas Republikas laikā bija zoologs, anatoms, evolucionists Naums Lebedinskis. Dzimis 1888. gada 2. (citur – 22.) martā Odesā fabrikas direktora Gregora Lebedinska un viņa sievas Annas ģimenē. 1906. gadā viņš beidza Kijevas komercskolu un pēc sagatavošanās latīņu valodā (komercskolās nemācīja latīņu valodu, bet, lai iestātos kādā universitātē, bija jānoliek eksāmens latīņu valodā) 1907. gadā iestājās Cīrihes Universitātes Filozofijas fakultātes Bioloģijas nodaļā, kur specializējās zooloģijā un salīdzināmajā anatomijā. 1912. gadā N. Lebedinskis beidza Universitāti ar izcilību, bet 1913. gadā par disertāciju „Apcerējumi par putna iegurņa morfoloģiju un attīstību” viņam piešķīra *Dr. phil.* grādu. Tajā pašā gadā viņš kļuva par Šveices pavalstnieku.

Pēc Universitātes beigšanas divus semestrus viņš strādāja Hallē Zooloģijas institūtā pie Valentīna Hekera, bet 1915. gadā pārgāja uz Bāzeles Zooloģijas institūtu pie Frīdriha Čokes, kur 1917. gadā kļuva par privātdocentu. 1918. gadā Šveices Bundesrāts viņu iecēla par palīgu Visšveices ārstu un veterinārārstu eksaminācijas komisijā [3; 20].

Tā kā izrādījās, ka Latvijas Universitātes Matemātikas un dabaszinātņu fakultātes Dabaszinātņu nodaļā nepieciešams radikāli izmainīt zooloģijas priekšmetu

mācīšanu, 1920. gadā Universitātes vadība nolēma pieaicināt speciālistu no ārzemēm un izraudzījās N. Lebedinski. Pēc ierašanās Latvijā 1920. gadā N. Lebedinskis LU tika ievēlēts par docentu, bet 1921. gada 15. oktobrī – par profesoru [4].

N. Lebedinskis iekļāvās LU Matemātikas un dabaszinību fakultātes studiju un zinātniskajā darbā, veicot arī nozīmīgu organizatorisko darbu. Viņš vienlaikus lasīja vairākus lekciju kursus, gadu no gada tiem pievienojot jaunus. N. Lebedinskis lasīja mugurkaulnieku salīdzināmās anatomijas un attīstības vēstures, kā arī eksperimentālās zooloģijas, bezmugurkaulnieku zooloģijas, dzimuma dimorfisma, mugurkaulnieku embrioloģijas, fenogēnētikas, evolūcijas teorijas un iedzimtības, reģenerācijas un transplantācijas, bezmugurkaulnieku elpošanas salīdzināmās fizioloģijas kursu, parādot jaunākos sasniegumus un atklājumus šajās disciplīnās, vadīja praktiskos darbus mikroskopiskajā anatomijā un studentu diplomdarbu izstrādi. Viņš lasīja salīdzināmās anatomijas lekcijas arī LU Medicīnas un Veterinārmedicīnas fakultātē [3; 4]. N. Lebedinskis apguva latviešu valodu un lekcijas lasīja latviešu valodā.

N. Lebedinskis sagatavoja un publicēja arī vairākas mācību grāmatas studentiem latviešu valodā: „Vispārējā zooloģija un eksperimentālā bioloģija”, kas iznāca 1924. gadā [7], un „Zooloģijas un salīdzināmās anatomijas pamati. Īsa mācības grāmata augstākām mācību iestādēm un pašmācībai” (I un II daļa), kas iznāca 1934. un 1938. gadā [16; 17].

1920. gada 22. septembrī N. Lebedinskis oficiāli nodibināja Eksperimentālās zooloģijas un zooanatomijas institūtu [5], kuru 1923. gada 1. aprīlī pārdēvēja par Salīdzināmās anatomijas un eksperimentālās zooloģijas institūtu. Līdz 1923. gadam viņš bija arī Sistemātiskās zooloģijas institūta jeb, kā toreiz sauca, Zooloģijas kabineta direktors.

N. Lebedinskis publicējis ap 60 zinātnisku rakstu, kas veltīti salīdzināmajai anatomijai, paleontoloģijai, embrioloģijai, reģenerācijai, evolūcijas mācībai, mācībai par organisma atjaunošanu. Par šiem tematiem viņš arī nolasīja referātus Latvijas bioloģijas biedrībā: „Filogenija un vitālisms” 1928. gadā, ”Mēģinājumi jaunas metodes izstrādāšanai novecojuša zīdītāju organisma stimulēšanai (atjaunošanai)” 1929. gadā, „Par mugurkaulaino aksialskeleta klasifikatorisko nozīmi” 1931. gadā u. c. [2]. Kā redzams, N. Lebedinskim bija plašs zinātnisko interešu un pētījumu loks.

Pirmie N. Lebedinska pētījumi bija par putnu iegurņa morfoloģiju un attīstību. Arī tālākajos pētījumos viņš izsekoja astaino un bezastes abinieku, rāpuļu, putnu un zīdītāju divu pirmo krusta skriemeļu, gurnu joslas reģiona un dažādu ķermeņa dobumu savstarpējām korelācijām. Pētījumos viņš noskaidroja arī šī reģiona izmaiņas embriogēnēzē putniem un analizēja paleontoloģisko materiālu. Pētījumos konstatēts, ka krusta kaula, pakalējās ekstremitātes bļodiņas un ķermeņa dobumu topogrāfiskās attiecības pietiekami labi raksturo atsevišķu mugurkaulnieku klases, kārtas un pat sugas [8; 12].

N. Lebedinskis daudz uzmanības veltīja arī Č. Darvina teorijas atsevišķu problēmu risināšanai. Viena no tām bija dzimumizlases lomas noskaidrošana. Uz veikto eksperimentu pamata tika izstrādāts dzimumizlases manometra princips, kurā pamatota sekundāro dzimum pazīmju loma izlasē. Tēviņu sekundārās dzimum pazīmes ir sevišķi jutīgas pret vielu maiņu un organisma veselību. Piemēram, gaiļiem mākslīgi

radītā mazasinība daudz vairāk ietekmē sekstes un bārdas izskatu par citu ķermeņa daļu izskatu. Tā kā mātītes dod priekšroku greznākajiem tēviņiem, tad veselīgākie un labāk sevi nodrošināt spējīgie atstāj vairāk pēcteču. Putnu dzimumizslasē, t. i., mātīšu partnera izvēlē, svarīga loma ir arī apspalvojuma košumam. Pētījumi tika veikti ar žubītēm un viļņspārnu (pundurpapagaiļi) papagaiļiem *Melopsittacus undulatus*, tēviņus izkrāsojot un pielīmējot liekas spalvas [13]. Mātītes izvēlējās tos eksperimentāli pārveidotos tēviņus, kuri bija ar krāšņākām spalvām.

Plašā apcerējumā „Filoģenēze un vitālisms” N. Lebedinskis parādīja vitālisma teorijas nepieņemamību filoģenētiskās attīstības izskaidrošanai. „... filētiskās parādības ar vitālismu patiesībā nevar tikt izskaidrotas. Pie tuvākās nodziļināšanās skaidri parādās šīs teorijas iekšējā vājība, jo viņa nevar mēroties ar salīdzinošās morfoloģijas pētniecības grūtā darbā iegūtām atziņām.” [10] Populārā rakstā „Jauni bioloģiski pētījumi par cilvēka sugas izcelšanos” N. Lebedinskis sniedz informāciju par cilvēka evolucionārās izcelšanās pierādījumiem [6]. N. Lebedinskim nebija sveši arī ģenētikas pētījumu rezultāti, kurus viņš apcerējis rakstā „Faktoru teorija – moderna iedzimtības mācība” [9].

N. Lebedinskis pētījis arī vairogdziedzera hormona (tiroksīna) ietekmi uz stirnu buku ragu augšanu un diferencēšanos. Iešļircinot tiroksīnu trešā dzīvības mēneša laikā, jau otrajā vasarā dzīvniekiem parādījās ragi, kas parasti parādās tikai 4. vasarā [19].

Daudz strīdu un diskusiju ir izraisījuši N. Lebedinska eksperimentālie pētījumi par novecojošu vīrišķā indivīda dzimumfunkciju atjaunošanu un vecuma pazīmju izzušanu. Eksperimentā ar galā saliektu adatu novecojošam dzīvniekam saplosa 1/5 sēklinieka audu, galvenokārt sēklas izvadkanālus. Trauma, pēc autora domām, izraisa sēklinieku hormonālās funkcijas palielināšanos, kas atjauno dzimumspēju un arī citu organisma funkciju aktivēšanos un vecuma pazīmju izzušanu [11; 18]. Raksta „Par traumatiskās atjaunošanas parādību ilgumu un atjaunoto mājas dzīvnieku pēcnācēju veselības stāvokli” (vācu valodā), kopsavilkumā latviešu valodā viņš raksta: „11 gadus vecam operētam sunim atjaunošanās ietekme turpinājās 5 gadus. 18 gadu vecumā, apm. 7 gadus pēc operācijas, suni vecuma dēļ nonāvēja. 10,5 gadus vecam sunim, ko divreiz operēja, labvēlīgā ietekme pieturējās apm. 5,5 g. Patlaban suns ir 17,5 g. vecs. 14,5 g. vecs Oldenburgas vaislas ērzelis, pateicoties mūsu operācijai atguva atkal vaislas spējas, kas tikpat spēcīgas turpinās līdz šai dienai, tātad 4,5 g. pēc operācijas. (Ērzeļa tagadējais vecums 19 g.). Tikai apmēram pirms gada elpošana tapusi astmatiska. Kādam vaislas bullim atjaunošanās saglabājās pāri par 3 gadiem, citam 12,5 g. vecam, tā nesamazinoties pieturējās apm. 3 gadus, tagad bullis ir apm. 15,5 g. vecs. Novērojumi par divu 16,5 g. vecu suņu pēcnācējiem (apm. 5,5 līdz 6 gadus pēc pirmatnējā potences zuduma), divu 13 un 14,5 g. vecu vaislas bulļu (apm. 2 līdz 3 g. pēc impotences iestāšanās) un 18 g. veca ērzeļa pēcnācējiem (apm. 3,5 g. pēc potences novājināšanās) rāda, ka atjaunoto mājas dzīvnieku pirmā ģenerācija ir pilnīgi normāli attīstīta un vesela.” Šī metode tika izmantota, atjaunojot vaislas spēju vairākiem Latvijas valsts zirgu audzētavu ērzeļiem un dažiem dārgiem vaislas bulļiem [14].

N. Lebedinskis 1933. gadā publicētajā darbā aprakstīja arī divu vīriešu (60 gadus veca (impotents kopš 45 gadu vecuma) un 62 gadus veca) pozitīvās izmaiņas

pusgadu pēc sēklinieku saplosīšanas. „Pirmajam pacientam 6 mēnešus pēc operācijas potence vēl nav izpaudusies pilnībā, lai gan tā ir stiprāka nekā pirms operācijas. Spontānas erekcijas ir novērojamas ne tikai naktī, bet gan arī dienā.” Pacientam bija uzlabojusies redze un samazinājies urinēšanas biežums naktī. „Otrais pacients 5 mēnešus pēc operācijas izskatās no sejas un ķermenī vispār daudz pilnīgāks. Ir kļuvis darba priecīgāks. Viņa sejas, kā arī acu izteiksme dzīvāka, gaita kļuvusi ātrāka un elastīgāka. Pirmos mēnešos novērotā uzlabošanās pēc viņa izteicieniem nav gājusi mazumā. Arī redzes spēja ir mazliet uzlabojusies. Dzimumdzīva pastiprināta, erekcijas spēja tomēr paliek aprobežota, erekcija iestājas tikai naktsmiera laikā. Uz analogijas pamata ar attiecīgiem novērojumiem pie suņiem varam sagaidīt vēl tālejošāku tikko aprakstīto gadījumu uzlabošanu.” [15] Tomēr vēlākajos rakstos šī eksperimenta tālākā gaita netiek pieminēta.

N. Lebedinska vadītajā Salīdzināmās anatomijas institūtā tika iegūtas bezmatu (kailās „nude”) peļu līnija. Pārskatā par dabaszinību pētījumiem Latvijas Universitātē K. Ābele [1] rakstīja: „Pirms apmēram 12 gadiem starp L. U. Salīdzināmās anatomijas un eksperimentālās zooloģijas institūta baltajām (albinostiskajām) pelēm parādījās puskaila mātīte, kuras matojums noteiktā ritmā no priekšas uz pakaļgalu pamazām izkrita un tad atkal atjaunojās. Ar plānveidīgu izlasi izdevās iegūt pilnīgi kailas peles, kas deva un dod materiālu dažādiem histoloģiskiem un ģenētiskiem pētījumiem. Šo varietāti nosauca par „Latvijas kailo peli”. Dažus eksemplārus no tām iegādājušies arī amerikāņu ģenētiķi.” Institūtā tika pētīta šo peļu ādas histoloģija. Šīm pelēm trūkst timusa, tādēļ tās ir interesantas imunoloģiskajiem pētījumiem, un tās vēl līdz šai dienai izmanto vēža un citu bioloģijas problēmu pētīšanai. Diemžēl tas, ka šīs peles iegūtas Latvijā, ir aizmirsts. Interneta izziņās atrodam, ka šo peļu līniju ir izveidojis Linčs 1937. gadā ASV Nacionālajā veselības institūtā, tātad vismaz 10 gadus vēlāk nekā Latvijā. Citā avotā norādīts, ka tās iegūtas 1966. gadā Glāzgovā.

Institūtā tika veikti arī reģenerācijas eksperimenti. Eksperimentos ar Meksikas salamandru (*Amblystoma mexicanum*) noskaidrotas kāpura žaunu reģenerācijas likumsakarības. Bet kopā ar Vīnes Zinātņu akadēmijas Bioloģijas laboratoriju pētīta tritona kājas atsevišķu pēdas daļu reģenerācija.

Ekoloģiskajos pētījumos noskaidrots, ka ūdensputni lielos attālumos var pārnest pie kājām pielipušās ūdens gliemežu oļiņas. Pētījumi izdarīti, izmantojot armijas lidmašīnas, tā pierādot gliemežu oļiņu lielo rezistenci [3].

Plaša bija N. Lebedinska sabiedriskā aktivitāte. Viņš darbojās Latvijas Bioloģijas biedrībā, kuras dibināšanā piedalījās, un bija ilggadējs tās revīzijas komisijas loceklis, LU Botāniskā dārza draugu biedrības, Cīrihes Dabas pētnieku biedrības Bernē, Šveices Dabas pētnieku biedrības, Šveices Zooloģijas biedrības, Vācu zooloģijas biedrības Berlīnē biedrs, Rumānijas Vecuma apkarozāšanas un vecuma pētīšanas institūta korespondētājs un Goda biedrs. Viņš bija arī Latviešu konversācijas vārdnīcas līdzstrādnieks.

1923. gadā N. Lebedinskis tika komandēts uz Bāzeli noiegt paleontoloģisku pētījumu un 1934. gadā komandēts uz Cīrihi, Šveices dabaszinātnieku gada sapulci, kur nolasījis 2 referātus par dzimumspēju atjaunošanas metodi [20].

Rīgā N. Lebedinskis dzīvoja Kuldīgas ielā 21, dzīv. 2.

Traģisks bija N. Lebedinska dzīves fināls. Pēc tautības viņš bija ebrejs. Neņemot vērā N. Lebedinska lielo popularitāti un autoritāti Eiropā, vācu okupācijas laikā 1941. gadā viņu atcēla no institūta direktora posteņa un atlaida no darba. Tad prof. N. Lebedinskis lūdza atļauju atgriezties Šveicē. Tomēr viņš to nesaņēma. Sākumā, pamatojoties uz Universitātes lūgumu, viņam atļāva dzīvot savā dzīvoklī, lai gan citiem ebrejiem bija jādodas uz geto. LU arhīvā saglabājusies N. Lebedinska personīgā lieta, kurā viņš 1941. gada 17. septembrī rakstīja: „... Tā ir mana sirdslieta, ja, izmantojot šo gadījumu, es atļaujos izteikt universitātei, bet sevišķi mūsu fakultātei siltu, izjustu pateicību par visām koleģiālām attiecībām, kā arī par pastāvīgo gatavību sniegt palīdzību maniem pētījumiem visas manas 21 gadu ilgās zinātniskās un pedagoģiskās darbības laikā Latvijā.” Taču vācu okupācijas varas iestādes gaidītās izbraukšanas atļaujas vietā piesūtīja rīkojumu doties uz geto. N. Lebedinskim nebija ilūziju par to, kas notiks tālāk. Un, kad okupācijas varas pārstāvji, domādami, ka profesors ar ģimeni aizbēdzis, atlauza viņa dzīvokļa durvis, viņi atrada profesoru, viņa sievu un dēlus jau mirušus [20].

VĒRES

1. Ābele K. Dabas zinātnes // *Zinātne tēvzemei divdesmit gados – 1918–1938*. R.: LU, 1938, 19.–46. lpp.
2. *Latvijas Bioloģijas Biedrība 1927 – 1931*. Darbības pārskats. R.: LBB, 1933, 15 lpp.
3. *Latvijas Universitāte divdesmit gados – 1919–1939*. R.: LU, 1939, 2. d. 648 lpp.
4. *Latvijas Universitāte divgadu darbības pārskats – 1924–1926*. R.: LU izd., 1926, 225 lpp.
5. Lebedinskis N. Latvijas Augstskolas Eksperimentālās zooloģijas un zoonatomijas institūta atklāšanas gadījumam // *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1921, Nr. 1, 12.–16. lpp.
6. Lebedinskis N. Jauni bioloģiski pētījumi par cilvēka sugas izcelšanos // *Daba*. 1924, Nr. 4, 1.–3. lpp.
7. Lebedinskis N. *Vispārējā zooloģija un eksperimentālā bioloģija*. R.: A. Gulbis, 1924.
8. Lebedinsky N. Die Isopotenz allgemeinen Homologer Korperteile des Metazoenorganismus // *Latvijas Universitātes Raksti*. 1924, 9. sēj., 156. lpp.
9. Lebedinskis N. Faktoru teorija – moderna iedzimtības mācība // *Daba*. 1925, Nr. 2, 81.–89. lpp.
10. Lebedinskis N. G. Filoģenēze un vitālisms // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1929, I sēj., 1.–4. lpp.
11. Lebedinsky N. G. Stimulierung („Verjüngung“) des alternden Säugetierorganismus durch Zerreißen und Zerdrücken des Hodengewebes // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1929, I sēj., 145.–152. lpp.
12. Lebedinsky N. G. Zehn Thesen über die topographischen Beziehungen zwischen dem Sacrum, Acetabulum und Splanchnocoel der Tetrapoden // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1931, II sēj., 111.–114. lpp.
13. Lebedinsky N. G. Das „Manometerprinzip“ der Sexualektion // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1932, III sēj., 1.–7. lpp.

14. Lebedinsky N. G. Bekämpfung der Alterserscheinungen durch teilweises Zerreißen und Zerdrücken des Hodengewebes. II // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1933, III sēj., 133.–143. lpp.
15. Lebedinsky N. G. Das Schwinden von Alterserscheinungen infolge des teilweisen Zerreißen und Zerdrückens des Hodengewebes. Versuche an Rind, Pferd und Menschen // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1933, III sēj., 145.–152. lpp.
16. Lebedinskis N. *Zooloģijas un salīdzināmās anatomijas pamati*. Īsa mācības grāmata augstākām mācību iestādēm un pašmācībai. R.: A. Gulbis, 1934, I daļa. 578 lpp.
17. Lebedinskis N. *Zooloģijas un salīdzināmās anatomijas pamati*. Īsa mācības grāmata augstākām mācību iestādēm un pašmācībai. R.: A. Gulbis, 1938, II daļa. 320 lpp.
18. Lebedinsky N. G. Über die technik der teilweisen Zerreißung des Hodengewebes zur Weinderauffrischung des alten Organismus // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1938, VIII sēj., 117.–123. lpp.
19. Lebedinsky N. G. Beschleunigung der Geweihmetamorphose beim Reh (*Capreolus capreolus L.*) durch das Schilddrüsenhormon // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1939, IX sēj., 125.–133. lpp.
20. Naums Lebedinskis. Pieejams: <http://www.liis.lv/biologi/lebedinskis.htm>.

Summary

Naum Lebedinsky returned to Latvia in 1920 where he was a professor of zoology at the Department of Mathematics and science of the University of Latvia until 1941. From 1920 until 1941 Naum Lebedinsky was the head of the Institute of Comparative Anatomy and Experimental Zoology at the University of Latvia. In 1940 – 1941 he was the head of the Department of Hydrobiology. He was the author of 60 scientific and popular – scientific papers in Latvian, German, French, and English languages. At the beginning of the Nazi occupation Naum Lebedinsky and his family committed suicide.

Keywords: *Naum Lebedinsky, Department of Mathematics and science of University of Latvia, Institute of Comparative Anatomy and Experimental Zoology at the University of Latvia, senescent organism rejuvenescence.*

**LU Goda doktors Ernests Foldāts –
Dienvidamerikas orhideju pētnieks**
*The Latvian University Honory Doctor Ernest Foldat –
Natural Scientist of South American Orchids*

Arturs Mauriņš

Līvzemes 6 (a/k 16), Salaspils, LV-2121

E-pasts: *Arka80@inbox.lv*

Botāniķis un ekoloģis Ernests Foldāts (1925–2003) Venecuēlā un tās kaimiņzemēs ir atklājis un aprakstījis 72 zinātnē jaunas orhideju sugas, atklājis arī vairākas citu augu sugas un tās nodevis attiecīgo ģinšu pētniekiem. Savu fundamentālo darbu par Venecuēlas orhideju floru viņš publicējis piecos sējumos. Izstrādājis daudzus nacionālus un starptautiskus projektus. Venecuēlas Centrālajā universitātē ilgus gadus lasījis lekcijas vispārējā botānikā, augu morfoloģijā un sistemātikā, jūras bioloģijā un algoloģijā, vispārējā ekoloģijā, orhideju ekoloģijā u. c. Bijis viesprofesors citās valstīs. Pildījis savas universitātes Dabaszinātņu fakultātes dekāna, Bioloģijas skolas (nodaļas) direktora un Botānikas departamenta vadītāja pienākumus. Piedalījies daudzos nacionālos un starptautiskos zinātniskos kongresos. Ievēlēts Starptautiskajā Linneja bioloģijas biedrībā, arī par Latvijas Universitātes *Dr. hon. c.* un Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju locekli. Apbalvots ar Venecuēlas valsts un universitātes ordeņiem un citām godalgām.

Atslēgvārdi: Foldāts, botānika, orhidejas, Venecuēlas flora.

Ernests Foldāts dzimis 1925. gada 15. maijā Liepājā, kur pēc pamatskolas pabeigšanas 3 gadus mācījies ģimnāzijā. No ģimnāzijas viņu mobilizēja Latviešu leģiona 15. divīzijā. Otrā pasaules kara beigās viņš nonāca Vācijā, kur 1945. gadā Ēbenveileras ģimnāzijā nokārtoja eksterna pārbaudījumus par pēdējo klasi. No 1946. līdz 1948. gadam studēja matemātiku Alberta Ludviga Universitātē Freiburgā. Kopā ar vecākiem 1948. gadā viņš pārcēlās uz Venecuēlu. Lai iestātos universitātē, vēlreiz nācās nokārtot pārbaudījumus (spāņu valodā!) savu ģimnāzijas līmeņa zināšanu apliecināšanai. Studijas bija jāsāk no 1. kursa, jo viņš izvēlējās bioloģiju ar specializāciju botānikā. Līdztekus studijām Ernests pelnīja sev iztiku. Jau otrajā kursā viņu pieņēma par botāniķa palīgu universitātes Nacionālajā herbārijā. Gadu vēlāk viņš, būdams laborants, sagatavoja praktiskos darbus vispārējā botānikā, augu morfoloģijā, bakterioloģijā, augstāko augu sistemātikā. Vēl pēc gada studentu Foldātu pieņēma par pētnieka palīgu Dabaszinātņu fakultātes Bioloģijas nodaļā. Turpinājās darbs ar vietējās floras orhideju kataloga sastādīšanu (vairāk nekā 1300 sugu!). Šo rūpīgi izstrādāto pētījumu viņš iesniedza kā zinātnisko diplomdarbu, pēc kura spožas aizstāvēšanas viņam piešķīra bioloģijas licenciāta grādu.

Pēc Venecuēlas Centrālās universitātes absolvēšanas 1954. gadā E. Foldāts pieņēma piedāvāto botāniķa vietu Botānikas institūtā. Vienlaikus viņš pildīja daļēju pasniedzēja slodzi universitātē, uz kuru 1960. gadā pārgāja pavisam, lai uzņemtos pilnu darba slodzi. Līdztekus lektora darbam viņš turpināja intensīvus pētījumus Nacionālajā herbārijā un ekspedīcijās, kuru gaitā tika precizēta citu botāniķu kādreiz atklāto sugu izplatība, kā arī aprakstītas pilnīgi jaunas sugas, to bioloģisko un ekoloģiskās īpatnības. Paralēli noritēja studijas doktorantūrā. Saspringtas un raženas zinātniskās darbības desmitgadi E. Foldāts noslēdza ar doktora disertāciju, kuru 1964. gadā sekmīgi aizstāvēja pasaulslavenajā Hārvarda Universitātē. Tas bija ne tikai Venecuēlas orhideju floras apraksts – disertants bija atklājis un pirmo reizi zinātnē aprakstījis 72 jaunas sugas.

Ja pat vienas jaunas sugas autors uz visiem laikiem ieiet botānikas zinātnē, tad labi saprotams E. Foldāta veikuma atzinīgais vērtējums. Universitātes Dabaszinātņu fakultāte izvirzīja šo darbu starptautiskajai *Creole* prēmijai. E. Foldāta darbs prēmijas pretendentu konkursā uzvarēja. Šādu prēmiju Venecuēlā izpelnījies vēl tikai viens zinātnieks. Pēc doktora darba pārstrādāšanas un papildināšanas viņš to 1969. un 1970. gadā publicēja 5 sējumos kā Venecuēlas orhideju floru [1, 2, 3]. Atsevišķā grāmatā publicēti viņa atklāto orhideju sugu apraksti. Ekspedīciju laikā viņš atklājis arī vairākas citu augu sugas, kuru herbāriju paraugus nodevis attiecīgo ģinšu pētniekiem. Viena no viņa atklātajām sugām aprakstīta kā Foldāta kartupelis (*Solanum foldatii*).

Arī pēc doktora grāda iegūšanas E. Foldāts veica zinātniskus pētījumus un turpināja paplašināt teorētiskās un praktiskās zināšanas ASV universitātēs. Saņēmis Gugenheima stipendiju, viņš strādāja vairāku universitāšu herbārijos. Lai īstenotu valdības pasūtīto jūras aļģu izmantošanas projektu, viņš intensīvi nodevās sešu nedēļu studijām Jūras botānikas institūtā Masačūsetsā. Ar savu pētījumu prezentēšanu piedalījies daudzos starptautiskajos un nacionālajos kongresos un konferencēs, arī Pasaules latviešu zinātnieku kongresā 1991. gadā Rīgā. Publicējis vairāk nekā 50 zinātniskos darbus.

Profesors E. Foldāts vadījis virkni starptautisku un nacionālu projektu. Bez jau minētā Venecuēlas projekta par jūras aļģu kultivēšanas iespēju izpēti agara rūpnieciskai iegūšanai nozīmīgi ir arī citi. Vairāki projekti izstrādāti Dabas aizsardzības ministrijas uzdevumā – Rekreācijas parks pie Galeras del Pao ūdenskrātuves, Avilas apmežošana, orhideju salas ekoloģiskā sanācija u. c. E. Foldāts izstrādājis botāniskā dārza projektu Gviānai un konsultējis tā ierīkošanu. Aktīvi sadarbojies ar Pasaules Dabas fondu. Šī fonda uzdevumā viņš veica pētījumus par Venecuēlas dzīvās dabas aizsardzību, izstrādāja un iesniedza zinātnisku ziņojumu par Amazones baseina intensīvas ekspluatācijas problēmām, izvērtējot iespējamās izmantošanas dažādu variantu negatīvo ietekmi uz dabas ekosistēmām un vietējo indiāņu dzīves apstākļiem.

Pēc Hārvarda Universitātes ieteikuma profesoru E. Foldātu 1993. gadā ievēlēja par īsteno biedru (*Fellow*) Linneja Bioloģijas biedrībā. Šajā prestižajā vecākajā starptautiskajā zinātniskajā biedrībā, kas dibināta un darbojas Anglijā, viņš ir otrais latvietis (pirmais – Aleksandrs Melderis). Latvijas Universitātes senāts 1991. gadā viņam piešķīra LU Goda doktora grādu, bet Latvijas Zinātņu akadēmija 1993. gadā

viņu ievēlēja par savu ārzemju locekli. Venecuēlas Botānikas institūta pasaulslavenais orhidārijs, kuru E. Foldāts daudzos savas zinātniskās darbības gados ievērojami paplašinājis, nosaukts viņa vārdā (*Orquidario – Ernesto Foldats*).

Savā pasniedzēja karjerā Venecuēlas Centrālajā universitātē E. Foldāts kāpis pa visiem akadēmiskās darbības iespējamiem pakāpieniem – no instruktora līdz titulētam profesoram (1967), docētāja augstākajai pakāpei. Bijis Botānikas departamenta (katedras) vadītājs, Bioloģijas skolas (nodaļas) direktors, Dabaszinātņu fakultātes dekāns. Lasījis lekcijas vispārējā botānikā, augu morfoloģijā, algoloģijā, zemāko augu sistemātikā, vispārējā ekoloģijā u. c. Vasaras brīvlaikos Puertoriko un Hārvarda Universitātē vadījis studentu nodarbības jūras un ekonomiskajā botānikā. Pedagoģiskā institūta studentiem viņš ir pasniedzis augu sistemātiku un tropu ekoloģiju. Jau šis studiju priekšmetu spektrs vien liecina par profesora Foldāta erudīciju un enciklopēdiskajām zināšanām. Vēl jāpiemin, ka viņš kopā ar dēlu Ernestu izveidojis Nacionālā herbārija materiālu datorizētu informācijas sistēmu, kas bija pirmā Dienvidamerikā.

Universitāte, Venecuēlas valsts un pasaules zinātniskās aprindas atzinīgi novērtējušas profesora E. Foldāta veikumu. 1964. gadā viņam tika piešķirta Venecuēlas universitātes Dabaszinātņu fakultātes Atzinības zelta medaļa un diploms par izciliem panākumiem zinātniskajā, pedagoģiskajā un administratīvajā darbā. Otru šādu medaļu viņš saņēma, aizejot pensijā. Venecuēlas Dabaszinātņu biedrība viņu apbalvojusi ar medaļu un Goda diplomu. E. Foldāts apbalvots ar Centrālās universitātes dibinātāja Hosē Maria Varga 1. šķiras ordeni un universitātes Francisko de Vananci ordeni. Venecuēlas valsts viņu apbalvojusi ar Henrija Pitiera 1. klases ordeni un Simona Bolivāra Atzinības diplomu. Te jāatgādina, ka H. Pitiers ir Venecuēlas Botānikas zinātnes pamatlicējs. 1989. gadā profesors saņēma Zinātņu biedrību starptautiskās federācijas Goda diplomu.

Pēc pensionēšanās (1978) E. Foldāds jau kā emeritētais profesors turpināja aktīvi darboties fundamentālās un lietišķās zinātnes laukā. Pēc valdības, dažādu korporāciju un fondu pasūtījuma viņš izpildījis vairākus projektus dabas aizsardzībā un resursu racionālā izmantošanā. Izveidojis Daiļdārzniecības trīsgadīgo skolu pie Marakaibo botāniskā dārza. Darbojies kā padomnieks Valsts nacionālo parku komitejā, pārstāvējis Venecuēlu Internacionālajā Sugu aizsardzības organizācijā (CITES).

Pēc ilgās prombūtnes profesors E. Foldāts 1990. gada rudenī ieradās dzimtenē un devās uz Latvijas Universitāti, lai dalītos savās zināšanās un profesionālajā pieredzē ar Bioloģijas fakultātes studentiem un mācību spēkiem. E. Foldātu uz visu rudens semestri ieskaitīja mūsu, Botānikas un ekoloģijas, katedrā. Atceros viņu kā ļoti komunikablu, jautru un precīzu savos formulējumos. Profesors sāka ar lūgumu iepazīstināt viņu ar katedrā sagatavotajiem mācību līdzekļiem, motivēdams ar nepieciešamību apgūt latvisko terminoloģiju. Viņš taču lekcijas esot lasījis spāņu un angļu valodā. Visos katedras studiju priekšmetos mums bija pašu sarakstītas mācību grāmatas un mācību līdzekļi. Pēc pāris dienām šo literatūru profesors atdeva, sacīdams, ka esot priecīgi pārsteigts par labo teorētisko un metodisko līmeni. Sevišķi viņam esot patikusi detalizēti izstrādātā plašās vasaras mācību prakses programma

1. un 2. kursam. Diemžēl, viņš sacīja, mēs Venecuēlā tik plašu mācību praksi dabā nevaram atļauties, jo jādod iespēja studentiem pelnīt naudu studijām.

E. Foldāts lasīja lekcijas botānikas specializācijas 3. un 4. kursa studentiem orhideju ekoloģijā, algoloģijā un tuksneša ekoloģijā. Viņam līdzī bija mazs personālais dators ar bagātīgu informatīvo materiālu. Katras lekcijas beigās viņš klausītājiem izdalīja nākamās dienas lekcijas konspektu ar attiecīgu ilustratīvo materiālu, lūgdams ar to iepazīties, lai nākamajā lekcijā varētu uzklaut komentārus un pievērsties pārrunām. Uz viņa lekcijām nāca ne tikai mūsu katedras pasniedzēji, bet arī LZA Bioloģijas institūta zinātniskie līdzstrādnieki un citu iestāžu darbinieki, arī orhideju audzētāji. Sestdienās un svētdienās profesors apciemoja ne tikai savu dzimto Liepāju, bet arī citas viņu interesējošās vietas, puķkopības uzņēmumus. Sevišķi viņu interesēja LZA Botāniskais dārzs (tagad Nacionālais botāniskais dārzs) un Latvijas Universitātes Botāniskais dārzs. Abos dārzos notika plašas pārrunas par orhideju un citu tropu augu audzēšanas īpatnībām. Praktiskās sekas šiem botānisko dārzu apmeklējumiem neizpalika. Nākamā gada vasarā viņš ieradās Pasaules latviešu zinātnieku kongresā Rīgā ar orhidejām pildītiem diviem lieliem koferiem. Nacionālais botāniskais dārzs saņēma 25 orhideju sugu stādus, bet LU Botāniskais dārzs papildināja savas augu kolekcijas ar 12 sugām.

Atkārtoti kā viesprofesors E. Foldāts ieradās LU Botānikas un ekoloģijas katedrā 1993./1994. mācību gada pirmā semestra sākumā. Viņu pavadīja dzīvesbiedre Liliņa, skaista un intelīgenta sieviete. Šim aprīņojami satiecīgajam pārim jau auga mazbērni. Diemžēl trešais profesora E. Foldāta lekciju cikls Latvijas Universitātē nenotika, jo viņa veselība pasliktinājās. Nepilnu 78 gadu vecumā 2003. gada 15. janvārī Ernests Foldāts aizgāja mūžībā. Rakstnieks Gustavo Arnsteins Venecuēlas centrālajā laikrakstā „El Mundo” Ernesta Foldāta nekrologā raksturoja viņu kā valstī labi pazīstamu izcilu zinātnieku un krietnu cilvēku, ar kuru tauta lepojas kā ar venecuēlieti. Ar savu darbu profesors esot veidojis patiesumu un skaistumu. Viņa dvēsele bijusi plaša, cēla un atvērta visiem un visam. Profesors Foldāts turpinot dzīvot savos daudzajos skolēnos, kurus viņš ievadījis profesijā un zinātnē [4].

Profesora Foldāta dēls Ernests sastādījis jauku un informatīvu mājaslapu spāņu un angļu valodā par sava tēva dzīvi. Tajā daudzās fotogrāfijās atspoguļotas ievērojamā zinātnieka gaitas akadēmiskajā vidē, ekspedīcijās un sadzīvē [5]. Diemžēl latviešu valodā vēl maz kas uzrakstīts par mūsu izcilu tautieti. Varu nosaukt tikai divas publikācijas – savu rakstu „Dabas un vēstures kalendārā” sakarā ar E. Foldāta 70 gadu jubileju [6] un profesora R. Kondratoviča uzrakstīto nekrologu „Zinātnes Vēstnesis” [7]. Paša profesora E. Foldāta vairāk nekā pussimts publikāciju ir spāņu un angļu valodā. Ceru, ka kāds šo valodu pratējs uzrakstīs grāmatu par Ernesta Foldāta jaunrades un neparastiem piedzīvojumiem piesātināto dzīvi.

VĒRES

1. *Flora de Venezuela*. Dirigida por Tobias Lasser Director Del Instituto Botanico. Volumen XV Primera Parte. Ernesto Foldats. Orchidaceae. Edicion Especial Del Instituto Botanico. 1969. 524 p.

2. *Flora De Venezuela*. Dirigidada por Tobias Lasser Director Del Instituto Botanico. Volumen XV Secunda – Quinta Parte. Ernesto Foldats. Orchidaceae. Edidion Especial Del Instituto Botanico. 1970, 523, 522, 558, 596 p.
3. *Flora De Venezuela*. Dirigidada por Tobias Lasser Director Del Instituto Botanico. Volumen XV. Orchidaceae. Clave De Los Generos e Indice General. Por El Doctor Ernesto Foldats. Edidion Especial Del Instituto Botanico. 1970. 126 p.
4. Arnstein G. La sabia bondad de Ernesto Foldats // *El Mundo*. 2003. Pieejams: <http://www.flickr.com/photos/efoldats/3213329067/in/set-72157612680109179>
5. Dr. Ernesto Foldats. *Investiga Orquideas*. Pieejams: <http://www.flickr.com/photos/efoldats/3208557314>
6. Mauriņš A. Botāņikim profesoram Ernestam Foldātam 15. maijā 70 // *Dabas un vēstures kalendārs 1995*. Rīga: Zinātne, 1994, 39.–42. lpp.
7. Kondratovičs R. In memoriam. Ernests Foldāts (1925. g. 15. maijs – 2003. g. 15. janvāris // *Zinātnes Vēstnesis*. 2003, 24. febr.

Summary

Botanist and ecologist Ernest Foldat (1925–2003) in Venezuela and its neighbouring countries has discovered and scientifically described 72 new orchid species. He has also discovered some other species of other plants and has passed them on to the respective researchers. He has published his fundamental work about the Venezuela flora in five volumes. He has worked out many national and international projects. Ernest Foldat was a professor in Venezuela Central University. He read lecture courses in general botanics, plant morphology and systematics, sea biology and algaology, general ecology, orchid ecology, etc. He went as a guest lecturer to other countries. In his university he was the dean of the Faculty of Nature Sciences, as well as the director of the Biology Department. He has participated in many national and international congresses. He has been member of the international Linney society, also Habilitated Doctor of the Latvian University, as well as foreign member of the Latvian Academy of Sciences. He has been awarded Venezuela State and University orders, as well as other prizes.

Keywords: *Orchidology, Venezuelan flora, Latvian scientists abroad.*

Mirdzas Gailes ieguldījums latviešu literatūras didaktikas attīstībā

Mirdzas Gaile's Contribution to the Development of Latvian Literature Didactics

Elita Stikute

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: elita.stikute@lu.lv

Docente M. Gaile bijusi pirmās literatūras metodikas (1959), rakstu darbu metodikas (1961) līdzautore, 1973. gadā sagatavojusi otro metodikas grāmatu – „Literatūras mācīšanas metodika”. Pētījusi latviešu literatūras metodikas attīstības vēsturi, kā arī bijusi viena no literatūras mācību grāmatu autorēm. Pievērsusies daiļdarba satura un formas jautājumiem. Docējusi studiju kursu „Latviešu literatūras mācīšanas metodika” un vadījusi studentu pedagoģiskās prakses. 20. gadsimta 50.–80. gados M. Gailes vadībā mācīta un sagatavota darbam vesela paaudze latviešu valodas un literatūras skolotāju.

Rakstā dots ieskats M. Gailes dzīvesdarbībā un analizēts LU docentes, metodiķes Mirdzas Gailes ieguldījums latviešu literatūras didaktikas attīstībā.

Atslēgvārdi: M. Gaile, latviešu literatūras metodika, ieguldījums literatūras didaktikā.

Ieskats dzīvesdarbībā

Mirdzas Gailes, nozīmīgas sava laika (20. gs. 50.–80. gadi) literatūras metodiķes, atziņas par literatūru kā specifisku mākslas priekšmetu, ieteikumi literatūras stundu plānošanā un vadīšanā, darba organizācijas formas, metodes, metodiskie paņēmieni joprojām ir aktuāli un tiek izmantoti gan skolu praksē, gan topošo skolotāju sagatavošanā. Pilnībā piekrītot pedagoģijas vēsturnieka A. Stara atziņai, ka padomju perioda pedagoģiskā pieredze ir pētāma, analizējama, izmantojama, nevis naidīga un atmetama, aizmirstama, jo tā radusies totalitārisma apstākļos [1], – rakstā analizētas un vērtētas M. Gailes idejas mūsdienu literatūras didaktikas kontekstā.

Mirdza Gaile (1913. gada 16. februāris – 1999. gada 28. aprīlis) dzimusi Rīgā fabrikas „Fenikss” strādnieka Anša Skariņa ģimenē. Tā kā tēva darbavieta 1914. gada rudenī tika evakuēta uz Ļeņingradu, ģimene devās līdzī, 1919. gada pavasarī atgriezās Latvijā un dzīvoja Rīgā, Proletāriešu rajonā, Tallinas ielā 17–6. Bērnībā M. Gailes mājas apstākļi bijuši grūti. Tēvs bija pagaiddarbu strādnieks, māte mazgāja veļu un strādāja par apkopēju, un M. Gailei pēc pamatskolas beigšanas nebija nekādu iespēju mācīties tālāk.

1930. gadā M. Gaile iestājās Rīgas pilsētas 4. ģimnāzijas komercnodaļā, to beidza 3 gadu laikā, vienā gadā apgūstot 2 klašu kursu. Pēc skolas beigšanas M. Gaile strādāja Latvijas hipotēku bankā, bija biedrības „Darba jaunatne” biedre un centrālās valdes locekle. Par piederību strādnieku organizācijai pēc 1934. gada 15. maija viņu atlaida no darba. Pēc tam M. Gaile strādāja par pārdevēju un nodaļas vadītāju E. Krūmiņa filca fabrikas veikalā.

Pašmācības ceļā apguvusi latīņu valodu, 1936. gadā viņa iestājās Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātē. Apvienojot pārdevējas darbu ar filoloģijas studijām, M. Gaile beidza studijas 1941. gada 15. jūlijā, diplomdarbu nodeva 1943. gadā, bet 1947. gadā uzrakstīja jaunu darbu un ieguva LVU diplomu. 1940./41. mācību gadā viņa sāka strādāt par latviešu valodas skolotāju Rīgas pilsētas 2. vidusskolā. Vācu okupācijas laikā darbs M. Gailei Rīgā netika dots. Viņas vīru arhitektu Jāni Gaili (1944. g. LVU Arhitektūras fakultātes asistentu) vairākkārt arestēja, tāpēc ģimene izbrauca uz laukiem, un vasarā M. Gaile kopā ar vīru Rūjienā laukos strādāja par laukstrādniekiem. 1941./42. mācību gadā M. Gaile strādāja Gaujienas valsts ģimnāzijā, bet no 1942. gada 1. augusta līdz 1944. gada 26. oktobrim – Smiltenes valsts ģimnāzijā. No 1944. gada 6. novembra – Rīgas pilsētas 3. vidusskolā. 1945./46. mācību gadā M. Gaile kļuva par mācību daļas vadītāju, bet 1946. gada 15. martā – par skolas direktori [2].

Pedagoģiskā darba pieredze

M. Gaile dzīves laikā uzkrājusi lielu pedagoģiskā darba pieredzi. No 1940. gada līdz 1950. gadam viņa strādājusi par latviešu valodas un literatūras skolotāju Rīgas 2. vidusskolā, Gaujienas, Smiltenes vidusskolā, Rīgas 3. vidusskolā (bijusi arī mācību daļas vadītāja un direktore). 1944. gada 23. decembrī M. Gaile rakstīja: „Paidagoga darbu esmu iemīļojusi, bet labprāt gribu savas zināšanas paplašināt, tāpēc arī esmu pieteikusi zinātniskajam darbam.” [3] No 1947. gada līdz 1949. gadam M. Gaile strādājusi par vecāko pasniedzēju Latvijas Valsts pedagoģiskajā institūtā. No 1953. gada līdz 1960. gadam bijusi LPSR Izglītības ministrijas Skolu zinātniski pētnieciskā institūta Latviešu un krievu valodas un literatūras sektora vadītāja.

Mirdzas Gailes darbība Latvijas Universitātē

Mirdzas Gailes mūžs pamatā aizritēja P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas (vēlāk – Vēstures un filoloģijas) fakultātes Latviešu literatūras katedrā. No 1945. gada līdz 1948. gadam M. Gaile studēja LVU Filoloģijas fakultātes Latviešu literatūras katedras aspirantūrā, no 1947. gada līdz 1949. gadam strādāja par asistenti, lektori, vecāko pasniedzēju Latviešu valodas un literatūras katedrā. No 1949. gada līdz 1952. gadam veica Filoloģijas fakultātes dekāna vietnieces pienākumus. No 1959. gada līdz pat 1986. gadam M. Gaile ievēlota docentes amatā. No 1970. gada līdz 1979. gadam bija Filoloģijas fakultātes Padomes zinātniskā sekretāre. 1980. gadā M. Gaile pensionējās, un no 1980. gada līdz 1986. gadam pieņemta darbā par docenti katru akadēmisko gadu uz diviem mēnešiem. Raksturojot M. Gailes darbu, kolēģi (A. Grigulis, K. Krauliņš, M. Briģe u. c.) atzīst, ka M. Gaile pret visiem uzticētajiem pienākumiem izturējusies ar lielu atbildības izjūtu [4].

M. Gailes devums literatūras didaktikā

M. Gaile strādājusi ar latviešu literatūras mācību metodiku un bijusi pirmās metodikas (1959) līdzautore [5], kā arī 1973. gadā sagatavojusi otro metodikas grāmatu – „Literatūras mācīšanas metodika”. Šajā grāmatā autore izmantojusi pašas ilggadējo pieredzi, docējot literatūras metodikas kursu LU un vadot pedagoģisko praksi, kā arī respektējusi krievu metodiķu un 1959. gadā izdotās pirmās literatūras mācīšanas metodikas atziņas (Gaile, Grase, Niedra, 1959). Monogrāfijas sākumā M. Gaile raksturojusi literatūras metodiku kā zinātni un literatūru kā mācību priekšmetu, kā arī norādījusi literatūras funkcijas: literatūra – izziņas devēja, audzinātāja, domāšanas veicinātāja, skolēnu pasaules uzskata veidotāja, skolēnu valodas bagātinātāja [6]. Kā galvenos literatūras darba veidus autore izcēlusi pārrunas un skolotāja stāstu. Literatūras mācīšanas metodiku iedalījusi trīs pakāpēs: 1) izskaidrojošā lasīšana (1.–3. klasē), 2) literatūras lasīšana (4.–7. klasē), 3) literatūras vēsture (8.–11. klasē).

Metodiķe uzskatīja, ka literatūras lasīšanas metodikas galvenie uzdevumi ir skolēnu iepazīstināšana ar labākajiem folkloras, latviešu un klasiskās literatūras darbiem; atsevišķu daiļdarbu lasīšana un analīze – forma nav nošķirama no satura, idejas, domu un izjūtu uztveršana ar literāro tēlu palīdzību, kas veido pasaules uzskatu, veicina valodas kultūras attīstību; skolēnu runas un rakstu valodas attīstīšana. Pārrunās ar skolēniem jārada problēmsituācijas, lai veicinātu skolēnus domāt, dažādot analīzes gaitu. Stundām jābūt dzīvām un interesantām, nodarbībās jāveido sistēma, jāievēro pakāpenība, kas atbilst gan skolēnu attīstības pakāpei, gan audzināšanas uzdevumiem. Lasīšanas kursa vielas atlasē metodiķe ieteikusi izmantot literāro žanru bagātību un daudzveidību – tautasdziesmas, pasakas, dzeju, liroepiku, stāstu, romānu, kā arī izvēlēties tādus daiļdarbus, kas ir raksturīgi sava žanra paraugi ar spilgtu un vienkāršu izteiksmi, piemēram, A. Brigaderes „Sprīdīti”, „Maiju un Paiju”, Raiņa „Zelta zirgu” kā labus lugu paraugus; tautas pasakas kā spilgtas un vienkāršas izteiksmes paraugus; R. Blaumaņa „Nāves ēnā” kā literārā darba kompozīcijas paraugu. Metodikas grāmatā M. Gaile izvērsti aprakstījusi literatūras teorijas, literatūras vēstures mācīšanas metodiku, pārskata un monogrāfisko tematu, dažādu literatūras veidu un žanru mācīšanas iespējas.

Literatūras vēstures mācīšanas metodikā literatūras daiļdarbi jāaplūko un jāvērtē vēsturiskā secībā, ieteicams mācīt rakstnieka biogrāfiju, noskaidrot viņa lomu attiecīgā laikmeta sabiedriskajās cīņās, parādīt rakstnieku kā sava laika pilsoni, pēc metodiķes domām, jāparāda literatūras audzinošā loma – „atklājot jauniešiem literāro varoņu dziļos pārdzīvojumus un izjūtas, skolotājs audzina viņus, rāda viņiem pareizo dzīves ceļu”. Vidusskolas klasēs pietiekami daudz uzmanības jāvelta literatūras attīstības gaitai attiecīgajos periodos, kā arī literatūras metožu apskatam. Jāpadziļina skolēnu zināšanas literatūras teorijā, kā arī jāizkopj viņu valoda. Literatūras vēstures viela iedalāma 2 tematu grupās: pārskata tematos (noteiktas zināšanas par attiecīgiem literatūras vēstures posmiem, literatūras virzieniem, rakstniekiem un atsevišķiem viņu darbiem) un monogrāfiskajos tematos (veido it kā mazu monogrāfiju par attiecīgo rakstnieku).

M. Gaile pētījusi latviešu literatūras metodikas attīstības vēsturi (viņas pētījums aptver 1944.–1977. gadu) [7, 8, 9, 10]. Pamatojoties uz raksturīgām literatūras

didaktikas attīstības tendencēm pa desmitgadēm, literatūras metodikas attīstības vēsturi viņa iedalījusi trīs posmos: I posms (1944–1954), II posms (1955–1964), III posms (1966–1977).

M. Gaile bijusi viena no literatūras mācību grāmatu autorēm. Viņa veidojusi šādas mācību grāmatas: „Literatūra 8. klasei” („Zvaigzne” Rīgā, 1968; nodaļa „Pārskats par cittaute eposiem” – 46 lpp.); „Literatūra 9. klasei” („Zvaigzne” Rīgā, 1969; nodaļas „Vilis Plūdonis” – 30 lpp. un „Ernests Birznieks-Upītis” – 28 lpp.); „Literatūra 10. klasei” („Zvaigzne” Rīgā, 1969; nodaļa „J. V. Gēte” – 12 lpp.); „Literatūra 11. klasei” („Zvaigzne” Rīgā, 1969; nodaļas „Vilis Lācis, Anna Sakse, Arvīds Grigulis” – 51 lpp. un „Žanis Grīva” – 4 lpp.).

Metodiķi interesējuši daiļdarba satura un formas jautājumi. Literārā darba analīzē M. Gaile uzsvērusi nepieciešamību parādīt skolēniem mākslas darbu kā veselu, nedalāmu vienību.

Darbā ar tekstu, pēc metodiķes domām, izšķirami šādi darba veidi: teksta lasīšana, vingrināšanās izteiksmīgā lasīšanā, iepazīšanās ar rakstnieka valodu, literārā sacerējuma plāna veidošana, literārā darba atstāstīšana, literārā darba analīze, literatūras teorijas jautājumu noskaidrošana, mācīšanās no galvas. M. Gaile pievērsusies arī literatūras teorijas jautājumiem, kur par būtisku uzskatījusi kompozīcijas, darba veida un saistītās un nesastītās valodas aplūkošanu daiļdarbā. Norādījusi, kā un kāpēc, minot terminus, jāskaidro nezināmi svešvārdi, kā tie cēlušies, ko nozīmē.

M. Gaile Latvijas Universitātē docējusi dažādus studiju kursus: „Latviešu literatūras mācīšanas metodika” (klātienē, neklātienē studentiem), speciālsemināru „Daiļdarba analīze skolā”, speciālkursu „Ārpusklases darbs”, speciālkursu „Sacerējumu mācīšanas metodika”, speciālkursu „Literatūras mācīšanas aktuālas problēmas”. Docente vadījusi studentiem kursa darbus un diplomdarbus literatūras vēsturē un metodikā. „Doc. M. Gailes lekcijas ir labi sagatavotas. Viņa sniedz studentiem dziļas un vispusīgas zināšanas, kam liela nozīme pedagoģiskajā audzināšanā. Viņa mūsu republikā ir viena no labākajām latviešu literatūras metodiķēm,” atzinis katedras vadītājs A. Grigulis [11].

Docente M. Gaile vadījusi studentu pedagoģiskās prakses Rīgas un rajona skolās, tādējādi „mācot un sagatavojot darbam veselu paaudzi latviešu valodas un literatūras skolotāju, kas strādā Latvijas PSR skolās” (E. Stanke) [12].

M. Gailes publikācijas

Docente M. Gaile Izstrādājusi disertāciju „A. Upīša vēsturiskās traģēdijas” (1954), iegūstot filoloģijas zinātņu kandidāta grādu. Viņas nozīmīgākā publikācija ir monogrāfija „Literatūras mācīšanas metodika” (1973). Literatūras didaktikas teorētiskās atziņas un praktiskā pieredze atklājas metodiskajās grāmatās un metodiskajos rakstos: M. Gaile, H. Grase, V. Niedra. „Latviešu literatūras metodika” (1959); M. Gaile, H. Grase, V. Niedra. „Rakstu darbu metodika” (1961) [13]; M. Gaile „Ārpusklases darbs latviešu valodā un literatūrā” (kopā ar A. Lauri) (1967); literatūras mācību grāmatu vidusskolai (VIII, IX, X, XI klasei) atsevišķu nodaļu izstrādē, kā arī metodiskos rakstos dažādās grāmatās (par A. Upīša vēsturiskajām traģēdijām, H. Ibsena daiļradi, latviešu tautas mīklām). Savas atziņas par dažādiem literatūras

didaktikas jautājumiem – žanru apguvi, dažādu rakstnieku daiļrades mācīšanu (Rainis, E. Veidenbaums, A. Sakse, H. Ibsens, E. Birznieks-Upītis), mācību satura integrāciju latviešu valodas un literatūras stundās, sacerējumu mācīšanas problēmām, lietišķajiem rakstiem skolā, literatūras stundu plānošanu, organizēšanu un vadīšanu, jaunākās literatūras mācīšanu, literāro darbu idejiskās un mākslinieciskās analīzes vienotību, vidusskolu absolventu literatūras eksāmena rezultātiem, pedagoģiskās prakses problēmām skolā u. c. – metodīķe paudusi vairāk nekā 30 rakstos periodikā („Padomju Latvijas Skola”, „Karogs”, „Skolotāju Avīze”, „Cīņa”, „LPSR ZA Vēstis”, „Padomju Jaunatne”, „Padomju Students”).

M. Gailes apbalvojumi

Par ieguldījumu literatūras didaktikā M. Gaile saņēmusi vairākus apbalvojumus: 1969. gada 7. februārī sakarā ar LVU 50. gadadienu apbalvota ar Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Goda rakstu par lieliem nopelniem pedagoģiskajā un audzināšanas darbā, par aktīvu piedalīšanos sabiedriskajā darbā. Metodīķei piešķirta LPSR IM krūšu nozīme „Izglītības darba teicamnieks”, piešķirts goda nosaukums „Latvijas PSR nopelniem bagātais skolotājs” [14].

M. Gailei, Filoloģijas fakultātes latviešu literatūras katedras docentei, atzīmējot 60 gadu jubileju, par labu un ilggadēju mācību, audzināšanas un zinātnisko darbu un aktīvu līdzdalību sabiedriskajā dzīvē izteikta pateicība (P. Stučkas LVU pavēle Nr. 39-k 1973. gada 15. februārī, parakstījis rektors prof. V. Millers).

Latviešu literatūras katedras docentei, filoloģijas zinātņu kandidātei Mirdzai Gailei par ilggadēju un apzinīgu darbu, veicot fakultātes padomes sekretāres pienākumus laikā no 1970. līdz 1979. gada jūnijam, izteikta rektora pateicība (1979. gada 11. oktobra ierosinājuma vēstule LVU rektoram Nr. 501/6-548).

Literatūras didaktikas izveidē strādājuši daudzi ievērojami skolotāji, metodīķi, literāti, izglītības darbinieki, tai skaitā literatūras metodīķe docente M. Gaile. Tā kā viņu dzīvesdarbībā ir daudz nozīmīgu ideju mūsdienu literatūras didaktikas kontekstā, svarīgi novērtēt viņu devumu un nopelnus literatūras didaktikas attīstībā, jo, tikai apzinot un novērtējot pagātnē uzkrāto didaktisko pieredzi, varam izvairīties no pieļautajām kļūdām un veidot tādu literatūras didaktiku, kas, balstīta uz pagātnes vērtīgo pieredzi, atbilst 21. gadsimta prasībām, mācību priekšmeta specifikai, latviešu mentalitātei un kultūrvidei.

VĒRES

1. *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām*. R.: Puse, 1998, 5. lpp.
2. Gaile Mirdza Anša meita. LU arhīvs. 8420. l., 7. apr., 177 lp. Lieta sākta 1945. gada 1. aprīlī, beigta 1986. gada 31. maijā.
3. Turpat, 5. lp.
4. Turpat, 113., 137., 157. lp.
5. Gaile M., Grase H., Niedra V. *Latviešu literatūras metodika*. Rīga: LVI, 1959, 259. lpp.

6. Gaile M. *Literatūras mācīšanas metodika*. R.: Zvaigzne, 1973. 253 lpp.
7. Gaile M. *Literatūras mācīšanas izveide Padomju Latvijā (1940–1967)*. Viļa Lāča Liepājas Valsts Pedagoģiskā institūta zinātniskās konferences materiāli. Liepāja, 1968, 54.–57. lpp.
8. Gaile M. *Literatūras mācīšanas izveide. Skolas un pedagoģiskās domas attīstība Padomju Latvijā*. Pedagoģisko zinātņu kandidāta A. Miķelsona redakcijā. Latvijas PSR Izglītības ministrijas Skolu zinātniskās pētniecības institūts. R.: Zvaigzne, 1969, 107.–120. lpp.
9. Gaile M. *Literatūras mācīšanas attīstība*. P. Stučkas LVU Redakcijas un izdevniecības daļa. Rīga, 1973, 13., 19. lpp.
10. Gaile M. *Literatūras mācīšana skolās ar latviešu mācību valodu (1940–1977)*. Humanitārā cikla mācību priekšmetu satura un metožu attīstība Latvijas PSR vispārizglītojošā skolā. Zinātniskie raksti A. Stara redakcijā. Latvijas PSR Izglītības ministrijas Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūts. R., 1983, 23.–38. lpp.
11. Gaile Mirdza Anša meita. LU arhīvs. 8420. l., 7. apr., 113. lp. Lieta sākta 1945. gada 1. aprīlī, beigta 1986. gada 31. maijā.
12. Turpat, 157. lp.
13. Gaile M., Grase H., Niedra V. *Rakstu darbu metodika*. Rīga: LVI, 1961.
14. Gaile Mirdza Anša meita. LU arhīvs. 8420. l., 7. apr., 177 lp. Lieta sākta 1945. gada 1. aprīlī, beigta 1986. gada 31. maijā.

Summary

Associate professor M. Gaile was the co-author of the first literature methodology (1959), and the methodology of written work (1961); in 1973 she prepared the second methodology book „Methodology of Teaching Literature”; researched the history of the development of Latvian literature methodology and was one of the authors of literature textbooks as well. She turned to the issues of the content and forms of a literary work; delivered lectures in the course of studies „Methodology of Teaching Latvian Literature” and conducted students’ teaching practice. In the 50ies–80ies of the 20th century a whole generation of Latvian language and literature teachers were taught and prepared for pedagogical work under the guidance of M. Gaile.

The article gives an insight into M. Gaile’s lifetime activity and analyses the contribution of the associated professor of LU and methodologist to the development of Latvian literature didactics.

Keywords: *M. Gaile, methodology of Latvian literature, contribution to literature didactics.*

LU fizikas docents Ludvigs Jansons (1909–1958) *Professor of Physics Ludvigs Jansons, University of Latvia (1909–1958)*

Jānis Jansons

Latvijas Universitāte
Cietvielu fizikas institūts
Zinātņu un tehnikas vēstures muzejs
Ķengaraga iela 8, Rīga, LV-1063
E-pasts: *jansonsj@cfi.lu.lv*

Ludvigs Jansons ir LU pirmās paaudzes absolvents un Latvijas akadēmiskās fizikas pamatlicēja prof. Friča Gulbja (1891–1956) skolnieks. Pēc 1944. gada vēsturiskajām pārmaiņām viņš ļoti sekmīgi turpināja savu skolotāja divdesmit piecu gadu raženo darbu augstskolu fizikas iedibināšanā un pilnveidošanā tēvzemē. Kaut gan viņa dzīve pēkšņi aprāvās tikai 48 gadu vecumā, tomēr viņš pats vai kopā ar darba biedriem padarījis ievērojami daudz.

1. Atjaunojis karā izpostīto LU Fizikas un matemātikas fakultāti, kas kļuva par vienu no spēcīgākām Universitātes struktūrvienībām.
2. Desmitkārtšojis fizikas studentu skaitu salīdzinājumā ar pirmskara laiku.
3. Dibinājis un izveidojis LU Eksperimentālās fizikas katedru un LZA Fizikas institūtu, uz kuru pamatiem turpmāk attīstījās visa Latvijas eksperimentālā un lietišķā fizika.
4. Izveidojis Fizikas katedru Rīgas Skolotāju institūtā un Latvijas Valsts pedagoģiskajā institūtā.
5. Uzsācis un attīstījis skolēnu ikgadējās fizikas olimpiādes, fakultātes Atvērto durvju dienas un lektoriju, piesaistot fizikas studijām spējīgākos un labākos skolu absolventus.
6. Vienmēr un visur sludinājis fizikas jaunākās atziņas, it īpaši skolās un skolotāju kvalifikācijas celšanas kursos; publicējis populārzinātniskus rakstus.
7. Sarakstījis grāmatu „Fizikas praktikums” (1947), tās daudzie papildinātie izdevumi vēl joprojām kalpo studentu apmācībai.
8. Sācis studiju un zinātniskā darba specializāciju cietvielu fizikā un optikā, kas turpmāk strauji attīstījās un kļuva par fizikas pētījumu pamatnozarēm LU, izveidojot bāzi Cietvielu fizikas institūta un Atomfizikas un spektroskopijas institūta dibināšanai.
9. Palīdzējis daudziem ražošanas uzņēmumiem jaunas tehnoloģijas ieviešanā (apm. 50).
10. Nodarbojies ar fizisko kultūru un sporta spēlēm, iesaistot līdzcilvēkus; dāvājis atzinības kausus sportiskākajām studentu un darbinieku komandām.

Atslēgvārdi: LU Fizikas un matemātikas fakultāte, Eksperimentālās fizikas katedra, cietvielu fizika, optika, spektroskopija.

Ludvigs piedzima 1909. gada 29. oktobrī Zemgales apgabala Jelgavas apriņķa Sīpeles pagasta „Arņšos” laukstrādnieku Kristapa Jansona (1873–1942) un Katrīnes (1877–1942), dz. Razdovska, ģimenē. Tajā jau bija meita Elza (1903–1976) [1].

Ludvigs no agras bērnības gāja ganos. Pirmā pasaules kara laikā tēvu iesauca dienēt cara armijā. Pēc Latvijas valsts nodibināšanas un vācu armijas padzīšanas no Zemgales Ludvigs 1919. gada vēlā rudenī sāka mācības Sīpeles pamatskolā, 1922. gadā turpināja Dobeles pilsētas pamatskolā un pēc tam arī vidusskolā. Mācībās viņš bija ļoti apdāvināts un teicami mācījās, kā arī daudz nodarbojās ar sportu: vieglatlētiķu, basketbolu, futbolu un šahu. Pats būvēja pirmos radiouztvērējus pēc tam, kad 1924. gadā sāka raidīt Rīgas radiostacija. Uz tālo skolu viņš brauca ar velosipēdu un ziemā ar paštaisītām slēpēm. Brīvlaikos Ludvigs mācīja privātskolēnus, jo tā varēja nopelnīt vairāk nekā ar citu darbu.

1928. gadā Ludvigs beidza Dobeles vidusskolu kā labākais absolvents. Mācītājs K. Kundziņš viņam piešķīra stipendiju, lai rudenī varētu sākt studēt fiziku LU Matemātikas un dabas zinātņu fakultātē (MDZF). Studiju laikā Ludvigs ļoti cītīgi mācījās un patstāvīgi izstudēja ļoti daudzas mācību grāmatas vācu, franču un angļu valodā, kā arī sekoja zinātnes jaunumiem, lasot žurnālu publikācijas. Viņš turpināja piepelināties, mācot privātskolēnus. Dzīvošanai parasti īrēja gultas vietu Rīgas centra daudzdzīvokļu mājās. 1933. gadā Ludvigs beidza MDZF ar zinātņu kandidāta (maģistra) darbu [2]. Vēl trīs gadus viņš studēja Mehānikas fakultātē.

L. Jansons 1933. gadā sāka strādāt N. Draudziņas ģimnāzijā par fizikas, ķīmijas un kosmogrāfijas skolotāju. Tā paša gada 21. decembrī viņš salaulājās ar fizikas skolotāju Almu Rungi (1908–1987), ar kuru kopā bija studējis. Ģimene uzaudzināja četrus bērnus: Māri (1936–1997), Līgu (1939), Sarmu (1941) un Jāni (1944). Abi dēli un meita Līga turpināja vecāku ceļu, kļūdami par fiziķiem.

LU Fizikas institūta (FI) direktors doc. F. Gulbis 1934. gadā uzaicināja L. Jansonu strādāt pie sevis par subasistentu. Drīz pēc tam viņš ar Polijas valsts stipendiju nokļuva uz gadu papildināties Varšavas Universitātes Eksperimentālās fizikas institūtā pie prof. S. Pieņkovska (*S. Pienkowsky*) [1, 177. lp.]. Tur L. Jansons pētīja hēlija līniju Zēmaņa efektu un iegūtos rezultātus publicēja [3]. Atgriezies 1935. gada jūlijā, viņš turpināja strādāt FI un N. Draudziņas ģimnāzijā. 1935. gada 1. novembrī viņu ievēlēja par jaunāko asistentu. No 1937. gada aprīļa līdz 1938. gada septembrim L. Jansons kalpoja karaklausībā Sakarnieku rotā. Pēc dienesta viņš tika ievēlēts FI par asistentu. L. Jansons lasīja lekcijas fizikā un mērīšanas metodēs, vadīja laboratorijas darbus. Bija viens no Latvijas Fizikas un Matemātikas biedrības dibinātājiem. Turpināt Varšavā aizsākto zinātnisko darbu atomu spektroskopijā viņš nevarēja, jo FI trūka piemērotas aparatūras un līdzekļu tās iegādei.

Pirmajā padomju okupācijas laikā L. Jansonu 1940. gada 1. oktobrī iecēla par doc. v. i. no MDZF atdalītajā Fizikas un matemātikas fakultātē (FMF) un 17. oktobrī arī par dekāna F. Gulbja palīgu administratīvi saimnieciskajās lietās. Sākoties vācu okupācijai 1941. gada jūlijā, atjaunotajā MDZF viņš atkal kļuva par asistentu un 1. šķiras lektoru.

L. Jansons zinātniskajā darbā sāka pētīt spriegumu stabilizāciju ar elektronu lampas palīdzību, lai barotu Geigera–Millera skaitītājus (1000–2000 V). Viņš konstatēja, ka literatūrā aprakstītās shēmas ir neefektīvas, un izstrādāja stabilizatoru

teoriju. Ar tās palīdzību viņš uzbūvēja vairākus labus sprieguma stabilizatorus. Iegūtos rezultātus viņš 1942. gadā apkopoja habilitācijas darbā [4]. Pēc tā aizstāvēšanas 1943. gada 1. jūnijā viņš tika ievēlēts par vec. asistentu ar privātdocenta tiesībām un 1944. gada 1. janvārī – par docentu [1, 43. lp.].

1944. gada oktobrī pēc Rīgas krišanas, atkal padomju jūgā, FI telpas un iekārtas bija sapostītas, jo tur vasarā bija izvietojies vācu karaspēks, un ēkā bija sprāgusi aviobumba. No FI fiziķiem bija palikuši A. Apinis (1911–1994), I. Everss (1908–1974), J. Čudars (1910–1990), A. Jansone (1908–1987) un L. Jansons. 1940. gadā sāktā FMF veidošana tika turpināta. Mācību un zinātniskais darbs tika atjaunots jau 1945. gada janvārī. Tika nodibināta Eksperimentālās fizikas un Teorētiskās fizikas katedra. Pirmajai par vadītāja v. i. iecēla doc. L. Jansonu [1, 18. lp.]. Par v. i. viņš palika visu laiku, jo atteicās mācīties ļeņinismu–stāļinismu [1, 32. lp.] un stāties komunistu partijā. Viņu iecēla arī par jaunās Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) Fizikas un matemātikas institūta direktora vietnieku zinātnes lietās (1946–1950). Viņš strādāja arī Rīgas Skolotāju institūtā (1945–1947) un Latvijas Valsts pedagoģiskajā institūtā (1947–1949), jo ļoti trūka speciālistu. Tur viņš izveidoja un vadīja Fizikas katedras un pasniedza lekcijas.

Par minēto habilitācijas darbu PSRS Augstākās izglītības ministrijas Augstākā atestācijas komisija 1946. gadā L. Jansonam piešķīra fizikas un matemātikas zinātņu kandidāta grādu un apstiprināja docenta nosaukumu [1, 9. lp.]. LPSR Augstākā Padome viņu apbalvoja ar Goda rakstu, bet PSRS Augstākā Padome – ar medaļu „Za doblesnij trud...” (krieviski) par fizikas studiju un zinātniskā darba atjaunošanu Latvijā. Tās bija vienīgās padomju valdības atzinības. Komunistiem viņš skaitījās buržuāziskais nacionālists. Rektors J. Jurgens 1949. gada pavasarī sūtīja pieprasījumu Sīpeles pagasta partorgam, lai noskaidro, vai L. Jansona vecāki ir budži, un lai savāc citus „kompromatus” [1, 33., 35. lp.]. Bet viņa jau mirušie vecāki bija bijuši tikai kalpi, un dēls nedarbojās pretpadomju organizācijās.

Universitātes komunistiskā vadība tomēr gribēja no L. Jansona atbrīvoties. Tā kā viņš bija principiāls un pašaizliedzīgs darbinieks, bet pieklājīgi iecietīgs pret mazāk spējīgiem kolēģiem; slimoja ar diabētu, viņam krāva virsū arvien jaunus pienākumus un kritizēja, lai grautu veselību. Tā 1952./53. un 1953./54. mācību gadā viņu norīkoja arī par FMF dekāna v. i. Sievu 1955. gadā atbrīvoja no LVU, jo viņa strādājot katedrā vīra „pakļautībā”. Kārtējā konkursā uz katedras vadītāja vietu tika panākta L. Jansona izbalsošana [1, 67. lp.], kaut arī nebija cita kandidāta. Kadru daļas vadītājs G. Kruskops lika viņam izstāties no Universitātes [1, 61. lp.]. Pēc tam no ministrijas sekoja rīkojums uz gadu atstāt L. Jansonu par katedras vadītāja v. i. [1, 62. lp.]. Turpmāk tas atkartojās.

Eksperimentālās fizikas katedra darbu uzsāka 1944. gada decembrī. Jau janvārī darbojās Vispārīgais fizikas praktikums un Speciālais fizikas praktikums, Demonstrāciju kabinets un Mehāniskā darbnīca. Inventārā bija apm. 2000 vecu mācību līdzekļu par 87 500 rubļiem. Katedra darbu izvērša studentu un personāla apmācībā, zinātniskā pētniecībā un palīdzībā rūpnīcām. 1957. gadā jau darbojās Vispārīgais fizikas praktikums ar vairākām laboratorijām; Speciālais fizikas praktikums ar vairākām laboratorijām; Radiotehnikas praktikums ar vairākām laboratorijām; Spektroskopijas laboratorija; Fizikālās optikas laboratorija; Dielektriķu

fizikas laboratorija; Metālu fizikas laboratorija; Sagatavotava; Demonstrāciju kabinets; Fizikas metodikas kabinets; darbnīcas metāla, koka un stikla apstrādei. Inventārs dubultojies – 4000 vienības, bet vērtība 20 reizes lielāka – 1 700 000 rubļi. Tā kā F. Gulbja mācību grāmata „Eksperimentālā fizika” un daudzu ārzemju autoru grāmatas bija aizliegtas, tad tika tulkotas padomju autoru grāmatas un rakstītas jaunas. Jau 1947. gadā tika izdots L. Jansona „Fizikas praktikums” (papildinātu izdeva 1954. un 1961. gadā, un ar līdzautoriem – 1971. un 1979. gadā). Katedras darbinieki sadarbojās ar skolām: notika studentu pedagoģiskās prakses; skolēnu fizikas olimpiādes; Atvērto durvju dienas; skolotāju kvalifikācijas celšanas kursi; skolēnu konferences un lektorijs. Viņi uzstājās ar daudzām lekcijām skolās, rūpniecības uzņēmumos un kolhozos par zinātnes un tehnikas jaunumiem, kā arī rakstīja populārzinātniskas publikācijas periodikā un grāmatas [5]. Tas viss piesaistīja fizikas studijām daudzus skolu labākos absolventus.

Eksperimentālajā pētniecībā bija sevišķas grūtības, jo trūka kvalitatīva laboratoriju aprīkojuma un sadarbības ar teorētiķiem. Bet pirmkārt bija jā māca studenti visās eksakto zinātņu fakultātēs, jo visvairāk trūka speciālistu. Kurša darbiem un diplomdarbiem, kā arī pētniecībai tika izvēlētas tēmas, kuras varēja veikt ar veco vai pašu būvēto aparāturu: 1) sprieguma stabilizācija (L. Jansons), 2) mirdzelektrolīze (L. Jansons), 3) katoda izputināšana (I. Everss), 4) elektronu emisija (J. Čudars), 5) elektronu savstarpējās sadursmes (J. Čudars), 6) cietie kausējumi (E. Papēdis), 7) metālu mehāniskās īpašības (E. Papēdis). Bet 1949. gadā, analizējis zinātnes virzību un katedras iespējas, L. Jansons ar kolēģiem un Universitātes vadību vienojās, ka zinātniskās pētniecības pamatvirzieni turpmāk būs optika un cietvielu fizika, kurai par apakšnozari izvēlējās pusvadītāju fiziku – nākotnes elektronikas pamatus [5].

L. Jansons nekļūdījās – jau pēc 10 gadiem Rīgā uzcēla Pusvadītāju ierīču rūpnīcu, kas kļuva par vadošo PSRS, pateicoties sagatavotajiem fiziķiem. L. Jansona diplomandi I. Vītols (1931–2000) un O. Šmits (1930–1992), palīdzot doc. J. Eidusam (1916–2002), Maskavā izcīnīja atļauju un 1960. gadā dibināja Pusvadītāju fizikas problēmu laboratoriju – pirmo tīri zinātnisko struktūrvienību fizikā LVU, kurai bija savs valsts budžeta finansējums zinātnisko tēmu izpildei un iespēja strādāt arī līgumdarbus.

Katedras darbinieki 20. gs. 50. gados sadarbībā ar Ķīmijas fakultāti sāka pētīt keramisko vielu pjezoelektriskās un segnetoelektriskās īpašības [5]. Šo pētījumu rezultāti bija tik nozīmīgi, ka L. Jansona diplomands V. Fricbergs (1926–1982) 1968. gadā varēja nodibināt arī tīro Segnetoelektriķu un pjezoelektriķu fizikas problēmu laboratoriju. Vēlāk 1978. gadā uz šo divu problēmu laboratoriju pamata tika nodibināts LU Cietvielu fizikas institūts.

Optikas virziens nostiprinājās, kad katedras aspirante E. Krauliņa (1920–2002) Ļeņingradas Valsts universitātē 1954. gadā aizstāvēja zinātņu kandidāta disertāciju [6]. Arī teorētiķi pievērsās atomu spektru izpētei, un sākās sadarbība [5]. Doc. E. Krauliņa 1967. gadā nodibināja Spektroskopijas problēmu laboratoriju. Viņas skolnieks prof. M. Jansons 1994. gadā šo laboratoriju pārveidoja par LU Atomfizikas un spektroskopijas institūtu.

Jau 1954. gadā L. Jansons lūdza LVU vadību sadalīt katedru, jo tā kļuva par lielu. Viņš ieteica nodalīt Vispārīgās fizikas katedru, kas mācītu fizikas pamatus fakultātēm,

kurās tie ir obligāti, un Tehniskās fizikas katedru, kas sagatavotu inženierfizikus. Bet Eksperimentālās fizikas katedra turpinātu apmācīt speciālistus tikai noteiktajos virzienos, t. i., optikā un cietvielu fizikā. Taču universitātes komunistiskā vadība to nedarīja, jo viņus interesēja tikai karjera, bet ne zinātne. Tā gribēja pārveidot universitāti par „par komunisma cēlāju kalvi un flagmani” mūsu republikā. Eksaktās zinātnes to traucēja. Tāpēc viņi jau 1950. gadā atdalīja no LVU medicīnas fakultāti un gatavoja tehnisko fakultāšu atdalīšanu, lai atjaunotu Rīgas Politehnisko institūtu (RPI). 1957. gadā Eksperimentālās fizikas katedrā jau strādāja 4 docenti, 6 vec. pasniedzēji, 12 asistenti, kā arī 24 palīgdarbinieki [5].

Ķīmijas fakultātes dekāne E. Gudriniece 1958. gada 31. janvārī informēja L. Jansonu par RPI atjaunošanas gaitu. Bija paredzēts, ka Ķīmijas fakultāte iekļausies atjaunojamajā RPI un tajā būs Fizikas katedra. Tāpēc Eksperimentālās fizikas katedras darbinieki būs jāsadala starp universitāti un PRI, pie tam RPI ķīmiķi un fiziķi paliks vecajās telpās Kronvalda bulv. 4, bet universitātes fiziķi pāries uz Raiņa bulv. 19. L. Jansons atbildēja – ja būs konkurss uz RPI Fizikas katedras vadītāja vietu, tad viņš noteikti uz to kandidēs. To E. Gudriniece arī vēlējās un lūdza izstrādāt jaunās katedras projektu līdz 1. aprīlim.

Kāpēc L. Jansons pēc 24 gadu raženā darba universitātē gribēja to atstāt? Te jāmin vairāki varbūtējie iemesli.

- 1) Telpas Raiņa bulv. 19 bija galīgi nepiemērotas eksperimentālajai fizikai. Bija novecojušas pat telpas gadsimtu mijā speciāli celtajā Laboratoriju ēkā Kronvalda bulv. 4. Pirmajā republikas piecgažu plānā (1946–1950) bija paredzēta jaunas ēkas celtniecība Fizikas un matemātikas fakultātei, bet līdzekļi netika piešķirti. L. Jansons vismaz cerēja palikt vecajās telpās, kuras pēc kara postījumiem bija atjaunojis un kur bija iekārtojies Eksperimentālās fizikas katedru ar daudzām laboratorijām studiju un zinātnes vajadzībām.
- 2) Lēmums likvidēt Ķīmijas fakultāti universitātē bija klajā pretrunā ar pasaules universitāšu pieredzi. Fiziķi un ķīmiķi parasti veido kopēju fakultāti. Līdz RPI atjaunošanas laikam fiziķi un ķīmiķi vismaz strādāja zem viena jumta Laboratoriju ēkā Kronvalda bulv. 4.
- 3) Gaisotne universitātē kā Latvijā „galvenajā komunisma cēlāju kalvē” kļuva nepanesama. L. Jansonu atkārtoti neievēlēja katedras vadītāja amatā, un viņš palika par v. i., kaut gan nebija cita piemērotāka kandidāta. Viņš cerēja, ka atjaunojamajā RPI komunisma ideologiem nebūs noteicošā loma un vadība būs cilvēki ar eksakto domāšanu.
- 4) L. Jansons bija talantīgs eksperimentators ar plašām zināšanām fizikā un arī daudzās tehnisko zinātņu jomās. Viņš ļoti daudz palīdzēja ar padomiem un jauniem risinājumiem rūpniecībai [5], uzskatot, ka tas ir tikpat vērtīgi kā attīstīt fundamentālo zinātni. Bet LVU vadību interesēja tikai zinātņu kandidātu un doktoru skaits, lai būtu, ar ko lielīties, bet ne zinātnisko darbu saturs un praktiskā vērtība, nemaz nerunājot par materiālo atbalstu pētniecībai. Turpretī RPI tika atjaunots, lai tieši veicinātu republikas rūpniecības attīstību.

Doc. L. Jansons izstrādāja ļoti pārdomātu un sīku RPI Fizikas katedras projektu [7] un jau 11. martā to nodeva E. Gudriniecei. Viņš turpināja lielās Eksperimentālās

fizikas katedras vadību, pasniedza lekcijas, sagatavoja diplomandus, veica zinātnisko darbu jonu kristālu fizikā un radīja jaunu tehnoloģiju izstrādājumu žāvēšanai infrasarkanajos staros.

1958. gada 12. maijā universitātes Padomes sēdes laikā, kurā L. Jansons uzstājās, viņš no tās ātrāk izgāja, lai dotos uz savas katedras sēdi. Bet vestibilā viņam kļuva slikti ar veselību. Dežurants izsauca ātro palīdzību. Tā atbrauca bez ārsta, bija tikai feldšeris, kas aizveda viņu uz mājām, ļāva kāpt pa kāpnēm uz dzīvokli 4. stāvā un nest smago portfeli. Dzīvoklī L. Jansons atgūlās un lēni mira. Feldšerim nebija pat skābekļa balona. Ekspertīze konstatēja mazu infarktu, ar kādu normāla mediķa aprūpē neviens nenomirst. Pēc šī traģiskā negadījuma Veselības aizsardzības ministrija izdeva rīkojumu par obligātu ārsta klātbūtni ātro palīdzību brigādēs [8].

L. Jansonu izvadīja no Lielās aulas, klātesot daudziem studentiem, darba biedriem un draugiem. Viņu apbedīja I Meža kapos netālu no Baltiem krustiem blakus Aktieru kalniņam.

1981. gada 2. maijā atklāja doc. L. Jansona memoriālo auditoriju universitātes vecajā ēkā Raiņa bulvārī 19 [9]. Ar LZA Senāta 1998. gada 22. septembra lēmumu tika nodibināta Ludviga un Māra Jansonu balva jaunajiem zinātniekiem par labāko darbu fizikā.

L. Jansons, tāpat kā viņa skolotājs prof. F. Gulbis, atstājis samērā maz publicētu zinātniski pētniecisko darbu (sk. sarakstu). Viņš galvenokārt domāja un rūpējās par jauno fiziķu audzināšanu, tamdēļ 1947. gadā, kā jau minēts, uzrakstīja grāmatu „Fizikas praktikums” un papildināja to 1954. gadā. Šo grāmatu pēc viņa aiziešanas mūžībā autoru kolektīvs trīs reizes izdeva atkārtoti ar papildinājumiem, un to mācībām lieto vēl tagad. Lielāko daļu zinātniskā darba viņš veltīja studentu diplomdarbu un aspirantu vadīšanai. Viņš vadījis vairāk par piecdesmit diplomdarbu gan optikā, gan cietvielu fizikā u. c. fizikas novirzienos studentiem, kas bija universitātes sagatavotā otrā fiziķu paauzde. Fizikas studentu skaits salīdzinājumā ar pirmskara laiku desmitkārtšojās, jo tad nepietika ne skolotāju, ne tautsaimniecības speciālistu, ne pētnieku institūtos un laboratorijās. Doc. L. Jansona darbības laikā FMF beidza vairāk par 300 fiziķiem. Tās pārstāvji vēlāk kļuva par galvenajiem zinātniekiem institūtos un par akadēmiskajiem darbiniekiem Latvijas augstskolās.

Pirmos trīs L. Jansona publicētos zinātniskos darbus (sk. sarakstu) par He spektriem profesors J. Eiduss uzskatīja par zelta fondam vērtiem atomu spektroskopijas jomā. Pētījumi par sprieguma stabilizatoriem ar elektronu lampu diemžēl netika publicēti universitātes izdevniecības neizdarības dēļ, kaut gan bija jau pat iespiesta raksta korektūra. Pēc kara LZA Fizikas institūtā L. Jansons pētīja mirdzelektrolīzi – maz izzinātu parādību, elektriskajai strāvai plūstot caur gāzi un šķidrums, tiem robežojoties. Viņš konstatēja, ka mirdzelektrolīzei neder Faradeja elektrolīzes pamatlukumi, jo procesi ir daudz sarežģītāki. Vienkāršākajā gadījumā, ja gāze ir ūdens tvaiks, šķidrums – destilēts ūdens un gāzē elektrods ir alumīnijs (katods), bet ūdenī – tīrs varš (anods), tad ūdenī rodas nešķīstošs, ļoti tīrs vara hidroksīds kā nogulsņējumi. Izpētīta šīs parādības atkarība no gāzes spiediena, sprieguma un strāvas lieluma u. c. parametriem. Darba rezultāti tika apkopoti tikai pētījumu atskaitēs. Mirdzelektrolīzes pētījumu galamērķis bija pārbaudīt hipotēzi par iespēju rasties sarežģītiem organiskiem savienojumiem un pat dzīviem organismiem

jūras ūdenī zibens iespaidā. Tomēr šos pētījumus L. Jansons pārtrauca līdz ar aiziešanu no LZA Fizikas institūta.

Desmitais publicētais darbs bija viens no pirmajiem jonu kristālu fizikā Latvijā. Ja tas būtu publicēts kādā no pasaulē izplatītākajiem zinātniskajiem žurnāliem, tad vēlāk būtu plaši citēts, jo pauda jaunas parādības šajā jomā. Vēlāk L. Jansona vadītais aspirants O. Šmits par šo tēmu aizstāvēja fizikas un matemātikas zinātņu kandidāta disertāciju.

L. Jansons ļoti daudz palīdzēja arī karā sagrautajai tautsaimniecībai. Viņa atskaitē par katedras darbību līdz 1957. gadam [5] ir uzskaitīti apmēram piecdesmit pētījumi un izstrādes rūpniecībai un medicīnai. Lielāko daļu no šiem pētījumiem veica pats L. Jansons, vai tie notika viņa vadībā. Šāda piepūle, bez šaubām, nepalika bez sekām, kaut gan viņš centās atslābināties sporta nodarbībās un tajās iesaistīja arī citus fakultātes darbiniekus un studentus. FMF ne tikai sportā, bet arī mācībās, zinātnē un sabiedriskajā darbā kļuva par vadošo fakultāti universitātē. Tas bija viņa īsā mūža lielākais devums dzimtenei.

L. Jansona publicētie darbi

1. Der Zeemaneffekt der „erzwungenen” Linien im Heliumspektrum // *Acta Phys. Pol.* IV, 1935.
2. Sur leffet Zeeman de raies „interdites” du spectre de e⁻hiliium // *Acad. Pol. de Sciences et Lettres.* Nr. 2, 1936.
3. Der Zeemaneffekt der „erzwungenen” Linien im Heliumspektrum // *Bull. int. Acad. Pol.* Nr. 1/2, 1936.
4. Fuko eksperiments skolā. Līdzautore A. Jansone // *Padomju Latvijas skola.* Nr. 1, 1940.
5. Molekulu un atomu enerģija // *Padomju Latvijas skola.* Nr. 8, 1945.
6. *Fizikas tagadnes problēmas* : [pirmā zinātniskā sesija 1945. gadā no 15. līdz 20. jūlijam Rīgā Raiņa bulvārī 19]. Referātu saraksts 30.–31. lpp.
7. *Fizikas praktikums. LVA*, Rīga, 1947. 338 lpp.
8. *Fizikas praktikums. LVA*, Rīga, 1954. 368 lpp.
9. Установка для количественной характеристики термического раздражения. Līdzautors P. Ozoliņš // *АН ЛССР, Инст. эксп. мед., Труды инст.* XI, 1956, 253.–257. lpp.
10. Krāsu centru dichroisms sārmu metālu halogenīdu kristalos. Līdzautors O. Šmits // *LVU Zinātniskie raksti.* VIII sēj., 2. izlaid., 1956, 141.–146. lpp.
11. Дихроизм центров окраски в щелочно-галоидных кристаллах. Līdzautors O. Šmits // *ЛГУ, Ученые записки.* III, XX, 3, 1958.
12. Pastiļu un marmelādes izstrādājumu žāvēšana infrasarkanajos staros. Līdzautors N. B. Belosteckis // *Padomju Latvijas Tautas saimniecība.* Nr. 5, 1958.
13. Применение инфракрасного нагрева для сушки пастельно-мармеладных изделий. Līdzautors N. B. Belosteckis // *ГОСИНТИ.* Обработка пищевых продуктов излучением, 2, 1958.

14. Svina ietekme uz rentgenizēta kalija hlorida absorbcijas spektru // *LVU Zinātniskie raksti*. XX sēj., 3. izlaid., 1958, 249.–259. lpp.
15. *Pusvadītāji un to izmantošana*. Līdzautors A. Apinis. *LVA*. Rīga, 1958. 86 lpp.
16. *Fizikas praktikums*. *LVA*, Rīga, 1961. 470 lpp.
17. *Fizikas praktikums*. Līdzautori Zambrāns A., Badūns A., Ginters M., Jansone A. Rīga, Zvaigzne, 1971. 586 lpp.
18. *Fizikas praktikums*. Līdzautori Zambrāns A., Badūns A., Ginters M., Jansone A. Rīga, Zvaigzne, 1979. 504 lpp.

VĒRES

1. LVVA, 7427. f., 13. apr., 688. l., 206 lp.
2. Jansons L. *Hahn`a un Debye – Scherrer`a metodu salīdzinājums*. Kandidāta darbs. Rīga, 1933, 56 lp.; glabājas LU Fizikas vēstures krātuvē (turpmāk – FVK).
3. Jansons L. *Der Zeemaneffekt der „erzwungenen” Linien im Heliumspektrum* // *Acta Physica Polonica*. Warszawa, 1935, IV, 3, 281.–302. lpp.
4. Jansons L. *Pētījumi par sprieguma stabilizāciju ar elektronu lampas palīdzību*. Rīga, 1942, 86 lp.; glabājas LU FVK.
5. Jansons L. *Atskaite par Eksperimentālās fizikas katedras darbu 1947.–1957. g.* Uzmetums rokrakstā darba pierakstu burtnīcā; glabājas LU LFK.
6. Krauliņa E. K. *Otrā veida sadursmju loma Na un Hg tvaiku maisījuma fluorescencē*. Autoreferāts fiz. mat. zin. kandidāta disertācijai. Ļeņingradas Valsts universitāte, 1954, 7 lpp. (krieviski).
7. Jansons J. Docenta Ludviga Jansona Fizikas katedras izveidošanas projekts, 1958. gadā atjaunojamajam Rīgas Politehniskajam institūtam // *RTU Zinātniskie raksti*. 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture. Izdevniecība „RTU”, Rīga, 2002, 2. sēj., 73.–76. lpp.
8. LPSR Veselības aizsardzības ministrijas atbilde uz A. Jansones iesniegumu 26.05.1958.; glabājas LU LFK.
9. Zinātniekam un pedagogam // *Padomju Students*. 1981. g. 4. jūn., 1. lpp.

Summary

Ludvigs Jansons belongs to the first generation of graduates from the University of Latvia. He is a pupil of Professor Fricis Gulbis (1891 – 1956), the founder of Latvian Physics. After the historic changes of 1944, he successfully continued his teacher's twenty-five year productive work of establishing, developing and perfecting the science of physics in Latvia. Notwithstanding his early, unexpected death in 1958, he, alone or in teamwork, accomplished great projects and achieved noteworthy results.

1. *He organized the restoration and revival of the Faculty of Physics and Mathematics, LU, which was devastated during World War II. It later became one of the strongest departments of the University.*
2. *In his time the student contingent of the Faculty of Physics grew tenfold in comparison with the pre-war period.*

3. *The Chair of Experimental Physics at the University of Latvia and the Institute of Physics at the Academy of Sciences were founded and expanded, which formed the basis for the further development of all experimental and applied physics in Latvia.*
4. *He was the founder of the Chair of Physics at the Riga Teachers Institute and the Institute of Pedagogy which was later renamed the Riga Institute of Pedagogy.*
5. *He initiated and promoted annual school competitions in physics and organized the so-called open-door days and public lectures at the Faculty of Physics and Mathematics in order to attract the talented and capable school graduates and other young people of all over the republic to the studies of physics.*
6. *Wherever he was summoned to give a talk, especially at schools and teachers efficiency courses, he propagandized the latest developments in physics; he wrote a number of popular science publications.*
7. *In 1947 he wrote the textbook „Fizikas praktikums” (Practical Studies of Physics), the many revised and supplemented editions of which are still used in the studies of physics.*
8. *He initiated the specialization of studies and scientific work in solid state physics and optics; they evolved rapidly and became the key sectors of research work in LU, establishing the basis for the foundation of the Institute of Solid State Physics and the Institute of Nuclear Physics and Spectroscopy.*
9. *He assisted a number of enterprises in the introduction of new technology.*
10. *He went in for sports and sport games, involving in sports activities his fellow workers and students, awarding the best teams distinction cups for their sports achievements.*

Keywords: *University of Latvia, Faculty of Physics and Mathematics, Chair of Experimental Physics, solid-state physics, optics, spectroscopy.*

Anatoms, antropologs Nikolajs Cauna *The Anatomist and Anthropologist Nikolai Cauna*

Rita Grāvere

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs
Antonijas iela 1, Rīga, LV-1010
E-pasts: rita_gravere@inbox.lv

Raksts veltīts vienam no izcilākajiem latviešu anatomiem Nikolajam Caunam (Fuksam), kas mācījies LU Medicīnas fakultātē (1932–1942), bija Anatomijas institūta subasistents, asistents, 30.–40. gados piedalījās Latvijas iedzīvotāju antropoloģiskajos pētījumos. Ar viņa vārdu saistās pētījums par latgaliešu antropoloģiju (1935), Latvijas dažādu novadu jaunkareivju pētījumi (1939), latviešu asinsgrupu izplatība Latvijā (1943) un zobu un aukslēju pētījumi (nenobeigts). Pēc Otrā pasaules kara N. Cauna strādāja Vācijā, Anglijā un ASV. Izcilākais latviešu cilmes anatomis pasaulē.

Atslēgvārdi: Nikolajs Cauna un latviešu karavīru antropoloģiskie pētījumi 20. gs. 30. gados, asinsgrupu izplatība latviešiem.

Nikolajs Cauna (līdz uzvārda maiņai 1940. gadā – N. Fukss)¹ pēckara paaudzei ir mazāk pazīstams. Tomēr Latvijas medicīnas, anatomijas un antropoloģijas vēsturē Nikolajs Cauna ir viena no savdabīgākajām personībām. Turklāt viņš nenoliedzami ir viens no izcilākajiem 20. gs. otrās puses anatomiem pasaulē.

Nikolajs Cauna pieder tai Latvijas pirmās republikas zinātnieku, anatomu un antropologu paaudzei, kas izglītību ieguva Latvijas Universitātē un kuras profesionālo izaugsmi sekmēja tās izcilās personības, kas savukārt bija mācījušās gan Pēterburgā, gan Tērbatā, bet radošo pilnbriedu piedzīvoja neatkarīgajā Latvijā.

N. Cauna dzimis 1914. gada 4. aprīlī Rīgā. Tomēr Pirmais pasaules karš ievilkā savas korektīvas, tāpēc līdz 8 gadu vecumam N. Cauna dzīvoja Krievijā – Ribinskā un Veļikije Lukos. Pēc atgriešanās Latvijā viņš mācījās Rīgas 23. pamatskolā, tad Rīgas 2. ģimnāzijā, apgūstot grieķu un latīņu valodu. Ģimnāziju beidzot, N. Cauna saņēma atzinības balvu „par centību un labām sekmēm”. 1932. gadā viņš imatrikulējās Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātē un jau 1933. gadā tika ievēlēts par subasistentu LU Anatomijas katedrā.² Studijas viņš beidza 1942. gadā.

Kursa biedrs K. Arājs, raksturojot N. Caunu, visai precīzi ieskicēja ne tikai viņa savdabīgo vizuālo izskatu, bet arī rakstura iezīmes: „Fukss bija gara auguma, stalts un kustīgs, melniem viņņainiem matiem un lielām tumšām raga brillēm. Pēc dabas straujš un enerģisks, ar stipru gribasspēku un lielu caursišanas spēju, apdāvināts un centīgs.”³

Anatomijas profesors J. Prīmanis uzreiz ievēroja izcilo studentu, kam anatomija atšķirībā no vairuma studentu nesagādāja īpašas grūtības, tāpēc jau 1933. gadā piedāvāja viņam subasistenta vietu savā katedrā.⁴

N. Cauna labi zīmēja, kaligrāfiski rakstīja, tāpēc daudz tika nodarbināts Anatomijas muzeja darbā. J. Prīmaņa Anatomijas muzejā vēl tagad apskatāmi N. Caunas veidotie palielinātie ģipsī atlietie plaukstas un pēdas preparāti, kā arī mugurkaulāja skriemeļi.⁵ 1934. gadā J. Prīmanis ieteica jaunajam censonim pievērsties zinātniskam darbam un zinātniskās izpētes tēmu izvēlēties antropoloģijā. 30. gadi Latvijas antropoloģijas vēsturē bija īpaši straujas attīstības laiks. Šai nozarē pavērs visai plašs pētījumu spektrs, no pētījumiem etniskajā antropoloģijā līdz fiziskās attīstības visaktuālākajām problēmām. Tā kā Kurzemes, daļēji arī Vidzemes un Zemgales antropoloģijas problēmas vairāk vai mazāk lielos vilcienos jau bija apjaustas,⁶ tad N. Caunam piedāvātā izvēle krita uz tolaik vismazāk pētīto Latvijas reģionu – Latgali. Lai atvieglotu darbu, profesors J. Prīmanis ieteica vismaz sākotnēji šos pētījumus veikt Rīgā izvietotajās karavīru daļās, kur dienēja daudzi latgalieši,⁷ jo tas neprasīja papildu līdzekļus. Viņa kolēģis un draugs, tolaik arī Anatomijas institūta subasistents K. Arājs atcerējās, ka N. Cauna nesvārstīdamies piekrita un uzreiz veica priekšdarbus, sastādot un nodrukājot veidlapas. Tāpat viņš nopirka labu Ceisa firmas fotoaparātu un pēc 15. decembra plānoja uzsākt pētījumus. Līdz 1935. gada beigām viņš paveica milzu darbu. Pēc pilnas antropoloģiskās programmas (pazīmēm) N. Cauna izmērīja gandrīz 700 indivīdu vecumā no 22 līdz 25 gadiem no vairākiem Latgales apriņķiem – Jaunlatgales, Ludzas, Rēzeknes un Daugavpils. Savāktais materiāls tika apkopots 1936. gadā, un autors par savu darbu saņēma I. godalgu – zelta medaļu.⁸

Cik līdz tam bija zināms par Latgales pamatiedzīvotāju antropoloģiju? Visai maz. 1920.–1922. gadā vēl Anatomijas institūta pirmā vadītāja prof. G. Bakmaņa vadībā 13 kara ārsti izmērīja apmēram 11 000 kareivju no dažādiem Latvijas novadiem. Antropoloģiskās pētniecības programma toreiz bija visai neliela, tā ietvēra ķermeņa garuma rādītāju, matu un acu krāsu. Tomēr jau tad G. Bakmanis Latviju pēc iedzīvotāju ķermeņa garuma rādītāja sadalīja četrās joslās, kuru ģeogrāfiskais gradients virzījās no austrumiem (īsākie kareivji) uz rietumiem (garākie). Latgales iedzīvotājus atšķirībā no pārējo Latvijas novadu latviešiem raksturoja mazāks (īsāks) ķermeņa garums (vidēji 170,4 cm) pretstatā, piemēram, Ziemeļlatvijas latviešiem (171,5 cm) vai dienvidrietumlatviešiem, kas izcēlās ar garāko stāvu Latvijā (174,7 cm). Turklāt, kā tapa skaidrs pēc šiem pirmajiem pētījumiem, latgalieši atšķīrās no pārējās Latvijas iedzīvotājiem ne tikai ar īsāko augumu, bet arī ar gaišākas nokrāsas matiem un acīm.⁹

Šo visai nepilnīgo antropoloģisko datu gaismā prof. J. Prīmaņa ieteikums jaunajam anatomam 1934. gadā pievērsties latgaliešu izpētei bija visai aktuāls. Tas faktiski bija pirmais reģionālas nozīmes pētījums Latvijā, jo atšķirībā no agrāk veiktajiem līdzīga tipa pētījumiem Kurzemē un Vidzemē, kur parasti pētnieki aprobežojās ar vienu vai divām izlasēm, N. Cauna savā antropoloģiskās izpētes programmā iekļāva četru Latgales apriņķu iedzīvotāju antropometriskos mērījumus un arī asinsgrupu izmeklējumus. Svarīgi bija ne tikai apzināt Latgales iedzīvotāju morfoloģiskās atšķirības no pārējo novadu latviešiem, bet arī noskaidrot to iespējamus cēloņus. Pats J. Prīmanis savās publikācijās par latviešu antropoloģiju sliecās

Latgales iedzīvotāju morfoloģiskās īpatnības, galvenokārt jau īsāko ķermeņa garumu Latvijā, arī fiziski vāji attīstītu un slimu rekrūšu palielinātu skaitu, tiesa gan, bez pierādījumiem, skaidrot ar citu etnosu iedzīvotāju klātbūtni (integrāciju) latgaliešiem raksturīgajā antropoloģiskajā tipā, pieļaujot arī nelabvēlīgu sociālekonomisko apstākļu iespaidu.¹⁰

N. Cauna līdz 1935. gada 15. decembrim, kā vēsta K. Arāja atmiņas, izmērīja gandrīz 700 indivīdu vecumā no 22 līdz 25 gadiem. Tomēr grupas kodolu veidoja 22–23 gadus veci jaunkareivji no vairākiem Latgales apriņķiem – Jaunlatgales, Ludzas, Rēzeknes un Daugavpils. Pirmo reizi pētījumā tika iekļauti ne tikai vietējie latvieši, bet arī šeit dzimušie krievu tautības jaunkareivji.¹¹ Vēlreiz akcentēsim arī to, ka šī pētījuma tapšanas laikā N. Cauna papildināja savu antropoloģisko programmu ar asinsgrupu pētījumu. Te gan jāatzīmē, ka ABO sistēmas seroloģiskās pazīmes jau no 1935. gada bija iekļautas Anatomijas institūta antropoloģiskajā programmā, tomēr tās vai nu vispār netika fiksētas, vai arī to izpētes rezultāti tā arī palika neapkopoti.

1935. un 1936. gadā bez savāktā antropoloģiskā materiāla matemātiskās apstrādes N. Cauna darīja daudzus citus darbus: Anatomijas muzejā sistematizēja kranioloģisko materiālu, pārakstīja ar rakstāmmašīnu dažādus administratīvos katedras dokumentus, gāja uz iestādēm, kārtojot katedras darbu. Ar laiku viņš kļuva profesoram J. Prīmanim par neaizstājamu palīgu un sekretāru. Lai arī 1936. gadā N. Cauna uzsāka sava lielā latgaliešu antropoloģiskā materiāla sīkāku apstrādi, šai gadā viņš tika iekļauts topošās Vecpiebalgas antropoloģiskās ekspedīcijas sagatavošanā, kurā viņam bija atvēlēta atsevišķas vienības vadība. Turklāt N. Cauna sagādāja ekspedīcijai nepieciešamo inventāru. 1937. gadā bija paredzēta līdzīga ekspedīcija uz Jaunpiebalgu.

Tomēr N. Cauna starpbrīžos starp daudzajiem pienākumiem paguva izstrādāt arī savu pirmo zinātnisko darbu, kuru 1937. gada septembrī bija paredzēts iesniegt LU studentu godalgojamo darbu komisijai. Profesors Prīmanis palīdzēja, par Ls 60 mēnesī no Kultūras fonda piešķirtajiem līdzekļiem algojot zobārstniecības nodaļas 2. kursa studenti Tamāru Akimovu. Viņa palīdzēja N. Caunam (Fuksam) izdarīt bezgala daudzus aprēķinus un pēc viņa norādījumiem sastādīt pārskata tabulas. Pats N. Cauna, kā liecina K. Arājs, nodarbojās galvenokārt ar dažādu aprēķinu izvērtēšanu un fotomateriālu kārtošānu.¹²

Darbs tika nodrukāts trijos eksemplāros, taču kara gados vai pirmajā pēckara laikā manuskripts gājis zudumā. Kādā vēstulē 1989. gada Anatomijas muzeja vadītājam R. Lindbergam viņš atzina, ka vienīgo manuskripta eksemplāru atstājis Anatomikumā. Diemžēl darbs netika publicēts. Tāpēc neliels ieskats šai darbā sniegts pēc saglabāto veidlapu datiem, kuri apkopoti un zinātniski izvērtēti mūsdienu antropoloģisko pētījumu gaismā.¹³

N. Caunas pētījums par latgaliešu antropoloģiskajām īpašībām citu līdzīgu darbu vidū pozitīvi atšķīrās ne tikai ar kontingenta pamatatlasi, to izcēla arī skaidri pamatoti metodiskie principi, jo pirmo reizi pētījums ietvēra noteikta apdzīvotā reģiona (šai gadījumā – Latgales) iedzīvotāju dažādu morfoloģisko pazīmju ģeogrāfisko izkliedi, tās virzības skaidrojumu. Kopumā N. Caunas secinājumi apstiprināja vēl G. Bakmaņa izteikto secinājumu pareizību, ka latgaliešiem tiešām raksturīgs zemākais stāvs Latvijā (vidējais ķermeņa garums Latgalē bija 168,9 cm, reģionālā variācija arī bija

neliela – 168–169,9 cm). Latgaliešiem tipisko fizisko pazīmju kompleksu papildināja arī citas pazīmes: apaļāka galva nekā latviešiem citos rajonos (galvas indekss – 82,4), īsāka un platāka seja, strupāks deguns. Arī šīs atšķirības, tieši tāpat kā auguma garumu, toreiz skaidroja ar kaimiņu baltkrievu un poļu ietekmi, jo tiem, kā rādīja šo tautu publicētie dati, bija apaļāka seja un mīkstāki sejas panti. Tāpat tumšo matu krāsu, kas arī vietām bija vērojama Latgalē, pēc N. Caunas domām, ietekmēja poļu un krievu kaimiņi.¹⁴ Tādējādi, pārļūkojot N. Caunas pētījumu rezultātus, redzam, ka viņa secinājumi bija diezgan krasā pretrunā G. Bakmaņa 20. gados izteiktajam viedoklim, ka atšķirību pamatā ir nacionāli vēsturiski cēloņi.

Tomēr lielākā N. Caunas pētījuma nozīme ir viņa sniegto morfoloģisko pazīmju un to kompleksu ģeogrāfiskai variācijai un lokalizācijai Latgales reģionā. Turklāt līdz šai dienai N. Caunas aprakstītā populācija no Jaunlatgales (Abrenes) ir praktiski vienīgais šī Ziemeļlatgales nostūra publicējums, turklāt tāds, kas visai jūkami pēc morfoloģiskajiem kritērijiem atšķīrās no pārējās Latgales. Atšķirību pamatā bija mazāks galvas garums, lielāks platums, apaļāks galvas apveids, nedaudz platāka un vājāk profilēta seja. Pēc šiem rādītājiem šī Ziemeļlatgales grupa uzrāda vislielāko līdzību ar dienvidaustrumigaunjiem. Tāpēc tur veidojās vienots morfoloģisko pazīmju reģions ar Austrumbaltijas antropoloģiskā tipa dominanti. N. Caunas secinājumi pilnībā sakrita ar pētījumiem, kas veikti jau pēc Otrā pasaules kara, un tie apliecināja, ka Latgales iedzīvotāji var tikt diferencēti divās daļās – ziemeļu un dienvidu populācijās, no kurām katrai ir savs morfoloģisko pazīmju komplekss un vēsturiskās īpatnības to tapšanā.¹⁵

30. gadu vidus Anatomijas institūta asistentiem, tostarp arī N. Caunam, bija īpašas rosības gadi, jo institūts sadarībā ar Latvijas Kultūras fondu iesāka pirmos plašos reģionālos pētījumus Piebalgā. Bez tam viņš piedalījās ne tikai šo materiālu kārtošanā, Anatomijas muzeja darbā, bet arī palīdzēja profesoram noformēt viņa darbus „Ievads antropoloģijas metodikā” un „Antropoloģiskais darbs Latvijā un latviešu antropoloģiskais raksturojums”, kuru korektūru lasīšana, kā liecina K. Arājs, arī gūlās uz viņa pleciem.

Kā izrādās, pēc N. Caunas iniciatīvas šajā laikā tika uzsākti būvdarbi muzejā, lai izveidotu atsevišķu istabiņu asistentiem, antropoloģijas kabinetu.

1938. gada 16. februārī N. Cauna tika iesaukts obligātajā karadienestā un norīkots Cēsu kājnieku pulkā, kur beidza instruktoru rotas kursus un kļuva par kaprāli. Viņa izdienas laiks bija no 1938. gada 15. maija līdz 1939. gada 15. augustam. Atvaļinājies no karadienesta 1939. gada 12. augustā. No 1943. gada 1. janvāra līdz 1955. gada 1. janvārim tika ieskaitīts rezervē, un pēc 1955. gada 1. janvāra viņam vajadzēja piebiedroties zemessargiem.¹⁶

Taču, arī iesaukts karadienestā, N. Cauna nolēma šo laiku izmantot lietderīgi un papildināt Latvijas armijas latgaliešu pētījumu ar karavīru datiem arī no citiem Latvijas novadiem. Tā uzkrājās visu novadu latviešu karavīru antropoloģiskais materiāls, izmērīto 3189 jaunkareivju veidlapas joprojām glabājas J. Prīmaņa Anatomijas muzejā.

Mainoties varām Latvijā, 1941. gada 20. martā N. Cauna kļuva par laborantu Medicīnas fakultātē ar 400 rbļ. lielu algu. Tikdams galā ar milzīgo mācību slodzi, N. Cauna atrada vienu otru vaļīgāku brīdi, lai apstrādātu 1939. gadā savākto

antropoloģisko materiālu. Tas gan savu publicējumu sagaidīja stipri vēlāk, jau pēc Otrā pasaules kara atjaunotās Latvijas Republikas laikā, kad 1939. gada kareivju antropoloģiskos datus papildināja līdzīgs 90. gadu Latvijas armijas karavīru morfoloģiskā statusa izvērtējums.¹⁷ Būdam ASV, N. Cauna ar padomu daudz palīdzēja šīs publikācijas tapšanā. Taču 30. gadu nogalē viņš vēlējās apstrādāt arī savāktos datus par asinsgrupām.

N. Caunas daudzpusību un interešu plašumu raksturo tas, ka no 1941. gada 15. aprīļa līdz decembrim N. Cauna ar pārtraukumu (no 1. jūlija līdz 28. septembrim) strādāja Republikāniskajā asins pārliešanas stacijas seroloģiskajā nodaļā, tuvāk iepazīstoties ar šo medicīnas daļu. Tāpēc atsevišķi skatāms un vērtējams N. Caunas seroloģiskais pētījums par latviešu asinsgrupām, viņa pirmā publikācija, kas iznāca 1943. gadā.¹⁸ Var droši teikt, ka viņš bija šīs antropoloģijas nozares aizsācējs Latvijā. Lai gan Latvijas mediķi arī līdz tam bija pieskārušies dažiem asinsgrupu vērtējumu aspektiem, tomēr viņu publicētie seroloģiskie materiāli bija visai nepilnīgi un galvenokārt bija iegūti slimnīcās,¹⁹ kamēr N. Caunas pētījums šai jomā izdevīgi atšķīrās tieši ar antropoloģisko skatījumu un vērienu. To atzina gan K. Dolietis vēl 1934. gadā, gan A. Spilners, kas, publicējot savu seroloģisko pētījumu rezultātus, atklāti rakstīja, ka šis darbs jāturpina un jāveic uz vietas pa novadiem, tāpat kā veic antropoloģiskos pētījumus.²⁰

N. Cauna apkopoja datus par 3251 indivīda asinsgrupām. Rezultāti atbilstoši reģionālajam aspektam tika grupēti pa novadiem. Vidzemē bija izpētīti 1238 indivīdi, Kurzemē – 499, Zemgalē – 609, bet Latgalē – 905.

Interesanti atzīmēt, ka darba gaitā autors fīri metodiski konstatēja, ka viņa savāktajā materiālā vismazāk variē I jeb (0) asinsgrupa un IV (AB) asinsgrupa, bet pretstatā tam izteiktu ģeogrāfisko gradientu uzrāda II (A) un III (B) asinsgrupa. Te gan jāatceras kāda visai svarīga vēl K. Dolieša atrastā likumsakarība, kurš, aprakstot L. Ū. chirurgiskā propaedeutiskā klīnikā savāktos materiālus, konstatēja tādu visai ievērības cienīgu faktu, ka B grupas, tostarp arī AB grupas asinis, latviešiem ir sastopamas biežāk nekā vakareirobiešiem un ir ļoti tuvas krievu indeksam. N. Caunas pētījumā A un B asinsgrupu izkļiede raksturota pēc t. s. „bioķīmiskā rases indeksa”. N. Cauna pirmais Latvijas seroloģiskajā materiālā pamanīja, ka arī šai sistēmā atainojas latviešu antropoloģijā pazīstamā diference, kura vispirms asinsgrupu sastāvā bija vērojama starp Latvijas rietumiem un austrumiem. Bioķīmiskais rases indekss Latvijas rietumu grupās (1,27–1,74), pēc N. Caunas aprēķiniem, bija apmēram par 0,5 lielāks nekā austrumu izlasēs (1,08–1,31). Šo starpību pētnieks mēģināja skaidrot ar kaimiņtautu ietekmi: rietumu apgabalos ar zviedru un vācu, austrumos – ar krievu.

Taču autors nespēja rast skaidrojumu kādam paša novērojumam – seroloģiskajai diferencei starp Kurzemi un Vidzemi, jo, pēc autora viedokļa, lai rastos tāda starpība, vajadzīgs ilgstošs fizisks iespaids, bet nav pierādījumu, ka tāds varētu būt bijis. Turklāt to neapstiprināja arī citu tautu ietekmes meklējumi, jo, skaidrojot Kurzemes latviešiem sastopamo bioķīmisko indeksu (1,6–1,7), tas, attālinoties no jūras, nesamazinājās, un bez tam zviedriem šis indekss bija vēl lielāks. Tāpēc autors nonāca pie slēdziena, ka atrisinājums jāmeklē paša tautā.

Daļa viņa secinājumu apstiprinājās jau pēc Otrā pasaules kara, kad prof. R. Denisova, veicot līdzīgu pētījumu, arī konstatēja A gēna pakāpenisku skaita samazinājumu virzienā no rietumiem uz austrumiem. Kurzemes latviešiem šis gēns sastopams 29,3% kopā ar mērenu B gēna (16,3%) koncentrāciju, Vidzemē tā skaitliskā sastopamība ir nedaudz zemāka (27%), kamēr Latgalē nepārsniedz 24%. Tomēr R. Denisova atšķirībā no N. Caunas šādu A gēna ģeogrāfisko izkliedi un zemāko B gēna koncentrāciju Kurzemē lielā mērā skaidroja ar senatnē notikušo gēnu plūsmu no Skandināvijas, kur ir viens no augstākajiem šī gēna sastopamības centriem, kas arī iespaidoja augstu tā koncentrāciju Kurzemes lībiešiem.²¹

N. Caunas zinātniskās intereses antropoloģijā neaprobežojās ar stomatoloģiju un seroloģiju, viņa zinātniskajā redzeslokā bija visai plašs antropoloģisko problēmu loks, kas savu izpausmi guva arī uzsāktajā pētījumā par zobu sistēmu. Bez tam N. Caunas enerģija un darba spējas bija tik lielas, ka, turpinot akadēmisko karjeru kā asistents pie profesora J. Prīmaņa, tai pašā laikā viņš darbojās kā skolas ārsts savā bijušajā ģimnāzijā. Turklāt viņš ieinteresējās par ķirurģiju, tāpēc 1941.–1944. gadā N. Cauna bija atrodams arī LU trešajā ķirurģiskajā klīnikā pie doc. A. Alkšņa. Pateicoties prof. J. Prīmanim, N. Cauna kara laikā kā vienīgais Anatomijas katedrā saņēma t. s. „bruņu” pagaidu iespēju būt nepaņemtam vācu armijā.

Medicīnas fakultāti ar atzīmi „ļoti sekmīgi” N. Cauna beidza jau vācu laikā – 1942. gada 19. jūnijā – un uzreiz tika ievēlēts par asistentu Anatomijas katedrā. 1942. gada 23. jūnijā N. Cauna salaulājās ar medicīnas studentu Dzidru Priedi.²² 1944. gadā līdz emigrēšanai uz Vāciju N. Cauna bija arī Latvijas Ārstu kameras vadītājs.

Raksturojot N. Caunas pievēršanos zobu aukslēju pētījumiem dažādos laika posmos, ko N. Cauna kā zinātnisko darbu uzsāka vēl pirmajā padomju varas gadā, lielā mērā viņu var uzskatīt par zinātniskās odontoloģijas (zobu pētniecības) aizsācēju Latvijā. Lai gan pētījums palika nenobeigts, tomēr daži secinājumi N. Caunam radās, un viens no tiem bija, ka senāko gadu simteņu galvaskausiem zobi bija spēcīgāki. Radās arī citi secinājumi, taču karš un citi notikumi šim darbam pārvilka svītru. Vēl tagad J. Prīmaņa Anatomijas muzejā var apskatīt N. Caunas zinātnisko mantojumu odontoloģijā. Šī antropoloģijas nozare savu uzplaukumu Latvijā piedzīvoja 70.–80. gados, kad no jauna atsākās odontoloģiskie pētījumi, aptverot ne tikai latviešus vien, bet arī citus Eiropas iedzīvotājus senākās vēstures kontekstā.²³

Otrais pasaules karš Latvijā beidzās ar lielas daļas mediķu došanos trimdā. Starp tiem bija arī N. Cauna, kas 1944. gada rudenī devās uz Vāciju. Viņam laimējās, jo sākumā viņš praktizēja Hanoveras tuvumā Sārsetā, pēc tam Ešershausenā Holcmindes apr. Nodibinoties Baltijas Universitātei, N. Cauna no 1946. līdz 1948. gadam akadēmisko darbu turpināja šajā universitātē Hamburgā (vēlāk Pinebergā). Tur viņš ne tikai lasīja lekcijas un vadīja praktiskos darbus anatomijā, bet izveidoja un vadīja anatomijas institūtu.²⁴ Kā atcerējās tā laika zobārstniecības nodaļas lektore Māra Zalcmane-Treija, „bija paredzēts, ka anatomijas lekcijas lasīs prof. J. Prīmanis, taču studentiem neizdevās viņu bieži satikt. Lektors N. Cauna bija tas, kas ar savām zināšanām, enerģiju un lielo mieru un laipnību bija anatomijas tēvs zobārstiem. Šai laikā viņš izveidoja arī anatomijas apmācības muzeju ar vairāk kā 100 preparātiem, modeļiem, nolējumiem un tabulām.

Viņa sagādātais un iekārtotais anatomijas muzejs bija īpašas uzslavas vērts. Tajā pietiekamā daudzumā atradās studentu apmācībai nepieciešamie kauli un līķi. Lektors N. Cauna un daži medicīnas studenti viņa uzraudzībā izgatavoja ģipša modeļus un zīmējumus”.²⁵

1948. gadā pēc Anglijas universitātes pārstāvju apciemojuma Pinebergā N. Cauna tika uzaicināts par lektoru Anglijā. Nākamos 13 gadus N. Cauna pavadīja Ziemeļanglijā, kur vienā no vecākām universitātēm no 1948. līdz 1961. gadam docēja Darhamas Universitātes Medicīnas fakultātes Anatomijas institūtā. Viņa dzīvesbiedre tur strādāja patoloģijas nozarē.

Pēc Otrā pasaules kara viņa zinātnisko interešu lokā bija galvenokārt anatomija. Sākotnēji pētījumi vēl balstījās klasiskajā anatomijā, un N. Cauna strādāja plaukstu anatomiskajā izpētē. Taču jau drīz viņš aizsāka pētījumus perifērisko, jušanas un autohtono orgānu ultrastruktūras pētniecībā, pētot šo orgānu histoķīmisko raksturojumu.²⁶ Vēlāk viņš pievērsās nervu galotņu pētniecībai, iedziļinoties neirobioloģijas problēmās.

Priekšstatu par to, kā mainījās anatomiskā pētniecība un tās pasniegšana pasaulē pēc Otrā pasaules kara, varam gūt arī pēc dažām prof. J. Prīmaņa vēstulēm no ASV uz Rīgu Paulam Stradiņam. Vēstulē Paulam Stradiņam 1958. gada 25. janvārī J. Prīmanis rakstīja: „Visumā anatomijas pasniegšanas stundu skaits tiek samazināts un bioķīmijas rēķina. Ja tās tas ies uz priekšu, tad anatomikumi pārvērtīsies par ķīmijas laboratorijām.

Tagad pastāstīšu par apmācību anatomijā šeit. Lekcijas anatomijā pa lielākai daļai ir atmestas, kā novecojis paņēmiens jo visiem studentiem ir labas grāmatas. Tiek lasītas tikai dažas lekcijas par komplikētākiem jautājumiem. Lekciju vietā ir diskusijas ar studentiem par iepriekšējā dienā padarīto darbu. Preparēšanā tiek pielietota topogrāfiskā metode.”

Anglijā 1954. gadā N. Cauna aizstāvēja M. Sc., bet 1961. gadā D. sc. grādu.²⁷

Emigrācijā nepārtrūka N. Caunas saites arī ar profesoru J. Prīmani, kas strādāja ASV Pitsburgas Universitātē. J. Prīmanis vēstulēs vispirms Paulam Stradiņam, bet pēc viņa nāves dēlam Jānim Stradiņam samērā bieži pieminēja N. Caunu kā savu iespējamo vietnieku un aizvietotāju Pitsburgā anatomijas laukā, jo „šeit Amerikā ir plašākas iespējas visos pētniecības novirzienos. It sevišķi mēs esam rosīgi histoķīmijā un elektromikroskopijā. Šīm nozarēm tad arī vēlas piegriezties Dr. Cauna” (no vēstules Jānim Stradiņam 1957. gada 22. septembrī).

Vēlāk gan, kā rakstīja profesors 1958. gada 25. janvāra vēstulē Paulam Stradiņam: „mans bijušais asistents N. Cauna, kuru gribēju dabūt uz Pitsburgu, tagad galīgi nolēmis palikt Anglijā, jo dabūjis paaugstinājumu.” Līdzīga doma izteikta arī 1958. gada 24. jūlijā vēstulē draugam, ka Dr. Cauna šogad brauks uz Rokfellerā institūtu studēt elektromikroskopiju. Viņš palika Anglijā.

Taču jau 1961. gadā situācija mainījās. 19. maija vēstulē Jānim Stradiņam profesors J. Prīmanis atzina, ka „šoruden no Anglijas pie mums pārceļas prof. Dr. N. Cauna (mans bijušais asistents), kas ar laiku būs mans vietnieks”. Līdzīga doma skan arī 1961. gada 28. septembra vēstulē: „... tā kā nākamajā gadā man paliek 70 gadi, decembrī uz šejieni brauks N. Cauna, kas ir pilns profesors.” J. Prīmanis ar

lepnumu atzina, ka „N. Cauna 14 gadus nostrādājis Anglijā un ir izcils zinātnieks un pedagogs. N. Cauna ir izveidojis par ļoti nopietnu zinātnieku, jau tagad publicējis kādus 40 darbus, galvenā kārtā par nervu galotnēm perifērijā”.²⁸

1961. gadā jau pēc prof. J. Prīmaņa uzaicinājuma N. Cauna pārcēlās uz Ameriku, Pisburgas Universitāti, kur no 1961. līdz 1975. gadam bija anatomijas profesors, vēlāk līdz 1983. gadam Anatomijas institūta vadītājs un kopš 1984. gada emeritētais profesors.

Pistburgas Universitātē N. Cauna divas reizes saņēma *Golden Apple award* par izcilu pedagoģisko darbību.²⁹

Amerikā N. Cauna arvien vairāk iesaistījās arī klīniskās problēmās, sadarbojoties ar klīnicistiem. N. Caunas zinātniskais mantojums ietver gandrīz 100 zinātniskus rakstus un citas publikācijas. Nenoliedzami, viņš ir izcilākais latviešu anatoms pēc Otrā pasaules kara.

N. Caunas profesionālo karjeru raksturo arī viņa piedalīšanās pasaules nozīmīgās sabiedriskās organizācijās. No 1969. gada viņš bija redkolēģijas loceklis Amerikas anatomu oficiālajam žurnālam „*The American Record*”, darbojies daudzās profesionālās organizācijās: „*Anatomical Society of Great Britain and Ireland*” (kopš 1949. gada), „*American Association of Anatomists*” (1959), „*Royal Microscopical Society*” (1960), „*Anatomische Gesellschaft*” (1961), „*Histohemical Society*” (1964), „*Royal Society of Medicine*” (1965), „*American Association for Advancement of Science*” (1965), „*American Society for Cell Biology*” (1970), „*International Association for Study of Pain*” (1974), „*Pittsburgh Neuroscienc Society*” (1976). Tāpat viņš bija vairāku citu neakadēmisku biedrību loceklis: „*Appraisal Panel of AAMC AVLINE*” (1976–1982), „*The Medical Advisory Board on Education Folms*” (1977–1982).³⁰

Atšķirībā no daudziem citiem emigrācijas mediķiem, kas labprāt pievērsās arī medicīnas vēstures jautājumiem un atmiņu publicējumiem, N. Cauna laikam bija vienīgais, kas nerakstīja nedz atmiņas, nedz apceri par kādām noteiktām medicīnas vēstures tēmām. Viņam arī gandrīz kā vienīgajam latviešu izcelsmes zinātniekam nav publikāciju LĀZAS apkārtrakstā.

Tomēr bija viens izņēmums, kas rāda profesora attieksmi pret dzimteni un medicīnas studijām. Sagaidot savu 85 gadu jubileju, N. Cauna, cerot, ka dzimtenē varētu būt vērtīgs viņa padoms un pieredze, atsūtīja žurnālam „*Latvijas Ārsts*” savu redzējumu par medicīnas skolām pārejas laikmetā.³¹ Autors izteica viedokli par medicīnas studentu apmācību, kas kardinālā veidā mainījusies pēc Otrā pasaules kara.

„Akadēmisko zinātņu mācībspēki,” rakstīja N. Cauna, „vairs negrupējas tradicionālās katedrās atkarībā no tā, kādu priekšmetu viņi māca studentiem. Viņi apvienojas profesionālās pētniecības grupās un veido institūtus jeb departamentus, kas atbilst viņu pētniecības programmām. Arī studentiem apmācība pirmajos divos medicīnas studiju gados tagad radikāli atšķiras no tradicionālā apmācības veida, jo neeksistē vairs atsevišķi anatomijas, fizioloģijas un citi kursi. Šie kursi tagad sašķelti un integrēti orgānu sistēmuursos. Turklāt tie ir klīniski orientēti.

Vai Latvijai vajadzētu sekot Rietumu idejām un cik tālu, tas ir apsverams jautājums. Medicīnas skolas pārorganizēšana uz pētniecības pamata Latvijā saistītos

ar ievērojamiem izdevumiem laboratoriju attīstībā un uzturēšanā. To tomēr varētu atļauties, ja Medicīnas Akadēmija un LU medicīnas fakultāte apvienotos, radot vienu spēcīgu LU Medicīnas Akadēmiju. Turklāt pašreizējais Anatomijas un antropoloģijas institūts varētu palikt nemainīts un institūta zinātnieki pēc tradīcijas varētu joprojām nodoties antropoloģiskām studijām un Latvijas tautas dzīvā spēka pētīšanai.

Savukārt medicīnas apmācību varētu pārorganizēt un vadīt atsevišķa Medicīnas Izglītības komiteja, kuras pārziņā būtu arī doktorantūras programmas medicīnas un zobārstniecības specialitātēs.” Tāds bija ilggadējā medicīnas pedagoga un zinātnieka skatījums uz medicīnas studijām arī Latvijā.

N. Cauna pieder tai Latvijas mediķu un zinātnieku paaudzei, kas savu radošo potenciālu tikai daļēji paspēja realizēt brīvās Latvijas laikā, lielākā daļa viņa dzīves pagāja svešumā Anglijā un ASV, taču iegūtā perfektā profesionālā izglītība, kādu 30. gados spēja nodrošināt Latvijas augstskola, ļāva viņam pēc kara arī brīvajā pasaulē kļūt par ievērojamāko latviešu cilmes anatomu.

VĒRES

1. LVVA, 7427. f., 13. apr., 297. l., 6. lpp.
2. Turpat, 3.–4. lpp.; Cauna N. *Curriculum Vitae un zinātnisko darbu saraksts*. Rakstīts apmēram 1982. gadā. [Glabājas Jēkaba Prīmaņa Anatomijas muzejā]; Lindberga R. *Egregius antropologus et anatomicus Latviensis // Latvijas Ārsts*. 1994, Nr. 2, 188. lpp.
3. Arājs K. Profesora Nikolaja Caunas un manas kopīgās darba gaitas anatomikumā // *Latviešu kauli... Atmiņas par anatomikumu un antropoloģijas ziedu laikiem Latvijā*. Rīga, RSU, 2005, 201.–235. lpp.
4. Turpat.
5. Turpat.
6. Vilde J. Materiāli par lībiešu antropoloģiju // *LU Raksti*. Rīga, 1924, 11. sēj., 93.–181. lpp.; Jērums N., Vītols T. *Beitrage zur Anthropologie der Letten // LU Raksti*. 1928, 18. sēj., 279.–386. lpp.; Lapsa P. *Antropoloģiski dati par Bauskas apkārtnes latviešiem*. Rīga, 1931 (manuskripts); Miltiņš A. *Antropoloģiskie dati par Vidzemes piekrastes iedzīvotājiem*. Rīga, 1934 (manuskripts).
7. Arājs K. Profesora Nikolaja Caunas un manas kopīgās darba gaitas anatomikumā // *Latviešu kauli... Atmiņas par anatomikumu un antropoloģijas ziedu laikiem Latvijā*. Rīga, RSU, 2005, 225.–226. lpp.
8. Arājs K., Lindberga R. Nikolajam Caunam – 75 // *Veselība*. 1989, Nr. 6, 15. lpp.; LVVA, 7427. f., 13. apr., 297. l., 8.–16. lpp. (karaklausības apliecība).
9. Backman G. Die Koperlange der letten // *Upsala Lakareforenings forhandlingar*. 1924; Alksnis J. Recenzija: Haarfarbe un Haarform der letten. Prof. G. Backman // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, 6./7. burtn., 166.–167. lpp.; Alksnis J. Recenzija: Die Koperlange der Letten. Prof. Dr. med. Gaston Backmann // *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1924, 4./5. burtn., 131.–132. lpp.; Backman G. *Anthropologische Beitrage zur Kenntnis der Bevolkerung Lettlands // LU Raksti*. 1925, 12. sēj., 367.–379. lpp.
10. Prīmanis J. Latviešu antropoloģiskās īpašības // *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Rīga, 1934, 1.–11. lpp.
11. J. Prīmaņa Anatomijas muzejs. Antropoloģiskais fonds.

12. Arājs K. *Profesora Nikolaja Caunas un manas kopīgās darba gaitas anatomikumā*. 127.–128. lpp.
13. Grāvere R. Latgales antropoloģija reģionālā griezumā // *LVIŽ*. 2008, Nr. 3, 62.–95. lpp.
14. Turpat.
15. Денисова Р. К вопросу об антропологическом составе восточных латышей и литовцев // *Latv. ZA Vēstis*. 1958, Nr. 2 (127), 1.–33. lpp.; Denisova R. Latviešu antropoloģija kultūrvēsturisko teritoriju atspulgā // *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga, 1999, 9. lpp.
16. LVVA, 7427. f., 13. apr., 297. l., 9. lpp. (karaklausības apliecība).
17. Kokare I., Cauna N. Latviešu vīriešu somatisko pazīmju teritoriālā mainība 1939. gadā // *Acta medico-Historica Rigensia*. 1999, vol. IV (XXIII), 373.–390. lpp.; Kokare I. Latvijas karavīru bioloģiskā statusa izvērtējums, pamatojoties uz 1939. un 1996. gada izpētes datiem // *Promocijas darba kopsavilkums*. Rīga, 1998. 36 lpp.; Kokare I., Vētra J. Profesora Nikolaja Caunas antropoloģiskie pētījumi Latvijas armijā 1939. gadā un iegūto datu analīze pēc 57 gadiem // *Pasaules Latviešu ārstu III kongresa tēzes*. Rīga, 1997, 116. lpp.
18. Cauna N. Par latviešu asinsgrupām // *Ārstniecības Žurnāls*. 1943, Nr. 4, 254.–265. lpp.
19. Balode K. Par latviešu asinsgrupām // *Acta Soc. Biol. Latviae*. Vol. 7; Skujenieks M. *Latvija. Zeme un iedzīvotāji*. Rīga, 1927; Dolietis K. The blood Groups of the Latvians // *Latvijas Bioloģijas biedrības Raksti*. 1934, IV sēj., 57.–63. lpp.
20. Spilners A. Par latviešu asins grupām // *Ārstis*. 1940, Nr. 4 (marts), 240.–241. lpp.
21. Денисова Р. Основные итоги антропологических исследований // *Историческая наука Советской Латвии на современном этапе*. Рига, 1983, с. 92–116; Sistonen P., Virtaranta-Knowles K., Denisova R. The LWb Blood Group as a Marker of Prehistoric Baltic Migrations and Admixture // *Human Heredity*. 1999, Nr. 49, p. 154–158; Denisova R. Latviešu antropoloģija kultūrvēsturisko teritoriju atspulgā // *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga, 1999, 9., 17.–18. lpp.
22. LVVA, 7427. f., 13. apr., 297. l., 25. lpp.
23. Гравере Р. *Этническая одонтология латышей*. Рига, 1987. 240 с.; Grāvere R. Latvijas mezolīta – agrā neolīta odontoloģiskā materiāla vērtējums Austrumeiropas senākās vēstures aspektā // *LVIŽ*. 1998, Nr. 2, 5.–18. lpp.; Grāvere R. Zvejnieku kapulauka neolīta iedzīvotāju odontoloģiskais raksturojums un daži somugru ģenēzes odontoloģiskie aspekti // *LVIŽ*. 2001, Nr. 4, 5.–27. lpp.
24. Āboliņš J. Latviešu zinātnieki // *LAZA apkārtraksts 1975*. Nr. 109, 1.–2. lpp.; Grāmatiņš A. Medicīnas fakultāte // *Baltijas universitāte 1946–1949*. Minstere, 1989, 104.–109. lpp.; Dunsdorfs E. Baltijas universitātes latviešu mācībspēki // *Archivs*. 24. sēj., 1984, 225.–232. lpp.
25. Zalcmane M. Par Baltijas universitāti // *LAZAS apkārtraksts*. 1969, Nr. 94/95, 3. lpp.
26. Cauna N. Nature and functions of the papillary ridges of the digital skin // *Anat. Rec*. 1954, 119, p. 449–468; Cauna N. Structure of digital touch corpuscles // *Acta Anat*. 1958, 32, p. 1–23; Cauna N. Cholinesterase activity in the somatic and automatic nerve supply of the skin // *Annales d. histochime*. 1963, vol. 8, p. 75–84.
27. Āboliņš J. Latviešu zinātnieki (Nikolajs Cauna) // *LĀZAS apkārtraksts*. 1975, Nr. 109, 1.–2. lpp.; Dunsdorfs E. Medicīniskā personāla īsbiogrāfijas // *Nikolajs Cauna. Archivs*. 14. sēj., 1974, 279. lpp.
28. Izsaku visdziļāko pateicību akadēmiķim J. Stradiņam par man uzticētajām J. Prīmaņa vēstulēm Paulam un Jānim Stradiņiem no Pitsburgas.

29. Āboliņš J. Latviešu zinātnieki (Nikolajs Cauna) // *LĀZAS apkārtraksts*. 1975, Nr. 109, 1.–2. lpp.
30. Cauna N. *Curriculum vitae. Membership in Professional and scientific societies*. 1982.
31. Cauna N. Medicīnas skolas pārejas laikmetā // *Latvijas Ārsts*. 1999, Nr. 5, 301.–303. lpp.

Summary

The article is devoted to one of the greatest Latvian anatomists Nikolai Cauna (Fuchs), who studied at the Medical faculty of the Latvian University (1932–1942), and was also the assistant at the Anatomical Institute. During the 30–40ties N. Cauna took part in the anthropological studies of Latvians. The works he had worked on include studies on the anthropology of the inhabitants of Latgale (1935), research on the new soldiers in various Latvian regions (1939), the spread of Latvian blood types (1943) and research on teeth and palate (unfinished).

During the period 1946–48 N. Cauna did his academic work in Hamburg (later in Pinneberg). He not only was giving lectures, but also established and led the institute of anatomy.

After a visit in Pinneberg from a British university representative in 1948, N. Cauna was asked to be a lecturer in Britain. During that time N. Cauna was working in the institute of anatomy at the Durham University in England. In 1954 N. Cauna received the M.Sc. degree which was followed by receiving the Dr. Sc. degree in 1961.

In 1961 N. Cauna moved to Pittsburgh, where he was working at the University of Pittsburgh from 1961 till 1975 as the professor of anatomy. Since 1983 he worked as the head of the institute of anatomy and in 1984 N. Cauna became Emeritus Professor of the University of Pittsburgh.

During his work in the USA N. Cauna got involved in solving different clinical problems by working with clinicians. The historical heretical of N. Cauna include over 100 scientific works and other publications. It is undeniable that he is one of the greatest Latvian anatomists after the Second World War.

Keywords: *Nikolajs Cauna, anatomist, anthropologist.*

19. gadsimta pirmās puses valsts iestādes garīgi slimiem Latvijā: Aleksandra Augstumu personāls un pacienti – II daļa: pacienti

The First Half of the Nineteenth Century State Mental Asylums in Latvia: Personnel and Patients at Alexander Heights. Part Two – Patients

Vladimirs Kuzņecovs

Rīgas psihiatrijas un narkoloģijas centrs

Tvaika iela 2, Rīga, LV-1005

E-pasts: vladimirs.kuznecovs@rpnc.lv

Rakstā aplūkoti lielākās Baltijas psihiatriskās dziednīcas – Aleksandra Augstumu (AA) iestādes – garīgi slimo nodaļas raksturlielumi 19. gadsimta pirmajā pusē: slimnieku kustība, tās demogrāfiskā un sociālā struktūra ar nabadzīgo pacientu pārsvaru, hospitalizācijas procedūra un izrakstīšanas kārtība. Līdz vienai trešdaļai pacientu varēja izrakstīties kā „izveseļojušies”. Aplūkots trakonama iekārtojums, pacientu apģērbs (kas neatšķiras no arestantu apģērba), higiēna, uzturs un vide. Analizētas diagnostikas īpatnības, prevalējošās „psihiskās” jeb „morālās” ārstēšanas galvenie veidi un paņēmieni, pacientu un zemākā personāla attiecības. Skaidroti AA iestādes bēdīgā ekonomiskā stāvokļa cēloņi: hronisku pacientu un sociālu klientu pārdaudzums, valsts finansējuma samazināšana un vietējo likumu īpatnības, kas bija pretrunā ar impērijas likumiem. Raksturoti centieni pārvarēt aprūpes trūkumus ar vairākiem projektiem: centrālās psihiatriskās dziednīcas celšanu Baltijā, AA iestādes modernizāciju jeb pārveidošanu par sociālās aprūpes centru sakarā ar garīgi slimo pārceļšanu uz Tērbatu, kur būtu topošā psihiatrijas katedras klīniskā bāze. Tajā vietā 1834.–1836. gadā AA tika uzcelts darba nams.

Atslēgvārdi: Aleksandra Augstumu iestādes iemītnieki 19. gadsimta pirmajā pusē, garīgi slimo demogrāfiskā un sociālā struktūra, apģērbs, higiēna, uzturs, vide, pirmspsihiatriskā diagnostika, ārstēšana, uzraudzība un aprūpe, Baltijas labdarības iestāžu finansējums un Aleksandra Augstumu modernizācijas projekti, Oto Hūns, Rūdolfs Ādolfs Langenbeks.

Mums joprojām maz kas zināms par AA iestādes prātā jukušajiem, neņemot vērā vēsturnieku pūles: kādas slimības viņiem bija, ar kādām zālēm vai citiem paņēmieniem viņus ārstēja, kā aprūpēja un uzraudzīja, kādā vidē viņi mita. Labākajā gadījumā dažos AA iestādes pārskatos varam atrast informāciju par slimnieku vecumu, dzimšanas vietu, konfesiju, kārtu un profesiju, kā arī par nosūtīšanas iemesliem un nosūtītāju, uzturēšanās termiņu, finansēšanas avotiem. Pārskatos reizēm parādās arī ziņas par slimnieku diagnozēm. Svarīgs avots, ko ne reizi vien citē psihiatrijas vēsturnieki, ir vāciski un krieviski publicētie „Vidzemes Sabiedriskās aizgādības kolēģijas 1824. gadā ierīkotās Aleksandra Augstumu Dievam tīkamās

iestādes Statūti”. Statūtu vāciskā varianta projekts, kas nesen atrasts arhīvā, sniedz papildinformāciju par iestādes vēsturi [1]. No pārskatiem, revīzijas un citiem arhīvu dokumentiem, t. s. dažu iestādes iemītņu lietām, ko minētā kolēģija ierosinājusi par jautājumiem, kas parasti nebija saistīti ar garīgo slimību klīnisko ainu, mums dažreiz kļūst zināmas arī „trako” un citu nodaļu iemītņu pārraudzības un aprūpes detaļas.

Slimnieku kustība, AA iestādes pārpilnība un centrālās vājprātīgo iestādes projekti

Tieksme uz trakomāju medikalizāciju Eiropā radās jau 18. gadsimta otrā pusē. Dokumentos AA par dziedzīnu (*Heilanstalt fuer Geisteskranke*, līdzīgi terminam „psihiatrija” ārsta Rūdolfā Ādolfā Langenbeka rakstā) saukti vismaz no 1830. gada, bet par slimnīcu vismaz no 1847. gada [2]. Turpmāk mēģināts analizēt tikai garīgi slimos, ņemot pārējos klientus, pārsvarā sociālos, tikai par fonu salīdzināšanai. Par galveno slimnieku izolācijas kritēriju kalpoja sabiedrības drošība, pēc tam ārstniecība: „Uzturēšana, aprūpe un uzraudzība jāveic tā, lai nevienam nerastos izdevība kaitēt pašam sev vai citiem, kā arī jāpielieto viss iespējama, lai šos slimniekus izārstētu.” [2.1]

1. tabula

Aleksandra Augstumu iestādes garīgi slimie 19. gadsimta pirmajā pusē, pēc LVVA datiem [3]

1824. gada janvāris–marts	45 personas (25 vīr., 20 siev.)
1825. gada janvāris	51 persona (27 vīr., 24 siev.)
1826. gada janvāris–marts	69 personas (41 vīr., 28 siev.)
1828. gada janvāris	73 personas (37 vīr., 36 siev.)
1832. gada janvāris	78 personas (29 vīr., 49 siev.)
1842. gada janvāris	96 personas
1846. gada janvāris	97 personas
1850. gada janvāris	110 personas (50 vīr., 60 siev.)

Pašā sākumā AA slimnīcas daļa, proti, nodaļa vājprātīgajiem (30 vīriešu un 22 sieviešu gultas) un ādas un venerisko slimnieku nodaļa (15 gultas sievietēm, neskaitot lazarettes gultas), veidoja tikai 67 gultas no plānotā kopējā gultu skaita (221). Ziņas par aprūpēto garīgi slimo kustību aplūkotajā laika posmā (gadā) atrodam AA galvenā ārsta Jāna Branta jubilejas rakstā (1924): „Atskatoties uz slimnieku kustību, redzam, ka 1824. gadā ir ārstēti pavisam 79 vājprātīgie. Pēc iestādes pirmās paplašināšanas, t. i., 1828. gadā, jau ārstēti 153 vājprātīgie .. Vājprātīgo slimnieku mirstības procents pirmajos gados caurmērā ir bijis ap 10%, bet 1829. gadā tas sasniedza 50%. Tā gada laikā pavisam ir ārstēti 147 vājprātīgie, no kuriem 77 miruši. Tai gadā ir plosījies tīfs .. Slimnieku skaits nākošos gadu desmitos apmēram tas pats. Arī .. slimnieku mirstība turas caurmērā pie 10% un dažos gados arī aizsniež 20%. Kur mirstības procents sasniedz tik augstus skaitļus, tur vienmēr iestādi ir

piemeklējušas lipīgas slimības; tā tas ir, piemēram, 1858. gadā, kad iestādē bijuši 17 koleras slimnieki. Arī nākamos gadu desmitos psihiatrisko slimnieku skaits ir caurmērā 150 par gadu.” Garīgi slimo skaits pirmajos 30 gados palielinājās gandrīz trīskārt [4]. Fakts, ka iestāde ir pārpildīta, bija labi zināms gan toreizējai guberņas valdei, gan augstākām instancēm Pēterburgā. Sākot no 1827. gada, pirmā AA iestādes direktora Oto Hūna laikā iestādes paplašināšanas plāni saņēma valsts augstākās administrācijas pārstāvju atbalstu [5]. Iestādes pirmā paplašināšana notika tikai 30. gados. Bet jau 40. gadu beigās Vidzemes Sabiedriskās aizgādības kolēģija ar gubernatoru priekšgalā konstatēja, ka AA iemītnieku vidējais skaits jau 1847. gadā izaudzis no plānotā 221 (1824. gadā) līdz 520. Garīgi slimajiem tika atvēlētas tikai 80 gultas. 1848. gadā Vidzemes gubernators fon Esens ziņoja Baltijas ģenerālgubernatoram A. A. Suvorovam par AA garīgi slimo nodaļu pārpildīšanu ar pacientiem no citām vietām, piemēram, no Krievijas guberņām un pilsētās un valsts cietumiem („nesen pārvesti 8 slimi, būtu vajadzīgas vēl 40 vietas”) [5.1].

Šā laikposmā AA bija pārpildīta ar „neārstējamiem”, hroniski slimiem un garīgi atpalikušiem cilvēkiem. Gan augšējās sfēras ierēdņi, gan praktizējošie ārsti domāja par iestādes reformu, kas reizēm draudēja pilnīgi likvidēt AA garīgi slimo nodaļu. Uzskata, ka ierosinājums Baltijā celt jaunu psihiatrisku dziedniņu slimniekiem ar „svaigu un neielaistu garīgu slimību” radies 19. gadsimta 40. gadu sākumā [6]. Pēterburgas vājprātīgo slimnīcas kuratora I. F. Riļa (Рюль, 1840) veiktās aptaujas rezultāti liecināja par garīgi slimo lielo skaitu Baltijā, īpaši Vidzemē: viens slimnieks uz 600 iedzīvotājiem, turpretī citās Krievijas guberņās šī attiecība bija 1 : 2700. Pēc I. Luigas datiem, 1842. gadā Dr. J. Riļs norādīja uz Tērbatu kā universitātes pilsētu, kur varētu atvērt dziedniņu garīgi slimiem un vienlaikus mācīt psihiatriju medicīnas studentiem. Lai uzlabotu pacientu aprūpi, Iekšlietu ministrijas komisija ar izcilā ārsta F. I. Herzoga (Герцог) līdzdalību kopš 1844. gada izstrādāja vairākus t. s. centrālās vājprātīgo iestādes projektus. Sākumā Baltijā bija paredzēts celt divas šādas slimnīcas – Rīgā un Viļņā katru 100–250 slimniekiem. Vēlāk Rīgā bija plānots dibināt vienu slimnīcu ar 125 gultām visām trim guberņām. 1848. gadā Baltijas centrālo slimnīcu bija paredzēts atvērt Tērbatā. Bija plānots garīgi slimos pilnīgi vai daļēji pārvest uz Tērbatu, bet AA pārveidot par sociālo centru – darbanamu, kas bija tik nepieciešams pilsētai. 1851. gadā tika sasaukta speciāla komisija ar Vidzemes civilgubernatoru priekšgalā, tajā piedalījās arī medicīnas inspektors Lencs (iespējams, no Pēterburgas, viņš 60. gados varēja revidēt AA kopā ar psihiatru A. Šulcu) [7].

Projekta īstenošana sadūrās ar vairākiem finansiāliem, ekonomiskiem, sociāliem un etniskiem šķēršļiem. Tā Baltijas valsts iestādes, kam vispirms pienācās finansēt jauno projektu, pirmkārt Kurzemes un Igaunijas Sabiedriskās aizgādības kolēģijas, atteicās piedalīties celtniecībā, aizbaidinādamās ar līdzekļu trūkumu un ļoti nelielu slimnieku skaitu Igaunijā. To pašu deklarēja arī Vidzemes kolēģija, kas tomēr bija gatava uzcelt vienu māju pacientiem atveseļošanās stadijā. Kolēģijām pievienojās Rīgas pilsēta (kas norādīja, ka savulaik daudz naudas prasījusi AA celtniecība) un bruņniecība. Kurzemes bruņniecība motivēja savu lēmumu ar to, ka slimnīca būs vajadzīga vienīgi nedaudziem zemniekiem, kuri pie tam pretendēs uz bezmaksas aprūpi. Vidzemes muižniecība uzskatīja, ka garīgi slimiem pietiek jau ar AA iestādi, ko ārkārtas gadījumā var paplašināt. 1854. gadā Baltijas muižniecība, neraugoties uz ģenerālgubernatora kņaza A. Suvorova pozitīvo nostāju celtniecības jautājumā,

kategoriiski atteicās no jebkādas sadarbības ar valsti. Šādai negatīvai pozīcijai bija vismaz daļēji reāls pamats: neveiksme Krimas karā (1853–1856) un nepareizi aprēķinātas celtniecības izmaksas. 1854. gadā vietējā komisija noskaidroja, ka „būve, kas senāk bija plānota 60 000 rubļu, izmaksāšot 282 803 rubļus un 62 un 1/2 kapeikas” [8]. Puses diskutēja gan par vietu, kur labāk celt jauno slimnīcu Baltijā: lielā pilsētā ar attīstītu infrastruktūru (lai būtu vieglāk sniegt palīdzību pacientiem no attālām vietām), bet augstām cenām vai mazā pilsētā ar universitāti un lētu dzīvi, bet neizvērstu infrastruktūru, gan par valodu, kas ļoti atšķiras Rīgā un Tērbatā. Tāpēc 1863. gadā bija plānots atvērt divas slimnīcas – vienu Rīgā un otru Tērbatā. Ministrija norādīja uz plāna utopiskumu un ieteica nekavējoties celt slimnīcu Rīgā ar 250 gultām. Tika diskutēts arī par to, kas iegūs no AA garīgi slimo pārvietošanas uz Tērbatu – paši slimnieki vai tikai universitāte. Galu galā tikai 19. gadsimta otrajā pusē Tērbatā izdevās atvērt universitātes klīniku ar 50 gultām [9]. Bet jau pirms tam Rīgā bija privātās šāda tipa iestādes, pirmkārt, ārsta Georga Brucera dziednīca (1862), kas atšķirībā no valsts iestādēm sniedza specializētu palīdzību garīgi slimajiem, kuri bija jāārstē pirmām kārtām.

2. tabula

Garīgi slimo dinamika Aleksandra Augstumos 1831. gada pirmajā pusgadā
(pēc LVVA, 30. f., 3. apr., 129. 1., 36. lp.)

Mēnesis	1	2	3	4	5	6
Kas nosūtīja	Vidzemes kolēģija, policija, privātpersona Anna Zariņa (<i>Zarring</i>)	policija	Vidzemes kolēģija u. c.	Vidzemes kolēģija, policija, Nabagu direktorijs, R. Ā. Langenbeks	Policija, holeras hospitālis, grāfs Stroganovs	Policija, holeras hospitālis
Uzņemti	7	1	3?	7–2 vīrieši un 5 sievietes	6–5 vīrieši un 1 sieviete	15–4 vīrieši un 11 sievietes
Izrakstīti	-	2 – vīrietis un sieviete	1 sieviete	2 vīr.	4 vīrieši	6–3 vīrieši un 3 sievietes
Aizbēga	1 (nodaļa nav norādīta)	-	1 vīrietis	1 (nodaļa nav uzrādīta)	4 vīrieši	3 (no citām nodaļām, t. sk. 1 siev.)
Miruši	2 – vīrietis un sieviete	2 vīrieši	-	2 – vīrietis un sieviete	4–2 vīrieši un 2 sievietes	4–1 vīrietis un 3 sievietes

AA iestādes vietējie modernizācijas projekti

Daudz mazāk ir zināms par agrākiem centieniem uzlabot AA iestādes slimnieku un citu iemītnieku aprūpes un ārstēšanas iespējas. Šīs problēmas risināja vietējie ārsti. Bija vērojamas divas tendences: 1) konservatīva (mēreni modernizējoša), paredzot iemītnieku aprūpes uzlabošanu uz vietas un iestādes pakāpenisku paplašināšanu,

2) modernizējoša, paredzot AA garīgi slimo nodaļas pārcelšanu uz Tērbatu, lai tā kļūtu par universitātē topošās psihiatrijas katedras klīnisko bāzi. AA iestādes pirmais direktors O. Hūns jau 1824. gadā bija iecerējis uzcelt jaunu vasaras korpusu garīgi slimajiem. Šo projektu viņš izstrādāja saskaņā ar toreiz labākajiem Eiropas un Krievijas standartiem. Vidzemes ģenerālgubernators tomēr apstiprināja guberņas arhitekta J. A. Špacira divstāvu (pēc Krievijas standartiem – trīsstāvu) mūra ēkas projektu. Tomēr jauns paviljons netika uzcelts [10]. Tajā vietā 1826. gada vasarā daļa AA aprūpējamo iemītnieku (galdnieks, drēbnieks, kurpnieks un seglinieks ar savu inventāru) pārvācās uz lielu koka šķūni, ko uzcēla paši meistari. Bet tas līdzēja tikai līdz rudenim. Jau septembrī O. Hūns informēja priekšniecību par iestādes pārpildītību, norādot, ka daži amatnieki ir izvietoti pat lūgšanu namā aiz aizslietņa, bet galdniekiem vispār nevar atrast vietu. Viņš prasīja kolēģijai atlaist no iestādes visus kurzemniekus, bet atbrīvotajiem cietumniekiem un invalīdiem atrast citu apmetni un iestādei piešķirt papildu finansējumu [11].

Pēc 1827. gada cara Nikolaja I dekrēta par Dievam tīkamai iestāžu paplašināšanu Rīgā arhitekta Špacira projekts pārtapa par sociālo, proti, darbanama, projektu, kuru ar nopietniem uzlabojumiem īstenoja tikai 1836. gadā. Tā beidzot tika realizēts AA iestādes 1827.–1828. gada paplašināšanas plāns. 1837. gadā pēc Iekšlietu ministrijas apstiprināta projekta blakus darbanamam tika uzbūvēti divi simetriski vienstāva (stāvu skaits norādīts pēc vācu standarta) flīģeļi, kur atradās pirts, veļas mazgātava, ceptuve un virtuve. Pēc Z. Sočņevas datiem, 1837. gadā AA pārbūvēja ēkas, uzcēla divas divstāvu mājas, proti, jaunu ķēķi un veļas māju. Pirmajā celtnē bija pirts, mīta virtuves darbinieki, vecākā veļas mazgātāja un ziņnesis, otrajā – ceptuve, kantoris un mīta daži kancelejas darbinieki. Jādāmā, runa ir par vienām un tām pašām trim celtnēm, kas ar nelielām pārbūvēm saglabājušās līdz mūsdienām [12]. Diemžēl 2010. gada rudenī jaunas uzņemšanas ēkas celtniecība prasīja virtuves mājas nojaukšanu.

Modernizēta projekta sākumi atrodami citā O. Hūna iecerē (1825), kas paredzēja Tērbatas Universitātē dibināt psihiatrijas katedru un AA psihiskos slimniekus pārvest uz Tērbatu [13]. Iespējams, šis plāns radās pēc pirmās t. s. konservatīvā plāna realizācijas neveiksmes 1824. gadā. Līdzīgs bija arī ārsta R. Ā. Langenbeka projekts (1830), kas paredzēja pārvest uz Tērbatu AA garīgi slimos, formēt klīnisko bāzi topošajai psihiatrijas katedrai un uzlabot pacientu aprūpi. Bija arī doma šādi piesaistīt turīgu pacientu uzmanību, kuri devuši priekšroku ārstniecībai Pēterburgā vai ārzemēs. Pēc Langenbeka plāna, atbrīvojoties no garīgi slimajiem, AA kļūtu par sociālās aprūpes iestādi [14]. Šādi plāni tika izstrādāti pēc vietējās varas pieprasījuma. Celtniecības nepieciešamību kādu laiku atbalstīja arī Iekšlietu ministrija. Cik var noprast, bija plānots samazināt gultu skaitu (no 100 līdz 60), ņemot vērā nepietiekamo topošā aprūpes dziednīcas projekta finansējumu. Savukārt Rīgas kara gubernators (fon Palens?) 1837. gada 17. maijā informēja ministriju par savu priekšrakstu Vidzemes civilgubernatoram sagatavot jaunas mazākas Tērbatas dziednīcas (60 gultu) fasāžu rasījumus vai arī nopirkt jau gatavu māju dziednīcas vajadzībām. Tērbatā bija paredzēts nopirkt tirgotāja Reinholda namu par 63 200 rubļiem asignācijās. Ar visu nama pārkārtošanu un dziednīcas izdevumiem pirkums varēja izmaksāt par 20 000 rubļiem lētāk nekā lielākas dziednīcas (ar 100 gultām) celtniecībai paredzētie 100 000 rubļi. Šādu „perfekti iekārtotu” dziednīcu plānoja atvērt par mazākiem

līdzekļiem nopirkta mājā. Līdzekļus plānoja dabūt no vispārējām zemes klaušām (*общие земские повинности*) un muižniecības ziedojumiem. Acīmredzot šie 30. gadu plāni, tāpat kā vēlīnāki varianti, netika īstenoti finansējuma trūkuma, ka arī vietējo likumu īpatnību dēļ (sk. turpmāk) [15].

Finansējums

Vidzemes Sabiedriskās aizgādības kolēģijas plāni nebija tik radikāli, kaut gan 1850. gada kolēģijas budžeta ienākumu un izdevumu daļa par vājprātīgo namu pierāda, ka izdevumi vismaz pusotru reizi pārsniedz ienākumus – 2112 rbļ. 46 un ½ kap. (ienākumi) pret 3519 rbļ. 75 kap. (izdevumi). Visas AA nodaļas 1850. gadā kolēģijai izmaksāja 12 776 rbļ. 20 un ½ kap., bet ienākumi bija tikai 5584 rbļ. 20 un ½ kap. [16]. Pie tam valsts finansējums palika bez radikālām izmaiņām līdz 1851. gadam, kad tika pārtraukts valsts naudas pabalsts visām sabiedriskās aizgādības kolēģijām, lai stiprinātu iestāžu ekonomisko neatkarību. 1859. gadā tika pārtrauktas visas kolēģijas aktivitātes saistībā ar kredītu izsniegšanu un procentu izmantošanu (Baltijā ne tik lielā mērā kā citās guberņās ar to vāji attīstīto kredīta sistēmu) kā vienu no būtiskiem pašfinansēšanas avotiem sakarā ar valsts kredīta sistēmas krīzi pēc nesekmīgā Krimas kara [17]. Līdzekļu trūkums periodiski radīja Vidzemes kolēģijas drudzainu aktivitāti, jo tas nebija noslēpums ne guberņas valdībai, ne Iekšlietu ministrijai, kam bija pakļauta Kolēģija un kas prasīja paskaidrojumus, kāpēc bez nodoma plānots palielināt iestādes finansēšanu. Kolēģija, gandrīz kā mūsdienās, šo bēdīgo faktu skaidroja ar nelabvēlīgiem ekonomiskiem apstākļiem (vispārēja dārdzība un ar to saistītā ierēdņu algu strauja palielināšana, nepieciešamība iepirkt apģērbus, apavus un kurināmo izsolēs pēc lētākām vairumcenām, maksājot lielu summu skaidrā naudā, u. c.) un ar dažādiem darba procesa trūkumiem, nepamatotu un iestādei materiāli neizdevīgu sociālo klientu plūsmu. Vidzemes kolēģija cerēja dabūt papildfinansējumu, organizējot lielo loteriju; piedzīt vairākus parādus par sociālo klientu pārraudzību; panākt valsts garantētu stabilu samaksu par arestantiem; palielināt iestādes saimniecisko aktivitāti, efektīvāk izmantojot gultas fondu un ātrāk pārvedot klientus no citām guberņām pēc viņu dzīvesvietas. Guberņas valde loloja ieceri pilnīgi atteikties no ekonomiski neizdevīgiem sociāliem klientiem, arestantiem un nespējniekiem, pārvietojot viņus uz citām labdarības iestādēm vai cietumu [18]. Tas izdevās tikai 19. gadsimta otrajā pusē. Kolēģija izmisīgi mēģināja pārvarēt finanšu grūtības arī ar ārējiem izdevumiem, prasot papildlīdzekļus uz citu guberņu rēķina. Būdam atšķirta no citām guberņām, Vidzemes kolēģija pēc vietējiem Baltijas likumiem (Krājuma 236. pants) nevarēja tikt pie tādiem iekšējiem guberņas resursiem kā mantojums vai bāriņu līdzekļi (tādā veidā saņemot 1% par glabāšanu) vai papildu zemstes klaušām kā finansēšanas avota. Tikai 1851. gadā Vidzemes kolēģija saņēma Volīnijas kolēģijai atvēlēto naudu 2547 rbļ. 90 kap. [19]. Iekšlietu ministrijas attieksme pret šādām prasībām bija ļoti rezervēta. Tika organizētas vairākas revīzijas komisijas, lai pārbaudītu kolēģijas darbību un vispirms tās rēķinus. Revīzijās atklājās vairāki trūkumi un pārkāpumi, kas fon Štachelberga (*Stakelberg*) revīzijas (1848) gadījumā beidzās ar dažu AA administrācijas augsto ierēdņu atcelšanu no amata un nodošanu Vidzemes hoftiesai [20]. Pēc revīzijas datiem, 1836.–1845. gadā kolēģija pārtērējusi „bez atskaites noteikumu ievērošanas”

185 360 rbļ. 3 un 1/4 kap. sudrabnaudā. Vietējie varas orgāni tomēr nesteidzās ar savu ierēdņu apsūdzēšanu, taisnojoties ar vietējiem likumiem un ignorējot Iekšlietu ministrijas ierēdņu dusmas [21].

3. tabula

**1826. gada Aleksandra Augstumu 113 ārstēto garīgi slimo
(69 vīrieši, 44 sievietes) sadalījums pēc dzīvesvietas
(pēc LVVA, 30. f., 2. apr., 9. l., 210. lp.)**

Dzīvesvieta	Vīrieši	Sievietes
Rīga	26	22
Vidzeme	22	16
Kurzeme	7	4
Krievija	5	
Ārzesmes	8	1
Nav zināmi	1	1

4. tabula

**Aleksandra Augstumu garīgi slimo sadale pēc dzimuma un šķiras
1826. g. trešajā ceturksnī (LVVA, 30. f., 2. apr., 9. l., 14.–16., 18.–20. lp.)**

Šķira	Vīrieši (n = 53)	Sievietes (n = 32)
Muižniecība	2	
Garīdzniecība	1	
Pilsētnieki (sīkpilsoņi, amatnieki, tirgotāji, strādnieki, kalpi)	36	23
Laucinieki	8	2
Militārpersonas, nezināmi u. c.	7 (no tiem 5 atvaļināti karavīri)	7 (no tiem 3 atvaļinātu karavīru ģimenes locekles)
No tiem	4 izrakstīti, 1 „slepeni izraidīts”, 3 miruši, 45 palikuši	5 izrakstītas, 1 mirusi, 26 palikušas

AA iemītnieku *sociālā struktūra* bija raiba (4. tabula). Tajā bija pārstāvēti visi sabiedrības slāņi. Viņu vidū bija personas, kas nevarēja samaksāt par ārstēšanu un aprūpi vai bija atbrīvotas no samaksas pēc likuma: sīkie valsts ierēdņi, policisti, ugunsdzēsēji, dažu kategoriju pilsētnieki un zemnieki. Tomēr arī starp viņiem varēja būt atbildīgas maksāspējīgas personas, iestādes vai organizācijas. Zināmos apstākļos par zemniekiem varēja gādāt zemnieku kopiena vai muižnieks, par kurpnieka mācekļiem – kurpnieks, par kurpnieku – attiecīgā cunfte utt. AA administrācijas mēnešu pārskatos tika speciāli izšķirta viena iemītnieku kategorija, par kuras pārraudzību un ārstēšanu maksāja valsts, proti, militārpersonas un viņu ģimenes locekļi, par ko gādāja attiecīgā ministrija. Apstākļos, kad vairums nodaļu iemītnieku bija trūcīgi vai nemaksātāji, bet finansējums bieži sastāvēja no ziedojumiem, AA iestādei bija būtiski atrast ienākumu papildavotus. Par vienu no tiem, bez šaubām, kļuva ar likumu atļautā ārstēšana par samaksu. Statūtu projektā bija teikts: „Vājprātīgo namā jāuzņem visu kārtu pārstāvji un nevienu nedrīkst atraidīt, tomēr augstāku kārtu slimnieki, cik iespējams, jānošķir no zemāku kārtu slimniekiem.

Viņiem ir jāierāda labāko vietu un tas jādara Komitejai [AA valdei – V. K.] .. Turīgie slimnieki nedrīkst būt Vispārējās aizgādības kolēģijai par nastu, jo tā bez maksas rūpējas tikai par trūcīgiem. Tāpēc turīgo vājprātīgo piederīgajiem par katru slimnieku, kas atrodas šajā iestādē, jāmaksā noteikta summa gadā – 185 rbļ., t. i., par uzturēšanu, medikamentiem un aprūpi [...] Turīgie slimnieki gultu un veļu gādā paši. Par tīrību rūpējas iestāde. Ja kāds pats nevar paņemt līdz, ir jāapmierinās ar iestādē izsniegto.” [22]

Samaksa, ko iekasēja no mantīgiem pacientiem, vismaz sākumā nebija stingri fiksēta. Kolēģijas 1824. gada atskaitē ailes „Mantīgie” skaidrojumā ir teikts: „... kas uzņemti ar diennakts samaksu 50 kap. [vara? –V. K.] un mazāk, atkarībā no iespējām un stāvokļa.” Maksāspējīgu pacientu iestādē nebija daudz: 1824. gadā starp garīgi slimiem tādi bija tikai septiņi cilvēki – pieci vīrieši un divas sievietes. 19. gadsimta 20. gados Kara ministrija maksāja 50 kapeikas diennaktī par vienu slimu kantonistu (zaldāta dēlu, kam paredzēts kara dienests), tikpat daudz par apakšvirsnieku. Samaksa par jaunāko virsnieku 1856. gadā bija 1 rbl. diennaktī. Maksānespējīgo pacientu uzturēšana 19. gadsimta pirmajā pusē bija 25 kapeikas diennaktī [23]. Lai pievilinātu turīgus pacientus, AA valde 1826. gadā ierīkoja atsevišķas palātas: melderistabu pārveidoja par palātu garīgi slimiem vīriešiem, bet sievietēm par palātu tapa bijusī lūgšanu istaba pēc tās slēgšanas un baznīcas atvēršanas iestādē. Vietu paplašināšanai tika meklētas arī citas iespējas. Galdnieka istabā vasarā ierīkoja 6 pacientu gultas, bet galdnieku un citus amatniekus uz šo laiku pārvietoja šķūnī [24]. Daži pacienti saņēma pabalstus un pensijas, kas 1824. gadā bija 1020 rbļ. asīgnācijās. No 12 cilvēkiem, kas mēnesī saņēma summas no 2,5 līdz 15 rbļ., 11 bija nabagmājas iemītnieki, no tiem viens epileptiķis. No garīgi slimiem pabalstu saņēma vienīgais pacients ar garīgu atpalcību („idiots”) [25].

Slimnieku uzņemšana un izrakstīšana

No seniem laikiem garīgi slimus cilvēkus aprūpēja mājās, kur viņi varēja atrasties nenoteikti ilgi. Bet tuviniekiem vai kopienai, pie kuras piederēja slimnieks, par to pienācās informēt policiju. Tuvinieki bieži turēja saslimušo mājās līdz pēdējam brīdim, kad slimnieks kļuva galīgi nevaldāms un sociāli bīstams. Tieši tāpēc slimniekus hospitalizēja. Kolēģijas iestādēs garīgi slimos parasti ievietoja trakonamā ar iecirkņa (pēc pacienta dzīvesvietas) ārsta atzinumu (*лекарское свидетельство*) un vietējās policijas daļas pārstāvja (*квартирный надзиратель*) parakstu [26]. Jau 18. gs. mediķu vidē pastāvēja uzskats, ka garīgi slimo „izveseļošanas” veicina agrīna diagnostika, izolācija un pēc iespējas individualizēts iestādes režīms. Maskavas trakonama ārsts Z. Kibaltics (Кибальтиц, 1821) sūdzējās, ka mediķiem grūti atklāt īsto slimības cēloni, jo radi „sūta vājprātīgus slimnīcā vairāk ar nolūku tiktu no viņiem vaļā, sargot sevi no nelaimēm, nevis tāpēc lai viņus izārstētu” [27]. Pēc psihiatra P. Arhangeļska (1887) datiem, vēlīna hospitalizācija bija saistīta pirmkārt ar trakomāju bēdīgo prestižu sabiedrībā. „Būt ievietotam trakomājā skaitījās ne tikai par nelaimi, bet arī par kaunu.” [28] AA statūtu projekts liecina: „Šajā iestādē tiek uzņemti tie garīgi slimie, kuri ar savu darbību ir bīstami apkārtējiem un par kuriem uzņemšanas brīdī tiek uzrādīta ārsta izziņa.” Citu vājprātīgo kategorijas „ierakstīto slimnieku” (*«записанные больные»*), t. s. rindā stāvošo slimnieku, savlaicīga

hospitalizācija atbilstoši medicīniskajām indikācijām bija praktiski neiespējama slimnieku nodaļas pārbīvētības dēļ [29]. Juridiskos gadījumos ievietošanu un izrakstīšanu īstenoja noteiktā administratīvā un/vai tiesiskā kārtā. Šāds slimnieks bieži stājās trakomājā pēc pārkāpuma vai nozieguma kā oficiāli atzīts par traku (*признанный умалишенным*) vai uz pārbaudi (*на испытание*) [30].

Saskaņā ar 1775. gada Likumu par slimnieku pieņemšanu slimnīcā par uzņemšanu atbildēja tās virsuzraugs. Toreizējie vājprātīgie oficiāli nebija slimnīcas iemītnieki, jo trakomāja nepiederēja pie slimnīcām. Tomēr šis pieprasījums parādās arī AA iestāžu statūtu projektā. Virsuzrauga funkcijas varēja veikt arī citi ierēdņi, piemēram, ekonoms. Vienpersoniski šāds ierēdnis jaunas personas, ieskaitot vājprātīgos, iestādē drīkstēja pieņemt tikai ar komitejas (iestāžu valdes) norīkojumu. Statūtu projekts paredzēja pieņemt arī klientus ar rakstveida pieteikumu no vairākām citām „respektablām iestādēm” ar pienākumu pirmajā sanāksmē ziņot par tiem komitejai. Parasti sīkie klīniskie dati dokumentācijā netika fiksēti: „Vājprātīgo namā uzņemamām personām .. jābūt ārsta izziņai par pacienta slimību. Šeit var vēl piebilst, ka jāuzrāda personas vārds un kārta, kā arī vājprātīgā slimības cēlonis, ja tas iespējams.” Visiem uzņemtajiem klientiem speciālā sarakstā (divos eksemplāros – ekonomam un valdei) tika fiksēts vārds, uzvārds, vecums un kārta, amats (lai ierādītu piemērotu darbu), uzņemšanas iemesls, kā arī uzņemšanas, izrakstīšanas vai miršanas diena [31]. Aplūkotā laikposmā slimību vēstures Latvijas arhīvos nav atrastas. Visticamāk, tās vispār nepastāvēja, aprobežojoties ar ierakstiem reģistrācijas žurnālos, dažreiz ar diagnozēm. Agrīnos žurnālos ir atrodami arī citi dati, piemēram, par klientu vecumu, ticību, sociālo sastāvu, maksātspēju, režīma pārkāpumiem. Tā 1826. gadā 113 aprūpēto garīgi slimo vecums bija 6–70 gadi 69 vīriešiem un 21–53 gadi 44 sievietēm. No viņiem „izveseļojušies” un izrakstīti 25 (22,12%), miruši 15 (13,2%), aizbēguši 2 cilvēki [32]. Labi zināms, ka garīgi slimie atrodas vājprātīgo namā līdz t. s. izveseļošanās brīdim, praktiski līdz spontānai remisijai vai „nomierināšanai” [33]. Maksimālais laiks, kādu slimnieki atradās AA (ieskaitot laiku, kas pavadīts Citadeles trakomājā), 1826. gada 1. ceturksnī vīriešiem bija 12 gadi (36 gadus vecs pacients ar *māniju*), sievietēm – aptuveni 5 gadi un 3 mēneši (27 gadus veca paciente, diagnoze – *mānija*) [34]. Tika uzņemtas arī nepilngadīgas personas, bērni, ko bija domāts ievietot atsevišķā telpā. Tie parasti nāca līdzī slimiem nespējniekiem vai ekspertīzei pakļautām personām, vai ubagiem vecākiem (ieskaitot kareivju bērnus, kantonistus), vai paši bija slimi vai invalīdi no bērnības (piemēram, garīgi atpalikušie). Tie bija arī bērni, kas piedzimuši garīgi slimiem cilvēkiem pēc viņu „nelikumīgas” dzimumdzīves ar citiem iemītniekiem, neraugoties uz statūtos izvirzītajām prasībām un personāla centieniem bloķēt šādus sakarus [35]. 1826. gadā teritoriālā ziņā vairākums pacientu (86 cilvēki) bija Rīgas un Vidzemes iedzīvotāji. Kurzemieki bija 11 cilvēki, pārējie bija no citām Krievijas guberņām vai ārzemēm (sk. 3. tab.). Diemžēl pagaidām arhīvā neizdevās sameklēt līdzīgus datus par vēlākiem gadiem. Izrakstīšana notika pēc ārstējošā ārsta ieteikuma, juridiskos gadījumos administratīvi vai tiesiskā kārtā. „Svešinieku” izrakstīšana varēja notikt visai nežēlīgi, īpaši, ja tie bija nemaksātāji. Šādu pacientu radi/saimnieki reizēm mēģināja pat piemānīt aizgādības kolēģijas pacientus, neuzrādot pareizu adresi. Iemītniekus bez noteiktas dzīvesvietas varēja sūtīt kājām uz dzimteni, kaut vai uz Sibīriju, pa etapu kopā ar noziedzniekiem [36]. Statūti paredzēja arī tiesisko kontroli

pār iemītņu skaitu un sastāvu dinamikā. Ekonomists katru nedēļu nodeva guberņas prokuroram visu iestādē esošo personu sarakstu, arī pavadīja prokuroru revīzijās un iestādes apmeklējumos visās nodaļās [37]. Toties šās kontroles efektivitāti attiecībā uz psihiski slimajiem mazināja paša likuma trūkumi, kas skāra psihiskās slimības un veselības/izveseļošanās kritērijus un ar tiem saistītos hospitalizācijas termiņus.

4. tabulas dati liecina, ka lielāko garīgi slimo daļu 1826. gada trešajā ceturksnī veidoja pilsētnieki, kur prevalēja ne tik daudz sīkpilsētnieki, cik amatnieki un to mācekļi, tirgotāji, strādnieki, kalpi un māsainieces. Starp garīgi slimajiem militārpersonu varēja būt nedaudz (8 cilvēki – 5 vīrieši un 3 sievietes 1826. gada trešajā ceturksnī) atšķirībā no nabagmājas iemītņiem [38]. Militārpersonu un viņu ģimenes locekļu ievietošanai bija nepieciešami raksti no varas pārstāvjiem un rakstisks ārsta atzinums. Lai pārvietotu garīgi slimo S. – jaunāko virsnieku (*подпоручик пехотного Принца Прусского полка*) no Rīgas kara hospitāļa uz AA, 1856. gadā veidojās gara birokrātiska ķēde, sākot no paša cara („pēc Augstākā pavēles”, balstoties uz Vidzemes un Kurzemes karaspēka pavēlnieka ziņojuma), iesaistot divas ministrijas (Kara un Iekšlietu ministriju), Rīgas komandantu, Vidzemes gubernatoru un, beidzot, Vidzemes Sabiedriskās aizgādības kolēģiju un AA administrāciju. Izrakstīšana varēja notikt simetriski pēc AA ārsta ziņojuma kolēģijai par virsnieka izveseļošanos. AA ieviejojot Tērbatā dzīvojušo turku, vecākā virsnieka dēlu N. S. V., „kas izrādās pilnīgi sajucis prātā”, tika pievienots Tērbatas policijas pārvaldes pavadraksts, pulka komandiera apliecinājums (*свидетельство*) un Tērbatas apriņķa ārsta Frobina „atestāts”. 45 gadus vecais pacients AA iestājās 1826. gada septembrī, ārstējās un 1826. gada 19. oktobrī lazaretē nomira ar diagnozi „Mania apopleksija & asphyxia”. Militārpersonām klāt iestādē varēja atrasties arī dienējoši vai atvaļināti policisti un ugunsdzēsēji, par ko maksāja attiecīgās iestādes. Rīgas kara gubernators F. Pauluči vēstulē Vidzemes aizgādības kolēģijai 1826. gada 20. martā paziņoja par nepieciešamību pēc Rīgas policijas priekšnieka lūguma nosūtīt ārstēt uz AA Rīgas pilsētas policijā strādājošo kolēģijas sekretāru. F. Pauluči lūdza dot rīkojumu, lai saslimušo varētu uzņemt nekavējoties. Izdevumus vajadzēja segt policijas palīdzības biedrībai [39].

Katrai uzņemtajai personai bija paredzēta vanna. Tāpat kā tagad, uzņemot īpaša uzmanība tika pievērsta antisociālas uzvedības – agresijas, zādzības, žūpības un izvirtības – profilaksei: „Neviens cietumnieks, piespiedu darba strādnieks vai vājprātīgais nedrīkst pie sevis turēt ne naudu, ne vērtslīetas, ne nazi, ne ieroci .. Tie tiek ierakstīti grāmatā un uzglabāti iestādē. Kad persona atstāj iestādi, lietas ar komitejas [iestādes valdes – V. K.] ziņu tiek atdotas īpašniekam. Rūpīgi jāpievērš uzmanību, lai iestādē netiktu ienests degvīns vai citi reibinoši dzērieni. Visāda veida kāršu spēles ar vai bez naudas nav atļautas.” Slimnieki – gan psihiski, gan somatiski pēc iestāšanās „tūlīt tiek nodoti ārsta uzraudzībā un nogādāti slimā paredzētajā vietā” [40]. Sadalei bija ne tikai formāla, juridiska vai ekonomiska, bet arī terapeitiska nozīme. Tā palīdzēja klasificēt pacientus pēc klīniskās ainas, atdalīt mierīgos no nemierīgajiem vai sociāli bīstamiem un noteikt pareizu ārstēšanu.

Vide, pārraudzības un aprūpes procesa organizācija

AA atradās ārpus pilsētas atbilstoši 19. gadsimta izplatītajai tendencei paļauties uz dabas dziednieciskām spējām un saskaņā ar ievērojamā botāniķa un daiļdārznieka

J. H. Cigras (*Zigra*) un viņa pēcteču ieteikumiem. Gan J. H. Cigra, gan O. Hüns bija aktīvi Literāri praktiskās biedrības biedri. Otrajā Œizarparkā (sākumā plānots kā t. s. regulārais parks), kas pārtapa par labdarības iestāžu vietu, tika ierīkoti ārstniecības augu dārzi un mazdārziņi saimniecības vajadzībām. Arī augšējais parks tika pārkārtots, kas neizslēdza dārziņu ieslēgumus vietās, kur vēlāk plānoja celt jaunus korpusus. Teritorija bija „samēram plaša un tās kopplatība ietvērusi 41.000 kv. asis, jeb apm. 51 pūrvietu. Līdz ar plašo teritoriju iestādei ir bijušas piešķirtas arī zināmas privilēģijas. Tā iestāde ir uzturējusi tiltu par Sarkandaugavu, kas ir devis ienākumus. Tāpat ņēma krasta nodokli no kuģiem, kuri piestājušies iestādes teritorijā” [41]. Statūtu projektā (1824) sniegts īss, bet lietišķs AA vājprātīgo nama sākotnējais topogrāfiskais raksturojums: „Šī iestāde atrodas lielajā .. ēkā pirmajā stāvā [otrajā stāvā pēc vietējām normām? – V. K.]; labajā pusē vīriešiem ir 8 istabas 30 personām. 1. istaba domāta uzraugam (*Wärter*); 2. istaba – divām personām; 3. istaba – četrām personām; 4. istaba – piecām personām; 6. istaba – vājprātīgo celle [jādomā, izolators – V. K.]; 7. istaba – sešām personām; 8. istaba – sešām personām. [...] Pirmā stāva kreisajā pusē atrodas sieviešu nodaļa 22 personām ar 12 istabām. 1. istaba – uzraudzei (*Aufseherinn*); no 2. līdz 7. istabai ieskaitot un no 9. līdz 12. istabai ieskaitot – divām personām; 8. istaba – vājprātīgo celle ar vienu lāvu divām personām [41.1]. Toreizējo vājprātīgo nama iekšskatu palīdz rekonstruēt statūti un citi tālaika dokumenti. „Katrā no šīm istabām no griestiem karājās viena laterna ar divām lampām.” [41.1] Par telpu apgaismojumu un iekšējo kārtību atbildēja iestāžu ekonoms, kas vienlaikus veica arī virsuzrauga pienākumus: „Tiklīdz kļūst tumšs, ekonoms ieslēdz gaismu visās istabās, gaitenīs un pie tualetēm. Gaismas materiāls ir eļļas lampa, kas atrodas laternā un karājas istabā vai gaitenī pie griestiem.” [42] Bija paredzēts ievērot arī dažus ugunsdrošības noteikumus vājprātīgo nodaļās. Piemēram, naktslampiņa bija jānovieto tā, lai slimnieks nevarētu to aizsniegt. Virknei nodaļu, ieskaitot nodaļu garīgi slimajiem, logi bija aizrestoti. Ēkas logiem bija dubultrāmji, kam priekšā bija restes, kas kalpoja dzīvībai bīstamas rīcības, kā arī bēgšanas profilaksei [43]. Istabās grīda un sienas tika krāsotas ar eļļas krāsu. Grīdu tīrīja ar mitru lupatu, smilšu kaisīšana netika pieļauta. Visās iestāžu istabās tika atļauts izkaisīt sakapātus zaļus augus (*Gruenstrauch*), „jo sakapātiem augiem ir veselīgs aromāts, kas izplatās pa visu telpu” [44]. Matračus polsterēja ar kapu mirtēm, nevis ar salmiem, kas tika uzskatīts par samērā dārgu materiālu. Iemītniekiem bija pienākums pēc kārtas tās tīrīt un vēdināt, kā arī uzklāt gultas un lāvas, tīrīt tualetes. Minētie pienākumi attiecās kā uz personisko higiēnu, tā arī darba terapijas paņēmieniem. Jau AA pastāvēšanas pirmajos mēnešos administrācija plānoja ierīkot ventilāciju, arī tualetēs, un telpas gāzes apgaismojumu. Palātu durvis no iekšpuses apkāla ar dzelzi, durvju kliņķi bija izņemami. Durvju ārpusē iekarinjā zvaniņu, kas kalpoja par signālu personāla palātas iemītnieku pārliekas aktivitātes gadījumā. Personālam tika ieteikts valkāt „maskas pret iespējamiem uzbrukumiem” [45]. Iespējams, vismaz dažās istabās, piemēram, cellē, durvis bija ierīkoti novērošanas lodziņi, līdzīgi tiem, kādus ierīkoja arestantu nodaļās. Bija aizliegts vienā cellē ievietot vairāk par vienu uzbudinātu slimnieku. Kaut gan, kā jau minēts iepriekš, sieviešu nodaļā celle no paša sākuma bija paredzēta diviem cilvēkiem... Pēc statūtiem pulksten 10 vakarā kambarītī (*каморка*) tika ienesti gultas piederumi – biežāk salmu matraxis ar spilvenu un segu, tos uzklāja tieši uz grīdas. Pulksten

piecos no rīta pēc uzcelšanās tie tika savākti. Izkārnījumu podu iztukvoja trīs reizes dienā. No kambarīša aizvāca visus nepiestiprinātos priekšmetus, lai izsargātos no to lietošanas pacienta agresijas laikā. Savukārt personāla agresīva rīcība tika kategoriski aizliegta [46].

Ārpusē virs garīgi slimo nodaļas ieejas uzmanību piesaistīja krāsaina auduma nojume jeb markīze, kas radīja tīkamu pavēni. Laukuma centrā (starp pirmajiem trim korpusiem?) 1826. gadā ar vietējiem spēkiem (nabagmājas iemītnieks meistars Politurs) ierīkoja Saules pulksteņi, „kādu var redzēt tikai Kopenhāgenā”, kā lepmi ziņots iestādes valdes pārskatos. Pulksteņi, izmantojot galma padomnieka Keislera (*Keussler*) palīdzību, iestādei izmaksāja diezgan maz – 4 rubļus sudrabnaudā [47]. Apžogotās teritorijas celiņus O. Hūna valdības laikā plānoja izklāt ar bruģi, ietves apkaisīt ar smiltīm, centrālo laukumu izklāt ar sūnām. Tika izrakti vairāki dīķi gan dārziņu, gan iemītnieku mazgāšanās vajadzībām vasarās. Lai sakārtotu un piepildītu lielo dīķi, O. Hūns 1828. gadā lūdza administrācijas atļauju iemītniekiem ņemt palīgā 50 karavīrus, no kuriem katram par darbu bija domāts izsniegt divas siļķes un stopiņu degvīna. Dīķis, iespējams, saglabājies līdz mūsdienām (vienīgais dīķis slimnīcas teritorijā pa vidu starp bijušo darbanama korpusu un slimnīcas vārtiem) [48]. Iestādes iemītnieku un kalpotāju vajadzībām uzstādīja lielas metāliskas tvertnes ar ūdeni. Bija plašs ledus pagrabs. Iestādes režīmam, kārtībai un drošībai pagalmā piemērotā vietā bija novietots zvans [49]. Ar to iezvanīja pusdienlaiku ap vieniem un vakariņas ap septiņiem. Vakarā, ap desmitiem, tika dota zīme, ka iemītniekiem ir jāatgriežas savā uzturēšanās vietā, un slēgti vārti. Zvans sauca arī darbā: četros no rīta vasarā un sešos ziemā. Zvans deva signālu ugunsgrēka dzēšanai iestādē, tāpat ziņoja par kāda izbēgšanu. 1826. gadā tika izveidoti apstādījumi apkārt iestāžu baznīcai, kuras iesvētīšana notika 31. maijā. Līdz tam pastāvēja tikai lūgšanu istaba. Dievkalpojumi notika četrās Baltijas provincēs izplatītās valodās [50]. Par to organizēšanu atbildēja ekonoms, kas varēja aicināt dažu konfesiju garīdzniekus no blakus esošajām baznīcām.

Kārtības un drošības jautājumi

Par nodaļas „pilnīgu kārtību” kopā ar ekonomu un ārstu atbildēja vietējais personāls – uzraugi, apkopēji, apsargi, kas dzīvoja iestādes teritorijā. Telpas apkalpojošam personālam bieži tika pārveidotas no palīgtelpām. Sakarā ar personāla trūkumu un iestādes specifiku kārtību un drošību (galvenokārt agresijas aktu un bēgšanas novēršanu) cauru diennakti palīdzēja uzturēt militāra sardze. Lai gan 1832. gadā cars Nikolajs I bija aizliedzis turēt šādu sardzi garīgi slimo istabās vai pastaigu vietās, AA iestādē tā pastāvēja vēl ilgus gadus. Apsardzei ierīkoja atsevišķas telpas (būdas) un pat veselās ēkas. Pastāvēja kopēja sardzes telpa ar dežurējošā virsnieka istabu (vienstāva mūra ēka, vīriešu flīģeļa turpinājums uz meža pusi) un sargu būdas blakus abiem iestādes galvenajiem vārtiem, kas vērsti uz mežu un Sarkandaugavu. Sargposteņi bija izvietoti vairākās vietās: dažās sociālās nodaļās (arī psihiatriskajās?) un pie tilta pāri Sarkandaugavai. Vismaz kādu laiku sarga pienākumus veica t. s. tilta uzraugs, kas iekasēja samaksu par tā izmantošanu iestādes labā. Šāds uzraugs 1826. gadā bija Ernests Krūze, atvaļināts policists, ubagmājas iemītnieks. AA teritorijā 19. gadsimta 30. gados bija izvietotas septiņas sargu būdas.

Sardzei (1826. gadā to papildināja ar 12 kareivjiem un vienu virsnieku) bija jāveic „biežas patruļas naktī kā gaitēnos, tā iestādes apkārtnē, lai novērstu katru briesmas draudošu notikumu iestādei”. Par visiem pārkāpumiem bija jāziņo ekonomam. Savukārt ekonomā pienākums bija „katras sardzes maiņas komandierim norādīt, ka viņa sardzei jābūt postenī gan dienu, gan naktī un jānovērš cietumnieku un piespiedu darba strādnieku iespējama bēgšana”. Bez militāras sardzes pastāvēja vēl iekšējais militāro invalīdu sargpostenis, „lai izpildītu naktssargu un citu nepieciešamo amatu pienākumus iespējamo ugunsbriesmu gadījumos”. Invalīdu komandai bieži bija jāvingrinās ugunsdzēsēju šļūtenes satveršanā [51]. Naktī visas durvis un vārtus aizslēdza. Galvenā vārtu atslēga, kā arī cietumnieku istabu atslēgas ekonomam bija jāglabā „savā istabā un drošā vietā”. Viņam bija „jāredz un jā rūpējas, lai visas atslēgas būtu labā stāvoklī” [52]. Militārā sardze AA tika atcelta ar centrālās varas likumu pēc Krimas kara (tad sardzi taisījās pārcelt uz Rīgas Citadeli līdz bīstamiem arestantiem). 1856. gadā to aizstāja ar 12 invalīdu komandas locekļiem, kas pildīja sargu funkcijas vismaz līdz cietumnieku nodaļas slēgšanai 19. gadsimta 60. gados. Nav izslēgts, ka līdz tam laikam sociālās nodaļās pastāvēja viens otrs militārais sargpostenis [53].

Savstarpējās attiecības starp iestādes daudzveidīgo kontingentu un jaunāko personālu ne vienmēr bija vieglas. No vienas puses, statūti lika personālam ievērot liberālu „morālās” terapijas nostāju un apieties ar plānprātīgajiem „draudzīgi un mīloši”. Bija paredzēts aizliegums svešām personām „tikai ziņkāres pēc” apmeklēt vājprātīgos. Pacientu miesas sodus statūti aizliedza vispār. Par pacientu fiksācijas paņēmieniem kalpoja siksnas, korsete, trakokrekls un izolators [54]. No otras puses, „kvalifikācija” zemākam personālam, kurā figurēja izbijuši karavīri, invalīdi un arestanti, kas kalpoja bez maksas vai par simbolisku samaksu (pabalstu) un kam statūti adresēja augsti humānās prasības, kā jau teikts, dažreiz bija zem jebkādas kritikas. Baltijas psihiatrijas vēsturnieks I. Luiga (1904) AA statūtos proklamētos humānos principus uzskatīja par tīri teorētiskiem savam laikmetam. Viņš skumīgi rezumēja: „Tātad, invalīdi un notiesāti sastādīja personālu kalpojošo bez algas – var iedomāties, kas par humanitāti šeit valdīja!” Šāds personāls varēja neatšķirt slimniekus no sociālajiem klientiem (abām kategorijām apgērbs minimāli atšķīrās) un sodīt „slinkos un nepaklausīgos” ar trim pletnes sitieniem, kā tas bija paredzēts attiecīgajā statūtu daļā [54.1].

Apģērbs, higiēna un diēta

Kārtīgs, tīrs apģērbs, tīrība un pastaiga svaigā gaisā, ūdens procedūras un pareiza ēdināšana AA piederēja pie nozīmīgiem ārstnieciskajiem un aprūpes faktoriem. Jaunuzņemtiem klientiem apģērbs tika reģistrēts īpašā grāmatā un nodots glabāšanā noliktavas istabā. Jādomā, ka iemītnieku apģērbs īpaši neatšķīrās no Citadeles trakomājas iemītnieku tērpa. Virsdrēbes atbilda sezonai: „Vasarā raibs nātns halāts, zeķes, tupeles un mice, ziemā vadmalas šinelis, vilnas zeķes un silta mice.” [55] Saskaņā ar cara Nikolaja I laika birokrātisko garu un tieksmi uz kazarmas tipa dzīves unificēšanu Iekšlietu ministrijā 1831. gadā tika izstrādātas vadlīnijas par hospitāļu, slimnīcu un garīgi slimo iestāžu vidi, ieskaitot iemītnieku izskatu, veļu, gultas piederumus, istabas mēbeles un traukus. Vadlīnijas tika atspoguļotas 28 attēlos, kas

mums nav pieejami [56]. Iekšlietu ministrijas noteikumi paredzēja arī personāla apģērba formu. Visticamāk, pacientu apģērbs tika šūts uz vietas. To apstiprina saglabājušās ziņas par vietējo drēbnieku šūtiem garderobes priekšmetiem, starp kuriem bija jakas (kamzoļi) no svitrainas vadmalas vai brezenta, bikses, kleitas, mēteļi, kokvilnas un vilnas zeķes. Simtiem pārus apavu ar koka pazolēm darināja daudz kurpnieku, kas mīta AA. Tika gatavoti arī apavi ar ādas pazolēm, tikai mazākā skaitā. Arī iestādes ierēdņu mundieri vismaz daļēji varēja tapt uz vietas. 1826. gada pirmajā ceturksnī ar personāla ziemas apģērba šūšanu nodarbojās ģenerāļa Gurko speciāli šim mērķim norīkoti uniformu šuvēji [57]. Administrācija plānoja organizēt attiecīgas darbnīcas, bet telpu trūkuma dēļ tas netika izdarīts vismaz līdz 19. gadsimta 30. gadu vidum, kad tika uzbūvēts darbanams. Pēc statūtiem, reizi nedēļā pārraudzībā esošie garīgi slimie ar ārsta atļauju kopā ar pārējiem slimniekiem un arestantiem uzrauga un uzraudzes pavadībā devās mazgāties pirtī, ko ziemā kurināja, bet kas vasarās stāvēja auksta. Mums nav datu par vannošanas vai citu ūdens procedūru izmantošanu kā speciālu terapeitisku paņēmieni, kam no mūsdienu viedokļa varēja būt brutāls raksturs. Tualetes – pa divām katrā nodaļā, vīriešu un sieviešu galā – bija aukstas un bez ventilācijas.

Vājrātīgo *uztura* prasības izklāstītas statūtu projekta daļā, kas veltīta toreizējai ārstēšanai pēc diagnostikas „vadlīnijām” (mūsdienu izpratnē): „Ēdināšana notiek tādā veidā, ka katram garīgi slimajam tiek pasniegta viņa porcija ar cietu un šķidru ēdienu. Katram slimniekam ir savi ēdientrauki un karote; nažus un dakšiņas aizliegts lietot [iespējamā agresijas uzliesmojuma dēļ – V. K.], tāpēc viņiem gaļu un dārzeņus vajag pasniegt sagriezta veidā. Tūlīt pēc ēdienreizes apkopējs visus traukus, arī ar ēdiena pārpalikumiem, savāc; ja slimnieks prasa kaut ko viņam paglabāt vēlākam laikam, to nevar atstāt istabā, jo tas var būt iemesls netīrībai; viņiem ēšana tiek atļauta tikai ēdienreizēs nevis starplaikos.” [58] Slimnieku *ēdiens* bija gandrīz viens un tas pats. Pēc H. Buduļa, slimniekus baroja „tikai vienu reizi dienā: laikā starp 1. aprīli un 1. septembri pulksten 11, bet pārējos mēnešos pulksten 12 dienā. Ēdienkarte bija sadalīta pēc nedēļas dienām, un viņā paredzēti tikai šādi ēdieni: biezputra ar taukiem, zirņi ar biezputru vai biezputra ar zirņiem, un kāposti ar gaļu (2 reizes nedēļā). Bez tam katrs iestādes iemītnieks saņēma dienā 2 mārciņas rupjas maizes. Slimnieka uzturēšana izmaksāja 25 kap. dienā” [59]. Taču ne vienmēr un ne visiem iemītniekiem uzturs bija, kā to pierāda arhīva dati, tik monotons un primitīvs. Lai uzlabotu ēdināšanu, tika turētas govīs un, kā jau iepriekš minēts, dārziņos audzēti garšaugi un dārzeņi. Slimnieku, vecu ļaužu, bērnu un atsevišķu vietējo profesiju pārstāvju (sardzes kareivju, uzraugu, kurpnieku u. c.) vajadzībām vienreiz mēnesī tika piedāvāti tādi uztura papildinājumi kā franču maizītes, alus un pat degvīns visādām vajadzībām. 1826. gada janvārī bez parastiem putrainiem, zirņiem un sāls tikušas pirktas 104 maizītes slimai meitenei, 41 alus pudele slimniekiem un trim zīdītājām. 1827. gada decembrī izdevumu sarakstā minētas 108 maizītes trim bērniem un sifilitiķiem par kopējo summu 6 rbļ. 40 kap. asignācijās, 118 pudeles alus (14 kap. pudele) diviem galdniekiem, slimnieku uzraugiem un epileptiķiem, viena pudele degvīna par 60 kap. tehniskiem nolūkiem, proti, tualetes tīrīšanai [60]. Par ēdienu gatavošanu un kvalitāti atbildēja vairāki cilvēki, sākot no ekonomista un ārsta un beidzot ar ekonomista palīgu, saimnieci ar palīdzi cietumnieci. Trakomājās stingri ievēroja uztura vispārējās normas. Ja pēc tabulas vienai porcijai pienākas

divas mārciņas maizes un mārciņa gaļas, šāds kvantums tika izsniegts neatkarīgi no pacienta vecuma – kā viengadīgam bērnam, tā arī pieaugušajam. „Slimnieks ar tīfu varēja saņemt gaļas gabalu, ko viņš nebija spējis sakošļāt, un nesaņēma šķidru barību, ja tā nebija paredzēta tabulā.” [61]

Garīgi slimo diagnostika un ārstēšana

Apskatītājā laikā AA iestāde bija paredzēta akūtu jeb ārstējamu slimnieku ārstēšanai un bīstamu hronisku pacientu uzraudzībai. Psihopatoloģiskā ziņā AA statūtu projekts runā par vienu psihisku slimību ar dažādām pakāpēm, kas prasa atbilstošu terapeitisku un aprūpes pieeju. Tā sākās ar pacientu iedalīšanu pēc slimības klīniskām izpausmēm. „Katram garīgi slimajam tiek ierādīta atbilstoša vieta pēc trim slimību pakāpēm: a) melanholiķi – grūtsirdīgie (*Tiefsinnigen*); b) *maniaci furiosi* – trakojošie (*Wuetenden*, senais *freneticus*, *буйные*); c) *amentes* (*Bloedsinnigen* – vājprātīgie, stulbie, kā arī neprātīgie/ārprātīgie).” [62] Minētie galvenie garīgo slimību paveidi pēc secības burtiski neseko ietekmīgajām F. Pinela (Pinel, 1798, 1801), J. H. Reila (Reil, 1803) vai Ž. E. Eskiroļa (1838) nozogrāfijām. AA pieņemtajai nozogrāfijai, jādama, bija pirmkārt praktiska nozīme. Kopš seniem laikiem pareiza slimnieku sadalīšana pēc slimības rakstura skaitījās par „pareizas aprūpes galveno principu psihiatriskās iestādēs” [63]. Diemžēl mēs nezinām AA lietoto diagnostisko vienību precīzo klīnisko saturu. Mūsdienu ārstam šādas diagnozes izskatās tikai daļēji saprotamas, un pat tāda izpratne var būt maldinoša. Bet līdzīgās grūtībās var nonākt, atšifrējot pat ne visai senas šizofrēnijas diagnozes padomju laikā. Ja pieņemtu elementāru, bet efektīgu toreizējo garīgi slimo praktisko simptomātisku dalījumu „nevaldāmos” un „domīgos”, tad mānija ar uzbudinājumu jeb trakošana noteikti ieņemtu vietu pirmajā kategorijā, bet melanholiķi un demence drīzāk otrajā. J. Riļa (Рюль, 1840) izstrādātajā aptaujas formā, pēc kuras tika vākti dati par garīgi slimajiem arī Baltijas provincēs, iekļuva tādas vienības kā mānija (trakošana), monomānija (vienpriekšmetiskais trakums, pēc Eskiroļa), melanholiķi (grūtsirdība), *fatuitas* (vientiesība, stulbums, *полоумие* – demencei līdzīgs stāvoklis), epilepsija un ar to asociētas saslimšanas [64].

Dažādiem autoriem terminu saturs atšķiras. Piemēram, F. Pinelam mānija bija psihoze ar uzbudinājumu un „vispārīgiem murgiem” (ko tikai nosacīti var kvalificēt par māniju mūsdienu izpratnē), retāk – tikai afektīva patoloģija. Melanholiķi apzīmēja divu pretēju tipu stāvokli ar „daļējiem murgiem” – vienu ar uzbudinājumu, eksaltāciju, „lepnumu” un bagātību murgiem un otru ar „mazdūšīgu grūtsirdību” un nereti dziļu izmisumu. Melanholiķi varēja pāriet („deģenerēt”, kā redzams arī AA pieņemtajā shēmā) mānijā. Slimībai raksturīgas uzmācības (mūsdienu izpratnē), ilūzijas, mutisms, sliktā ēstgriba, suicīdi. Demence jeb domu trūkums atšķiras no mānijas pirmkārt ar jucekliģu domāšanu (inkoherenci), bet mānijas idejas varēja būt neīstas, toties sakarīgi izklāstītas. Idiotija izpaudās ar pilnu domāšanas trūkumu sakarā ar organisku patoloģiju – galvas vai endokrīno (piemēram, kretinisms) u. c., kas prasīja aktīvu ārstēšanu. Interesanti, ka Pinela klīnikā pastāvēja vairāku tipu nodaļas demences slimniekiem: idiotiem un zagļiem, klusiem slimniekiem („dementiem”) un slimniekiem ar senilu demenci un rekonvalescentiem pacientiem, pēdējā gadījumā ar darbnīcām.

Savukārt skaidrs demences iedalījums iedzimtā un iegūtā variantā pieder Ž. E. Eskirolam (1838). Savā klasifikācijā viņš arī sašaurināja „pinelisku” melanholijas jēdzienu (kas atgādina mūsdienu bipolāros vai šizoafektīvos traucējumus) līdz grūtsirdībai, nosaucot to par lipemāniju [65].

Amenci, ko diagnosticēja AA, nevar identificēt kā akūtu psihozi ar apjukumu (aptumšotu apziņu), nesakarīgu domāšanu (sajukumu), uzbudinājumu un biežām halucinācijām pēc T. Meinerta (Meynert, 1890). Vēl 20. gs. pirmajā trešdaļā krievu psihiatrs V. Osipovs (1931) nerekomendēja lietot terminu „amence” ar iepriekšējo (pirms Meinerta) nozīmi ‘neprāts’ (*безумие*) vai ‘plānprātība’ [66]. Pārskatot 19. gadsimta pirmās trešdaļas AA iestādes pārskatus, redzams, ka amence nav savienojama ar vecuma plānprātību, marasmu vai idiotiju. Toties pēc M. Fuko (*Foucault*), 17. un 18. gadsimtā termini *dementia*, *amentia*, *fatuitas*, *stupiditas*, *morosis*, kā arī *idiotija* un *stulbums* (*мыноумие*) tika lietoti kā plānprātības sinonīmi [67].

Bez jau iepriekš minētajām galvenajām diagnozēm iestādes pastāvēšanas pirmajos mēnešos vēlāk nāca klāt virkne citu diagnožu, kādu nebija 18. gadsimtā Citadeles trakonamā. 1826. gada pirmajā ceturksnī AA garīgi slimo vīriešu nodaļā atradās 35 cilvēki ar šādām diagnozēm: *melanholija* (16, ietverot vienu gadījumu kopā ar drudzi un vienu – kopā ar epilepsiju), *mānija* (13, no tiem trīs dusmu mānijas un trīs – reliģiozās mānijas gadījumi), *idiotija* (divi gadījumi), *delirium tremens* (alkohola psihoze, viens gadījums), *physis nervosa* (nervozitāte (?), viens gadījums), *amence* (viens gadījums), *fatuitas mentis* (viens gadījums). Tika izrakstīti trīs, nomiruši arī trīs cilvēki, pavisam 41 cilvēks. Sieviešu nodaļā tai pašā laikposmā atradās 28 cilvēki ar diagnozēm: *melanholija* (14 gadījumi), *mānija* (9 gadījumi, pa vienam gadījumam dusmu un reliģiozā mānija), *nimfomānija* (citādi – erotomānija, hiperseksualitāte – viens gadījums). Nomiris viens, izrakstīti trīs cilvēki. Šāda nozogrāfija bez izmaiņām pastāvēja vēl 50. gadu beigās [68]. Arī citās AA nodaļās – galvenokārt lazaretē un ubagmājā – atradās garīgi slimie, ko aktīvi ārstēja pēc iestāšanās, vai pacienti ar tādām diagnozēm, kas toreizējā izpratnē ne vienmēr asociējās ar garīgām slimībām, kā histērija vai epilepsija, nerunājot par vairākām somatiskām slimībām. Tur atradās arī sifilitiskie vīrieši. Sievietes ar šādu diagnozi ārstējās atsevišķā lazaretē daļā.

Interesanti, ka starp oficiāli (statūtos) ieteiktiem garīgi slimo ārstēšanas paņēmieniem skaidri prevalēja t. s. psihiskā ārstēšana. No apgaismības laikmeta medicīnā arvien vairāk izpaudās optimistisks skats uz garīgi slimo ārstēšanas izredzēm. Ārējus spaidus centās aizstāt ar morāla un psihiska sabrukuma iekšēju pārvarēšanu, iekšējas kontroles atjaunošanu ar morāliem un psihiskiem spēkiem. Psihiskā terapija balstījās uz 17.–18. gadsimta angļu un franču sensuālisma idejām (D. Loks, E. Kondiljaks) un psihiatrijas reformatoru, ārstu un garīdznieku, galvenokārt F. Pinela (*Pinel*), V. Tuka (*Tuke*), J. H. Reiļa (*Reil*) un J. Konoli (*Conolly*), ieteikumiem. Katrs savā veidā šie ceļi loģiski veda uz garīgi slimā cilvēka respektu un ticību pārvarēt slimību, apelējot pie viņa intelekta, gribas un jūtām bez tālaika medicīnas dramatiskiem paņēmieniem. AA statūti īpaši izcēla ārsta un apakšārstu pienākumu nodarboties ar vājpātīgo dziedēšanu, lietojot „psihisko metodi” jeb pašu morālo terapiju. Toreizējās ārstēšanas vadlīnijas, kas izklāstītas statūtos, bija līdzīgas tām, ko 18. gadsimta beigās izvirzīja ārsti reformatori, un nevis tai „rīkšu terapijai”, kādu

toreiz piedāvāja vairāki konservatīvi psihiatri Vācijā, kur tajā laikā mācījās pirmie AA ārsti. Tomēr jāatceras, ka filozofs G. V. Hēgelis, runājot par psihisku ārstēšanu, „Gara fenomenoloģijas” attiecīgajā daļā (kur viņš atsaucas uz Pinelu) neizslēdza varas lietošanu pret garīgi slimajiem, piedēvējot tai „*taisinīguma* soda” morālo nozīmi. Jau minētais J. H. Reils, protestējot pret jaunākā personāla cietsirdīgo attieksmi pret garīgi slimiem, atzina „nepatīkamas sajūtas” (cietsirdīgus ārstniecības paņēmienus uz robežas ar spīdzināšanu, lai panāktu pacientu „paklausību un padevību”) par dabisku psihiskās ārstēšanas daļu [69].

AA statūtu projektā izklāstītas šādas psihiskās ārstēšanas rekomendācijas: „1. Tos, kas dzīvo neīstā ideju pasaulē, vajag ārstēt nodarbībās ar ķermeni tik daudz, cik tas iespējams, jo fiziskas nodarbības iedarbojas uz garu. Šo nodarbību veidu nosaka tikai ārsts, un tas tiek atstāts viņa ziņā. 2. Rūpīga uzmanība jāpievērš ķermeņa, kā arī istabas tīrībai, jo tas slimniekam dod izdevību nodarboties ar sevi, atņemot viņa idejas. Viņi jāmazgā katru nedēļu un jāgādā tīra apakšveļa un gultas veļa; viņu gultas jāsaklāj katru dienu. Bez tam uzraugam jāskatās, lai katrs slimnieks rītos mazgātu seju un rokas, katrā istabā jābūt nepieciešamajiem mazgājamiem traukiem un rokas dvieļiem. 3. Lielākā saudzība un maigākā izturēšanās ir obligāts pienākums, jo tikai tā var iegūt slimnieka uzticību. 4. Uzturam jāatbilst slimības pakāpei; vārgajiem jāsaņem bagātīga un viegli sātīga barība; trakojošiem indivīdiem jābūt vairāk kalsniem, tādēļ viņiem barību nosaka ārsts. Ārsts vispār regulē ēdienkarti slimajiem un atspirdzējiem.” Pacientu uzturam, lai gan tas bija nabadzīgs un monotons, vismaz teorētiski pastāvēja ārstnieciska jēga: „Slimniekus pārsvarā baro ar griķiem un piena ēdieniem. Gaļa un dārzeņi tiek pasniegti maz, vai nemaz, jo tie traucē viņu izārstēšanu. Nav ļauts ņemt līdzi un lietot alkoholiskus dzērienus.” [70] Ārsta pienākumos ietilpa kontrolēt pacientu veļas maiņas biežumu, diētas ievērošanu, pastaigas, nodarbošanās un izpriecu veidus, „apbalvošanu” (līdzīga tai, kāda tiek lietota mūsdienu uzvedības terapijā), ārstējamo slimnieku atdalīšanu no smagiem pacientiem – neārstējamiem slimniekiem un epileptiķiem. Tas nozīmē, ka visiem šiem aprūpes „sīkumiem” bija svarīga daļa toreizējā terapeitiskajā procesā. Izolācija pastāvēja arī kā terapeitiskais faktors ar sīkumainu sadzīves reglamentāciju un aizņemības terapiju (sievietēm – parasti darbs virtuvē, šūšana, veļas un grīdas mazgāšana, vīriešiem – smagākie darbi teritorijā, piemēram, dārziņos), aeroterapijas, hidroterapijas, diēterapijas un pat mākslas terapijas paņēmieniem. Nekā nedarīšanu iestādē, kam nebija elitārs raksturs, iestāžu statūti neatbalstīja. Tradicionālās morāles ietvaros darbu vērtēja ne tikai tiešās izdevības aspektā, bet tam piedēvēja arī garu dziedējošu spēku. Pie psihoterapijas speciālajām metodēm piederēja dzīvnieciskais magnētisms (hipnoze); par tā lietošanu AA pacientiem stāstīja ārsts R. A. Langenbeks [70.1].

Bez šaubām, šādu humānu vadlīniju autori tomēr vienmēr paturēja prātā iepriekšminēto praktisko diagnostisku dihotomiju, kas pacientus sadala mierīgos un nemierīgos. Pirmajiem tika ieteikta „iespaidu terapija” kā psihiskās ārstēšanas variants („pastaigas svaigā gaisā iekšējā pagalmā vai ārpus tā ar ekonomu atļauju un ar nosacījumu, ka vakarā noteiktā laikā jābūt atpakaļ savā istabā un jāliekas gulēt”), taču otrajiem lietoja izolāciju un fiksāciju. To, starp citu, par papildlīdzekli atzina arī daudzi „psihiskās metodes” piekritēji, ieskaitot F. Pinelu un D. Konoli (kas piedāvāja apmācītam personālam fiksēt uzbudināto pacientu izolatorā tikai ar rokām, nelietojot pat trakokreklu), un tā nav izslēdzama arī mūsdienu psihiatrijā,

neraugoties uz pilnīgi citu morālo gaisotni un efektīviem specifiskiem bioloģiskiem līdzekļiem. No ārsta bija atkarīga tāda pacienta slimīgas aktivitātes ierobežošana kā ievietošana izolatorā, spaidu krekla uzlikšana uzbudinātiem slimniekiem korsetes un važu vietā. Onānisma gadījumā statūti piedāvāja lietot korseti un dzelzus. Pedējā metode bija īpaši nežēlīga, pēc ilgstošas lietošanas tā izraisīja dziļas trofiskas čūlas. Uzbudinājuma gadījumā statūtu projekts ieteica šādu rīcību: „Lēkmju [domāts akūts psihisks stāvoklis ar uzbudinājumu – V. K.] laikā trakojošie slimnieki tiek ievietoti tumšā kambarī un ar siksnām un spaidu vestēm piesieti pie gultas, lai nomierinātu ar izsalkuma palīdzību; važas vai kāda fiziska pārmācīšana nav pieļaujama [...] Lai trakojošie slimnieki netraucētu mierīgos vai arī nelabvēlīgi uz tiem neiedarbotos, pirmie jānošķir no otriem, cik tas ir iespējams; tāpēc gaitēņu galos ir iekārtotas vājprātīgo celles.” [71] AA uzraudzības komiteja (valdes) 1826. gada atskaitē vienā nenožīmīgā vietā minēta šūpoļu (*Schaukel*) ierīkošana garīgi slimajiem līdz ar „līdzsvara balķi” (*ein Ballancier Balken*) [72]. Droši vien runa ir par izpriečām vai vingrošanu, bet ne par speciālām šūpolēm (*Drehmaschinen*) – nežēlīgu terapeitisko mehānisko metodi, lai tiktu galā ar nemierīgiem slimniekiem. Iespējams, tika lietotas arī vācu ārsta anatoma Tībingenas profesora J. Autenrīta (*Autenrieth*) izgudrojums – t. s. ādas maska kā līdzeklis pret nemierīga pacienta kliezieniem un vaimanām, kas plaši izmantota Vācijā un Krievijā 19. gadsimta pirmajā pusē. Kāds maskas eksemplārs (Autenrīta?) AA iestādē tika atrasts Pēterburgas ārstu A. Šulca un Lenzu revīzijas laikā 19. gadsimta 60. gados [73]. Tomēr 1824. gadā iestādes inventāra sarakstā nav minēts neviens no tolaik izplatītiem slimnieku t. s. fiksācijas līdzekļiem [73.1]. Ārsta pienākums bija sniegt komitejai sīku slimnieku sarakstu, apmeklējot slimniekus katru dienu, izdarīt dienas pierakstus un vajadzīgos gadījumos dežurēt. Apakšārstiem vajadzēja precīzi izpildīt visas ārsta ordinācijas, kā arī dežurēt, ja tas bija nepieciešams. Viņiem uzlika par pienākumu izdarīt personiskos ierakstus, norādot tajos visas svarīgās pārmaiņas pacientu stāvoklī, lai informētu par to ārstu. „Mierīgie trakie” vietu trūkuma dēļ varēja atrasties cita profila nodaļās, piemēram, starp nespējniekiem. Terapijas efektivitāti mazināja tas, ka pastāvīgas ārsta dziednīcas nebija līdz 1863. gadam [74].

Ņemot vērā AA iestādes aprūpes un ārstēšanas reālās iespējas, jau tās pirmie ārsti O. Hūns un R. Ā. Langenbeks atzīmēja pozitīvas pārmaiņas salīdzinājumā ar apstākļiem Citadeles trakomājā. Pēc O. Hūna domām, svaigs gaiss, fiziskas kustības, apmeklējumi, uzmundrinājumi un citi pasākumi pozitīvi ietekmēja slimniekus un palielināja „izveseļojušos” skaitu [75]. Kā jau teikts, statūti nekā nevēstī par t. s. aptiekas (bioloģiskās) terapijas lietošanu garīgi slimajiem. Vadoties no klīnikas pieprasījumiem un ne tikai no augsti humāniem iestāžu statūta punktiem, var galvot, ka šāda ārstēšana vajadzības gadījumā tomēr tika lietota. Jautājums tikai – kad. Pēc mūsu domām, ārstējamiem pacientiem tas varēja notikt iestāžu lazaretē. Lazaretēs nozīme AA iemītnieku ārstēšanā aplūkota citā publikācijā.

Runājot par toreizējo AA iemītnieku sastāvu, jāatceras to ārkārtīgais raibums. Tāpat kā AA priekštecē, Rīgas Citadeles trakomājā, AA uzturējās ļoti atšķirīgas medicīniskās un sociālās iemītnieku kategorijas. Visus AA nodaļas iemītniekus – vājprātīgos, veneriskos slimniekus, nespējniekus, pāraudzināšanas un darbanamā ieslodzītos – apvienoja tās sociālā atstumtība un bieži arī sociālā bīstamība, reāla vai šķietama. Ļoti lēni un nekonsekventi daudzu faktoru ietekmē negatīvo izpratni

pret garīgi slimajiem psihiatrijas medikalizācijā nomainīja cita pieeja, kas balstīta ne tik daudz uz bioloģiskās medicīnas sekmēm, cik uz tādām morālām vērtībām kā izpratne, iecietība, iejūtība un cieņa pret garīgi slimiem cilvēkiem. Arī psihisku traucējumu diagnostika paliek arvien bagātāka, atspoguļojot ārstu uzkrāto klīnisko pieredzi.

VĒRES

1. Устав богоугодных заведений Лифляндского приказа общественного призрения, устроенных на Александровских высотах в 1824 году. Statūta daļa, kas ir attiecināma uz vājrātīgajiem, pilnā apjomā citēta grāmatās: Луйга И. *Призрение душевнобольных в Прибалтийском крае*. Юрьев, 1904, с. 23–24 (turpmāk: Луйга, 1904); Сочнева З. Г. *Рижской республиканской психиатрической больницы 150 лет. Психиатрия, невропатология и хирургия. Сборник научных работ*. Часть 1. Психиатрия. Рига, Минздрав ЛССР, 1974, с. 8. (turpmāk: Сочнева, 1974); *Statuten der wohltaetigen Anstalten des Livlaendischen Collegii fuer allgemeinen Fuersorge auf Alexanders-Hoehe 1824*. LVVA, 30. f., 3. apr., 837. l. (Statūtu projekts vācu valodā; turpmāk: Statuten).
2. LVVA, 30. f., 1. apr., 230. l., 61. lp.; LVVA, 3. f., 5. apr., 2440. l., 42. lp.
- 2.1. Statuten, 11. lp.
3. Kuzņecovs V. Psihiatriskās aprūpes sākumi Latvijā: Aleksandra Augstumu slimnīcai – 180 // *Latvijas Universitātes Raksti*. 693. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Latv. Universitāte, 2006, 137. lpp.; LVVA, 30. f., 2. apr., 7. l., 11.–17. lp.; LVVA, 3. f., 5. apr., 33. l., 22. lp.; LVVA, 30. f., 3. apr., 300. l., 29.–36. lp.; LVVA, 3. f., 5. apr., 2440. l., 35. lp.; LVVA, 30. f., 1. apr., 230. l., 47. lp.; LVVA, 30. f., 1. apr., 561. l., 20. lp.
4. LVVA, 3. f., 5. apr., 33. l., 22. lp.; Brants J. Aleksandra Augstumu slimnīca. 1824–1924 // *Latvijas ārstu žurnāls*. 1925, 1.–2. burtn., 3. lpp. (turpmāk: Brants, 1925).
5. Дело о назначенной по Высочайшему повелению из рижской торговой кассы суммы 40 000 рублей серебром на распространение богоугодных заведений на Александровских высотах состоящих. LVVA, 30. f., 1. apr., 30. l.
- 5.1. LVVA, 30. f., 1. apr., 230. l., 66. lp.; Луйга, 1904, с. 34.
6. Holdt G. In Sachen des baltischen Centralirrenhauses // *Balt. Monatsschrift*. Bd. 16, 1867, S. 460–486; Шульц А. Призрение помешанных в России. Архив судебной медицины и общественной гигиены. 1865, март, с. 32–41 (turpmāk: Шульц, 1865); Пастернацкий И. Р. *К вопросу о домах умалишенных в России. Труды I съезда отечественных психиатров*. 1887, с. 844–845; Луйга, 1904, с. 29–49; Buduls Н. *Sarkankalna slimnīcas vēsture*. Rīga, Pilsētas valdes izd., 1938, 7.–11. lpp. (turpmāk: Buduls, 1938); Сочнева З. Г. *К вопросу истории психиатрической помощи в Латвии (конец XVIII – начало XX в.)*. *Неврология и психиатрия. Сборник научных работ*. Рига, Изд-во Академии наук ЛССР, 1956, с. 257–271 (turpmāk: Сочнева, 1956).
7. Рюль (И. Ф.). *Опыт статистического обозрения о числе одержимых разного рода душевными недугами в России*. Санктпетербург, 1840, 19 с.; Шульц, 1865, с. 39; Buduls, 1938, 7. lpp.; Луйга, 1904, с. 29–49.
8. Buduls, 1938, 9. lpp.
9. Луйга, 1904, с. 62–63.
10. LVVA, 3. f., 5. apr., 2440. l., 47. lp.
11. LVVA, 30. f., 2. apr., 18. l., 1. lp.

12. Brants J., 1924; Васильев Ю. *Классицизм в архитектуре Риги*. Рига, Академия наук ЛССР, 1961, с. 346–349; Сочнева, 1974, с. 8
13. Саарма Ю. М. *Основание кафедры психиатрии в Тартуском университете*. Arstiteaduse arengust Tartu uelikoolis. Tartu, 1981, с. 15.
14. Kuzņecovs V. 19. gs. pirmās trešdaļas vājrātīgo aprūpe Latvijā: principi, iestādes, personas // *Latvijas Universitātes Raksti*. 716. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Latv. Universitāte, 2007, 129. lpp.; Kuzņecovs V. 19. gs. pirmās puses valsts iestādes Latvijā: Aleksandra Augstumu personāls un pacienti. I daļa: personāls // *Latvijas Universitātes Raksti*. 738. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Latv. Universitāte, 2008, 83. lpp.
15. LVVA, 30. f., 1. apr., 50. l., 6. lp.
16. LVVA, 30. f., 1. apr., 561. l., 20. lp.
17. *Банки. Новый энциклопедический словарь*. СПб, Брокгауз и Ефрон, т. 5, с. 48–105.
18. LVVA, 30. f., 1. apr., 230. l., 61.–69. lp.
19. ЦГИА, ф. 722, опись 1, ед. хран. 438, л. 16.
20. LVVA, 30. f., 1. apr., 318. l., 219.–222. lp.
21. ЦГИА, ф. 722, опись 1, ед. хран. 438, л. 20.
22. Statuten, 29.–31. lpp.
23. LVVA, 30. f., 5. apr., 33. l., 22. lp.; 30. f., 3. apr., 125. l., 42. lp.; 30. f., 1. apr., 1218. l., 15. lp.; Brants, 1924., 4. lpp.; Buduls, 1938, 6.–7. lpp.
24. LVVA, 30. f., 2. apr., 7. l., 34.–35. lp.
25. LVVA, 30. f., 1. apr., 25. l., 27. lp.
26. Прозоров Л. *Из истории русской психиатрии. Иван Федорович Рюль. Современная психиатрия*. 1913, № 10, с. 876–894.
27. Каннабих Ю. *История психиатрии*. ГИЗ, 1927, с. 290. (turpmāk: Каннабих).
28. Архангельский П. А. *Отчет по осмотру русских психических заведений*. Москва, 1887, с. 291. (turpmāk: Архангельский, 1887).
29. Statuten, 27. lp.; Луйга, 1904, с. 26–27.
30. Архангельский, 1887, с. 291.
31. Statuten, 36.–47. lp.
32. LVVA, 30. f., 2. apr., 9. l., 210.–211. lp.
33. Озолиньш В. А. *Социальный состав больных, призываемых в психиатрических учреждениях Прибалтийских губерний в конце 19 в. III Республиканская конференция невропатологов и психиатров Латвийской ССР*. Рига, 1965, с. 171–173.
34. LVVA, 30. f., 2. apr., 7. l., 11., 15. lp.; Громбах С. *Пушкин и медицина*. Москва, Медицина, 1989, с. 182.
35. LVVA, 30. f., 1. apr., 318. l., 220. lp.
36. Яковенко В. И. *Обзор деятельности всех земств по призрению душевнобольных со времен передачи им больниц приказами общественного призрения*. Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии, т. 29, 1897, с. 12. (turpmāk: Яковенко, 1897); Юдин Т. И. *Очерки истории отечественной психиатрии*. Москва, Медгиз, 1951, с. 84. (turpmāk: Юдин, 1951).
37. Statuten, 39., 47. lpp.
38. LVVA, 30. f., 2. apr., 9. l., 210. lp.

39. LVVA, 30. f., 1. apr., 1218. l., 1., 5., 19. lp.; LVVA, 30. f., 2. apr., 18. l., 178. lp.; LVVA, 30. f., 2. apr., 9. l., 219. lp.; LVVA, 30. f., 2. apr., 12. l., 95. lp.
40. Statuten, 39. lp.
41. Brants, 1924, 3. lpp.
- 41.1. Statuten, 27. lp.
42. Turpat, 45. lp.
43. LVVA, 3. f., 5. apr., 33. l., 27., 28. lp.
44. Statuten, 41., 42. lp.
45. LVVA, 30. f., 1. apr., 25. l., 75.–76. lp.; LVVA, 30. f., 2. apr., 8. l., 3. lp.
46. Cit. pēc Сочнева, 1974, с. 9.
47. LVVA, 30. f., 1. apr., 8. l., 1. lp.
48. LVVA, 3. f., 5. apr., 2440. l., 21. lp.
49. Statuten, 41. lp.
50. Statuten, 41. lp.
51. Statuten, 39., 40., 41. lp.
52. Statuten, 46. lp.
53. LVVA, 30. f., 1. apr., 233. l., 2., 59., 82., 89., 109., 113. lpp.; arī: Kuznecovs V. Abolishment of the Military Guard at the Riga Alexander Heights Asylum in 1856: War as a Monitor of Humanization? // *Historiae Scientiarum Baltica. Abstracts or the XXIV International Baltic Conference on the History of sciences*. Tallin, Tallin University of Technology, 2010, p. 46–47, 54.
54. Сочнева, 1974, с. 8–9.
- 54.1. Луйга, 1904, с. 24, 26.
55. *Журнал Императорского Человеколюбиваго Общества*. 1823, июнь, с. 227.
56. LVVA, 30. f., 1. apr., 107. l., 120. lp.
57. LVVA, 30. f., 2. apr., 7. l., 35. lp.
58. Statuten, 29., 30. lp.
59. Buduls, 1938, 6.–7. lpp.
60. LVVA, 30. f., 2. apr., 12. l., 76. lp.; LVVA, 30. f., 3. apr., 300. l., 36. lp.
61. Яковенко, 1897, с. 11.
62. Statuten, 27. lp.
63. Архангельский, 1887, с. 290; Friedmann A., Thau K. *Leitfaden der Psychiatrie. Wien*, Vlg W. Maudrich, 1987.
64. Луйга, 1904. Статистика, с. 14.
65. Каннабих, с. 160–161, 177; Askerknecht E. *Kurze Geschichte der Psychiatrie*. Stuttgart, Enke Vlg, 1985, S. 43–44.
66. Крепелин (Краерелин). *Введение в психиатрическую клинику Москва–Петроград*. ГИЗ, 1923, с. 35; Осипов В. П. *Руководство по психиатрии. Москва–Ленинград*. ГИЗ, 1931, с. 378, 513.
67. Мишель Фуко (Foucault). *История безумия в классическую эпоху*. Санкт Петербург, Университетская книга, 1997, с. 259, 266; *par fatuitas*: Дядьковский И. Е. *Сочинения*. Москва, Медгиз, 1954, с. 175.

68. LVVA, 30. f., 2. apr., 7. l., 11.–14., 15.–17. lp.; Berios G. E., Kennedy N. *Erotomania: a conceptual history. Hist Psychiatry*. 2002, Dec; 13 (52 Pt4), 381–400.
69. Гегель Г. В. Ф. *Философия духа*. Москва, Мысль, 1977, том 3, с. 198; Reils citēts pēc: Уден Ф. К. *Академические чтения о хронических болезнях*. СПб, 1817, часть III, с. 332–333.
70. Statuten, 27., 28., 29. lp.
- 70.1. Bochmann E. *Die Geschichte des Gesellschaft praktischer Aerzte*. Riga, Kymmell, 1872, S. 76 (Sitzung 115. den 3. September 1831).
71. Statuten, 31. lp.; Сочнева, 1974, с. 9.
72. LVVA, 30. f., 2. apr., 8. l., 3. lp.; LVVA, 30. f., 2. apr., 9. l., 2. lp.
73. Каннабих, с. 243; LVVA, 30. f., 1. apr., 2300. l., 11. lp.
- 73.1. LVVA, 30. f., 1. apr., 25. l., 64. lp.
74. LVVA, 30. f., 1. apr., 25. l., 75.–76. lp.; Сочнева, 1974, с. 10.
75. LVVA, 3. f., 5. apr., 2440. l., 42., 48. lp.

Summary

The article deals with aspects of care of mentally ill patients in the first half of the 19th century at Alexander Heights (AH), the Baltic's oldest state mental hospital located in Riga. It discusses patient profiles and flow (the unit was overcrowded with chronic and feeble-minded patients), features of admission and discharge (up to 1/3 were discharged as „recovered”), age, and social stratification (citizens and non-payers predominated). The layout of the ward for mentally ill patients, along with their clothes, food, hygiene, and milieu is presented as part of the supervision, care, and treatment process. Melancholy, mania and dementia were AH's main clinical syndromes and, simultaneously, were seen as the main stages during the course of mental illness. AH statutes provided for „psychic” or „moral” therapy as the main form of treatment. However, its implementation supposedly was hampered by the low quality of junior personnel. The financing of AH is elucidated, and it is coupled with attempts (since 1830) at internal modernization of AH or construction of a new 100–250 bed district mental hospital in Riga or Derpt (Tartu, Estonia) serving all three Baltic states. Relocating the AH psychiatric unit to the university town of Derpt would have provided radical improvement in patient care and treatment, and it would have created a clinical base for teaching psychiatry. Instead, however, a new workhouse was constructed at AH during 1834–1836.

Keywords: *Alexander Heights asylum's inhabitants in the first part of the 19th century. Mentally ill patients' dynamics, demographic and social structure, their clothes, food, hygiene, and milieu. Early psychiatric diagnostics, treatment, supervision and care process. Baltic charitable organizations financing, Alexander Heights modernization projects. Doctors Otto von Huhn, R. A. Langenbeck.*

**Ieskats Vidzemes un Kurzemes guberņu zinātniski
praktiskās veterinārmedicīnas vēsturē**
*Look into History of Scientific and Practical Veterinary at
Provinces Livland (Vidzeme) and Courland (Kurzeme)*

Ziedonis Andersons

Palmu iela 4–35, Rīga, LV-1006
E-pasts: z.andersons@e-apollo.lv

Šajā rakstā aplūkota Tērbatas veterinārās skolas, vēlāk institūta, organizēšana Vidzemes guberņā, aprakstīts mācību darbs, mācībspēki, imatrikulēto audzēkņu un beigušo veterinārārstu hronoloģisks kopskaits, nodalot atsevišķi latviešu tautības audzēkņus. Izmantojot nepublicētus materiālus, apzināts studējošo latviešu skaits, analizēti iegūtie dati salīdzinājumā ar līdz šim laikam publicētajiem datiem par studējošo latviešu īpatsvaru. Paplašināts līdz šim apzinātais studējošo latviešu skaits. Analizēta latviešu veterinārmedicīnas zinātnieku iekļaušanās mācību procesā un pētniecībā, sasniegumi, publikācijas, citējamība. Kā pirmie prominentākie un aktīvākie latviešu zinātnieki šajā rakstā minēti profesors Eižens Zemmers un Mag. med. vet. Kristaps Helmanis. Saglabāta Tērbatas Veterinārā institūta audzēkņu, veterinārmedicīnas zinātnieku, piemiņa.

Atslēgvārdi: Tērbatas Veterinārais institūts, izglītība, latviešu veterinārzinātnieki, piemiņa.

Līdz 1918. gadam Tērbata ietilpa Krievijas impērijas Vidzemes guberņā. Šajā pilsētā darbojās divas augstskolas: Universitāte un Veterinārais institūts. Abām augstskolām bija liela nozīme akadēmiskās izglītības veicināšanā latviešu tautā. Tērbatas Veterinārais institūts (TVI) bija ievērojams vēl ar to, ka tajā mācījās kupls skaits latviešu jaunekļu, daudzi abiturienti kļuva par mācībspēkiem savā mācību iestādē. Zinātnē tie guva nozīmīgus atklājumus lokālā un starptautiskā mērogā.

Līdz 1848. gadam veterinārspeciālistus ar augstāko izglītību Krievijā sagatavoja atsevišķas „dzīvnieku ārstēšanas katedras” Tērbatas Universitātes Medicīnas fakultātē (no 1804. gada), vēlāk Maskavas, Kazanā, Viļņā un Harkovas Universitātē, kā arī ķirurģijas akadēmiju veterinārās nodaļas Pēterburgā (1808–1863) un Maskavā (1808–1842).

Tomēr šāds speciālistu sagatavošanas veids citās mācību iestādēs nedeva vajadzīgos rezultātus. Pasniedzēji tur bija profesori ar medicīnisku izglītību. Izskatot veterināro speciālistu sagatavošanas pārkārtošanas jautājumus, Izglītības ministrijas organizētā komisija secināja: „Mācību iestādei nav lielākas nelaimes kā darboties specialitāti nepārzinošas priekšniecības vadībā!” Komisija pieprasīja, lai valdība atzītu patstāvīgu veterināro zinātni, organizētu atsevišķas veterinārās skolas, kur mācību spēki būtu savas nozares speciālisti. Piemērota vieta skolai bija Tērbata,

jo komisija secināja, ka „Vidzemes guberņas iedzīvotāji augsti vērtē lopkopību”, bez tam Tērbatā bija arī iespēja pieaicināt mācību spēkus no ārzemēm, izmantojot Universitātes starpniecību.

1848. gada 14. janvārī Krievijas ķeizars Nikolajs I izdeva pavēli par veterinārās skolas dibināšanu Tērbatā (TVS). Skola uzsāka savu darbību Kopenhāgenas veterinārās skolas audzēkņa prof. Pētera Bojes Jessena vadībā. Bez viņa speciālos priekšmetus pasniedza vēl divi, vēlāk trīs profesori (Fridrihs Brauels, Fridrihs Unterbergers un Aleksandrs Unterbergers), docents Julijs Klevers un viens prozektors. Arī šie profesori izglītību bija ieguvuši ārzemēs.

Vidzemē un Kurzemē par „lopu dakteru” skolas atvēršanu izplatījās speciāls paziņojums vācu un latviešu valodā: „Ziņa par lopu dakteru skolu Tērbatā” [1].

Ziņā vēstīts, ka „11 augsti mācīti skolas kungi studentus jeb mācekļus māca lopus audzēt, kopt un ārstēt. Bez tam tur vēl ir Aptieka, kur tie studenti mācās lopu zāles vārīt. Arī liela smēde netrūkst, kur viens mācīts kalēja kungs ar savu palīgu māca kalt un zirga nagus kopt; vēl īpaši viens jātnieka kungs ir iecelts, tas iemāca zirgu seglot, pareizi iejūgt, rīkus taisīt un jāt. Vēl tur ir liela lopu lazarete, kur jaunie dakteri mācās slimus lopus kopt un izārstēt; un vēl īpats nams, kur sprāguši lopī top uzšķelti un gabalos sagraizīti, lai tie studenti redz un mācās, kādi iekši, kauli, dzīslas un miesas panti lopiem esot, kur un kādās vietās tās dažādās vainas un slimības ceļas un kādas tās esot”.

Skolā un institūtā mācījās arī zemnieku kārtas jaunieši.

1849. gada 22. janvārī mācību apgabala kuratora ģen. grāfa Krafstrēma klātienē notika svinīgs Tērbatas veterinārās skolas atklāšanas akts un pirmo audzēkņu uzņemšana.

Veterinārās augstskolas izveidošanās un darbība iedalāma 3 posmos.

Par to savā brošūrā 1918. gadā aprakstījis Tērbatas Veterinārā institūta direktors prof. Kārlis Happihs [2].

1. posms – veterinārā skola no 1848. līdz 1873. gadam.

Veterinārā skolā uzņēma ģimnāziju 6. klasi vai augstākās apriņķu skolas beigušos. Sākumā pastāvēja iestājpārbaudījumi, bet vēlāk tos atcēla. Skolu beidza 139 veterinārārsti.

Skolu beigušie varēja iegūt arī maģistra grādu veterinārzinātnēs. Maģistrantiem vajadzēja izturēt speciālus pārbaudījumus, izstrādāt zinātnisko darbu – maģistra disertāciju un publiski to aizstāvēt. Skolas laikā maģistra grādu ieguva 12 audzēkņi.

2. posms – Veterinārais institūts no 1873. līdz 1916. gadam.

Daudzās vietās Krievijā sērgas smagi apdraudēja lopkopību, un tas spieda valdību rūpēties par veterinārārstu sagatavošanu lielākā skaitā, kā arī par veterinārārstu izglītības līmeņa celšanu.

Tādēļ valdība 1873. gadā veterinārās skolas Tērbatā, Kazaņā un Harkovā pārveidoja par augstākām akadēmiskajām mācības iestādēm ar jauniem statūtiem, jaunu un daudz plašāku zinātniskās darbības un profesionālās izglītības programmu, nosaucot tās par veterināriem institūtiem.

TVI mācību kurss bija četrgadīgs, kursu beidzējiem piešķīra veterinārārsta nosaukumu. Zinātniskais grāds, tāpat kā iepriekš, bija maģistra grāds.

TVI, tāpat kā agrākā veterinārā skola, bija vāciska augstskola ar vācu mācību valodu un vācu garu. 1889. gadā, kad Baltiju skāra smaga krievu valsts varas rusifikācijas politika, institūtā par mācību valodu ieviesa krievu valodu. Kad mācības notika krievu valodā, institūtā palielinājās krievu tautības studentu skaits.

3. posms – reformētais institūts no 1916. līdz 1918. gadam.

Krievijā vēl arvien bija liels veterinārārstu trūkums. 1903. gadā Krievijā bija 3082 veterinārārsti, no tiem 2212 atradās sanitārajā dienestā. Tajā pašā laikā Krievijā skaitījās 186 milj. mājdzīvnieku, no tiem Baltijā – 28 000 000.

Veterinārārstu un lauksaimniecības žurnālos bieži parādījās raksti par veterinārārstu trūkumu un vajadzību reformēt veterinārmedicīnas augstskolas. TVI direktors prof. L. Kundziņš vairākkārt piedalījās Krievijas augstskolu mācības programmu izstrādāšanas sēdēs. 1914. gadā valsts dome apstiprināja izglītības ministra iesniegto veterināro institūtu reformu projektu. Valsts domes pieņemto likumu apstiprināja 1916. gada 3. jūlijā.

Kara apstākļu dēļ institūtu evakuēja uz Krieviju. 1918. gadā vācu okupācijas vara Tērbatā atvēra veterināro augstskolu – *Tierärztliche Hochschule uz Dorpat*, kas darbojās 4 mēnešus.

No 1848. līdz 1918. gadam TVI direktora amatu pildījuši šādi profesori:

- 1) prof. Pēteris Boje Jessens (1848–1858);
- 2) prof. Fridrihs Unterbergers (1858–1882);
- 3) prof. Kazimirs fon Raupachs (1882–1905);
- 4) prof. Ludvigs Kundziņš (1905–1914);
- 5) prof. Kārlis Happichs (1914–1918)
- 6) prof. Aleksandrs Zemmers atkārtoti ieņēma direktora amatu.

1. tabulā apkopoti dati par TVS un TVI uzņemto studentu un beigušo veterinārārstu skaitu no 1848. līdz 1917. gadam. Par pamatu ņemti K. Happiha [2] un A. Sietiņsona [5] dati, tos šādi papildinot: no hronoloģiskā uzskaitījuma atsevišķās ailēs nodalīts apzināto latviešu tautības uzņemto audzēkņu, kā arī beigušo veterinārārstu skaits, kas iegūts, izanalizējot I. Valdmana un J. Negotina TVI audzēkņu biogrāfiskās monogrāfijas datus [3], Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļas E. Ķiploka fonda materiālus [4]. Redzams, ka kopējais uzņemto audzēkņu skaits ir 3317, bet beigušo 1695, jeb procentuāli beigušie veido 51,1%. Savukārt uzņemto vidū bijis 171 latvietis, bet beiguši 134 (78,34%), un tas liecina, ka beigušo latviešu īpatsvars ir augstāks par beidzēju kopējo procentuālo daudzumu. Latvijas veterinārārstu biogrāfiskajā enciklopēdijā [6] pa visu TVS un TVI darbības laiku atzīmēti 119 beidzēji. 1. tabulā uzskaitīti 134 beidzēji, kas nedaudz (par 15) pārsniedz līdz šim uzskaitīto abiturientu daudzumu. Jānorāda, ka 1. tabulā no 1908. līdz 1917. gadam uzņemto latviešu audzēkņu skaits apvienots, jo neatradu datus par katru gadu atsevišķi.

1. tabula

TVS un TVI uzņemto studentu un beigušo veterinārārstu skaits no 1849. līdz 1917. gadam

Gads	Uzņemti		Beiguši		Gads	Uzņemti		Beiguši		Gads	Uzņemti		Beiguši	
	Kopā	t. sk. latvieši	Kopā	t. sk. latvieši		Kopā	t. sk. latvieši	Kopā	t. sk. latvieši		Kopā	t. sk. latvieši	Kopā	t. sk. latvieši
1849	32	5	–	–	1874	6	–	8	5	1899	102	–	41	3
1850	16	2	–	–	1875	17	7	6	2	1900	93	1	38	2
1851	7	2	–	–	1876	25	4	10	–	1901	88	2	49	3
1852	6	2	12	–	1877	22	1	3	5	1902	99	2	43	5
1853	4	2	11	3	1878	5	1	5	–	1903	118	2	37	2
1854	2	–	8	1	1879	21	3	11	3	1904	98	5	47	2
1855	5	–	7	3	1880	23	7	19	5	1905	98	4	14	2
1856	6	3	4	–	1881	18	1	15	1	1906	50	5	26	2
1857	10	5	–	–	1882	9	1	9	1	1907	191	2	73	1
1858	6	3	1	1	1883	25	–	9	–	1908	84	1908– 1917 24	64	2
1859	7	3	6	1	1884	30	1	13	6	1909	115		48	1
1860	8	2	3	2	1885	72	5	16	3	1910	83		77	6
1861	4	2	10	4	1886	80	–	7	1	1911	118		61	3
1862	3	–	6	3	1887	56	–	29	1	1912	77		50	–
1863	3	1	5	3	1888	87	1	27	1	1913	78		65	–
1864	5	1	7	2	1889	67	1	34	–	1914	72		42	3
1865	7	3	5	3	1890	57	2	34	2	1915	85		104	3
1866	4	1	3	1	1891	63	2	26	1	1916	128		68	1
1867	3	–	3	1	1892	73	5	36	–	1917	137		52	5
1868	7	3	3	–	1893	79	7	52	–					
1869	4	3	4	3	1894	87	6	44	3					
1870	9	5	1	–	1895	76	7	42	1					
1871	7	3	4	1	1896	61	3	38	3					
1872	11	–	5	2	1897	76	2	48	5					
1873	7	5	4	3	1898	87	1	43	2	Pavisam	3317	171	1695	134

Šajā rakstā hronoloģiskās norādes līdz 1917. gadam sniegtas pēc vecā stila laika skaitījuma.

Par studentu sacensību darbiem zelta medaļas ieguvuši 27 TVI audzēkņi, t. sk. 7 latvieši: Reinholds Andersons (1860), Aleksandrs Zimmers (1871), Kristaps Helmanis (1877), Ludvigs Kundziņš (1880), Kārlis Ozols (1884), Ernsts Paukuls (1898) un Klāvs Alksnis (1908). Sudraba medaļas ieguvuši 10 audzēkņi, t. sk. 3 latvieši: Oto Zonnenbergs (1866), Augusts Kirhenšteins (1899) un Rūdolfs Grapmanis (1910).

Par centību studijās senatora fon Bradkas prēmija piešķirta Teodoram Erliham (1880) un Pēterim Lucam (1903), bet prof. F. Unterbergera prēmiju saņēmis Nikolajs Vītols (1916).

Visā TVI pastāvēšanas laikā (no 1848. līdz 1918. gadam) speciālo (veterināro) zinātņu nozarēs darbojās šādi latviešu tautības mācību profesori: prof. Eižens Zimmers (no 1865. līdz 1895. gadam), prof. Aleksandrs Zimmers (no 1874. līdz 1902. gadam), prof. Dr. med. vet. Ludvigs Kundziņš (no 1882. līdz 1918. gadam), prof. Ernsts Paukuls (no 1902. līdz 1918. gadam).

Par klīnikas asistentiem TVI darbojušies šādi latvieši: Kārlis Pētersons, Kristaps Ozols, Kristaps Helmanis, Georgs Audums, Artūrs Mālmanis, Reinholds Apsiņš-Rusaus un Voldemārs Brencēns.

Prozektora palīgi Anatomijas katedrā: Fridrihs Feldmanis, Aleksandrs Celmiņš un Artūrs Mālmanis.

Prozektora palīgi Patoloģiskās anatomijas katedrā: Artūrs Mālmanis un Ernsts Paukuls. Kārlis Vindišs kā Irkutskas guberņas veterinārārsts komandēts uz TVI papildināties zinātnē, inficējies ar ļaunajiem ienāšiem un miris 1869. gadā.

2. tabula

TVS un TVI maģistra disertāciju noformēšanas kopskaits, t. sk. latvieši, valodas

Gadi	Skaitis		Valodas	
	Kopā	t. sk. latvieši	Vācu	Krievu
1848–1880	20	6	20	–
1881–1892	24	3	13	11
1893–1898	21	1	2	19
1899–1910	20	1	–	20
1911–1916	6	–	–	6
Pavisam	91	11	35	56

Kā redzams no 2. tabulas datiem, TVS un TVI visā to pastāvēšanas laikā par sekmīgi aizstāvētām disertācijām piešķirts maģistra (Mag. med. vet.) grāds 91 veterinārārstam, starp tiem 10 bija latvieši: Kārlis Reicbergs (1855), Eižens Zimmers (1865), Aleksandrs Zimmers (1872), Gothards Šimmiņš (1875), Kristaps Helmanis (1879), Jānis Neimanis (1879), Ludvigs Kundziņš (1882), Kārlis Ozols (1885), Georgs Audums (1888) un Ernsts Paukuls (1901).

Turpmāk uzskaitītie institūtu beigušie latvieši bijuši mācību spēki un zinātnieki citās augstskolās un institūcijās.

Fridrihs Feldmanis (no 1871. līdz 1896. gadam) – asistents un lektors veterinārajās zinātnēs Petrovskas Zemkopības un meža akadēmijā, vēlāk Maskavas Lauksaimniecības institūtā.

Kārlis Kalniņš (no 1875. līdz 1899. gadam) – Kazaņas Veterinārā institūta lektors (apkalšanas teorijā, farmakoloģijā, vispārējā terapijā, tiesu veterinārijā un vadīja praktiskos darbus apkalšanā). No 1899. gada Vidzemes guberņas veterinārārsts.

Alfrēds Bērtušs kā Gvardes ulānu pulka veterinārārsts Pēterburgā nodarbojies ar bakterioloģiskiem pētījumiem. Pētot jaunos ienāšus, inficējies un 1890. gadā miris.

Jānis Neimanis (no 1880. līdz 1895. gadam) – Bulgārijas armijas augstākais veterinārārsts un Augstākās medicīnas padomes loceklis. Zinātniskos nolūkos sūtīts uz Parīzi pie Pastēra. Vēlāk Krievijā 15. armijas korpasa štāba veterinārārsts.

Otto Kalniņš kā 11. artilērijas brigādes veterinārārsts piekomandēts TVI lipīgo slimību pētīšanai, inficējies ar ļaunajiem ienāšiem un 1891. gadā Tartu miris.

Aleksandrs Čabuts kā 18. jātnieku artilērijas baterijas veterinārārsts piekomandēts zinātniskiem pētījumiem Harkovas Veterinārajā institūtā. 1904. gadā iecelts par 10. armijas korpusa veterinārārstu Harkovā.

Jānis Rūdolf Vagners – asistents Pēterburgas Eksperimentālās medicīnas institūtā. Strādājis ar bakterioloģiskiem pētījumiem, inficējies ar ļaunajiem ienāšiem un 1887. gadā miris.

Ludvigs Kundziņš jau pieminēts kā TVI profesors, vēlāk profesors Tartu Universitātē un Latvijas Universitātē.

Ernsts Paukuls, jau pieminēts kā TVI profesors, vēlāk profesors Tartu Universitātē un Latvijas Universitātē.

Artūrs Mālmanis – Tartu Universitātes veterinārmedicīnas fakultātes prozektors.

Vilis Frišmanis – viens no pirmajiem Latvijas Universitātes Veterinārmedicīnas fakultātes mācību spēkiem un Veterinārpārvaldes priekšnieks Latvijā.

Voldemārs Brenčēns – Latvijas Universitātes Veterinārmedicīnas fakultātes vecākais docents.

Rūdolf Grapmanis – Latvijas Universitātes Veterinārmedicīnas fakultātes profesors.

Jānis Lūsis (no 1902. līdz 1918. gadam) – Zurnabadas bakterioloģiskās stacijas (Aizkaukāzā) direktora palīgs, vēlāk direktors. 1920. gadā ievēlēts par profesoru bakterioloģijā, parazitoloģijā un higiēnā jaunatvērtajā Baku Universitātē.

Pirmo izcilāko TVI audzēkņu E. Zemmera un K. Helmaņa dzīves dati un darbība izsmelši aprakstīti E. Dārziņa monogrāfijā „Zemmers, Kalniņš, Helmanis. Dzīve un darbi” [8], kā arī tās atkārtotajā izdevumā [9], tādēļ šajā rakstā akcentēta šo zinātnieku citējamība un piemiņas saglabāšana.

Eižens Zemmers darbojās mikrobioloģijas epohālo atklājumu gadsimtā un bija aktīvs dalībnieks, piedzīvojot maldus un kļūdas meklējumos, bet arī gandarījumu atklājumos, kuri atspoguļojās daudzās publikācijās [7, 8, 9].

1890. gadā prof. Zemmers nosvinēja 25 gadu darbības jubileju. Viņu plaši sumināja institūta vadība, veltot speciālu izdevumu ar pievienoto biogrāfiju [7]. Viņam uzgavilēja studenti, tāpat daudz apsveikumu viņš saņēma no Krievijas un ārzemju augstskolām, organizācijām, kā arī no latviešiem. Minētā institūta speciālizdevumā sniegti arī dati par E. Zemmera publikāciju skaitu, izdevumiem un valodu. No 1865. līdz 1890. gadam publicētie raksti ir visos Eiropas un Krievijas veterināra rakstura izdevumos: „Wiener Vierteljahresschrift”, „Virchows Archiv”, „Архив ветеринарных наук”, „Zeitschrift für Tiermedizin”, „Oestereichische Monatsschrift für Tiermedizin”, „Baltische Wochenschrift”, „Encyclopédie für Thierheilkunde und Thierzucht”.

Ir arī 1000 šķirkļi Veterinārajā enciklopēdijā krievu valodā, 2000 referāti dažādos veterinārmedicīnas un medicīnas žurnālos. E. Zemmers vadījis 16 maģistru disertācijas.

Sevišķi bagātīgi bijuši 1880. gads ar 13 publikācijām un 1881. gads ar 10 publikācijām.

Prof. E. Dārziņš savā monogrāfijā [8] atzīmē, ka „iegūt pārskatu par Zemmera zinātnisko darbību nav viegli, jo viņa intereses un darbi ir veltīti visdažādākiem medicīnas, lipīgo slimību un bakterioloģijas jautājumiem .. Zemmera ievērojamiem atradumiem bieži seko maznozīmīgi, gadījuma rakstura darbi .. viņš dzīvo laikā, kad mācība par lipīgām slimībām un sīkbūtnēm tikai dzimst un veidojas; viņš pats ir šīs zinātnes audzinātājs un veidotājs”. Tomēr jāakcentē šo darbu lielais skaits. Kā tālāk norādījis E. Dārziņš: „Šādu darbu daudzumu varēja padarīt tikai sistemātiski un koncentrēti strādājot. Katru rītu Zemmers jau agri ir darbā un nepārtraukti strādā līdz plkst. 2–3 pēc pusdienas.”

Zemmeram piešķirts 4. pakāpes Sv. Vladimira, 2. un 3. pakāpes Sv. Annas 2. un 3. pakāpes Sv. Staņislava ordenis. No 1891. gada 1. janvāra viņš pagodināts ar Īstenā valsts padomnieka dienesta pakāpi.

Kā atzīmējis E. Dārziņš [8], izdevies saskaitīt pavisam 178 prof. Zemmera darbus, neieskaitot referātus.

Savus līdzekļus E. Zemmers novēlēja latviešu studentiem. 10 000 rubļu procenti izdalāmi līdzīgās daļās divām stipendijām, no kurām viena piešķirama korporācijas „Lettonia”, otra korporācijas „Fraternitas Dorpatensis” latviešu tautības locekļiem. Ar 1000 rubļiem viņš papildināja Zemmera prēmiju TVI, kas piešķirama par labāko zinātnisko darbu.

TVI 50 gadu pastāvēšanas jubilejas sakarā izdeva profesora I. Valdmana un docenta J. Negotina sastādīto grāmatu krievu valodā (nosaucot to par albumu) „Imatrikulētie Tērbatas, patreizējā Jurjevas veterinārā institūtā 1848.–1898.” [3], kurā ievietotas šajā laikā iestājušos audzēkņu biogrāfijas.

Kā liecina medicīnas vēsturnieks Arnis Vīksna, par izcilāko Tartu Veterinārijas institūta profesoru tiek uzskatīts Eizens Zemmers, bet Kristaps Helmanis – par izcilāko institūta audzēkni [7]. Šādam vērtējumam pievienojas arī zinātņu vēsturnieks Jānis Stradiņš, uzsverot, ka Tērbata bija Vidzemes intelektuālā citadele, kur starp citiem ievērojamiem latviešu zinātniekiem darbojās arī mūsu pirmie veterinārbiologi E. Zemmers un K. Helmanis [10]. Tāpat igauņu zinātnieks J. Tehvers uzskata E. Zemmeru par pirmo veiksmīgāko TVI mācībspēku [11].

Pastēra institūta zinātnieks A. Delonē atzīmējis, ka Pastēra mazdēls Renē Vallerijs-Rado savas grāmatas „Pastēra dzīve” nodaļā par Pastēra saraksti pieminējis K. Helmani [12]. Par šo saraksti un sadarbību speciālu rakstu franču valodā publicējis E. Dārziņš [13]. Šī tēma aprakstīta arī jaunākā laika ārzemju publikācijās [14, 15]. E. Zemmera un K. Helmaņa vārds vēl atrodams daudzās monogrāfijās, mācību grāmatās un publikācijās.

Ļeņingardas Veterinārā institūta mācībspēks V. Černaks raksta, ka „mēs veterinārie darbinieki varam lepoties ar K. Helmaņa vārdu trakumsērgas un zirgu ļauno ienāšu izpētē, Pēterburgas eksperimentālās medicīnas institūta izveidē un nodaļas vadībā”, kā arī citē tā laika žurnāla „Veterinārijas Vēstnesis” publikāciju, kur E. Zemmers nosaukts par bakterioloģijas pionieri Krievijā [16]. Alfortas veterinārijas skolas profesors Ed. Nokards un Tulūzas veterinārās skolas profesors E. Leklainš

savā monogrāfijā atzīmējuši K. Helmaņa pētījumus par trakumsērgu [17]. Abu zinātnieku vārdi minēti A. Nicmanes grāmatā par mājdzīvnieku lipīgām slimībām [18], populārajā Paula de Kruifa grāmatas „Mikrobu mednieki” latviešu izdevumā ir papildinājums ar K. Helmaņa dzīves un darbības aprakstu. Īpaši jāatzīmē ievērojamās Egonā Dārziņa monogrāfijas „Zemmers, Kalniņš, Helmanis. Dzīve un darbi” 1934. gada izdevums [8] un tās atkārtotā 1993. gada izdevuma [9] papildinājums, kurā A. Vīksna uzsvēris, ka „laika ritums pēc profesora Eižena Zemmera nāves ir pierādījis, ka viņa gara spēks un veikums nav zuduši. Viņa vārds aizvien tiek cildināts ik reizi, kad Tērbatā tiek svinēta kārtējā augstākās veterinārmedicīnas izglītības iestādes jubileja. Tāpat sabiedrības neievērota nav palikusi neviena kaut cik nozīmīga Kristapa Helmaņa jubilejas vai atceres diena”. Grāmatā uzskaitīts arī pašs publikāciju klāsts un piemiņas sarīkojumi Latvijā un Igaunijā [9].

Otto Kalniņa kapu Tartu Puijstes kapsētā, ko viņa brālis Kārlis iezīmējis ar čuguna krustu, uzvārda ierakstu un plāksni, igauņu kolēģi 1973. gadā papildus rotājuši ar piemiņas akmeni sakarā ar veterinārmedicīnas izglītības simtdivdesmitpiecgadi: jubilejas dienā pie kapa stāvēja studentu goda sardze [21]. Tādu redzējām arī mēs, Latvijas veterinārārsti, kuri bijām ieradušies uz TVI simtčetrdesmitgadi. Avīzes rakstā atzīmēts, ka Otto Kalniņa apbedīšanas laikā vakara krēslā studenti kolēģi pavadījuši ar degošām lāpām. Piemineklis līdz šim laikam nav saglabājies. 1989. gada 4. novembrī Latvijas veterinārārsti kopīgi ar mežkopjiem pie dzimtajiem Lejasciema „Ratniekiem” nolikuši Otto Kalniņa piemiņas akmeni viņa tēva stādīto stalto bērzu ielokā [9].

Bukaišu pag. Priežu kapsētā veterinārārsta mikrobiologa Roberta Vāgnera kaps 1980. gadā iezīmēts ar piemiņas akmeni [21].

1989. gadā atklāta piemiņas plāksne veterinārārstam bakteriologam Alfredam Bertušam Bauskā pie ēkas Rīgas ielā 8.

Āraišu Vanagkalna kapos novietots piemiņas akmens veterinārārstam mikrobiologam un parazitologam Jānim Lūsim [21].

1983. gada 1. novembrī atklāta piemiņas plāksne pie nama Valmierā, kurā Eižens Zemmers pavadījis mūža pēdējos desmit gadus. Pilsētas kapos Zemmeru dzimtas apbedījuma vietā tika atklāts piemineklis ar portretu, ko kalis tēlnieks Andris Vārpa, ar tekstu: „Pirmais latviešu mikrobiologs profesors Eižens Zemmers” [21]. Jelgavā Veterinārmedicīnas fakultātes klausītavā atklāts Agitas Krūmiņas darināts profesora portrets vara kalumā.

Tērvetes kapsētā pie K. Helmana kapa 1938. gadā atklāts piemineklis, kura vienā pusē attēlots zinātnieka bareljefs ar uzvārdu un grādu Mag. med. vet., bet otrā pusē, pēc analogijas ar L. Pastēra apbedījumu Parīzē, svarīgāko veikumu uzskaitījums: ļaunie ienāši 1884, trakumsērga 1886, Pēterburgas Eksperimentālās medicīnas institūts 1890, maleins 1891, tuberkulīns 1891. Pieminekli pēc E. Dārziņa ierosmes uzcēlusi Latvijas Veterinārārstu biedrība [21]. 1973. gadā ceļā uz kapu ierīkota īpaša Kristapa Helmana taka, tās sākumā ir kokgriezumā darināts rādītājs ar zinātnieka kādreiz rakstīto: „Mūsu pienākums ir līdzdarboties zemes sagatavošanai nākotnei, lai kļūtu nākotnei kaut kādi noderīgi.” Taku iekārtojuši Dobeles rajona veterinārspeciālisti un Veterinārmedicīnas fakultātes mācībspēki un audzēkņi. 1977. gadā Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja dārzā atklāts piemineklis – skulptūra K. Helmanim

(skulptors K. Dane). Turpat O. Kalniņa skulptūra, atklāta 1982. gadā (autors Zigurds Galūns). Līdzīgs skulptūrportrets novietots arī Veterinārmedicīnas fakultātes auditorijā Jelgavā. 1988. gada 20. oktobrī pie Veterinārmedicīnas fakultātes mācību korpusa atklāja Kristapa Helmana piemiņas akmeni ar bronzas bareljefu (tēlnieks Jānis Fjodorovs), bet pirms tam auditorijā novietots zinātnieka skulptūrportrets (tēlnieks Haralds Balodis) [9, 19, 20].

Vēl īpaši jāatzīmē, ka četri latvieši ir kļuvuši par zinātnes upuriem – pētījumu laikā inficējušies ar zirgu ļauno ienāšu ierosinātāju, saslimuši un miruši [3]:

Kārlis Vindišs (1836–1869),

Alfreds Bertušs (1849–1890),

Jānis Roberts Vāgners (1861–1890),

Otto Kalniņš (1856–1891).

Secinājumi

TVI bija laba slava ne tikai Krievijā, bet arī Vakareiropas valstīs. Institūta zinātnieki un to darbi bija pazīstami Vācijā, Austrijā u. c. valstīs. Institūta labo slavu lielā mērā ir cēlušies arī latviešu tautības veterinārmedicīnas zinātnieki un institūtu beigušie mācībspēki.

TVI ir liela nozīme Latvijas Universitātes Veterinārmedicīnas fakultātes izveidošanā, jo tā mācībspēki lika drošus pamatus šajā augstskolā.

Paplašināts līdzšinēji apzinātais TVI beigušo latviešu skaits.

Piemīņu saglabā viņu publicētās grāmatas, zinātniskie raksti vietējā un ārzemju presē, piemiņas sarīkojumi Latvijā, Igaunijā, tāpat viņiem veltītās grāmatas, kā arī piemiņas zīmes bijušajās darba un dzīves vietās, veterinārmedicīnas, medicīnas, vēstures institūcijās un pieminēklī to atdusas vietās.

Ar latviešu veterinārzinātnieku dzīvi un darbiem varam lepoties, tie aizkustina, rosina un uzrunā mūs vēl tagad.

VĒRES

1. *Ziņa par lopu dakteru skolu...* J. J. F. Stefenhāgens un dēls, starp 1848–1853. Atsevišķs novilkums latviešu un vācu valodā. Latvijas Fundamentālā bibliotēka.
2. Happich K. *Die Tierärztliche Hochschule uz Dorpat*. Dorpat, 1918. 25 S.
3. Валдман И. И., Неготин Я. *Альбом имматрикулированных в Дерптском, ныне Юрьевском ветеринарном институте 1848–1898*. Юрьев, 1898. 368 с.
4. Ķiploks E. Latviešu tautības veterinārārsti // *Tērbatas veterinārīnstitūta kartotēka*. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa. E. Ķiploka kolekcija. 12. f., 1. apr., 13., 21., 22. un 23. l.
5. Sietiņsons A. *Tērbatas veterinārais institūts „Universitas”*. 1967, Nr. 19, 42.–51. lpp.
6. Preinbergs G. *Latvijas veterinārārstu biogrāfiskā enciklopēdija*. Latvija, 2004, 41.–43. lpp.
7. Земмер Е. М. *Тупо – Литография Р. Голико*. С.-Петербург, 1891, 12 с.
8. Dārziņš E. Zemmers, Kalniņš, Helmanis // *Dzīve un darbi*. Rīga, 1934, 5.–54. lpp.

9. Dārziņš E. Zimmers, Kalniņš, Helmanis // *Dzīve un darbi*. 2. izd. Rīga, 1993, 159.–199. lpp.
10. Stradiņš J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Latvijas vēstures institūta apgāds, Rīga, 2009, 18. lpp.
11. Tehver J., Parre J. *Kõrgema veterinaarhariduse ajaloo Tartus 1848–1973*. Tallin, 1973, 7–47.
12. Бароян О. В., Лепин П. Л. *Эпидемиологические аспекты современной иммунологии*. Москва, 1972. 10 с.
13. Darzine E. La correspondance entre Pasteur et Helman // *Acta Societatis Biologiae Latviae*. 1930. II t., p. 13–21.
14. Andersons Z., Rimeicans J. *Lois Pasteur and Latvian microbiologist Kristaps Helmanis: Scientific co-operation and correspondence*. International Rabies Meeting, Institut Pasteur, Paris, March 13–14, 1997. Abstracts.
15. Westerling B., Andersons Z. and oth. *Rabies in the Baltics, chapter 4. Historical perspective of Rabies in Europe and the Mediterranean Basin*. By A. A. King, A. R. Fooks, M. Aubert and A. I. Wandeler, eds. 2004, p. 37.
16. Черняк В. В. *Ленинград (Петербург, Петроград) – родина отечественной научной ветеринарии*. Сборник работ. Ленинград, 1959, с. 22, 23.
17. Nocard Ed., Leclainche E. *Микробные болезни животных. Бешенство*. Том. II. С. Петербург, 1908, с. 418–498.
18. Nicmane A. *Speciālā epizootoloģija*. Rīga, 1982, 31., 116., 299. lpp.
19. Vīksna A. *Pa ārstu takām*. Rīga, 1990, 28., 34. lpp.
20. Vīksna A. *Latvijas medicīnas pieminekļi*. Katalogs. Rīga, 1986, 19., 20., 38., 40., 52., 55., 56. lpp.
21. Vīksna A. *Kā cēla pieminekli Kristapam Helmanim un par viņa līdzgaitnieku kapavietām* // *Latvijas Arsts*. 1998, Nr. 7/8, 464.–469. lpp.

Summary

Exploring the archive documents and published literature, the article gives an overview of the Tartu Veterinary School and the following Institute at Tartu, 1848–1918, the data on the graduates of this institution. The author establishes the proportion of Latvian students and followed teaching staff during the whole period. The data are analyzed in chronological order, and some of the first most distinguished Latvians are explored in more detail. The first prominent and active scientists were profesor Eugen Semmer and Mag. med. vet. Christofor Hellmann. Most of their investigations were devoted to the cattle plaque, mallens, anthrax, rabies and other causative agents of animal infection, published a mass of local and international papers, were an honorary member of many local and foreign veterinary and governmental societies. Latvian veterinary surgeons, medical scientists, local and international historians hold their memory dear.

Keywords: *Tartu veterinary institute, education, Latvian veterinary scientist, memory.*

Cementa un tā izstrādājumu ražošana (1944–1990) *Production of Cement and Its Articles (1944–1990)*

Ilgars Grosvalds, Uldis Alksnis

LU, RTU Latvijas ķīmijas vēstures muzejs
Kronvalda bulv. 4, Rīga, LV-1568
E-pasts: irena.kalnina@rtu.lv

1944. gadā vācu armija atkāpjoties izveda no Rīgas cementa rūpnīcas elektroiekārtu, lokomotīves un vagonus, saspridzināja vecās dolomītu romāncementa šahtu krāsnis. Vēl smagāk cieta Brocēnu cementa un šīfera rūpnīca. No tās izveda fabrikas enerģētiskās, tehnoloģiskās un karjeru iekārtas. Kara beidzamos mēnešus 1945. gada pavasarī Brocēni atradās tieši karadarbības joslā. Tika sagrauta fabrikas spēkstacija, saspridzināti abi 60 m garie Poliziusa rotācijas krāšņu dūmeņi un klinkera noliktava. Portlandcementa ražošanu Rīgā atjaunoja 1945. gadā, Brocēnos – 1947. gadā, bet romāncementa ražotni Slokā – 1951. gadā. Šīfera izlaidi Rīgā atsāka 1945. gadā, Brocēnos – 1949. gadā [1].

Atslēgvārdi: portlandcements, šīferis, dzelzsbetons, gāzbetons, keramzītbetons, dolomītu romāncements.

Rīgas cementa un šīfera rūpnīca

1944. gada oktobrī, kad Rīgu ieņēma padomju armija, sākās cementa rūpnīcas atjaunošana. Tā notika saimnieciski grūtos apstākļos: trūka mašīnu, materiālu un darbaroku. 1945. gadā saveda kārtībā veco izejvielu un ogļu sagatavošanas nodaļas, 72,6×2,4×2,1 m F. L. Šmita firmas (Dānija) rotācijas krāsni „Ymax” ar ražību 7 t/st, cementa malšanas un saiņošanas nodaļas. Kaļķakmeni ieguva Auces lautzuvē, bet mālus – Ozolnieku raktuvē.

1946. gadā atjaunoja 32×2 m rotācijas krāsni, kas bija uzstādīta vēl pirms Pirmā pasaules kara. Darbu atsāka Mazcieceres kaļķakmens lautzuve, no tās atjaunoja kara laikā izpostīto šaursliežu pievedceļu uz Brocēnu staciju. Līdz ar to pārtrauca kaļķakmens ieguvi Auces lautzuvē.

1951.–1953. gadā veica Rīgas cementa rūpnīcas rekonstrukciju. Eksploatācijā nodeva izejvielu sagatavošanas nodaļu: 4 vertikālos duļķa baseinus un trīskameru „Unidian” dzirnavas. Uzbūvēja jaunu kaļķakmens drupināšanas nodaļu, kur uzstādīja 2 vesera tipa drupinātājus: jauno „Krupp” ar ražību 100 t/st un veco „Titan” ar ražību 40 t/st. Demontēja veco 32×2 m rotācijas krāsni. Tās vietā eksploatācijā nodeva 88,5×3,2×2,7×3 m rotācijas krāsni ar rekuperatora dzesētājiem un ražību 12,3 t/st.

1959.–1961. gadā rūpnīcu no jauna rekonstruēja. Izejvielu nodaļā uzcēla māla duļķotavu ar diviem mālu duļķotājiem un kopējo ražību 30 t/st, uzstādīja jaunas četrkameru „UZTM”, cauruļu dzirnavas ar ražību 30 t/st. Klinkera apdedzināšanas

nodaļā 72,6 m garās „Ynax” rotācijas krāsns vietā ekspluatācijā nodeva 88×3 m rotācijas krāsni ar ražību 12 t/st. Iekārtoja jaunu cementa malšanas nodaļu ar divām 13×2,2 m „UZTM” cauruļu dzirnavām: (katras ražību 18 t/st), kā arī segtu klinkera, trepela un ģipšakmens noliktavu. Putekļu uztveršanai rotācijas krāsniem pievienoja cauruļveida elektrofiltrus, bet cementa dzirnavām – plākšņveida elektrofiltrus [1, 2]. Rezultātā portlandcements ražošana palielinājās no 56,9 tūkst. t 1948. gadā līdz 120,0 tūkst. t 1954. gadā un 211,9 tūkst. t 1960. gadā (sk. 1. tabulu) [3]. Strādnieku skaits samazinājās no 369 cilvēkiem 1950. gadā līdz 310 cilvēkiem 1959. gadā, bet cementa pašizmaksa – no 190,38 rbļ. 1951. gadā līdz 154,81 rbļ. 1959. gadā. Pilnīgāki portlandcements ražošanas tehniski ekonomiskie rādītāji doti Vissavienības cementa zinātniski pētnieciskā institūta „Niicement” un R. Vaivoda darbos [4].

1. tabula

Cementa un tā izstrādājumu ražošana Latvijā (1945–1986)

Gads	Portlandcements, tūkst. t			Dolomītu ro- māncements, tūkst. t	Šiferis, milj. nosac. plākšņu			Saliemais dzelzsbetons, tūkst. m ³
	Kopā	Rīga	Brocēni		Kopā	Rīga	Brocēni	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1945	16,1	16,1	-	-	0,2	0,2		
1946	47,5	47,5	-		5,4	5,4		
1947	70,1	55,9	14,2		11,1	11,1		
1948	132,5	56,9	75,6		15,0	15,0		
1949	177,2	63,1	114,1		24,0	18,2	5,8	
1950	216,7	67,0	149,7		39,1	18,0	11,1	
1951	236,0	66,2	170,0	6,4	49,3	19,7	29,6	
1952	250,5	69,5	181,1	10,0	56,8	21,6	35,2	
1953	276,1	71,0	205,4	13,6	67,7	23,2	44,5	
1954	329,5	120,0	209,5	16,8	76,8	26,3	50,5	
1955	369,0	138,0	231,0	18,7	77,8	24,8	53,0	31,6
1956	375,2	145,3	229,9	19,7	85,0	27,0	58,0	
1957	415,0	167,8	247,2	21,8	89,9	30,6	59,3	85,3
1958	414,2	169,6	244,6	23,1	90,7	30,0	60,1	12,6
1959	415,2	159,0	256,2	25,6	92,8	31,5	61,3	195,0
1960	459,5	211,9	248,0	31,5	94,9	34,8	63,1	276,0
1961	484,0	252,5	231,5	43,0	96,3	32,3	64,0	419,8
1962	528,5	234,2	294,3	41,7	97,1	33,0	64,1	513,2
1963	705,0	231,0	474,0	47,4	94,0	28,0	66,0	533,9
1964	758,1	245,6	512,5	7,8	86,2	27,2	59,1	648,2
1965	761,5	251,4	511,1		84,8	27,1	57,7	727,0
1966	779,6	255,8	523,8		99,2	31,6	67,6	836,0
1967	805,0	249,0	556,0		108,6	40,0	68,6	937,0
1968	813,6	246,6	567,0		115,4	45,0	70,4	1015,0
1969	821,4	262,4	558,4		117,4	46,0	71,4	1028,0
1970	862,0	268,0	593,0		119,0	45,3	72,3	1158,0
1971	870,0	247,0	633,0		121,8	45,7	75,2	1291,0
1972	874,4	245,8	628,6		118,0	46,6	74,6	1417,0
1973	886,5	258,0	628,5		116,6	47,5	74,3	1504,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1975	903,0				97,0			1645,0
1980	837,3				98,5			1403,3
1985	787,1				97,2			1495,4
1986	825,0	239,7				26,0		1638,9

Cementa vidējā marka rūpnīcā 1950. gadā bija „426” (426 kg/cm² pēc 28 dienu cietēšanas), 1958. gadā – „514”, un tā ieņēma starp PSRS rūpnīcām 4. vietu. Dati par Rīgas portlandcimenta kvalitāti doti 2. tabulā [5]. Tos katru gadu visām Padomju Savienības fabrikām apkopoja valsts cementa ražošanas institūts „Giprocement”. 1967. gadā pārejot uz jaunu cementa pārbaudes standartu no blīvētiem paraugiem uz plastiskiem paraugiem, cementa marķu spiedes pretestība pēc 28 dienām pazeminājās par vairāk nekā 100 kg/cm², konkrēti Rīgā no markas „511” uz marķu „401” [5].

2. tabula

Latvijas portlandcimenta (1947–1973) vidējā marka, kg/cm²

Gads	Rīga	Brocēni	Vidēji PSRS
1947		400	359
1948		476	373
1949		484	390
1950	426	541	411
1951	486	575	419
1952		569	425
1953	490	538	426
1954	439	548	420
1955	451	539	431
1956	449	551	448
1957	515	532	455
1958	514	540	466
1959	528	555	474
1960	529	545	482
1961	545	550	496
1962	540	504	487
1963	528	495	496
1964	530	495	504
1965	503	490	508
1966	511	488	510
1967	401 ¹ (522)	389 ¹ (488)	396 ¹ (513)
1968	406 (526)	389 (488)	403 (524)
1969	404 (524)	389 (488)	408 (530)
1970	409 (532)	389 (488)	412 (535)
1971	410 (533)	403 (507)	421 (547)
1972	411 (533)	394 (497)	422 (549)
1973	401 (522)	394 (497)	

¹ Pārreķināšanas koeficients uz veco standartu: vidēji par PSRS rūpnīcām un Rīgas rūpnīcu 1, 3, par Brocēnu rūpnīcu – 1,26. Iekavās minēta marka pēc vecā standarta.

Rīgas cementa rūpnīcai bija samērā lielas izmaiņas kaļķakmens ķīmiskā sastāva ziņā. Bez Brocēnu kaļķakmens tā no 1953. gada izmantoja arī Akmenes (Lietuvas) kaļķakmeni. Ja Brocēnu kaļķakmens pēc 1959. gada datiem saturēja 8,20% SiO₂, 2,66% Al₂O₃, 1,17% Fe₂O₃, tad Akmenes kaļķakmens – 3,27% SiO₂, 1,01% Al₂O₃, 0,82% Fe₂O₃. Līdz ar to bija manāmas svārstības izejvielu (duļķa) ķīmiskā sastāvā: piesātināšanas koeficients 0,84–0,92, silikātu modulis 1,8–2,2, bet alumīnātu modulis 0,9–1,6. 1963.–1964. gadā cementa ražošanā akmeņogles aizvietoja ar dabasgāzi.

1958. gadā Rīgas cementa rūpnīcai pievienoja Rīgas būvmateriālu kombinātu ar šīfera, gāzbetona un sausā apmetuma (reģipša) ražotnēm un tā ieguva nosaukumu „Rīgas cementa un šīfera fabrika”. 1963. gadā tai pievienoja Slokas romāncementa, bet 1970. gadā – Bolderājas silikātķieģeļu rūpnīcu. 1986. gadā Rīgas cementa un šīfera rūpnīca ražoja 238,7 tūkst. t portlandcementa, 26 milj. nosacīto azbestcimenta plākšņu, 6,0 tūkst. t gāzbetona, 638,9 tūkst. m² sausā apmetuma un 157,8 tūkst. t maltā dolomīta.

1989. gadā rūpnīcu pārdēvēja par valsts ražošanas kooperatīvu „Rīgas cementnieks” [1, 2].

Brocēnu cementa un šīfera kombināts

1945. gada 12. maijā četras dienas pēc Vācijas kapitulācijas Brocēnos ieradās LPSR Galvenās celtniecības un būvmateriālu pārvaldes priekšnieks Kārlis Karlsons, Latvijas Universitātes 1936. gada absolvents, lai atjaunotu būvmateriālu rūpniecību Kurzemē. Pirms tam (1937–1940) viņš bija strādājis Brocēnos par galveno inženieri un laboratorijas vadītāju. Rūpnīcas atjaunošanā no pirmās dienas piedalījās tās ilggadīgais laboratorijas vadītājs un galvenais tehnologs inženieris Kārlis Kinstlers, LU absolvents. Vispirms atjaunoja Mazcieceres kaļķakmens lautzuves un šaursliežu dzelzceļa līniju uz Brocēnu staciju, lai piegādātu kaļķakmeni Rīgas cementa rūpnīcai. Sākumā kaļķakmeni lauza ar rokām, vēlāk – ar dīzeļekskavatoru. Dzirnāvu un krāsns enerģētisko iekārtu sadabūja Brjanskas repatriācijas sevišķās piegādes bāzē. 1947. gadā pēc augstsprieguma līnijas Ķegums–Brocēni atjaunošanas sāka darboties pirmā rotācijas krāsns (84×2,4×2,8 m) ar jaudu 7 t/st.

Otrai rotācijas krāsnij (61,5×2,8×3 m) sagrautā 65 m augstā dūmeņa vietā uzcēla 35 m augstu dūmeni, uzstādīja ogļu žāvēšanas un malšanas dzirnavas „Tiraks” (6,5×1,4 m), kuras demontēja Rīgas cementa fabrikā. 1948. gada jūlijā krāsns sāka darboties ar ražību 6,2 t/st.

Trešajai rotācijas krāsnij (61,5×2,8×2,3 m), kurai bija sagrauts dūmenis, trūka klinkera dzesētāja un ogļu dzirnavu. Pašu spēkiem tika izgatavotas ogļu dzirnavas pēc „Tiraks” parauga [6]. 1949. gada septembrī krāsni nodeva ekspluatācijā ar klinkera ražību 6,2 t/st. Tā kā divas Pfeifera firmas cementa cauruļu dzirnavas nespēja samalt visu rotācijas krāšņu klinkeri, 1950. gadā uzstādīja 13×2 m „UZTM” cauruļu dzirnavas ar ražību 20 t/st.

1948. gadā Brocēnu fabriku pārdēvēja par Brocēnu cementa un šīfera kombinātu. 1950. gadā pabeidza elektropēkstācijas atjaunošanu. Vēlāk kombināts ražoja ne tikai cementu un šīferi, bet arī keramikas flīzes, drupinātu kaļķakmeni, kaļķakmens miltus un kalcija kaļķus.

1952. gadā rekonstruēja trešo Poluziusa firmas rotācijas krāsni, bet 1953. gadā – otro Poluziusa firmas rotācijas krāsni ar izmēru 75,5×2,8×2,3 m un klinkera ražību 9 t/st.

1954. gadā pārveidoja pirmo rotācijas krāsni līdz izmēram 84×2,4 m ar ražību 8 t/st. 1957. un 1958. gadā vēlreiz rekonstruēja otro un trešo rotācijas krāsni. Tās izmēri bija 75,5×2,8×3 m un ražība 10,2 t/st [1]. Rekonstrukcijas rezultātā portlandcements izlaide Brocēnos pieauga no 14,2 tūkst. t 1947. gadā līdz 170,0 tūkst. t 1951. gadā un 256,2 tūkst. t 1959. gadā (sk. 1. tab.) [3].

Nodarbināto strādnieku skaits samazinājās no 628 strādniekiem 1950. gadā līdz 499 strādniekiem 1960. gadā. Cementa pašizmaksa no 1951. gada līdz 1959. gadam samazinājās no 127,66 līdz 110,38 rbļ./t. Cementa marka Brocēnos no 1947. līdz 1958. gadam pieauga no „400” līdz „540” 1959. gadā Brocēni ar marku „555” starp Padomju Savienības rūpniecām ieņēma 2. vietu (2. tabula).

Kopš 1955. gada Brocēnu kombināts ražoja arī ātri cietējošo un eksporta cementu saskaņā ar angļu standartu BSS 12-58. No 1955. līdz 1959. gadam ražotā cementa vidējā spiedes pretestība pēc vienas dienas vidēji bija 245 kg/cm², pēc trim dienām – 400 kg/cm². 1955. gadā eksportam ražoja 20 tūkst. t, bet 1957. gadā – 67,9 tūkst. t. Galvenās cementa noņēmējas bija Islande, Birma, Gvineja, Gana, Bulgārija, Polija, Čehoslovākija un Indija. Brocēnu cementa augsto kvalitāti apstiprina arī Lielbritānijas Harija Stendžera (*R. H. Harry Stanger*) laboratorijas 1959. gada dati: cementa stiepes stiprība pēc trim dienām bija 23,5 kg/cm², pēc septiņām dienām – 31,9 kg/cm². Vislabākos rādītājus Brocēnu kombināts sasniedza 1951. gadā, kad gandrīz viss augstā izlaistais cements atbilda markai „600”, bet martā – 19% no visas produkcijas atbilda markai „700”. Starp PSRS portlandcementsa fabrikām 1958. un 1959. gadā Brocēni pēc cementa markas (stiprības pēc 28 dienām kg/cm²) ieņēma 2. vietu [1].

Augsto cementa marku Brocēnu cementa kombināts sasniedzis, stingri ievērojot galvenos faktoros, no kā atkarīga cementa kvalitāte: izejvielu maisījuma komponentu attiecības, duļķa malšanas smalkumu, klinkera mineraloģisko sastāvu, apdedzināšanas pakāpi, piesātināšanas koeficientu un cementa maluma smalkumu.

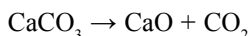
3. tabula

Brocēnu kombināta izejvielu, to maisījuma un klinkera ķīmiskais sastāvs, % [5]

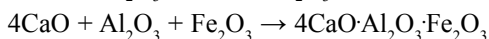
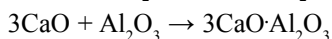
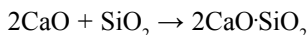
Izejvielas un pusfabrikāti	Ķīmiskais sastāvs, %								Moduļi	
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	K	Piesāt. koefic.	Sili-	Alumi-
									kātu	nātu
Sātiņu kaļķakmens	8,20	2,66	1,17	48,37	2,54	0,15	35,89			
Brocēnu māls	50,48	13,17	5,04	10,33	5,02	0,71	13,23			
Izejvielu maisījums – duļķis	12,69	3,46	2,06	44,57	2,19	0,24	34,79	1,07	2,30	1,67
Klinkers	21,39	6,23	3,88	65,43	2,66	0,19	0,23	0,88	2,18	1,69

Brocēnu kaļķakmens, mālu, duļķa un klinkera procentuālais ķīmiskais sastāvs 1959. gadā dots 3. tabulā. Duļķim un klinkeram raksturīgs augsts piesātināšanās koeficients (attiecīgi 1,07 un 0,88) un silikātu modulis (2,30 un 1,69) [5].

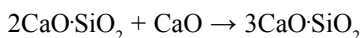
Rotācijas krāsnī apdedzinot kaļķakmens un mālu mākslīgu maisījumu – duļķi, uzsildīšanas zonā 500–600 °C temperatūrā sadalās mālvielu minerāli, bet kalcinēšanas zonā 1000 °C kaļķakmens galvenā sastāvdaļa – kalcija karbonāts.

1000–1300° norisa reakcijas starp kalcija oksīdu un mālvielu komponentēm SiO_2 , Al_2O_3 un Fe_2O_3 . Veidojas klinkera minerāli dikalcija silikāts, trikalcija alumināts un tetrakalcija alumofērīts

Saķepšanas zonā (1300–1450 °C) dikalcija silikātam reaģējot ar kalcija oksīdu, radās klinkera galvenais minerāls – trikalcija silikāts, ap 50–60% no kopējā minerālu daudzuma.

Šajā laikā Brocēni pēc klinkera minerālu sastāva:

$3\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2 : 2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2 : 3\text{CaO}\cdot\text{Al}_2\text{O}_3 : 4\text{CaO}\cdot\text{Al}_2\text{O}_3\cdot\text{Fe}_2\text{O}_3 = 5 : 2 : 1 : 1$ atbilda tam sastāvam, ko daži pētnieki (Levins, Liogoņka) rekomendēja par optimālo ātri cietējošā cementa iegūšanai [7].

Brocēnos pēc iespējas centās panākt smalkāku duļķa un cementa maluma smalkmi. Cementam tas nedrīkstēja pārsniegt uz sieta 900 acis/cm² 0,3%, bet uz sieta 4900 acis/cm² – 5–6%. Pēc cementa maluma smalkuma Brocēni ieņēma otro vietu Padomju Savienībā.

Kad sāka izmantot Sātiņu kaļķakmens atradni Mazcieceris kaļķakmens vietā, mainījās izejvielu ķīmiskais sastāvs un paaugstinājās MgO saturs, un tādējādi cementa kvalitāte (marka) nedaudz pazeminājās [1].

No Latvijā veiktajiem pētījumiem portlandcimenta kvalitātes uzlabošanā jāatzīmē LZA Ķīmijas institūta līdzstrādnieka K. Karlsona pētījums par dažādās temperatūrās apdedzinātu mālu hidrauliskajām īpašībām nolūkā tos izmantot kā piedevu pucolāncementa iegūšanai [8], kā arī Brocēnu cementa rūpnīcas darbinieku S. Graždanska, K. Kinstlera un S. Ābulas (Lagzdiņas) pētījumi par sārnu satura pazemināšanu, klinkera un silikātu moduļa paaugstināšanu augstvērtīga cementa iegūšanai [9, 10].

Padodot elektrofiltru uztvertos putekļus aiz ķēžu zonas, Rīgas cementa rūpnīcā pēc to darbinieku V. Krivošejeva un V. Žuravļeva izstrādātās metodes $\text{Na}_2\text{SO}_4 + \text{K}_2\text{SO}_4$ daudzums klinkerā palielinājās no 1,00% līdz 1,80%, bet cementa spiedes stiprība javā 1 : 3 samazinājās no 591 uz 450 kg/cm² [11].

Lai divkāršotu Brocēnu kombinātā cementa ražošanu, 1961. gadā uzstādīja jaunu 150×4 m rotācijas krāsni ar ražību 35 t/st. Ierīkoja jaunu kaļķakmens lauztuvi Sātiņos, kur uzcēla kaļķakmens šķirošanas un drupināšanas cehu ar jaudu 1,5 milj. t

kaļķakmens gadā. Kombinātu ar 12 km attāļajām lautzuvēm savienoja platsliežu dzelzceļa līnija [6].

1989. gada portlandcementsa izlaide kombinātā sasniedza 568 tūkst. t.

No 1965. līdz 1975. gadam portlandcementsa ražošana Latvijā pieauga no 761,5 tūkst. t līdz 903,0 tūkst. t, pēc tam samazinājās līdz 825 tūkst. t 1986. gadā (1. tabula) [3]. Tas pats attiecas uz šifera ražošanu. Vienīgi saliekamā dzelzsbetona izlaide palika līdzšinējās robežās.

Dolomītu romāncements

Pēc Otrā pasaules kara 1949. gadā sāka strādāt Maruškas romāncementsa rūpnīca Rumbulā ar jaudu 8 tūkst. t gadā. Neapmierinošās cementa kvalitātes dēļ to jau 1950. gadā slēdza.

1950. gadā uz vecās Rīgas paju sabiedrības romāncementsa fabrikas iekārtas bāzes (8 šahtu krāsnis, kominors, vienkameru cauruļu dzirnavas) atjaunoja Slokas romāncementsa rūpnīcu. No 1955. līdz 1956. gadam karjera darbus, dolomītmerģeļa transportu pilnīgi mehanizēja. Laužņus, āmurus, vagonetes aizstāja ekskavatori, buldozeri, autopašizgāzējs un žokļu drupinātājs. Līdz ar to dolomītu romāncementsa ieguve palielinājās no 6,4 tūkst. t 1951. gadā līdz 21,4 tūkst. t 1958. gadā un 47,4 tūkst. t 1963. gadā (1. tabula), bet pašizmaksa samazinājās no 215 rbļ. līdz 97,7 rbļ. tonnā [1, 12].

1951. gadā Slokas rūpnīcai iesākot ražošanu, iegūtais dolomītu romāncements bija ar mazu mehānisko izturību (marka 25 un 50) un īsiem saistīšanās laikiem. Saistīšanās laikus pagarināja līdz vienai divām stundām, aprasinot apdedzināto dolomītmerģeli ar 1–2% ūdens piedevu, uzglabājot 2 nedēļas noliktavā, stiprību paaugstināja, ieviešot optimālo apdedzināšanas režīmu, malšanas periodā pievienojot 8% ģipšakmens piedevu līdzšinējo 3% vietā. Cementa marka paaugstinājās līdz 100–150 [13, 14]. Paaugstinātas kvalitātes dolomitromāncementsa ieguves iespējas pētījuši I. Grosvalds, J. Eiduks [13], B. Hofmans, A. Vaivads un K. Karlsons [14].

Šiferis

Šifera (vāciski *Schiefer*) nosaukums radies no tāda paša nosaukuma slāņaina ieža Reinas krastos. Tas plīst vairāk vai mazāk regulārās plānās plāksnēs. Mākslīgais šiferis sastāv no portlandcementsa javas ar azbesta šķiedrām.

Rīgas cementa un šifera rūpnīcas šifera cehs

Pēc Otrā pasaules kara Rīgas Būvmateriālu kombināta šifera cehs darbu atjaunoja 1945. gadā, izmantojot portlandcementsu un atlikušo celulozi, kam piejauca zemas markas (M-6) azbestu. Izgatavoja presētās šifera plāksnes (40×40 cm). 1955. gadā vienas Gaspari mašīnas vietā, kas bija uzstādīta 1935. gadā, nodeva ekspluatācijā Mogiļevas fabrikas veidojamo mašīnu. Uzstādīja jaunas cementa un azbesta jaukšanas dzirnavas – holenderu, divas hidrauliskās spiedes šifera plāksņu presēšanai, kā arī tvaicēšanas kameras to cietināšanai.

Rūpnīca bija vienīgā Padomju Savienībā, kas ražoja presētā šifera plāksnes, jo visas pārējās bija pārgājušas uz viļņotā šifera ražošanu.

Rekonstrukcijas rezultātā 1963. gadā arī Rīgas rūpnīca pārgāja uz viļņotā šīfera plākšņu ražošanu. Palielināja šīfera veidojamās mašīnas ātrumu no 42 līdz 46 m/min. paaugstināja azbesta–cementa masas koncentrāciju cilindra vannās un elementa plēves biezumu no 0,6 mm līdz 0,9 mm. Rezultātā veidojamās mašīnas ražība pieauga par 30%. Ieviesa azbesta hidrosasšķiedrošanas metodi pēc apstrādes sistēmas vanna–sūknis. Holenders bija vajadzīgs tikai azbesta masas sajaukšanai ar cementu. Pārveidoja ūdens attīrīšanas iekārtas – rekuperatoru sistēmu. Lai likvidētu roku darbu jēlšīfera apstrādē, uzstādīja viļņošanas agregātu CM-279. Veco četru paralēlo tvaicēšanas kameru vietā uzstādīja divas jaunas tvaicēšanas kameras – 1,5 reizes garākas un 1,5 reizes platākas [15].

Līdz 1955. gadam rūpnīca ražoja sarkano šīferi, krāsojot tā virsmu. Smalki samalto krāsvielu (Fe_2O_3) padeva uz plāksnēm pēc vakuumbikameras. Tas izraisīja sanitāro apstākļu pasliktināšanos, tādēļ pārgāja uz krāsošanu visā masā [16].

Rīgas šīfera rūpnīca 1948. gadā izlaida 15 milj., 1960. gadā – 34,8 milj., 1973. gadā – 47,5 milj. nosacīto plākšņu (sk tvaicēšanas kameras, 1. tab.) [17].

Brocēnu cementa un šīfera kombināta šīfera cehs

Pēc Otrā pasaules kara Brocēnu šīfera cehā pirmo līniju atjaunoja 1949. un 1950. gadā. 1951. gadā Brocēni izvirzījās vienā no pirmajām vietām veidojamo mašīnu ražības ziņā. Rūpnīcā uzlaboja skrejdzirnavu un holendera konstrukcijas, ar ko ievērojami uzlaboja azbesta sašķiedrošanas pakāpi un azbestcimenta masas kvalitāti. Veidojamā mašīnā ievadīja augstas koncentrācijas azbesta cementa masu: pirmajā vannā 14–17%, otrajā 8–14%, trešajā 4–6%. Divcilindru veidojamai mašīnai pievienoja trešo sieta cilindru. Ar to panāca, ka jēlšīfera sloksni no veidošanas cilindra noņēma pēc pieciem vai sešiem apgriezieniem. Mašīnai palielināja arī auduma kustības ātrumu no 28,5 līdz 51 m/min. Tas deva iespēju 1954. gadā palielināt veidošanās mašīnas ražību līdz 44 386 nosacītām plāksnēm maiņā, kas bija labākais rādītājs PSRS [15, 17].

1953.–1954. gadā fabrikas novatori A. Lācis, F. Kreicbergs, N. Bobrovņikovs, M. Miezis un citi pirmie Padomju Savienībā uzsāka konstruēt šīfera plākšņu mehānizētu viļņošanas agregātu. Pēc tā parauga Maskavas apgabala rūpnīca „Mašinstroiteļ” sāka viļņošanas, nokraušanas agregātu ražošanu. Par šī agregāta konstruēšanu 1957. gadā grupai Brocēnu kombināta darbinieku – A. Lācim, N. Bobrovņikovam, M. Miezim, S. Graždanskim, L. Bušam u. c. – piešķīra Latvijas PSR Valsts prēmiju [18]. LZA Ķīmijas institūta darbinieki A. Vaivads, E. Lagzdiņš, V. Ritenberga, O. Ceriņš veica šīfera pētījumus hidrofobilizācijā [19], bet RPI Silikātu katedras darbinieki J. Ozoliņš un O. Baumanis – par autoklāvētiem smilšu–kaļķu–azbesta izstrādājumiem [20].

Ar jaunās viļņošanas mašīnas ieviešanu viss ražošanas cikls – plākšņu uzlikšana uz metāla starplikām, viļņošana un novietošana krautnē – ilga 6,5 sekundes.

Brocēnos vidējais noņēmums no vienas tehnoloģiskās līnijas pieauga no 10,5 milj. nosacītām plāksnēm 1950. gadā līdz 32 milj. nosacītām plāksnēm 1961. gadā, bet Rīgā attiecīgi no 9 milj. līdz 17,8 milj. nosacītām plāksnēm. Brocēni 1962. gadā ar nosacīto plākšņu skaitu – 33 milj., kas noņemts no vienas līnijas, ieņēma 4. vietu Padomju Savienībā. Pirmajā vietā bija Novorošijskas rūpnīca ar 38,5

milj. nosacītām plāksnēm. Brocēni 1961. gadā uz 1000 nosacītām plāksnēm patērēja 840,9 kg cementa, 132,4 kg azbesta, 36,8 kW elektroenerģijas un 343 kg tvaika, bet Rīgā – 896 kg cementa, 136 kg azbesta, 62 kW elektroenerģijas un 190 kg tvaika. Tūkstoš viļņoto plākšņu pašizmaksa Brocēnos bija 27,60 rbļ., Rīgā – 34,99 rbļ., vidēji PSRS – 31,45 rbļ. Brāķa procents izlaižamai produkcijai no 1958. līdz 1961. gadam Brocēnos viļņotām plāksnēm samazinājās no 3,9 līdz 3%, Rīgā presētām plāksnēm no 1,9 līdz 1,5%.

1950. gadā Brocēni ražoja 11,1 milj., 1960. gadā – 63,1 milj., 1973. gadā – 74,3 milj. nosacīto plākšņu.

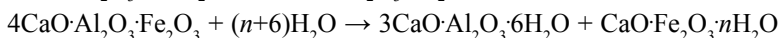
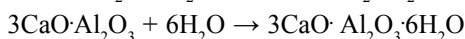
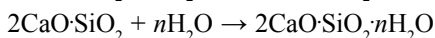
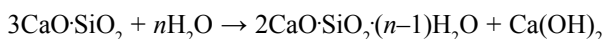
Šīfera kopējā izlaide Latvijā palielinājās no 39,1 milj. nosacīto plākšņu 1950. gadā, līdz 94,9 nosacītām plāksnēm 1960. gadā un līdz 117,6 milj. nosacītām plāksnēm 1970. gadā. Pēc tam izlaide samazinājās līdz 97 milj. nosacītām plāksnēm 1980. gadā (sk 1. tab.) [21, 22].

Betons un dzelzsbetons

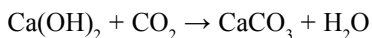
Mākslīgo akmensveida materiālu – betonu – ieguva, cietinot portlandcementu ar pildvielām (smiltīm, oļiem, šķembām) un ūdeni, bet dzelzsbetonu – betona masā iestrādājot stiegras.

Betonu iedala smagā jeb parastā betonā (tilpummasa 1800 kg/m³ un vairāk), vieglajā (tilpummasa 600–1800 kg/m³) un siltumizolācijas (tilpummasa līdz 600 kg/m³). Betonu lieto dzelzsbetona konstrukcijām (ēku pamatiem, sijām, pārsegumiem), hidrotehniskām celtnēm, šosejām u. c.

Pēc tam kad portlandcementu sajauc ar pildvielām un ūdeni, notiek cietēšana. Trikalcijsilikāts hidrolizējas par dikalcija silikāta hidrātu un kalcija hidroksīdu, dikalcija silikāts hidrolizējas par dikalcija silikāta hidrātu, bet trikalcijsilicāts – par trikalcijsilicāta hidrātu. Tetraalkalcijsilicāts hidrolizējas par trikalcijsilicāta hidrātu un kalcija ferīta hidrātu

Ogļskābās gāzes ietekmē kalcija hidroksīds uz betona virsmas karbonizējas:

Pēc Otrā pasaules kara betona un dzelzsbetona ražošana Latvijā attīstījās lēni. To izgatavoja nelielos poligonos pie lielākām būvēm. 1954. gadā ekspluatācijā nodeva pirmo dzelzsbetona izstrādājumu rūpnīcu – vēlāko 2. Dzelzsbetona izstrādājumu rūpnīcu kombinātā „Stroidetaļ”. Pēc tam sāka darboties vesela rinda uzņēmumu: 3. Dzelzsbetona izstrādājumu rūpnīca, Baltijas speciālā hidroceltniecības tresta (vēlāk 1. Rīgas māju kombināta) dzelzsbetona rūpnīca, rūpnīcas Daugavpilī (1954), Rēzeknē, Jelgavā (1956), Liepājā, Jēkabpilī un Vangažos (1959). Rūpnīcas izlaida dzelzsbetona konstrukcijas rūpniecības un dzīvojamo ēku celtniecībai: kolonnas,

kāpņu laidus, sijas, spraišļus, pārseguma plātnes un paneļus, pamatu blokus, sienu paneļus, caurules pāļus un citus celtniecības elementus [23].

1955. gadā republikā ieguva 31,6 tūkst. m³, 1970. gadā – 1158 tūkst. m³, 1985. gadā – 1495,4 tūkst. m³ saliekamā dzelzsbetona (sk 1. tab.). Palielinājās arī iepriekš saspriegtā dzelzsbetona izlaide. 1965. gadā izgatavoja 5 tūkst. m³, 1973. gadā – 252,8 tūkst. m³, bet 1988. gadā – 546,5 tūkst. m³. 1973. gadā no izlaistām dzelzsbetona konstrukcijām, 1. Dzelzsbetona kombināts (Vangaži) ražoja 154,8 tūkst. m³, 3. Dzelzsbetona kombināts (Rīga) – 225,8 tūkst. m³, 5. Dzelzsbetona kombināts (Liepāja) – 27,5 tūkst. m³, 6. Dzelzsbetona kombināts (Rēzekne) – 57,8 tūkst. m³, 7. Dzelzsbetona kombināts (Ventspils) – 34,2 tūkst. m³, Jēkabpils ražošanas apvienība – 112,3 tūkst. m³, Jelgavas būvmateriālu rūpnīca – 76,4 tūkst. m³, Ogres būvmateriālu rūpnīca – 4,6 tūkst. m³, Daugavpils būvmateriālu rūpnīca – 138,0 tūkst. m³ [23].

RPI Betona laboratorijā G. Kunosa vadībā izstrādāja betona vibrotehnoloģiju, kuru ieviesa Vangažu dzelzsbetona kombinātā [24].

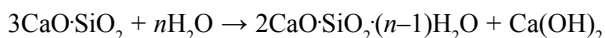
Gāzbetons un keramzītbetons

Gāzbetons

Vēl pirms Rīgas būvmateriālu kombināta pievienošanas Rīgas cementa rūpnīcai tika atsākta gāzbetona ražošana, kuru Latvijas laikā izlaida ar nosaukumu „Siporeks”.

Gāzbetonu izgatavoja no portlandcements, smiltīm un ūdens. Smalki samaltu smilšu duļķi ar cementu ievadīja maisītājā, kur tam pievienoja 0,1–0,2% alumīnija pulvera (no cementa masas) un maisīja 3–5 minūtes. No maisītāja šķidro javu ievadīja metāla veidnēs, piepildot 2/3 to tilpuma.

Portlandcements trikalcija silikātam hidrolizējoties bez dikalcija silikāta hidrāta, radās kalcija hidroksīds

Kalcija hidroksīdam reaģējot ar alumīnija pulveri, izdalījies ūdeņradis pacēla javu līdz veidnes malām. Daļēji sacietējušo masu ar vannā ievietotām stieplēm sagrieza blokos. Veidnēs ievietoto masu cietināja autoklāvos 8 atmosfēru spiedienā 175 °C temperatūrā.

1986. gadā Rīgas cementa un šīfera rūpnīca izlaida ap 60 tūkst. m³ gāzbetona bloku.

Gāzbetona izstrādājumu ražošanu uzsāka Vangažu dzelzsbetona rūpnīca, par saistvielu izmantojot kaļķus. RPI Betona laboratorija izstrādāja jaunu gāzbetona tehnoloģiju – biotehnoloģiju, kuru ieviesa Vangažos un par kuru 1974. gadā tika saņemta Valsts prēmija [25].

Keramzītbetons

Keramzītbetons ir vieglbetons ar tilpumu 800–1800 kg/cm³ un betona markām 50–300. Tā pagatavošanai kā pildmateriālu lieto keramzītu – porainu materiālu, ko

iegūst rotējošās krāsnīs, 1000–1200 °C ātri apdedzinot viegli kūstošos mālus. Tā tilpummasa ir 200–650 kg/m³.

Latvijā 1964. gadā nodeva ekspluatācijā Jēkabpils būvmateriālu rūpnīcas keramzīta cehu, bet 1973. gadā Kupravas fabrikas keramzīta cehu. 1965. gadā Jēkabpils rūpnīca saražoja 81 tūkst. m³ keramzīta, bet 1974. gadā Jēkabpils un Kupravas rūpnīcas kopā – 256 tūkst. m³.

Vieglā keramzītbetona konstrukciju izmantošana celtniecībā deva lielu ekonomisku efektu: tās izmaksā par 12% lētāk nekā līdzīgas smagā betona konstrukcijas [26].

Jāatzīmē arī fibrolīts, kuru no 1962. gada izgatavoja Jelgavas būvmateriālu rūpnīca no koka skaidām un cementa. Rūpnīca izgatavoja fibrolīta plāksnes ar tilpum masu 350–400 kg/m³, izmēri – 75×580×2400 mm. 1962. gadā saražoja 36,6 tūkst. m², bet 1970. gadā – 76,9 tūkst. m² fibrolīta plāksņu.

VĒRES

1. Eiduks J., Grosvalds I., Kaziņš A., Kinstlers K. Cementa rūpniecības attīstība Latvijas PSR // *Par tehnikas vēsturi Latvijas PSR. III.* 1962, 195.–227. lpp.
2. Rīgas cementa un šīfera rūpnīca // *Latvijas enciklopēdija.* 5. sēj. Rīga, V. Belakoņa izdevn., 2007, 957. lpp.
3. *НИИЦемент технико-экономические показатели работы цементной промышленности за 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973.* Москва, 1956–1974.
4. Vaivodis R. *Latvijas PSR celtniecības saistvielu rūpniecības rezerves un attīstības perspektīvas.* Rīga, LPSR ZA izdevn., 1957. 160 lpp.
5. *Гипроцемент. Качество продукции цементной промышленности за 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978.* Москва, 1958–1978.
6. „Бросѐни” – cementa ražošanas uzņēmums, akciju sabiedrība // *Latvijas enciklopēdija.* 5. sēj. Rīga, SIA V. Belakoņa izdevn., 2002, 793.–794. lpp.
7. Левин Н. И., Лиюгоньяк Р. И. *Выпуск быстротвердеющего портландцемента на Броценском цементном заводе. Новое в науке и технике о цементе.* Ленинград, Гипроцемент, 1957, с. 71.
8. Карлсон К. П. *Гидравлические свойства глин, обожженных при разных температурах. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. хим. наук.* Рига, 1950, 7 с.
9. Гражданский С. А., Кинстлер К. М., Абула С. Я. *Пути снижения содержания щелочей в клинкере. Цемент.* 1965, № 3, с. 18–19.
10. Гражданский С. А., Кинстлер К. М., Абула С. Я. *Изменение силикатного модуля качества цемента. Цемент.* 1966, № 1, с. 20–21.
11. Кривошеев В. М., Журавлев В. М. *Установка фильтра подогревателя и способ подачи пыли в печь. Цемент.* 1966, № 2, с. 18–19.
12. Эйдук Ю., Гросвалд И. *Развитие производства доломитового романцемента в России и на территории Латвийской ССР. Ученые записки Латв. гос. ун-т. Рига, 1958, т. 12, Хим. фак., вып. 6, с. 283–305.*

13. Эйдук Ю., Гросвалд И. *Возможности повышения качества Слокского романцемента*. Ученые записки Латв. гос. ун-т. Рига, 1958, т. 12, Хим. фак., вып. 6, с. 267–282.
14. Гофман Б. Э., Вайвад А. Я., Карлсон К. П. *Доломитовый роман-цемент повышенного качества*. Известия АН Латв. ССР, 1956, № 4, с. 119.
15. Grosvalds I., Grāvelsiņš R. *Šīfera ražošanas attīstība Latvijā // Par tehnikas vēsturi Latvijas PSR*. VI sēj., Rīga, 1964, 43.–62. lpp.
16. СПКО Оргтехстром. *Сборник технико-экономических показателей работы предприятий промышленности строительных материалов Латвийской ССР за 1973 год*. Рига, 1974. 482 с.
17. Bušs L. *No tām pašām platībām iegūstam vairāk šīfera [Brocēni] // Padomju Jaunatne*. 1954, 3. nov.
18. Bušs L. *Kolektīva jaunrade [sakarā ar republikas prēmijas piešķiršanu grupai Brocēnu kombināta darbinieku] // Padomju Jaunatne*. 1959, 19. un 21. dec.
19. Вайвад А. Я., Лагздинь Э. А., Ритенберг В. К., Цериньи О. О. *Кремнийорганические гидрофобизаторы цементных изделий*. Наука производству, вып. VI. Рига, АН Латв. ССР, 1961, с. 73.
20. Ozoliņš J., Baumanis O. *Autoklavēti smilšu-kaļķu-azbesta izstrādājumi // RPI Zinātniskie raksti*. Ķīmiķu fak., 1962, Nr. 8, 233.–238. lpp.
21. ВНИИАсбестцемент. *Асбестцементная промышленности СССР в 1956, 1957, 1958, 1959 гг. в пятой пятилетке*. Москва, 1957–1960.
22. ВНИИАсбестцемент. *Технико-экономические показатели асбестцементной промышленности СССР за 1961, 1962, 1963, 1964, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973*. Москва, Стройиздат, 1962–1974.
23. Гросвалд И. Я., Новак В. П. *Развитие производства бетона и сборного железобетона на территории Латвийской ССР. Из истории техники Латвийской ССР*. V. Рига, Изд-АН Латв. ССР, 1964, с. 155–177.
24. Куносс Г. Я. *Вибрационная технология бетона*. Ленинград, Стройиздат, 1967. 168 с.
25. Куносс Г. Я., Линденберг Б. Я. *Вибрационный способ приготовления газобетонной смеси*. Рига, АН Латв. ССР, 1952. 45 с.
26. Vaivods R. *Keramzīts // Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*. 2. sēj. Rīga, Zinātne, 1969, 62.–63. lpp.

Summary

The Latvian cement industry damaged in World War II was renewed from 1945 to 1951. The biggest factories were the Riga cement and slate factory and Brocenu cement and slate combine. In Riga there were 310 workers (1959), but in Broceni there were 499 (1960) workers. The maximum production in Latvia of portland cement was in 1975 (903 000 t), but the maximum production of dolomite roman cement was in 1963 (47 400 t). Slate was produced most in 1971 (21 800 00 relative slate boards). Pre-cast armoured concrete was produced first in 1955 and its output reached 1 638 900 m³ in 1986. Gas concrete was produced in Vangazi armoured concrete factory and Riga cement and slate factory. Ceramsite concrete was produced in Jekabpils and Kuprava.

Keywords: portland cement, slate combine, gas concrete, ceramsite concrete, dolomite roman cement.

Kaļķu, ģipša un to izstrādājumu ražošana (1944–1990)

Production of Lime, Gypsum and Its Articles (1944–1990)

Ilgars Grosvalds, Uldis Alksnis

LU, RTU Latvijas ķīmijas vēstures muzejs

Kronvalda bulv. 4, Rīga, LV-1586

E-pasts: irena.kalnina@rtu.lv

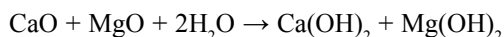
Dolomītkalķus jeb būvkalķus ieguva, apdedzinot dolomītu 1000–1100 °C, bet kalcija kalķus – 1200 °C temperatūrā. To ražošanas maksimums bija 1968. gadā (256,5 tūkst. t). Kalcija kalķi jeb tehnoloģiskie kalķi visvairāk ražoti 1971. gadā (121,7 tūkst. t). Silikātkieģeļu ražošana palielinājās līdz 1967. gadam un sasniedza 236,8 miljonus gabalu. Pēc tam ražošanas daudzums bija mainīgs un svārstījās no 164 milj. (1983) līdz 289,2 milj. (1978). Būvģipša ražošanas maksimums bijis 1974. gadā, kad ražotas 121,8 tūkst. tonnas. Sausā ģipša apmetuma plāksnes (riģipsis) visvairāk ražotas 1954. gadā (3786 tūkst. m²). Sauriešu ģipša rūpnīca 1961. gadā sāka velmēto ģipša paneļu ražošanu celtniecībai. Pētījumi par kaļķu un ģipša saistvielām veikti ZA Neorganiskās ķīmijas institūtā un RPI Ķīmijas fakultātē Silikātu tehnoloģijas katedrā.

Atslēgvārdi: dolomītkalķi, kalcija kalķi, silikātkieģeļi, būvģipsis, ģipškartona plāksnes.

Dolomītkalķi

Dolomītkalķu ražošanu atjaunoja tūlīt pēc Otrā pasaules kara 1945. gadā. Dati par to izlaidi (1945–1990) doti 1. tabulā [1, 2, 3]. 1955. gadā no 74,6 tūkst. t saražotiem dolomītkalķiem 50,8 tūkst. t deva būvmateriālu rūpniecības, 22,3 tūkst. t vietējās rūpniecības, bet 1,5 tūkst. t kolhozu celtniecības pārvaldes uzņēmumi. Lielākās kaļķu ražotnes bija Cēsu rūpnīca ar izlaidi 23,7 tūkst. t gadā, Katlakalna rūpnīca ar izlaidi 14,7 tūkst. t gadā un Saulkalnes rūpnīca ar 12,3 tūkst. t gadā [4, 5].

Dolomītkalķus apdedzināja 1000–1100 °C šahtu krāsnīs ar iznestām kurtuvēm, lokveida Hotmaņa krāsnīs un periodiskas darbības lauku cepļos. Pēc apdedzināšanas, tiem pievienojot ūdeni, ieguva veldzētos dolomītkalķus

1. tabula

Kaļķu, ģipša un to izstrādājumu ražošana (1945–1990)

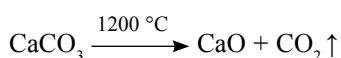
Gads	Kaļķi, tūkst. t	Tai skaitā		Silikāt- kieģeļi, milj. gab.	Būvģipsis, tūkst. t	Sausais ģipša apmetums (rīģipsis), tūkst. m ²
		dolomītkāļķi (būvkāļķi), tūkst. t	kalcija kāļķi (tehnoloģiskie), tūkst. t			
1945	6,9	6,2	0,7	-	2,9	-
1946	22,9	19,9	3,0	2,3	15	0,5
1947	28,4	25,7	2,7	2,8	12,3	76
1948	36,6	32,8	3,8	3,4	21,4	659
1949	43,5	38,5	5,0	4,8	33,1	1340
1950	48,6	43,6	5,0	5,8	34,9	1654
1951	59,1	57,3	1,8	17,2	31,5	2144
1952	73,5	68,4	5,1	17,7	38,1	2783
1953	88,5	65,9	22,6	53,4	50,2	3631
1954	100,2	73,0	27,2	61,7	58,5	3786
1955	102,1	74,6	27,5	55,0	58,8	3550
1956	116,4	80,1	36,3	62,0	56,7	3326
1957	137,1	95,6	41,5	70,4		3128
1958	141,8	102,7	39,1	95,2	61	2803
1959	165,9	118,8	47,1	129,8	62,1	2803
1960	203,6	123,1	80,5	163,6	62,3	2888
1961	207,5	113,5	94,0	179,3	58,2	2709
1962	203,2	95,3	107,9	184,8	58,5	2142
1963	194,5	93,5	101,0	191,1	60,1	2148
1964	235,4	143,9	91,5	196,2	59,2	2066
1965	243,2	143,9	99,3	214,0	71,3	2170
1966	265,7	157,5	108,2	235,4	82,5	2272
1967	327,9	217,3	110,6	236,8	68,1	2353
1968	371,0	255,5	109,5	225,8	93,8	2402
1969	369,4	256,5	112,9	231,1	96,9	2141
1970	356,7	238,3	118,4	236,7	96,3	2455
1971	370,8	249,1	121,7	224,7	106,3	2339
1972	190,6	78,8	111,8	191,4	121,6	2341
1973	208,4	89,8	118,6	213,6	120,0	2302
1974	186,5	87,4	99,1	194,9	121,8	2090
1975	183,0	69,5	113,5	239,0	120,7	2297
1976	173,1	65,8	107,3	216,0	120,3	
1977	166,5	64,3	102,2	210,0	118,4	
1978	159,5	59,3	100,2	289,2	119,0	
1979	145,8	55,9	89,9	170,0	118,1	
1980	141,6	41,0	100,6	173,0	101,6	
1981	146,7	46,3	100,4	172,0	103,9	
1982	147,8	54,4	93,4	165,0	109,6	
1983	147,1	50,5	96,6	164,0	109,0	
1984	154,9	59,2	95,7	179,0	109,9	
1985	156,5	56,6	99,9	184,3	107,8	
1986	166,6	61,2	105,4	189,4	112,7	
1987	171,0	70,0	101,0	192,0	110,8	
1988	166,2	75,0	91,2	173,8	113,7	
1989	161,0	68,9	92,1	193,8	109,0	
1990	156,3	58,9	97,4	181,2	105,0	

1952. gadā Cēsu rūpnīca pirmā sāka ražot maltos kaļķus. Tos mala cauruļu dzirnavās, izlaida 12,3 tūkst. t gadā. Ar laiku vietējās rūpniecības un kolhozu celtniecības mazražīgie kaļķu ceplī pārtrauca darbību. Katlakalna, Saulkalnes un Cēsu rūpnīcu vietā 1959. gadā stājās mehanizētais uzņēmums „Sarkanais Oktobris” Saulkalnē, kas 1961. gadā saražoja 113,5 tūkst. t kaļķu gadā. Jaunajā rūpnīcā darbojās divas jaunas pārberamās šahtu krāsni, katrā apdedzināja 100 t kaļķu diennaktī [5]. Pēc tam vēl uzcēla 2 šahtu krāsni ar ražību 200 t diennaktī. Par kurināmo izmantoja antracītu. Apdedzināto gabalveida kaļķi mala cauruļu dzirnavās. Izlaida maltos dolomītkalķus ($\text{CaO} + \text{MgO}$), kā arī kaļķus skābu augšņu kaļķošanai, samaisot dolomītkalķus ar dolomīta ($\text{CaCO}_3 \cdot \text{MgCO}_3$) atsijām. Rūpnīca sākumā izmantoja Daugavas krastu dolomītu, vēlāk Kranciema dolomītu, kas atradās 10 km attālu. Tajā slāņu biezums vidēji bija 6,6 m, $\text{CaCO}_3 \cdot \text{MgCO}_3$ saturs 85,55–87,88% [6, 7].

Kalcija kaļķi

Pēc kara Nīgrandes kaļķu rūpnīca Ventas upes augštecē izlaida gan neveltzētos kaļķus (CaO), gan arī veldzētos kaļķus ($\text{Ca}(\text{OH})_2$). Gadā tā ražoja ap 5,0 tūkst. t kaļķu, kurus izmantoja gan silikātķieģeļiem, gan būvniecībā – kaļķu javām un telpu balsināšanai. Kalcija kaļķus ieguva arī Jelgavas un citu cukurfabriku tehnoloģiskām vajadzībām.

Ar silikātķieģeļu ražošanas pieaugumu paplašinājās kalcija kaļķu jeb tehnoloģisko kaļķu ražošana. 1952. gadā uzcēla Bolderājas būvmateriālu rūpnīcu. Tajā darbojās silikātķieģeļu un kaļķu apdedzināšanas cehi. Trīs pārberamās šahtu krāsni 1200 °C temperatūrā apdedzināja kalcija kaļķus, par izejmateriālu izmantojot Sātiņu, vēlāk Kūmu kaļķakmeni, bet par kurināmo – mazutu. 1955. gadā Bolderāja izlaida 27,5 tūkst. t, bet 1960. gadā 47,6 tūkst. t kaļķu. Darbojās sausā ledus (cietās ogļskābās gāzes) iekārta, kurā izmantoja krāšņu izdalīto CO_2 .

Pēc dūmgāzu atdalīšanas skrūberos no kvēpiem atdalīja ogļskābo gāzi, kuru kompresori saspieda 70 atmosfēru spiedienā. No šķidrās ogļskābās gāzes, ledus ģeneratoros ieguva sauso ledu, kas atšķirībā no parastā ledus kūstot neveido ūdeni. Mēnesī cehs ražoja ap 40 t sausā ledu. Lai apgādātu jaunuzceltās Rēzeknes, Daugavpils un Liepājas silikātķieģeļu ražotnes ar kalcija kaļķiem, 1961. gadā Brocēnu cementa un šīfera kombinātā nodeva ekspluatācijā Sātiņu kaļķu cehu ar divām pārberamām šahtu krāsniem un ražību ap 60 tūkst. t malto kalcija kaļķu gadā. 1988. gadā rūpnīca pārgāja no Sātiņu uz Kūmu kaļķakmens izmantošanu. Te derīgo slāņu biezums bija 8,1–21,1 m, vidēji 13 m. Kaļķakmens sastāvs bija vienmērīgs: CaO 50–53%, MgO 0,7–2,5%. To apdedzināja 1200 °C temperatūrā. Rūpnīca 1986. gadā ieguva 47 tūkst. t kaļķu. 1970. gadā Latvija ražoja 118,4 tūkst. t kalcija kaļķu, pēc tam to izlaide nepalielinājās. 1980. gadā ieguva 100,6 tūkst. t, bet 1988. gadā 91,2 tūkst. t kalcija kaļķu (sk. 1. tab.) [2, 3, 7].

Sātiņos vēl darbojās maltā kaļķakmens cehs, kur ieguva kaļķi lauksaimniecības skābo augšņu kaļķošanai. 1986. gadā izlaida 132 tūkst. t kaļķakmens miltu.

Tā kā trūka sienu materiālu, attīstījās smilšu kaļķu bloku ražošana, to cietināšanai lietojot ogļskābo gāzi. Izstrādājumi bija nekvalitatīvi, salneizturīgi. To īpašību uzlabošanā iesaistījās Latvijas PSR ZA Neorganiskās ķīmijas institūta Silikātu laboratorija. Pēc portlandcimenta ražošanas palielināšanās smilšu kaļķu bloku ražošanu mūsu republikā pārtrauca.

Silikātķieģeļi

Sekmīgi attīstījās silikātķieģeļu jeb smilškaļķu ķieģeļu ražošana. Smilškaļķu masa sastāvēja no 94% smilšu, 6% kalcija kaļķu un ūdens. Jēlķieģeļus veidoja speciālās presēs un cietināja autoklāvos 8 atmosfēru spiedienā.

Nordeķu silikātķieģeļu rūpnīca pēc kara darbu atsāka 1946. gadā. 1950. gadā tā ražoja 5,8 milj. ķieģeļu (sk. 1. tab.). Sākumā izmantoja tuvējās Nordeķu kāpu smiltis, vēlāk noraka augsto Āgenskalna kāpu pie Melnsila ielas [7].

1952. gadā, nododot ekspluatācijā Bolderājas silikātķieģeļu rūpnīcu (vēlāko Rīgas cementa un šifera rūpnīcas Bolderājas cehu), tai pievienoja nelielo Nordeķu rūpnīcu. 1955. gadā Bolderājas cehs ražoja 56 milj., 1960. gadā 102 milj., bet 1973. gadā 132,5 milj. ķieģeļu. No kopējā saražotā daudzuma 1973. gadā 1,09% ķieģeļu bija ar marku „250”*, 10, 47% – ar marku „200”, 45,37% – ar marku „150”, 31,28% – ar marku „125”, 10,52% – ar marku „100” un 1,28% – ar marku „75” [6].

Lai palielinātu masas plastiskumu, kā piedevu tai pievienoja sulfitspirta šķiedeni (1 kg uz 1000 ķieģeļiem). Lai uzlabotu smilšu granulometrisko sastāvu, vietējām Buļļupes kāpu smiltīm piejauca 25–50% Kurzemes grants karjera rupjās smiltis. Daļu smilšu samala kopā ar kaļķiem. Samalto masu sajauc kopā ar atlikušo smilšu daļu un veldzēja veldzēšanas cilindros. Pēc veldzēšanas masu, kuras mitrums bija 2,5%, papildus mitrināja līdz 5–7% mitrumam un „Bernhard” tipa revdverpresēs 15–20 M Pa spiedienā veidoja jēlķieģeļus. Darbojās 10 preses, vidēji 8 stundās katra prese deva 22–24 tūkst. ķieģeļu. Tos ar speciālu automātu iekrāva vagonetēs pa 676 ķieģeļiem katrā. Piekrautās vagonetes iebīdīja autoklāvos, kur tās cietināja 8 atmosfēru spiedienā 175 °C karstā piesātinātā tvaikā 8 stundas. Kopējais cikls autoklāvā, līdz ar iekraušānu un izkraušānu, spiediena palielināšanu un samazināšanu, ilga ap 14 stundas. Gadā viena autoklāva izlaide bija ap 10 miljoni ķieģeļu. Bolderājā darbojās ap 10 preses un 13 autoklāvi [8].

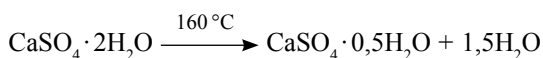
1958. gadā silikātķieģeļus sāka ražot [6] Rēzeknes dzelzsbetona konstrukciju uzņēmums, izmantojot vietējās grants atradnes smalkās frakcijas, 1959. gadā Daugavpils būvmateriālu rūpnīca, izmantojot Stropu ezera iekšzemes kāpu smiltis. Vēl uzcēla silikātķieģeļu cehu Liepājā, kas lietoja Pērkones kāpu smiltis. Visās ražotnēs ražošanas tehnoloģija bija līdzīga. Rēzeknē bija 3 preses un 4 autoklāvi, Daugavpilī un Liepājā 3 preses un 5 autoklāvi [7, 9].

* Marku nosaka pēc, piemēram, šāda rādītāja: spiedes izturība 250 kg/cm².

1960. gadā Latvijā ražoja 236,7 milj. silikātķieģeļu, dažus gadus silikātķieģeļu izlaide pat pārsniedza dedzināto māla ķieģeļu daudzumu. 1970. gadā ieguva 237 milj. silikātķieģeļu, 193,1 milj. māla ķieģeļu, 1975. gadā 239 milj. silikātķieģeļu un 213 milj. māla ķieģeļu [7].

Būvģipsis

Pēc ģeoloģiskās izpētes datiem labākie ģipšakmens slāņi, kas vidēji satur 75–90% $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, derīgi būvģipša un veidņu ģipša ražošanai, sliktākie, kas satur 60–75% $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ – kā piedeva portlandcimenta ražošanai. Apdedzinot sasmalcinātu un samaltu ģipšakmeni 160 °C vāramos katlos, ieguva būvģipsi.

Pēc Otrā pasaules kara Salaspils ģipša rūpnīca (agrākā Bēma rūpnīca Stopiņos) ražošanu atsāka 1945. gadā. Strādāja ar novecojušu iekārtu. Ģipšakmeni mala akmens dzirnās, apdedzināja mazjaudīgos vāramos katlos vai nelielā rotācijas krāsnī. 1960. gadā akmens dzirnu vietā uzstādīja šahtu dzirnavas, kur vienlaikus ģipšakmeni mala un žāvēja. Sākumā rūpnīca izmantoja savas ģipšakmens lautzuves, vēlāk ģipšakmeni piegādāja no Sauriešu lautzuvēm pa šaursliežu dzelzceļa līniju.

Būvģipša izlaide rūpnīcā pieauga no 20,3 tūkst. t 1950. gadā līdz 39,2 tūkst. t 1980. gadā, strādnieku skaits – no 68 līdz 83. Bez būvģipša rūpnīca ražoja veidņu ģipsi Rīgas, Kaļiņingradas porcelāna rūpnīcām un Ļeņingradas Lomonosova porcelāna rūpnīcai. 1955. gadā uzņēmums izgatavoja 93,5 tūkst. m², bet 1960. gadā – 100,1 tūkst. m² ģipša starpsienu plātnes ar tilpummasu 950–1300 kg/m³ [10].

1961. gadā Sauriešu ģipšakmens lautzuvi, Salaspils ģipša rūpnīcu un jaunbūvējamās Sauriešu ģipša un ģipša izstrādājumu cehus apvienoja vienā uzņēmumā – Sauriešu ģipša rūpnīcā. Sākumā Sauriešu velmēto paneļu ceham būvģipsi piegādāja no Salaspils ceha. 1965. gadā sakarā ar jaunā Sauriešu būvģipša ceha nodošanu ekspluatācijā vecos Rīgas cementa un šifera rūpnīcas un Salaspils ģipša cehus slēdza.

Jaunajā Sauriešu ģipša cehā uzstādīja 3 vāramos katlus ar karsēšanas caurulēm un 36 m³ tilpumu. 1971. gadā tajos būvģipša ieguve vidēji no vārāmā katla 1 m³ bija 539,2 kg (vidēji PSRS – 409 kg), bet 1 tonnas pašizmaksa 7,53 rubļi (vidēji PSRS – 8,86 rubļi.)

Rīgas Cementa un šifera rūpnīcas būvģipša cehs uzsāka darbību 1946. gadā. Sākumā tas ietilpa uzņēmumā „Rīgas ģipsis” vēlāk Rīgas būvmateriālu rūpnīcas, bet no 1949. gada – Rīgas cementa un šifera rūpnīcas sastāvā. No 1946. līdz 1949. gadam būvģipsi apdedzināja Lešē sistēmas dzirnavās, bet pēc tam divās rezolutora tipa dzirnavās, kurās reizē norisa malšana un apdedzināšana. Cehs laikā no 1949. līdz 1954. gadam ražoja 21,5–30 tūkst. t būvģipša gadā sausā apmetuma (riģipša) ceha vajadzībām [10]. Būvģipša ražošana Latvijā palielinājās no 34,9 tūkst. t 1950. gadā

un 62,3 tūkst. t 1960. gadā līdz 96,3 tūkst. t 1970. gadā un 101,6 tūkst. t 1980. gadā (1. tab.).

Sausais ģipša apmetums (riģipša jeb ģipškartona plāksnes)

Sausā ģipša apmetuma (*Rigips*) mehanizēto ražošanas iekārtu, kuru kara laikā 1944. gadā aizveda uz Vāciju, Brjanskas reparācijas mantu bāzē atrada toreizējais Būvmateriālu pārvaldes priekšnieks Kārlis Karlsons, LU Ķīmijas fakultātes absolvents, un 1946. gadā reparācijas kārtībā to atgādāja atpakaļ. Bija pazudis lentes konveijers ar automātisko nazi. Iekārtu ar veco strādnieku un atslēdznieku pūlēm saveda kārtībā.

Līdz 1949. gadam sausā apmetuma cehs Rīgā bija vienīgais šāda veida uzņēmums Padomju Savienībā. Tā jauda sasniedza 4 milj. m² plākšņu gadā. Pēc tā parauga PSRS uzcēla jaunas rūpnīcas ar jaudu 6 milj. m² plākšņu gadā.

Riģipša cehā vispirms ar propellerveida maisītāju ģipsi, pievienojot 1,5–2% dekstrīna šķīduma, samaisīja līdz vajadzīgajai konsistencei, tad formēšanas galdā iepildīja starp divām kartona plāksnēm. Ar lentas konveijera palīdzību ģipškartona plāksnes padeva uz automātiskiem nažiem, pēc tam uz vairākstāvu žāvēšanu.

Riģipša tehnoloģija vairākkārt mainījās – sākumā ģipša masas iejaukšanai lietoja dekstrīna šķīdumu, bet ar 1954. gadu – atšķaidītu sulfītspirta šķiedeni. Arī kartona malu līmēšanai kazeīna vietā izmantoja koncentrētu sulfītspirta šķiedeni [10]. Rūpnīca 1954. gadā saražoja 3786 tūkst. m² ģipškartona plāksnes ar biezumu 6–8 mm, bet no 1960. gada – 2888 tūkst. m² ar izmēriem 2980×1200×10, jo tāds minimālais biezums bija paredzēts valsts standartā. Arī tas ne vienmēr attaisnojās. Līdz 1957. gadam plāksnes pēc speciāla pasūtījuma izgatavoja ar marmora imitāciju, kas tika iegūta, krāsojot ar eļļas krāsām. Pārejot uz nedaudz biežāku plākšņu ražošanu, to izlaide 1970. gadā samazinājās līdz 2455 m² (1. tab.) [1, 3].

Ģipša velmētie paneli

Jaunā Sauriešu ģipša rūpnīca 1961. gadā uzsāka ģipša velmēto paneļu ražošanu, izmantojot N. Kozlova konstrukcijas nepārtrauktas plūsmas agregātu ar ražību 400 tūkst. m² gadā. Paneļus izgatavoja no būvģipša, smilšu un zāģu skaidu maisījuma, armējot ar koka likstu karkasu. Paneļu izmēri 6×3×0,12 m atbilda dzīvojamo telpu izmēriem. Ģipšbetonam ar 8% mitrumu tilpummasa bija 1250–1400 kg/m³, spiedes pretestība ap 35 kg/cm².

Ar ģipšbetonu pildītā koka armatūra nonāca starp veltniem, kas veidoja paneli ar vajadzīgo biezumu. Panelim starp divām lentām virzoties tālāk, notika ģipša masas saistīšanās. Pēc tam izņēma starpkokus, kas atdalīja vienu paneli no otra. Padevējlente padeva paneli uz pagriezējlentu, kur to pagrieza par 85° un ar celtņa palīdzību novietoja uz vagonetes. Paneļus žāvēja 20–48 stundas ar dūmgāzēm 50–120 °C temperatūrā četrās 60 m garās tuneļveida žāvētavās. Paneļu mitrums pirms žāvēšanas bija 30–40%, pēc žāvēšanas 6–12% [10].

Pētnieciskais darbs par kaļķu un ģipša javu saistvielām

Par dolomītkalķu un ģipša saistvielām plašākus pētījumus veicis Latvijas PSR ZA Neorganiskās ķīmijas institūts. A. Vaivads, B. Hofmans, K. Karlsons noskaidroja dolomītkalķu galveno sastāvdaļu CaO un MgO iedarbību ar ūdeni, kā arī dažādus faktorus, kas ietekmē to īpašības, arī apdedzināšanas temperatūru, ģipšakmens piedevas ietekmi uz kaļķu hidratāciju [11]. Par šo jautājumu A. Vaivods sarakstījis monogrāfiju „Magneziālās javu saistvielas” [12].

Pētilta smilšu–kaļķu bloku cietināšana, izmantojot atejošās dūmgāzes ar paaugstinātu ogļskābās gāzes saturu [13, 14]. Mēģināts uzlabot smilšu–kaļķu bloku īpašības ar dažādu piedevu palīdzību [15, 16]. Šim jautājumam veltīta arī T. Millera (vēlākā LZA prezidenta) zinātņu kandidāta disertācija. Šos pētījumus veikuši LU un LVU absolventi, jau minētie A. Vaivads, K. Karlsons, B. Hofmans, T. Millers un E. Lagzdīņš, kas savas spējas pierādījuši nevien kā ražošanas organizatori, bet arī kā zinātnieki.

Dolomītkalķu lietošanas iespējas smilškalķu jeb silikātķieģeļu izgatavošanā LVU Ķīmijas fakultātē pētījis J. Eiduks, J. Ozoliņš un A. Kaziņš [17, 18].

LPSR ZA Neorganiskās ķīmijas institūta darbinieki J. Eiduks, A. Vaivads, A. Apinis un B. Hofmans noskaidroja, ka no ģipša atkritumiem 150–200 °C temperatūrā var iegūt būvģipsi, bet 850–950 °C temperatūrā – ģipša–dolomīta romāncementa saistvielu, kas pēc savām īpašībām ir līdzīga anhidrītcementam [19]. Apdedzinot 700–800 °C tīru ģipšakmeni, ieguva tā saucamo „mirušo” ģipsi, kuram nepiemita saistvielu īpašības. To J. Eiduks, A. Vaivads un F. Cīrulis izmēģināja Līgatnes papīrfabrikā kā pildvielu kaolīna vietā [20]. LVU Ķīmijas fakultātē Silikātu tehnoloģijas katedrā J. Eiduks, A. Vaivads un J. Ozoliņš, veicot pētījumus ar dažādām pildvielām, atraduši efektīvus ģipša saistīšanas laika pagarinātājus [25].

VĒRES

1. *Latvijas PSR tautas saimniecība*. Rīga, Valsts statistikas izdevn., 1957. 231 lpp.
2. *Latvijas PSR tautas saimniecība*. Rīga, Valsts statistikas izdevn., 1972. 417 lpp.
3. *Latvijas PSR tautas saimniecība*. Rīga, Avots, 1986. 389 lpp.
4. Vaivods R. *Latvijas PSR Celniecības saistvielu rūpniecības rezerves un attīstības perspektīvas*. Rīga, LPSR ZA izdevn., 1957. 160 lpp.
5. Vaivods R. *Latvijas PSR rūpniecība septiņgadē*. Rīga, Latvijas PSR ZA izdevn., 1962. 110 lpp.
6. *Latvijas silikātu rūpniecība*. O. Baumanis, S. Lagzdīņa, P. Paukšs, R. Švinka, V. Švinka. Rīga, Rīgas Tehniskā universitāte, 1990. 77 lpp.
7. Grosvalds I., Alksnis U. *Kaļķu ražošanas attīstība Latvijā (1940–1995) // RTU Tehniskās universitātes Zinātniskie raksti*. 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes. Zinātņu un augstskolas vēsture, 3. sēj., Rīga, RTU, 2003, 55.–60. lpp.
8. Haņins L. *Silikātķieģeļu ražošanas mehanizācija [Bolderājas rūpnīca] // Latvijas tautas saimniecība*. 1959, Nr. 6, 22.–25. lpp.
9. Krūklis. *Rūpnīcas pirmie soļi [Daugavpils silikātķieģeļu rūpnīca] // Padomju Daugavpils*. 1958, 23. marts.

10. Eiduks J., Grosvalds I. Ģipša rūpniecības attīstība Latvijas PSR (1941–1963) // *Par Tehnikas vēsturi Latvijas PSR*. VI. Rīga, Latv. PSR ZA izdevn., 1964, 25.–42. lpp.
11. Вайвад А. Я., Гофман Б. Э., Карлсон К. П. *Доломитовые вяжущие вещества*. Рига, АН Латв. ССР, 1958. 260 с.
12. Вайвад А. Я. *Магнезиальные вяжущие вещества*. Рига, Зинатне, 1971. 331 с.
13. Миллер Т. Н., Карлсон К. П., Вайвад А. Я. *Пригодность местной негашеной доломитовой извести для производства известкового песчаных блоков*. Известия АН Латв. ССР, 1958, № 7, с. 109.
14. Миллер Т. Н., Карлсон К. П. *Карбонизация известково-песчаных изделий на базе доломитовой извести. Комплексное использование доломитов в промышленности строительных материалов*. Вильнюс, 1960, с. 12.
15. Миллер Т. Н., Карлсон К. П., Вайвад А. Я. *Морозостойкость карбонизированных известково-песчаных изделий на негашеной доломитовой извести*. Известия АН Латв. ССР, 1961, № 12, с. 35.
16. Lagzdīņš E. *Mazgabarīta smilšu-kaļķu sienu bloki*. Rīga, Latvijas PSR ZA izdevn., 1961. 36 lpp.
17. Eiduks J., Ozoliņš J., Kaziņš A. *Dolomītkalķu pielietošana smilškalķu ķieģeļu izgatavošanai* // *LVU Zinātniskie raksti*. Ķīmijas fak., 5. laidieni. Rīga, 1952, 205.–216. lpp.
18. Ozoliņš J., Eiduks J. *Magnija oksīda loma silikātķieģeļu izgatavošanai no dolomītkalķiem* // *LVU Zinātniskie raksti*. Ķīmijas fak., 4. laidieni. Rīga, 1957, 11.–15. lpp.
19. Eiduks J., Vaivads A., Apinis A., Hofmans B. *Pētījumi par ģipšakmens lauztuvju atkritumu iežu izmantošanu javu saistvielā ražošanai* // *Latvijas PSR ZA Ķīmijas institūta Zinātniskie raksti*. 1. sēj. Rīga, 1950, 5.–34. lpp.
20. Eiduks J., Vaivads A., Cīrulis F. *Papīra pildvielas no vietējām izejvielām* // *Latvijas PSR ZA Vēstis*. 1951, № 9, 1441.–1456. lpp.
21. Эйдук Ю., Вайвад А., Озолин Я. *Исследование некоторых замедлителей на сроки схватывания структурного гипса*. Известия АН Латв. ССР, 1949, № 12, с. 99–114.
22. Вайвад А. Я., Эйдук Ю. Я., Гофман Б. Э. *Вяжущие вещества из отходов гипсовых карьеров*. Рига, АН Латв. ССР, 1953.

Summary

Dolomite lime or building lime is obtained by burning dolomite at 1000–1100 °C, but calcium lime or technological lime – 1200 °C. The maximum of its production was in 1968 (256 500 t). Calcium lime or technological lime was produced most for production of silicate bricks in 1971 (121 700 t). The production of silicate bricks grew till 1967 when it reached 236 800 000 pieces. After that the quantity of their production changed from 164 000 000 (1983) pieces to 289 200 000 (1978) pieces. The maximum production of building lime was in 1974 when 121 800 t were produced. Gypsum carton plate (Rigips) was produced most in 1954 (3786 m²). Sauriesu gypsum factory started the production of rolled gypsum panels for building. The research about lime and gypsum has been carried out in the Institute of Inorganic Chemistry of the Latvian Academy of Science Department of Silicate Technology of the Faculty of Chemistry of Riga Polytechnical Institute.

Keywords: *dolomite lime, calcium lime, silicate bricks, gypsum carton panels.*

Heides teleskopam 100 gadi *Centenary of the Heyde Telescope*

Ilgonis Vilks, Arnis Viksna

LU Zinātņu un tehnikas vēstures muzejs

Raiņa bulv. 19, Rīga, LV-1586

E-pasts: vilks@latnet.lv; arnis.viksna@lu.lv

2010. gadā apritēja 100 gadi, kopš ārsts Kārlis Žiglevics iegādājās vācu firmas „Gustav Heyde” teleskopu ar 110 mm objektīva diametru. Viņš ar to veica debess spīdekļu novērojumus savā privātajā observatorijā Slokā, Jūrmalā. No 1922. līdz 1986. gadam teleskops bija uzstādīts Latvijas Universitātes (LU) Astronomiskajā tornī, kur tas kalpoja mācību vajadzībām un debess spīdekļu demonstrējumiem publikai. Pēc tam teleskopa optisko daļu nomainīja pret jaunāku, bet montējumu turpināja izmantot līdz 2007. gadam. Tagad teleskops, kas uzskatāms par zinātnes un tehnikas pieminekli, eksponēts LU F. Candra – kosmosa izpētes muzejā.

Atslēgvārdi: teleskops, ārsts, astronomijas amatieris, tehnikas vēsture, Latvijas Universitāte.

Kārlis Žiglevics dzimis 1862. gada 7. (19.) februārī Sesavā, Kurzemes guberņas Dobeles apriņķī zemnieka ģimenē. Skolojies mājās, Jelgavā, Kuldīgā un Rīgā. Pēc tam studējis medicīnu Maskavā (1887–1891) un Tērbatā (1891–1895), īslaicīgi strādājis par ārstu Tukumā (1896–1898), Bērzmuižā (1898–1900) un citur. 1897. gadā apprecējies ar Luīzu Emiliju Jačunu, 1898. gadā viņiem piedzima pirmā meita Elze Luīze Anna. 1900. gadā pilnveidojis zināšanas pie ķirurga Eriha Leksera (*Erich Lexer*; 1867–1937) Berlīnē [1].

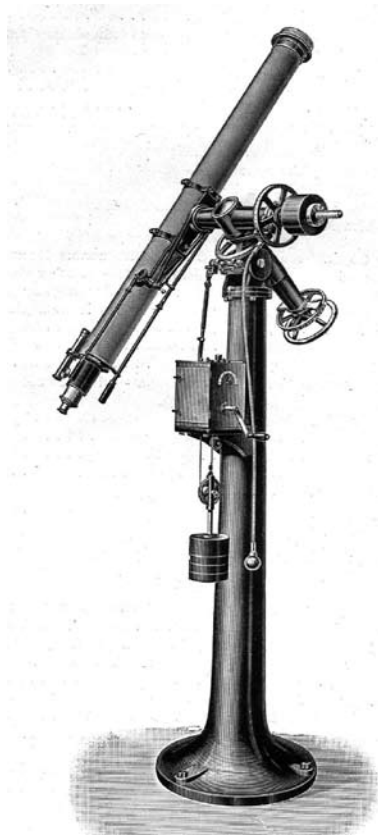
Turpmākos 15 gadus K. Žiglevics darbojās kā kroņa ārsts Slokā (1901–1915). 1904. gadā ģimenē piedzima otrā meita Zenta Margarete Elizabete. Šajā stabilajā periodā darbīgajam ārstam radās brīvs laiks un līdzekļi hobijiem. Viņa interešu loks ārpus medicīnas bija plašs: jaunībā – ķīmija un botānika, vēlāk – astronomija un fotogrāfija. Viņš savāca plašu herbāriju, guva panākumus fotografēšanā, vēlāk izveidoja vienu no lielākajām privātajām bibliotēkām Rīgā, kurai pats darināja ekslibri.

No 1908. līdz 1910. gadam blakus savai mājai Slokā, Jēkaba ielā 6, speciāli būvētā paviljonā, sauktā par Zvaigžņu māju, viņš ierīkoja privātu observatoriju. Tās instrumenti bija šādi: Heides refraktors ar 110 mm objektīvu, Heides pasāžinstruments ar 35 mm objektīvu, astronomiskais pulkstenis un hronometri. Enerģiskais astronomijas amatieris nodarbojās ar laika noteikšanu, novēroja planētas, dubultzvaigznes, Sauli un citus debess spīdekļus [2].

1910. gadā K. Žiglevics no firmas „Gustav Heyde” Drēzdenē, Vācijā, iegādājās teleskopu – refraktoru ar 110 mm objektīva diametru. Firms 1912. gada katalogā šī

modeļa cena bija 2200 vācu markas [3]. Aptuveni 1,5 m garā teleskopa caurule bija pievienota ekvatoriālajam montējumam, kas ir parocīgs ilgstošiem novērojumiem. Visa šī konstrukcija balstījās uz masīvas kolonnas. Teleskops bija apgādāts ar nelielu uzvadīšanas tālskati un sekošanas mehānismu, kas grieza to līdz zvaigznēm spīdekļu diennakts kustības gaitā.

K. Žiglevicam piederējušajā 1910. gada Rihtera kalendārā izdarīts ieraksts vācu valodā (tulkojums): „11. februārī (29. janvārī pēc vecā stila) no Gustava Heides Drēzdenē pienāca mans teleskops.” Vēl viens ieraksts tajā pašā kalendārā liecina: „24. maijā rietumos novēroju Haleja komētu. Mans tālskatis vēl arvien nav precīzi noregulēts.” [4] Observatorija darbojās līdz Pirmajam pasaules karam. Kara laikā ēka tika nopostīta, bet saglabātie instrumenti kopā ar daļu K. Žiglevica bibliotēkas tika nodoti Latvijas Universitātei.

Heides teleskopa attēls no „Gustav Heyde Dresden” kataloga [3]

Picture of Heyde's telescope from Gustav Heyde Dresden catalogue [3]

1915. gadā K. Žiglevics, kā pats raksta, pārpulēšanās dēļ [1] izstājās no valsts dienesta. Viņš divus mēnešus pavadīja Jaltā, bet tā paša gada novembrī devās pie ģimenes, kas bija evakuējusies uz Maskavu. 1915.–1916. gadā Žiglevics strādāja par

kara bēgļu ārstu Maskavā, bet 1917. gadā kopā ar ģimeni atgriezās Rīgā, kur līdz mūža galam strādāja par aprinča un tiesu ārstu.

Bermontiādes laikā 1919. gadā viņš zaudēja meitu Elzu, kura darbojās Sieviešu palīdzības korpusā Rīgā un mira no granātas radīta ievainojuma. E. Žigļevicas pašizlīdzību 1928. gadā Latvijas valsts novērtēja ar 3. šķiras Lāčplēša ordeni [5]. Lai uzstādītu meitai kapa pieminekli (1923, autors Konstantins Rončevskis), viņš bija spiests pārdot Heides teleskopu, kuru 1921. gadā par 2400 latiem iegādājās LU Astronomiskais kabinets [6] un uzstādīja LU Astronomiskajā tornī Pirmajā pasaules karā evakuētā Mēdlera refraktora vietā.

K. Žigļevics miris no sirdslēkmes 1933. gada 2. februārī Rīgā [7], apbedīts Lielajos kapos līdzās meitai.

20. gadsimta 20.–30. gados Heides teleskopu izmantoja apmācības un vingrinājumu vajadzībām. 1931. gadā tika veikts teleskopa kapitālremonts (tīrīšana, gultņu slīpēšana, lakošana, gliemežrata pārstādīšana, [6]) un arī torņa kupola pārbūve [8].

Pēc Otrā pasaules kara dažus gadus Astronomisko observatoriju vadīja astronoms Fricis Blumbahs (1864–1949). Ir saglabājusies 1946. gada fotogrāfija, kur F. Blumbahs pozē pie teleskopa, bet, cik zināms, šajā periodā aktīvi novērojumi ar teleskopu nav veikti. 20. gadsimta 50. gados teleskopu izmantoja debess spīdekļu demonstrēšanai publikas vajadzībām. Ekskursijas vadīja Latvijas Valsts universitātes Laika dienesta darbinieki un arī tā vadītājs Kārlis Šteins. 1956. gadā grupa interesentu veica vairākus novērojumus Marsa Lielās opozīcijas laikā. Iegūtie 86 Marsa virsmas zīmējumi tika nosūtīti Vissavienības Astronomijas un ģeodēzijas biedrības Centrālajai padomei. Pēc tam līdz 1986. gadam tornī notika tikai epizodiski novērojumi [9].

1986. gadā tornī bija palikusi tikai teleskopa caurule un montējums. Vairs nebija ne objektīva, ne okulāru. Lai sagatavotu teleskopu debess spīdekļu demonstrējumiem, šo rindu autors izremontēja sekošanas mehānismu, notīrīja un nedaudz pārveidoja montējumu, lai uz tā uzstādītu spoguļteleskopu „Micar” ar 110 mm objektīvu. 1986. gada oktobrī Astronomiskajā tornī sākās regulāri debess spīdekļu demonstrējumi, kas turpinās arī tagad. Heides teleskopa caurule tika izstādīta F. Candra memoriālajā muzejā.

Ap 1995. gadu teleskopu „Micar” nomainīja ar 220 mm spoguļteleskopu, kuru izgatavoja astronomijas amatieris Juris Kārklīšs. 2007. gadā tornī uzstādīja jaunu firmas „Meade” 200 mm spoguļteleskopu, bet Heides teleskopa montējumu atkal apvienoja ar teleskopa cauruli un izstādīja F. Candra – kosmosa izpētes muzejā, kur tas arī sagaidīja savu simtgadi.

VĒRES

1. Kārlis Žigļevics. Dzīves apraksts. 05.03.1919. No Latviešu ārstu biedrības arhīva.
2. Slaucītājs Leonīds. Īss vēsturisks pārskats par Latvijas teritorijā izpildītiem astronomiskiem mērījumu darbiem un novērojumiem // *LU Raksti*. Matemātikas un dabas zinātņu fakultātes sēr. II. 1, 1932, 47.–63. lpp.
3. Gustav Heyde. Dresden-N. Preisliste I: Astronomische Instrumente. Dresden, 1912.

4. *Adolf Richters Kalender, ein Zeit und Himmels Weiser für Riga*. 1910.
5. Latvijas Universitātes portāls. Pieejams: <http://vesture.lu.lv/1919-1929/cilvekstasti/raksts/elza/>
6. L. U. Matemātikas un dabas zinātņu fakultātes Astronomiskās Observatorijas Inventāra žurnāls.
7. K. Žiglēvica nekrologs // *Jaunākās Ziņas*. 02.02.1933.
8. Schagger A. Die Universitäts Sternwarte zu Riga, Lettland // *LU Raksti*. Matemātikas un dabas zinātņu fakultātes sēr. II. 1, 1932, 2.–37. lpp.
9. Vilks Ilgonis. LVU Astronomiskais tornis atkal darbojas // *Zvaigžņotā Debess*. 1987, rudens, 13.–15. lpp.

Summary

In the year 2010 we celebrate a centenary since physician Kārlis Žiglevics became an owner of a 110 mm diameter refracting telescope made by Gustav Heyde in Germany. He observed celestial bodies with the telescope in his private observatory in Sloka, Latvia. From 1921 to 1986 this telescope was installed in the Astronomical Tower of the University of Latvia where it was used for teaching purposes and for sky demonstrations for the general public. Later on the optical part of the telescope was replaced by a newer one but the mount of the telescope still served for demonstration purposes until 2007. At the moment the telescope, which can be regarded as a memorial of science and technique, is put on display at the museum of F. Tsander and Space Exploration, University of Latvia.

Keywords: *telescope, physician, amateur astronomy, history of technique, University of Latvia.*

**1914. gada Saules aptumsuma novērojumi RPI
Astronomiskajā tornī**
*Observations of the Solar Eclipse in 1914 at the
Astronomical Tower of the Riga Polytechnic Institute*

Ilgonis Vilks

LU Zinātņu un tehnikas vēstures muzejs
Raiņa bulv. 19, Rīga, LV-1586
E-pasts: vilks@latnet.lv

2007. gadā remontējot Latvijas Universitātes Astronomisko torni, uz kupola iekšējās sienas tika atrasts uzraksts par Rīgas Politehniskā institūta (RPI) studentu veiktajiem pilna Saules aptumsuma novērojumiem tornī 1914. gada augustā. Tā kā tas bija pēdējais Latvijas teritorijā plaši novērojamais pilnais Saules aptumsums ilgstošā laika posmā, uzraksts ir vērtīgs liecinieks par vēsturiskiem astronomiskiem novērojumiem.

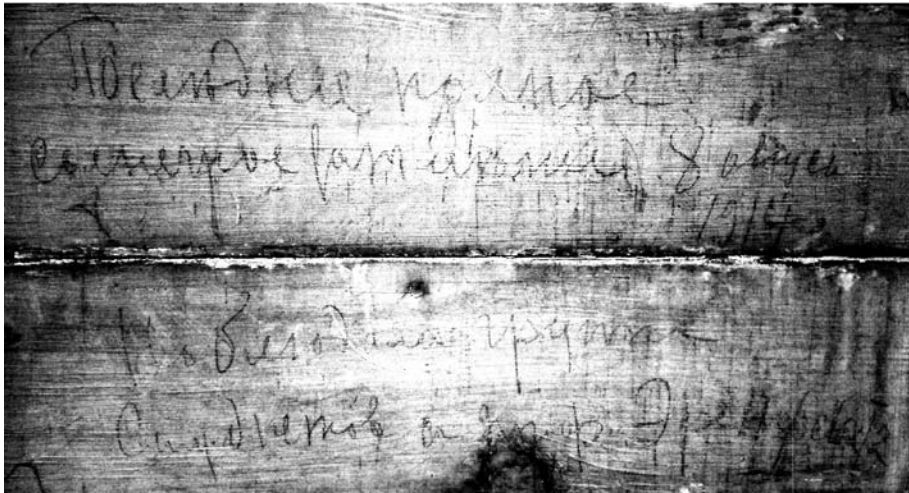
Atslēgvārdi: astronomija, Saules aptumsums, Rīgas Politehniskais institūts.

Kad Latvijas Universitātes Astronomiskajā tornī 2007. gada pavasarī notika remonts un tika noņemts bojātais iekšējais apšuvums, kas ieklāts 1931. gadā [1], skatienam atklājās neuzkrītošs, ar zīmuli izdarīts uzraksts krievu valodā, ka 1914. gada 8. augustā (pēc vecā stila, tagad – 21. augustā) tornī RPI studentu grupa kopā ar profesoru Viktoru Ērenfeihu (1864–1917) novērojuši pilnu Saules aptumsumu.

No Varšavas atbraukušais V. Ērenfeihns 1907. gadā kļuva par RPI adjunkt-profesoru, 1910. gadā viņam uzticēja Astronomijas kabineta vadību [2].

Kopš tā laika Astronomiskajā tornī novēroti daudzi Saules aptumsumi, taču tie nebija pilni aptumsumi. 1914. gada 21. augusta aptumsums bija pēdējais pilnais Saules aptumsums, kas bija novērojams plašā Latvijas teritorijā. Tā josla gāja pār Zemgali, Vidzemi un nedaudz – Latgali, šķērsoja arī Rīgu. 1954. gadā pilns Saules aptumsums bija redzams tikai nelielā zonā ap Liepāju. Nākamais pilnais Saules aptumsums Latvijas teritorijā būs redzams tikai 2142. gada 25. maijā. Tāpēc šis uzraksts ir īpaši nozīmīgs un interesants liecinieks par gandrīz 100 gadus veciem astronomiskiem novērojumiem.

Autora rīcībā nav ziņu, vai studentu – novērotāju grupā bija arī raķešbūves inženieris Fridrihs Canders (1887–1933), kurš 1914. gada vasarā beidza studijas Rīgas Politehniskajā institūtā. Toties ir zināms, ka students F. Canders kopā ar biedriem 1912. gada 17. aprīlī Cērē, Tukuma rajonā, novēroja iepriekšējo – gredzenveida Saules aptumsumu [3].

Uzraksts Astronomiskajā tornī uz kupola sienas: „Последнее полное солнечное затмение 8 августа 1914 наблюдали группа студентов и проф. Эренфейхт”

*Inscription on the wall of Astronomical Tower: „Last total eclipse of the Sun on 8th August 1914 was observed by group of students and Prof. Ehrenfeucht”
(translated from Russian).*

F. Candra muzeja fondos ir saglabājušās 1914. gada Saules aptumsuma daļējās un pilnās fāzes fotogrāfijas [4], kuras ieguvusi pazīstamais fotogrāfs, viens no latviešu fotomākslas veidotājiem Mārtiņš Buclers (1866–1944).

VĒRES

1. Schagger A. Die Universitäts Sternwarte zu Riga, Lettland // *LU Raksti. Matemātikas un dabas zinātņu fakultātes sēr.* II. 1, 1932, 2.–37. lpp.
2. Vilks Ilgonis. LVU Astronomiskais tornis atkal darbojas // *Zvaigžņotā Debess.* 1987, rudens, 13.–15. lpp.
3. *Adolf Richters Kalender, ein Zeit und Himmels Weiser für Riga.* 1913.
4. F. Candra – kosmosa izpētes muzeja pamatfonds, Nr. CM 739.

Summary

During the restoration works at the Astronomical Tower of the University of Latvia in the year 2007, a before unnoticed inscription on the inner wall of the telescope dome was found. The inscription marks that a group of students of the Riga Polytechnic Institute along with Prof. Viktor Ehrenfeucht in August of 1914 observed there the total eclipse of the Sun. This was the last widely observable total eclipse of the Sun in the territory of Latvia, therefore this inscription is valuable evidence of a historical astronomical observation.

Keywords: *astronomy, solar eclipse, Riga Polytechnic Institute.*

Padomju cenzūra Latvijas kartogrāfijā: 1946–1990

Soviet Censorship in Cartography of Latvia: 1946–1990

Jānis Štrauhmanis

Rīgas Tehniskā universitāte
Āzenes 16–109, Rīga, LV-1648
E-pasts: janis.strauhmanis@navigator.lv

Padomju cenzūra Latvijas kartogrāfijā tika izveidota 1946. gadā, un tās darbība turpinājās līdz valstiskās neatkarības atjaunošanai. Galvenās aktivitātes notika 1946.–1955. gadā.

Atslēgvārdi: cenzūra, kartes, plāni.

Tieši 1946. gadu var uzskatīt par padomju cenzūras reālu izveidošanu Latvijā, jo pirms Otrā pasaules kara to nepaspēja izdarīt. To apstiprina fakts, ka pazīstamais kartogrāfijas uzņēmuma īpašnieks P. R. Mantnieks (1895–1979) [1] tūlīt pēc mūsu zemes okupēšanas varēja ne tikai saglabāt savu uzņēmumu, bet arī strādāt tajā par tehnisko direktoru.

Kartogrāfisko materiālu kontrole sākās jau 1941. gadā, kad Latvijas PSR Tautas Komisāru Padome 5. februārī saņēma Baltijas sevišķā kara apgabala pavēlniecības lūgumu (reāli tā bija slepena pavēle) par kartogrāfisko, topogrāfisko un ģeodēzisko materiālu statusa maiņu uz „slepeni”, jo „šie materiāli nav pilnīgi uzskatīti, tie pavairoti bez grifa jebkurā tirāžā un minēto materiālu lietošana nav ierobežota, kas nerada grūtības tos iegūt ārvalstu izlūkdienestiem” [2].

Par padomju cenzūras dibināšanu jāuzskata 1946. gada 24. maijs, kad pie Latvijas PSR Ministru Padomes apstiprināja PSRS Ģeodēzijas un kartogrāfijas pārvaldes (ĢKP) pilnvarotā dienestu. To veica, īstenojot PSRS Ministru Padomes 1946. gada 13.04. slepeno lēmumu „Par pasākumiem PSRS teritorijas kartogrāfēšanā”, kam sekoja attiecīgs slepens lēmums arī LPSR Ministru Padomē Nr. 426-s [3]. ĢKP pilnvarotā dienestam bija jākontrolē ģeodēziskie un kartogrāfiskie darbi ne tikai Latvijā, bet arī Lietuvas un Igaunijas teritorijā.

Pirmais valdības rīkojums bija par to, ka visām LPSR ministrijām un organizācijām jānodod visas to rīcībā esošās kartes un plāni; tikai ar pilnvarotā atļauju drīkstēja sākt jaunu kartogrāfisko materiālu sagatavošanu. 1946. gadā Ministru Padome arī lūdza PSRS ĢKP ielānot skolas karšu izdošanu latviešu valodā, ko daļēji arī atļāva, tikai ģeogrāfisko nosaukumu pareiza atveidošana latviešu valodā Latvijā atļauta netika. To veica Maskavā, te jānorāda, ka ĢKP pilnvarotā dienestā vienīgie pienākumi ko uzticēja latviešiem, bija telpu apkopšana un apsardze [4], bet

visi speciālisti (ar ģimenēm) ieradās no dažādām Krievijas pilsētām (Ļeņingradas, Irkutskas, Novosibirskas, Voronežas u. c.). Jau 1946. gada 17. jūlijā tika izdota cenzora pavēle ar aizliegumu kolhozu zemes plānos iezīmēt ģeodēziskos punktus, meridiānus un paralēles [5].

Liels pasākums, ko veica ĢKP pilnvarotā dienests, bija visu karšu mērogā 1 : 50 000 un lielākos mērogos atsavināšana iestādēs un organizācijās [6]; režīmu „slepeni” noteica kartēm mērogos 1 : 10 000, 1 : 25 000 un 1 : 50 000, bet dienesta lietošanu kartēm mērogos 1 : 100 000, 1 : 200 000 un 1 : 500 000. Ja pārbaudes laikā cenzūras darbinieki atrada par slepenām noteikto karšu pazušānu, atbildīgo personu uzvārdi nekavējoties tika nodoti Valsts drošības komitejai un prokuratūrai [7], piemēram, par kartes mērogā 1 : 100 000 divu lapu neesamību (tās gan vēlāk atradās) LZA Vēstures un materiālās kultūras institūtā [8]. Augstākās Padomes Prezidijā atrada Latvijas Republikas topogrāfisko karti mērogā 1 : 75 000 [9].

Latvijas vēstures arhīva materiāli liecina, ka cenzoriem, kuri tika apzīmēti kā civilie, bija cieša sadarbība ar Baltijas kara apgabala štāba topogrāfiem (viņi 1948. gadā veica Latvijas teritorijas uzmērīšanu) [10]. ĢKP pilnvarotais kontrolēja arī Rīgas kartogrāfijas fabrikas darbību, pie tam tā bija ne tikai cenzūra, bet arī sagatavoto karšu kvalitātes kontrole. Kopš 1962. gada šis uzņēmums kļuva par slepenu uzņēmumu „PSRS ĢKP 5. fabrika”.

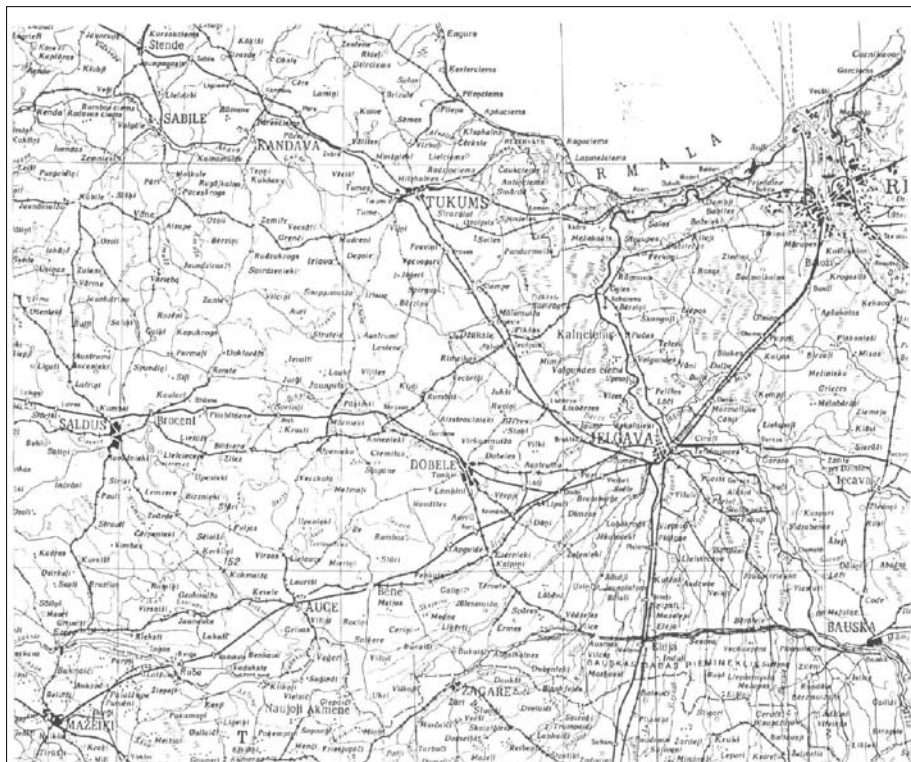
Bet galvenā bija cenzūras funkcija, pārbaudes turpinājās. 1952. gadā ZA Ģeoloģijas un derīgo izrakteņu institūtā konstatēja, ka slepenās kartes deva darbiniekiem, kuriem nebija atļaujas tādas izmantot, un gadu vēlāk slēdza šīs iestādes topogrāfisko nodaļu [11]. Atkārtoto pārbauzu rezultāti liecināja, ka pārkāpumi karšu lietošanā bija ne tikai zinātniskās iestādēs, bet pat Rīgas pilsētas vadībā (kabinetos pie sienas atrada Rīgas plānus mērogā 1 : 10 000), republikas vadības rakstāmgaldos atrada kartes, ko drīkstēja uzglabāt tikai seifā [12]. 1963. gadā Rīgā sasauca speciālu sanākumi ģeodēzisko nodaļu vadītājiem, jo bija pieņemta jauna instrukcija par karšu slepenības statusu [13].

ĢKP pilnvarotais sadarbojās arī ar t. s. civilo cenzoru: Valsts noslēpumu saglabāšanas galveno pārvaldi, tā 1960. gada sākumā šīs iestādes darbinieki pamanīja Jūrmalas pilsētas muzejā pilsētas reljefo maketu mērogā 1 : 10 000, par to nekavējoties ziņoja ĢKP pilnvarotajam. Tas, kā īstam okškerim pienākas, konstatēja, ka makets izgatavots, izmantojot pilsētas plānu ar statusu „slepeni”. Maketa autors, kāds arhitekts, no darba tika momentā atbrīvots, un makets muzejam atsavināts [14].

1960. gada sākumā izdotā Latvijas PSR karte mērogā 1 : 500 000 (1. att.) tika sadalīta republikas valdības augstākā ranga ierēdņiem un LKP vadībai; kartes metiens bija tikai 1500 eksemplāri.

20. gs. 60. gadu vidū Zemes ierīcības projektēšanas institūtā radās iecere sagatavot lauku rajonu kartes mērogā 1 : 50000, jo tādas bija ļoti nepieciešamas šo uzdevumu veikšanai [16], taču cenzors nedeva atļauju. Bet, tā kā institūtā tomēr sastādīja minētās kartes, 1967. gadā sekoja pilnīgs kartogrāfisko darbu aizliegums.

Laikā no 1963. līdz 1988. gadam Latvijas teritorijā kartes un arī fotoplānus sagatavoja īpašā koordinātu sistēmā; pie topogrāfiskajām kartēm nenorādīja taisnleņķa un elipsoidālās koordinātas, lapas nomenklatūru (nosaukumu). Arī šī sistēma bija slepena.

1. att. Latvijas PSR karte ar lietošanas režīmu „Slepeni” [14]

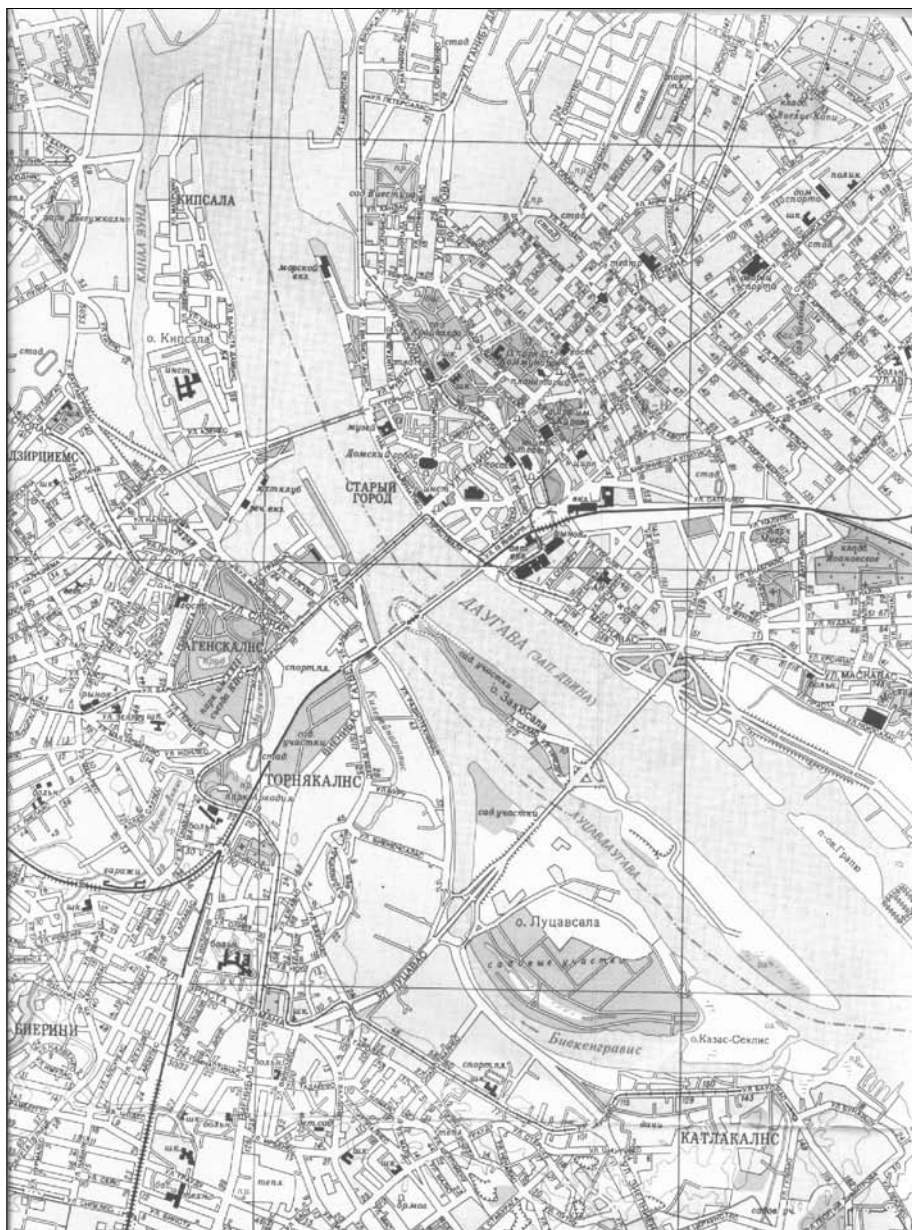
1965. gadā tika mainīts ĢKP pilnvarotā dienesta nosaukums, šī iestāde kļuva par Baltijas ģeodēziskā kontroles teritoriālo inspekciju. Cenzūra apstiprinājās kopš 1969. gada, kad visas tematiskās kartes pirms to nodošanas iespiešanai bija jāapstiprina attiecīgās PSRS pētnieciskajās un zinātniskajās institūcijās. Ļoti regulāri un stingri tika kontrolēta LVU Ģeogrāfijas fakultātes karšu izmantošana.

1970. gada sākumā, kad šo rindu autors vēl studēja Maskavas Universitātē, viens no tās profesoriem pastāstīja, ka aptuveni 200 km platā zonā gar visu PSRS sauszemes robežu topogrāfiskajās kartēs tika ieviesti papildu sagrozījumi.

Cenzūras kontrole nedaudz mazinājās 1980. gada sākumā, lai gan tieši šajā laikā notika viens no zināmiem tiesas procesiem par slepenas informācijas nodošanu ārzemniekiem [17]. Zivsaimniecības institūtā kopiju no slepenās Rīgas līča kartes, protams, neprasot nekādas atļaujas, nosūtīja uz ārvalstīm.

Katru karti no tolaik sagatavojamā Latvijas PSR atlanta vajadzēja apstiprināt Maskavā, un tikai pēc pozitīvas atsauksmes to drīkstēja ievietot atlantā.

Baltijas ģeodēziskā kontroles teritoriālo inspekcijas darbība tika pārtraukta gandrīz tūlīt pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas un oficiālas pasludināšanas, bet šā cenzora materiālu pārņemšana no Latvijas puses bija zemā līmenī. Kā šo rindu autoram atzina viens no bijušajiem darbiniekiem, mūsu valsts pārstāvim varēja dot jebko atšķirībā no lietuviešu pārstāvja.

2. att. 1982. gadā sastādītais Rīgas plāns–shēma mērogā 1 : 25 000 ar lietošanas režīmu „Dienesta lietošanai” [autora eks.]

VĒRES

1. Štrauhmanis J. *Institūts Rīga–Brisele*. R., SIA „Principāls”, 2005.
2. *Latvijas Vēstnesis*. 6.02.2002.
3. LVA, 467. f., 1-s apr., 1. lp.
4. LVA, 467. f., 1-s apr., 10. lp.
5. LVA, 467. f., 1-s apr., 1. lp.
6. LVA, 467. f., 1-s apr., 41. lp.
7. LVA, 467. f., 1-s apr., 53. lp.
8. LVA, 467. f., 1-s apr., 37. lp.
9. LVA, 467. f., 1-s apr., 51. lp.
10. LVA, 467. f., 1-s apr., 12. lp.
11. LVA, 467. f., 1-s apr., 14., 16. lp.
12. LVA, 467. f., 1-s apr., 5. lp.
13. LVA, 467. f., 1-s apr., 27. lp.
14. LVA, 467. f., 1-s apr., 49. lp.
15. LVA, 467. f., 1-s apr., 28. lp.
16. LVA, 467. f., 1-s apr., 29. lp.
17. Степичев М. Человек с „двойным” дном. Конец „Артура” // *Правда*. 1983, 8, 9.04.

Summary

Soviet censorship in the territory of Latvia after the Second World War was very strict. It was also due to the fact that the USSR army military headquarters were located in Riga. The operation of censorship was greatly supported by the government of the republic, coordinating it with the leadership of the communist party. The cartographic materials in the institutions and organisations of the Latvian SSR were confiscated. The preparation and publication of maps were strictly controlled by the respective institutions of the USSR. In early 1980, one of the last known trials in connection with handing over a sea chart to foreigners took place in Latvia. A thorough investigation of this theme will be possible only then when researchers will be able to work freely in the archives of Russia where most of the materials taken away from Latvia in the early 1990's are stored.

Keywords: *censorship, maps, plans.*

**Studentu nacionālās apziņas gandēšana
Padomju Latvijā**
*Corruption of Students' National Self – Awareness
in Soviet Latvia*

Jānis Liepiņš

Zvārdes iela 26, Rīga, LV-1004

E-pasts: janis.liepins@tvnet.lv

Rakstā aplūkota Latvijas Universitātes studentu pakļaušana krievu imperiālisma tendencēm, pēckara gados mācību procesā ieviešot nācijas garam svešas atziņas, skaužot latvisku dzīvesziņu, ar šantāžu panākot augsti izglītotu docētāju pazemināšanu darbā un atstādināšanu no darba. Pārmaiņas augstskolas kārtībā analizētas galvenokārt pēc laikraksta „Padomju Students” publikācijām, aptverot galvenokārt Medicīnas fakultāti un Filoloģijas fakultāti.

Atslēgvārdi: nacionālā apziņa, studenti, docētāji, pēckara laiks.

1948. gada un 1950. gada Dziesmu svētkos kopkoris dziedāja Jāņa Ozoliņa dziesmu „Sveiciens Padomju Latvijai”, kas tapusi 1946. gadā, iespiesta 1947. gadā, pārveidojot Jāņa Sudrabkalna 1943. gadā rakstītu dzejoli ar tādu pašu nosaukumu [1]. Dziesma sākas ar vārdiem: „Padomju Latvijā skaļi dzied cīruļi brīvības dainas”. Brīvības dainu pieminēšana laikā, kad brīvība dzelžaini tika ierobežota ar represīvo dienestu aktivitātēm, vairumā koristu radīja ironisku attieksmi.

1946. gadā sāka iznākt laikraksts „Padomju Students”. Tas atspoguļoja ne vien Latvijas Valsts universitātes, bet arī citu tā laika augstskolu dzīvi. Vēl pat 1946. gadā, lasot laikrakstu, varēja domāt, ka pārskanošanās no kapitālisma uz viendējamo sociālismu notiks, latviešiem pašiem risinot ideoloģiskus un tautsaimnieciskus uzdevumus. „Padomju Studenta” 1946. gada 8. janvāra numurā, iztirzājot Filoloģijas fakultātes mākslas zinātņu nodaļas darbu, docētāju pulkā minēti tādi ideālistiskā pasaules uzskata pārstāvji kā gleznotājs Jēkabs Straziņš un filozofe Milda Paleviča [2]. Medicīnas fakultātes 1945. gada izlaiduma fotogrāfijā visa valsts eksāmenu komisija un fakultātes docētāji ir latvieši: K. Rudzītis, M. Vīgante, D. Kalvelis, P. Nomals, P. Galeniēks, P. Stradiņš, K. Balodis, J. Miķelsons, J. Maizīte, Z. Tiļļa, P. Eķis, A. Bieziņš, A. Pāvule, un arī visi diplomandi ir latvieši.

Bet jau 1946. gada 22. marta numurā figurēja jauns studentu sapulču nosaukums: *ražošanas sapulce*, lai gan zinātniska iestāde nekā neražo, katrā ziņā Medicīnas fakultāte ne, bet tieši par tās 3. kursa studentu ražošanas sapulci, ko sasauca mācību daļas vadītājs docents K. Balodis, laikrakstā bija informācija [3]. Ražošanas jēdzienu radīšana attaisnojama vien tai gadījumā, ja augstskolas vadība plāno *ražot* padomju

kadrus. Sacīts, ka ražošanas sapulcē piedalās arī docente M. Vīgante, kas augstskolai nepieņemamu uzskatu dēļ drīz no fakultātes tika izraidīta. Interno medicīnu jeb tā laika izpratnē – terapiju – varēja docēt no Krievijas atceļojušais Konstantīns Kalnbērzs, kas papriekš bija fakultātes *partorgs*, kā vēstīja 3. aprīļa laikraksts [4]. Vēlāk viņš kļuva par Hospitālās terapijas katedras vadītāju.

Ar visu orientēšanos uz krievisko kārtību laikraksta „Cīņa” zālē vēl notika komponistam Jānim Zālītim veltīts koncerts, tā minēts „Padomju Studenta” 24. aprīļa numurā [5]. Zālītis miris vācu okupācijas laikā, 1943. gada decembrī (dzimis 1884. gadā), un „Latvju Mēnešraksts” 1944. gada 1. numurā par viņu iespieda cildinošu mūža darba vērtējumu, kurā it īpaši izcelts komponista latviskais gars un latviskais pašlepnums [6].

Pirmā glēvā klanīšanās bija Aleksandram Liepukalnam, kas no Maskavas ieradās Rīgā darīt zināmu, cik metropolē viss ir pārāks par atpalikušo provinci. „Padomju Studenta” 28. septembra numurā atreferēts A. Liepukalna stāstījums par studentu zinātniskajiem pulciņiem Maskavā. Jāmācoties no Maskavas studentiem [7]. 1947. gada 2. jūnija numurā jau bija ziņa, ka A. Liepukalns ir Hospitālās ķirurģijas katedras vadītājs [8]. Viss ritējis ātri un gludi. Tā vietā, lai par katedras vadītāju virzītu Jāni Jēgermani, Krievijā tika atrasts pārkrievojies latvietis, kas latviski vairs neprata un nevēlējās runāt (nerunāja līdz savas dzīves galam). J. Jēgermaņa (1895–1980) mūža darbu, viņa teicamo izglītību un docētāja talantu *sub specie aeternitatis* vērtējusi Diāna Ričika žurnāla „Doctus” 2008. gada novembra numurā [9]. D. Ričika gan apgalvo, ka J. Jēgermanim paticis mācīt pie operācijas galda, ne auditorijā, bet Ksenijas Skulmes ieskatā tā bijusi tikai sevis mierināšana, neesot pienācīgi iesaistītām katedras darbā. J. Jēgermanis jau docējis ķirurģiju Medicīnas fakultātē no 1923. līdz 1928. gadam [10]. Par Jāņa Jēgermaņa piemiņai veltītu vakaru Medicīnas vēstures muzejā informāciju žurnāla „Latvijas Ārsts” 1995. gada 4. numurā sniedzis Arnis Vīksna un uzsvēris runātāju dziļo cieņu pret ķirurga mūža darbu [11]. Jā, Aleksandram Liepukalnam bija zinātnisks grāds, kāda J. Jēgermanim nebija, bet liecība tam, ka ar visu Dr. med. grādu A. Liepukalns lasīja vājas lekcijas, ir viņa *iekļūšana* Histoloģijas katedras vadītāja K. Bogojavlenska ironiskajā *zinātnisku rakstu krājumā*, kur A. Liepukalns ir pārstāvēts ar *zinātnisku* darbu: „Kratkij spisok aņekdotov i stihotvoreņij dļa ģektorov po hirurgii”. Tā kā esmu noklausījies visu hospitālās ķirurģijas kursu, varu liecināt, ka A. Liepukalna lekcijas bija gan teatrālas, bet gluži bez studentam vajadzīgā satura.

1947. gada 12. jūnijā „Padomju Studentā” kāda *kritiķe* R. Vīksna vērtējusi Artūru Bobkovica kora pavasara koncertu: „LVU korim jāmaina darba stils.” Koncerts esot bijis grūti izturams, jo skanējušas tikai latviešu tautasdziesmas un viena vienīga krievu dziesma, turklāt koncerts sākts ar latviešu tautasdziesmu „Tumša tumša tā eglīte”, kas uzdzinusi drūmību. Acīmredzot jau 1947. gadā radušies studenti (vai arī viņi rīkojušies kompartijas padomnieku uzdevumā), kam koncertā vajadzīgas masu dziesmas [12]. Esmu dziedājis A. Bobkovica LVU jauktajā korī un zinu diriģenta attieksmi pret masu dziesmām un sliktu mūziku. Kad masu dziesmu dziedāšana kļuva obligāta, diriģents tās nedirigēja, sēdēja aulas malā, likdams, lai koris orientējas pēc pianista. Kad rektorāts ar tādu kārtību nebija mierā un sauca Artūru Bobkovicu *skaidroties*, diriģents, no rektorāta pārradies, mums vēlreiz uzsvēra, ka

masu dziesmas labs koris spēj dziedāt ar klavierēm vien, diriģēšana nozīmētu priekšā lasīšanu lasīt pratējiem.

„Padomju Studentā” parādījās ziņa gluži ar skandāla pieskaņu, ka Saulaines lauksaimniecības tehnikuma audzēkņi, Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā iekļuvuši, neregistrējas komjaunatnē, acīmredzot tajā iestājušies tikai ar tādu motīvu, lai organizācija sekmētu iekļūšanu augstskolā. 1947. gadā komjauniešu vidū vēl bija maz latviešu. Vērojot tā dēvējamo sabiedrisko aktīvistu darbību, laikrakstā figurē pārsvarā nelatviski uzvārdi. 1947. gada 7. marta „Padomju Studentā” aprakstīts, ar kādu sajūsmu Ekonomikas fakultātē parakstījušies uz J. Staļina Rakstiem, kas visus „ļoti interesē” [13].

1948. gadā pastiprinājās vēršanās pret J. Endzelīnu. „Padomju Studenta” 7. aprīļa numurā ir Jāņa Niedres raksts, vērsts pret Endzelīnu kā valodnieku un reizē pret viņa aizstāvēto pareizrakstību, ko jau 1946. gadā pārveidojuši nevalodnieki [14]. Par šo tematu plašas publikācijas ir Rasmai Grīslei („Nelokāmais Endzelīns” u. c.) [15]. 8. jūlija numurā ir raksts par latviešu valodas mācīšanu augstskolās. Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūts diktēja, ka ir jālikvidē *divrakstība*. Ar to domāta vēršanās pret Endzelīnu un viņa skolniekiem, kas saprotamā kārtā zinātniski neargumentētus ieteikumus nerespektēja un rakstīja, kā līdz tam rakstījuši. Norādīts, ka esot vairāk jāpievēršas sintaksei, bet pat nefilologiem skaidrs, ka tas ir sekundārs jautājums valodniecībā [16].

Studentu un buržuāzisko zinātnieku pretestība krievināšanas tendencēm, kas pakāpeniski pastiprinājās, tika apkarota ar ideoloģisko audzināšanu. Laikraksta „Padomju Students” 13. oktobra numurā atreferēta LVU komjaunatnes organizācijas pārvēlēšanas sapulce, kas par ražošanas sapulci gan netika saukta. Sekretārs b. Menniks (šādā veidā tai laikā tika nominētas personas, pirms ieviesa krieviskos tēvavārdus) mudināja kāpināt ideoloģisko audzināšanu [17], un sekretārs tika reprezentēts ar attēlu. Par b. Menniku nosauktais komjaunatnes organizācijas sekretārs, pieļauju, ir Arsenijs Menniks, kam 1976. gadā iznāca grāmata „Lutertība” ar izteiktu antireliģisku raksturu [18]. Antireliģiskajai audzināšanai tika veltīta īpaša uzmanība. 1949. gada 17. decembra „Padomju Studentā” publicēts Gunta Vitenberga apcerējums par šo tematu [19].

Endzelīna zinātniskā pārliecība un nelokāmība lika atkārtoti vērst pret viņu ideoloģiskos ieročus. Laikraksts atreferē *diskusijas* Filoloģijas fakultātē. Tās tika organizētas b. Lisenko ziņojuma sakarā, lai gan Trofimam Lisenko ar valodniecību nav nekāda sakara. Endzelīns esot raudzījies uz vakardienu. Stingri jāsekojot, lai tiktu ieviesta Marra mācība. Reizē ar Endzelīnu tika pelta Zinātņu akadēmijas līdzstrādniece Ieva Celmiņa, kas, spaidu pastiprināšanos manīdama, apņēmas *laboties* [20]. Taču šāda apņemšanās viņu nepasargāja no vietas zaudēšanas un vēlākas pakļaušanās politiskiem spaidiem.

1949. gada 6. oktobrī atkal notika uzbrukums LVU jauktajam korim, ka tas dziedot par maz masu dziesmu. Aizrādītājs bija studentu arodkomitejas kultmasu (!) sektora vadītājs Jānis Porietis [21]. Viņš pauda rūpes par to, ka vajagot kori arī krievu studentiem. Artūrs Bobkovics, ģīzdams savu palikšanu kora diriģenta amatā apdraudētu un zinādams, ka birst lēmums viņu no darba atbrīvot, 1950. gadā no kora aizgāja pats, paņēmdams sev līdzī veselu laikmetu ar pirmajiem latviešu

simfoniskās mūzikas koncertiem, ar saturīgiem stāstiem par Emīla Dārziņa dzīvi un mākslu. A. Bobkovics jutās pazemots jau no pirmajām krievu okupācijas dienām, jo zaudēja Universitātes mūzikas direktora vietu un docenta nosaukumu, kļūdamas par ordināru arodbiedrības līgtu kora diriģentu.

Masu dziesmu vajadzība it īpaši manāma kļuva priekšvēlēšanu teātrī, kurā lika iesaistīties docētājiem un studentiem. Arī es esmu bijis iekļauts LVU aģitatoru brigādē un spēlējis uzdotu lomu. Ka nekāda pretī runāšana nav vēlama (iespējama), liecina „Padomju Studenta” 1950. gada 30. janvāra ievadraksts. Infekciju slimību katedras vadītāja Marija Budže sniedza medicīniskas konsultācijas vēlētājiem. Šās *lugas* viens fragments fiksēts fotogrāfijā [22].

Aktīvistu bāšanās studentu privātajā dzīvē nekautrīgi atspoguļojās arī presē. Medicīnas fakultātes students A. Rapoportš, izzinājis, ko lasa viņa studiju biedrene R. Ostrova, aizrādījis par viņas apolitiskumu. Studiju biedrene neesot zinājusi nosaukt brālīgo tautu kompartijas vadītāju vārdus, un A. Rapoportš secinājis, ka R. Ostrova noslīdējusi „līdz vidēja mietpilsoņa attīstības pakāpei” [23]. Ievērojot, ka R. Ostrova ir padomju valstsvīra meita, A. Rapoportš komjaunieša drosme ir patiešām cildināma.

Komjaunieši teicamnieki turpretim tika visādi izcelti, un viņu izcēlumu sevišķi pastiprināja pievienotie attēli. Tā laikraksta 25. marta numurā 1. lappusē [24] reprezentēts Izidors Sjakste, kas vēlāk Rīgas Medicīnas institūtā izvirzījās ar krieviski teiktām runām un krievisku orientāciju, pats būdams Latgales latvietis.

40. gadu beigās Latvijas Valsts universitātes vadība pakāpeniski atbrīvojās no docētājiem, kam latviska dzīvesziņa bija iekšēja nepieciešamība. Tādi zinātnieki tika apsaukti par buržuāziskajiem nacionālistiem. Pats biju liecinieks, ieradies uz kora mēģinājumu, kā telpā, kur ar mums strādāja A. Bobkovics, tika kaunināts Ģeogrāfijas un ģeoloģijas fakultātes profesors Ģederts Ramans. A. Tramdahu piepieda „Padomju Studentā” ievietot atklātu pašniecināšanas vēstuli „Atbrīvojos no buržuāziskās ideoloģijas valgiem”, iepriekš profesoru *apstrādājot* presē un *ražošanas sapulcēs* [25].

Bet profesors Endzelīns vēl noturējās cauri visiem 40. gadiem. Tā kā viņš bija spilgtākais latviskas domāšanas reprezentants un nesalauzams savā zinātniskajā pārliecībā, uzbrukumi sekoja cits aiz cita.

1950. gada 8. aprīlī „Padomju Studentā” publicēts Ēvalda Sokola raksts [26] „Gramatika un politika”, kurā stāvoklis Endzelīna katedrā atzīts par neciešamu, lai gan jau ar 1. aprīli Endzelīns darījis zināmu rektoram, ka no universitātes aiziet, un uz Endzelīna iesnieguma ir krieviski rakstīts rektora akcepts. Endzelīns rektoram vēstījis: „... kad ne visi ir mierā ar manu darbību, jūtos spiests lūgt uzskatīt mani par aizgājušu no universitātes jau sākot ar šo dienu.” [14] Skolojies Krievijā un latviešu valodu prazdams nepietiekami, valodniecību nestudējis, – kā tāds Sokols varēja būt Endzelīna zinātnisks pretinieks! Tad nu savos amizantajos argumentos Ē. Sokols atsaucas uz Raini, kas jau 1903. gadā esot „Dienas Lapā” ironizējis par Endzelīnu. Endzelīna asistenti M. Glāzeri Sokols raksturojis, teikdams, ka viņa ir „kā nepārspēts katoļu mūku jezuītu valodas paraugs”.

Lai boļševistiskajiem tīkojumiem piešķirtu zinātnisku šķitumu, palīgā devās Artūrs Ozols, kas formāli patiešām ir filologs, 1945. gadā beidzis Filoloģijas fakultāti.

Tad nu A. Ozola atzinums bija – latviešu valodu var studēt arī bez Endzelīna, bez viņa „Lettische Grammatik”. Tāda A. Ozola izteikšanās kļuva vai par vienīgo zinātnisko uzstāšanos pret Endzelīnu, gan nepaskaidrojot, kādus materiālus izmantot Endzelīna gramatikas vietā. „Jārespektē b. Staļina darbi un lielās krievu tautas sasniegumi,” teicis katedras vadītāja v. i. A. Ozols. Ar J. Staļina atklājumiem valodniecībā var gan laikrakstā izlīdzēties, bet ne taču augstskolas darbā – raksts „Padomju Studenta” 1950. gada 29. septembrī [27]. Jā, jau 6. maijā [28] Filoloģijas fakultātes students E. Stavro (pieļauju, Elmārs, vēlākais *Latinforma* redaktors) priecīgs vēstījis laikraksta lasītājiem, ka katedra beidzot no Endzelīna „ir atbrīvojusies”. 2. kursa students E. Stavro biedrus saucis „atbrīvoties no kaitīgās nacionālburžuāzisko valodnieku ietekmes”. Tika kritizēta 4. kursa studente Alise Laua, kas sekojot Endzelīnam, ne Marram.

Bet A. Ozola vēršanās pret Endzelīnu notikusi, tā sakot, *post factum*, tas ir, pusgadu pēc tam, kad fakultāte no Endzelīna laimīgi „ir atbrīvojusies”.

Taču neba nu uzbudinātie valodnieki imitētāji un partijas vadoņi likās mierā. 1950. gada 18. septembrī zinātņu prorektora A. Stalģeviča rakstā „Drošāk izskaust buržuāziskā nacionālisma atliekas” Endzelīns apkarots atkal. Viņš darot visu, lai atšķirības starp latviešiem un krieviem būtu lielākas [29]. Turpretim viss politdarbs tiekot virzīts uz atšķirību mazināšanu, beigās pavisam iznīcinot atšķirības. Pārkrievošanai sekmējoties, atšķirības, protams, izzudīs pavisam.

1950. gada 10. oktobra partijas organizācijas pārskata – vēlēšanu sapulcē atkal tika spriests par Endzelīna kaitējumu. Runātāji b. Jurgens un b. Nikiškins aizrādījuši – lai gan Endzelīna augstskolā vairs nav, viņa uzskatu saknes nav izrautas. Bilsts, ka Endzelīns jākritizē nevis no Marra, bet no marksisma pozīcijām. Neapjēdzot nedz to, kas ir Marrs, vēl mazāk, kas ir Endzelīns, partijas aktīvistiem atlika pēdējais glābšanas riņķis (un pēdējais uzbrukuma ierocis) – marksisms [30]. Šai pašā rakstā ziņots, ka par partijas pirmorganizācijas sekretāru ievēlēts Valentīns Šteinbergs, kas vēlāk (no 1962. līdz 1970. gadam) bija LVU rektors.

50. gadu sākumā aktualizējās Olgas Ļepešinskas nezinātnisko *pētījumu* atzīšana par pasaules mēroga atklājumu. „Padomju Studenta” 19. jūnija numurā iespiests L. Golbera raksts „Pret reakcionārām teorijām medicīnā” [31]. Saprodamā kārtā apkarots tika Rūdolfis Virhovs, kura pētījumi bija šķērslis O. Ļepešinskas „atklājumam”. L. Golbers, kas ieradās no Krievijas un bija Medicīnas fakultātes *partorgs*, kā viņš laikrakstā sevi afišējis, aktīvi vērsās pret latviešu zinātniekiem Kristapu Rudzīti, arī Kārli Balodi un pret jaunajiem zinātniekiem, kas strādāja veco docētāju vadībā (pieminēta Velta Bramberga un Guna Dambīte).

Pakāpeniski Maskavas ietekmei pastiprinoties, Medicīnas fakultātē un vēlākajā Rīgas Medicīnas institūtā krieviski docētu priekšmetu bija vairāk nekā latviski lasītu lekciju. Esmu studējis no 1949. līdz 1955. gadam. Šai laikā krieviski bija jāklaušās šādas lekcijas: anatomija, patoloģiskā anatomija, patoloģiskā fizioloģija, higiēna, neiropatoloģija, tiesu medicīna, infekciju slimības, ginekoloģija, psihiatrija, pediatrija, otorinolaringoloģija, medicīnas vēsture, hospitālā ķirurģija, visi kara medicīnas priekšmeti un krievu valoda kā atsevišķs priekšmets. Krievu valodu mums mācīja Georgs Mackovs, izglītots cilvēks, bet 1950. gada „Padomju Studenta” 6. jūnija numurā viņš mudinājis studentus arī sadzīvē lietot krievu valodu [32].

Pārkrievošanas tendences bija tik dzelžainas, ka tām nācās pakļauties arī tādiem docētājiem, kas bija noskaņoti pret šādām tendencēm. 80. gadu beigās Ilmāram Lazovskim fakultātes terapijas kursu arī latviešu plūsmas studentiem pavēlēja lasīt krieviski. Raksturīgi, ka ne Igaunijā, ne Lietuvā tādu spaidu nebija.

VĒRES

1. *Dziesmu krājums pašdarbības koriem*. Rīga, 1947, 2, 2. lpp.
2. *Padomju Students* (turpmāk: PS). 1946, 8. janv., 2. lpp.
3. PS. 1946, 22. marts, 3. lpp.
4. PS. 1946, 3. apr., 3. lpp.
5. PS. 1946, 24. apr., 4. lpp.
6. *Latvju Mēnešraksts*. 1944, Nr. 1, 25.–30. lpp.
7. PS. 1946, 28. sept., 1. lpp.
8. PS. 1947, 2. jūn., 3. lpp.
9. *Doctus*. 2008, Nr. 11, 53.–56. lpp.
10. *Acta medico-historica rigensia*. Rīga, 1999, 4, 295. lpp.
11. *Latvijas Ārsts*. 1995, 4, 59. lpp.
12. PS. 1947, 12. jūn., 3. lpp.
13. PS. 1947, 7. marts, 2. lpp.
14. PS. 1948, 7. apr., 3. lpp.
15. Grīsele R. *Spēkildze*. Rīga, 2007, 2, 55.–71. lpp.
16. PS. 1948, 8. jūl., 3. lpp.
17. PS. 1948, 13. okt., 1. lpp.
18. Menniks A. *Luterticība*. Rīga, 1976.
19. PS. 1949, 17. dec., 2. lpp.
20. PS. 1948, 2. dec., 3. lpp.
21. PS. 1949, 6. okt., 4. lpp.
22. PS. 1950, 30. janv., 1. un 3. lpp.
23. PS. 1950, 15. febr., 1. un 4. lpp.
24. PS. 1950, 25. marts, 1. lpp.
25. PS. 1950, 29. dec., 4. lpp.
26. PS. 1950, 8. apr., 3. lpp.
27. PS. 1950, 26. sept., 2. lpp.
28. PS. 1950, 6. maijs, 3. lpp.
29. PS. 1950, 18. sept., 1. lpp.
30. PS. 1950, 10. okt., 2. lpp.
31. PS. 1950, 19. jūn., 3. lpp.
32. PS. 1950, 3. jūn., 2. lpp.

Summary

In the paper the author discusses the subjugation of the Latvian University students to the Russian imperialistic tendencies of the post-war years, by introducing in the curricula verities unfamiliar to the nation's spirit. The author also discusses the eradication of the Latvian wisdom, by overtaking with blackmail high-level scholarly university lecturers, thus facilitating their demotion and dismissal. The changed university's practices have been analysed mostly after the publications in the newspaper Padomju Students, encompassing most of all the Faculty of Medicine and Faculty of Philology.

Keywords: *national awareness, students, university lecturer, postwar time.*

**Teologs un akadēmiskās sporta biedrības
„Universitātes Sports” pārstāvis
Vilhelms Migla (1909–1965)**
*The Theologian and Representative
of the Academical Sports Union „Sport of University”
Vilhelms Migla (1909–1965)*

Rita Apine

Latvijas Sporta muzejs
Alksnāja iela 9, Rīga, LV-1050
E-pasts: apinerita@inbox.lv

Vilhelms Migla, teologs un sportists, Latvijas meistars un rekordists vieglatlētikā, dzimis 1909. gada 10. aprīlī Cēsīs. Izglītību ieguvis Cēsu pilsētas pamatskolā (1918–1921), Cēsu Bērzaines valsts vidusskolā (1921–1927) un Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultātē (1927–1934), kuru pabeidza ar *lic. theol.* grādu.

Līdzās studijām un kalpošanai aktīvi darbojies akadēmiskajā sporta biedrībā „Universitātes Sports”, bijis korporācijas „Lettonia” pārstāvis Prezidiju konventa sportā (P!K!S!).

Kopš 1929. gada pārstāvējis Latvijas akadēmisko saimi Baltijas valstu studentu spēlēs, Vispasaules studentu sporta spēlēs Darmštatē (Vācija, 1930) un Budapeštā (Ungārija, 1935) un Latvijas valsts sacīkstēs.

V. Migla miris 1965. gada 9. septembrī. Viņa atdusas vieta – Liepājas Centrālie kapi.

Atslēgvārdi: Vilhelms Migla, teologs, evaņģēliski luteriskā Baznīca, ev.-lut. draudzes, sports, vieglatlētika, Latvijas Universitātes akadēmiskā sporta biedrība „Universitātes Sports”, pasaules akadēmiskās studentu meistarsacīkstes.

Vilhelms Migla dzimis 1909. gada 10. aprīlī Cēsīs tirgotāja Kārļa un Emmas Paulīnes (dz. Lodīte) ģimenē.¹ Cēsinieki Kārļa Miglas tirgotavu Rīgas ielā dēvēja par Miglas māju.

Skolas gaitas Vilhelms sāka Cēsu pilsētas 1. pamatskolā (1918–1921). Vēlāk mācības turpināja Cēsu Bērzaines valsts vidusskolā.² 1925. gada 31. jūlijā Izglītības ministrija skolu likvidēja, apvienojot Cēsu Bērzaines valsts vidusskolu un sieviešu neoģimnāziju Cēsu valsts vidusskolā,³ kuru V. Migla beidza 1927. gadā.

1927. gada rudenī V. Migla iestājās Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultātē. 1934. gadā viņš kursu beidza ar *lic. theol.* grādu.⁴ Tā paša gada 24. jūnijā evaņģēliski luteriskās Baznīcas arhibīskaps Teodors Grīnbergs viņu ordinēja mācītāja amatā Sv. Pāvila baznīcā par Valmieras prāvesta iecirkņa vikāru. 1934. gada 16. augustā Lielsalacas ev.-lut. draudzes padome vienbalsīgi viņu ievēlēja par Lielsalacas draudzes mācītāju. Šo amatu V. Migla nepārtraukti pildīja līdz 1954. gada rudenim.

1946. gada 16. augustā Baznīcas Virsvalde V. Miglu iecēla par Valmieras iecirkņa prāvesta vietas izpildītāju, bet pēc gada (1947. gada 17. septembrī) – par iecirkņa prāvestu, un šajā amatā viņš strādāja līdz 1958. gadam.

1946. gadā Baznīcas Virsvalde V. Miglam kā vikāram Valmieras baznīcas iecirknī uzticēja apkalpot Liepupes (vadīja no 1946. līdz 1949. gadam), Sv. Katrīnas (1946–1953) un Pāles draudzi (1946–1956), bet Rīgas lauku baznīcas iecirknī – Skultes draudzi (1946–1956). No 1950. gada 16. aprīļa līdz 1956. gada septembrim T. Migla apkalpoja arī Dikļu ev.-lut. draudzi Valmieras baznīcas iecirknī, dažus mēnešus arī Matīšu draudzi.

No 1954. gada līdz 1957. gadam V. Migla vadīja Slokas un Ķemeru draudzi. Pēc tam no 1957. gada – Liepājas Sv. Annas draudzi. 1957. gada 8. novembrī viņš iecelts par Grobiņas baznīcas iecirkņa prāvestu.

1957. gadā viņš pavadīja arhibīskapu *Dr. theol. G. Tursu* uz Eiropas kristīgo baznīcu pārstāvju konferenci Dānijā – Lizelundes pilsētā.⁵

V. Migla kādu laiku darbojās aizsargu organizācijā kā 8. Valmieras aizsargu pulka mācītājs, iesaistījās Salacgrīvas saviesīgā biedrībā.⁶

Jau pamatskolā zēnā modās interese par sporta nodarbībām. 1923. gadā Cēsu Bērzaines valsts vidusskolas sporta sacīkstēs Vilhelms uzvarēja 1500 m distancē.⁷

1924. gada 20. un 21. septembrī Rīgā, Latvijas Sporta biedrības (LSB) laukumā, pirmo reizi notika Latvijas vidusskolu sacīkstes vieglatlētikā, kurās piedalījās 22 vidusskolu jaunie sportisti. 135 pieteikto dalībnieku vidū bija arī pieci Cēsu Bērzaines valsts vidusskolas pārstāvji. 14 gadus vecais Vilhelms startēja 1000 m skrējienā. Četros priekšskrējienos bija pieteikti 33 dalībnieki. Šķiet, ka šīs sacīkstes palīdzēja izšķirties par turpmāko izvēli vieglatlētikā – tās bija vidējās distances.⁸ Arī pēc gada – 1925. gada 26.–27. septembrī – viņš startēja Vidusskolu II sacīkstēs vieglatlētikā.⁹

20. gs. 30. gadu sākums bija veiksmīgākais V. Miglas sportista karjerā. Studējošā jaunatne iesaistījās 1922. gadā dibinātajā Latvijas Universitātes akadēmiskajā sporta biedrībā (LUASB), kas 1929. gadā ieguva nosaukumu „Universitātes Sports” (US).¹⁰ Paralēli studijām V. Migla cītīgi trenējās vieglatlētikā.

1928. gada oktobrī viņš piedalījās LUASB rīkotajās meistarsacīkstēs Jaunekļu kristīgās savienības sporta laukumā skriešanas trīscīņā (400, 1500, 5000 m), izcīnot 2. vietu ar 6 punktiem aiz Alberta Riekstiņa.¹¹

1929. gada 9. novembrī V. Miglu uzņēma studentu korporācijā „Lettonia”,¹² kura 30. gados citu korporāciju vidū bija aktīvākā Prezidiju konventa sportā (P!K!S!).¹³

1923. gadā akadēmiskajām studentu aprindām Baltijā izdevās apvienoties un aizsākt tā dēvētās SELL olimpiādes ar Somijas, Igaunijas, Latvijas un Lietuvas studentu piedalīšanos. IV SELL spēlēs 1929. gada septembrī Kauņā Latvijas studentu vienībā bija iekļauts arī V. Migla.¹⁴ 1930. gada 14. septembrī Tallinā notika V Baltijas augstskolu sacīkstes, sudraba medaļu 1500 m skrējienā (4 : 16,2 sek.) izcīnīja V. Migla.¹⁵ Nākamajās – VI Baltijas valstu studentu spēlēs, kas notika 1931. gada 11.–13. septembrī Rīgā, LSB laukumā, V. Migla izcīnīja 2. vietu 1500 m skrējienā (4 : 13,4 sek.) un 3. vietu 800 m skrējienā (2 : 03,6 sek.).¹⁶

Starptautiskā mērogā studentu sports augstāko izpausmi sasniedza Vispasaules studentu spēlēs jeb akadēmiskajās vasaras un ziemas pasaules meistarsacīkstēs.

1930. gadā „Universitātes Sports” iekļāvās Starptautiskajā studentu konfederācijā, un turpmāk tā pārstāvji veiksmīgi startēja akadēmiskās pasaules meistarsacīkstēs basketbolā, volejbolā, vieglatlētikā, ātrslidošanā un citos sporta veidos. Latvijas studējošo jaunatni starptautiskajā arēnā pārstāvēja arī V. Migla. Viņš bija to astoņu Latvijas studentu delegācijā iekļauto sportistu vidū, kas 1930. gada 1.–10. augustā Darmštātē (Vācija) startēja IV Vispasaules studentu spēlēs (kopumā spēlēs bija pārstāvēti 29 valstu vairāk nekā 1000 dalībnieki). V. Migla piedalījās divās distancēs – 1500 m (4 : 18,8 sek.) un 5000 m (17 : 03,0 sek.).¹⁷ Pēc pieciem gadiem, 1935. gadā, viņš vēlreiz devās uz VI Vispasaules studentu sporta spēlēm Budapeštā (Ungārija), taču šoreiz nevis kā aktīvs sportists, bet gan kā biedrības „Universitātes Sports” pārstāvis.¹⁸

No 1929. gada līdz 1932. gadam V. Migla bija arī valsts vienības dalībnieks vieglatlētikā.¹⁹ Šajā posmā viņš kļuva gan par Latvijas meistar, gan par Latvijas rekordistu.

Sākot ar 1920. gadu, Latvijas meistarsacīkšu programmā vieglatlētikā iekļāva apvidus jeb *cross-country* skrējieni. Krosa skrējiena garums pārsvārā bija 8 km.²⁰

1930. gadā V. Migla izcīnīja uzvaru, iegūdam Latvijas meistara titulu apvidus skrējienā /krosā/ (29 : 9,2 sek.).²¹ 1931. gada 26. aprīlī Saules dārza apkārtnē komandu cīņā krosā 8 km distancē V. Migla uzvarēja kopā ar US vieglatlētiem P. Bērtuli un A. Riekstiņu, individuāli viņš finišēja ceturtais.²²

V. Migla regulāri piedalījās valsts meistarsacīkstēs un starptautiskās sacīkstēs Latvijā un ārpus tās. 1930. gadā Latvijas meistarsacīkstēs 1500 m distancē izcīnīja bronzas medaļu, bet pēc gada (1931) šajā distancē ar rezultātu 4 : 13,8 sek. US pārstāvis izcīnīja zelta medaļu 5. Vispārējos sporta svētkos jeb tā dēvētajā Latvijas olimpiādē.²³ Tā paša gada 27. septembrī starptautiskajās sacīkstēs vieglatlētikā Liepājas pilsētas sporta laukumā US vidusdistančnieki – V. Migla, A. Riekstiņš, K. Bētiņš un P. Bērtulis – 4 × 1500 m stafetes skrējienā sasniedza jaunu Latvijas rekordu (17 : 49,5 sek.).²⁴

Topošais teologs regulāri pārstāvēja Latviju Baltijas valstu sacīkstēs Polija–Igaunija–Latvija (1930, 1931), kā arī Latvija–Igaunija, izcīnot godalgotas vietas 800 m un 1500 m distancēs. Piemēram, 1932. gada 12., 13. jūnijā valsts sacīkstēs Latvija–Igaunija LSB laukumā 800 m skrējienā V. Migla aiz igauņiem Lāsa un Jirlausas finišēja trešais (2 : 0,4 sek.), bet 1500 m skrējienā – otrs aiz V. Bucenika (4 : 08,4 sek.).²⁵

V. Migla sacensībās veiksmīgi startēja arī garākās distancēs, piemēram, 5000 m skrējienā, būdams viens no labākajiem gargabālniekiem valstī.²⁶

Prezidiju konventa sporta (P!K!S!) ietvaros viņš piedalījās US rīkotajās slēpošanas sacīkstēs Mežaparkā 1931. gada 25. februārī, uzvarot junioru klasē 5 km distancē (24 : 59,2 sek.).²⁷

1932. gada vasarā (jūlijā) „Universitātes Sporta” vadība komandēja V. Miglu uz Poliju – uz starptautiskiem akadēmiskiem fiziskās audzināšanas kursiem Varšavas centrālajā Fiziskās audzināšanas institūtā. Kursos Latviju pārstāvēja astoņi studenti un divi vingrošanas speciālisti. V. Miglu komandēja kā vidējo distanču skriešanas

speciālistu.²⁸ Kursos piedalījās Dienvidslāvijas, Somijas, Ungārijas, Polijas, Rumānijas un Latvijas akadēmiskās sporta izglītības pārstāvji. Kursi noslēdzās ar meistarsacīkstēm vieglatlētikā. 1500 m distancē uzvarēja V. Migla (4 : 11,0 sek.).²⁹

1936. gada 31. oktobrī V. Migla apprecējās ar Salacgrīvas skolotāja un vidusskolas dibinātāja, ērģelnieka un ev.-lut. draudzes vadītāja Hermaņa Eidemaņa (1885–1935)³⁰ meitu Ilgu Eidemani (dz. 17. VII 1915.). Ģimenē auga trīs bērni – dēls un divas meitas, kas dzimuši Salacgrīvā: Aldis Ilgvars Migla (dz. 11. IX 1937.), Baiba Migla-Lejiņa (dz. 1. X 1939.) un Guna Migla-Vīksna (dz. 2. VII 1944.).³¹

A. Migla – alpīnists, sporta biedrības „Daugava” pārstāvis, PSRS meistar-kandidāts, strādāja par instruktoru Kaukāzā (1975–1986), uzkāpis Alpu kalnu virsotnēs – Materhornā un Monblānā. Baltijas republiku čempions tehniskajā alpīnismā.

B. Lejiņa – vieglatlēte, vidējo distanču skrējēja. Latvijas PSR jaunatnes rekordiste 800 m skrējienā (1957) un pasaules junioru rekordiste 800 m skrējienā (2 : 12,0 sek., 1958).³² Ilgus gadus bijusi Latvijas PSR izlases dalībniece, pasaules čempionātu dalībniece veterānu sportā. Viņas dēls Andis Lejiņš (dz. 18. XII 1961., Liepāja) – Latvijas PSR čempions riteņbraukšanā trekā (sprints), PSRS Bruņoto Spēku čempions (1983), sešus gadus pārstāvējis Padomju Savienību starptautiskajā arēnā. Otrs dēls Raitis Lejiņš (dz. 19. VIII 1964, Liepāja) – Latvijas PSR izlases vieglatlēts, sprinteris, 400 m barjerskrējējs. Pārstāvējis studentu sportu Rīgas Politehniskajā institūtā.

Mūža nogali Vilhelms Migla pavadīja Liepājā. Teologs un sportists aizgāja mūžībā 1965. gada 9. septembrī. Viņa atdusas vieta – Liepājas Centrālie kapi.

VĒRES

1. *Album Lettonorum 1870–1882–1930*. Rīgā, 1930, 139. lpp.
2. Turpat.
3. www.cpg.lv/site/lv/1.html.
4. *Album Lettonorum 1870–1882–1930*. Rīgā, 1930, 139. lpp.
5. Latvijas PSR Evaņģēliski luteriskās baznīcas virsvaldes dokuments, 1957; Baibas Miglas-Lejiņas arhīvs.
6. www.salacgriva.lv/resources/dokumenti/luteranji.doc.
7. Baibas Miglas-Lejiņas arhīvs.
8. Programma Latvijas vidusskolu sacīkstēm vieglatlētikā 20./21. septembrī 1924. g. Latvijas Sporta Biedrības laukumā Valdemāra ielā 65/67, Rīgā. Paju sab. „Izdevējs” spiestuve, Rīgā, Elizabetes ielā 83/85, 23 lpp. Latvijas Sporta muzeja krājums. LSM 6835.
9. Baibas Miglas-Lejiņas arhīvs.
10. Johsone R., Bernhards V., Bērziņa B., Grauzīne J., Gipslis A., Golubeva A., Gurckis G., Johansone I., Kartuzovs G., Melbārdis J., Pane I., Rubenis E., Rūtenberga Z., Spūle S., Šmite B., Zablovskis E., Zaula Dz. *Sports Latvijas Universitātē*. Latvijas Universitāte, 1999, 11. lpp.
11. *Laikraksta Jaunākās Ziņas pielikums*. Nr. 233, 1928, 13. oktobrī, 11. lpp.
12. *Album Lettonorum 1870–1882–1930*. Rīgā, 1930, 139. lpp.
13. Ansone R., Bernhards V., Bērziņa B., Grauzīne J., Gipslis A., Golubeva A., Gurckis G., Johansone I., Kartuzovs G., Melbārdis J., Pane I., Rubenis E., Rūtenberga Z., Spūle S.,

- Šmite B., Zablovskis E., Zaula Dz. *Sports Latvijas Universitātē*. Latvijas Universitāte, 1999, 12., 13. lpp.
14. Baibas Miglas-Lejiņas arhīvs.
 15. *Universitas*. Nr. 1, 15./IX, 1930, 16. lpp.
 16. *Universitas*. Nr. 2, 1./X, 1931, 34. lpp.
 17. *Universitas*. 1930. gada augusts, 23.–24. lpp.
 18. Baibas Miglas-Lejiņas arhīvs.
 19. Čika V. *Prezidiju konventa sports*. Latvijas Korporāciju apvienība Ņujorkā, 1975, 28., 156., 157. lpp.
 20. Čika Vilis, Gubiņš Gunārs. *Latvijas sporta vēsture. 1918–1944*. Amerikas Latviešu Apvienības Fiziskas audzināšanas un sporta birojs, Zviedrija, 1970, 285. lpp.
 21. Čika Vilis, Gubiņš Gunārs. *Latvijas sporta vēsture. 1918–1944*. Amerikas Latviešu Apvienības Fiziskas audzināšanas un sporta birojs, Zviedrija, 1970, 285. lpp.
 22. *Universitas*. Nr. 15, 1./V, 1931, 16. lpp.
 23. *Latvijas Sargs*. Nr. 36, 1931, 7. sept.
 24. *Universitas*. Nr. 2, 1./ X, 1931, 35. lpp.
 25. *Brīvā Zeme*. Nr. 130, 1932, 13. jūnijā, 8. lpp.
 26. *Sporta Pasaule*. Nr. 2, 1931, 4. maijs.
 27. *Universitas*. Nr. 11, 1./ III, 1931, 16. lpp.
 28. Latvijas PSR Evaņģēliski luteriskās baznīcas virsvaldes dokuments, 1957; Baibas Miglas-Lejiņas arhīvs.
 29. Rudzītis Arnolds. Latvju sportisti fiziskas audzināšanas akadēmiskosursos Varšavā // *Jaunākās Ziņas*. Nr. 170, 1932, 7. lpp.
 30. www.salacgriva.lv/resources/dokumenti/luteranji.doc.
 31. Latvijas PSR Evaņģēliski luteriskās baznīcas virsvaldes dokuments, 1957; Baibas Miglas-Lejiņas arhīvs.
 32. *Sports*. Nr. 126, 1958, 25. dec.

Summary

Vilhelms Migla – theologian and sportsman, Latvian master and recordsman in track and field, was born 10th of April 1909 at Cesis. He obtained his education at Cesis primary school (1918–1921), Cesis state Berzaines secondary school (1921–1927) and at the Faculty of Theology, University of Latvia (1927–1934), which was completed with the degree lic.theol.

Besides studies and serving at Church he actively participated at the Academic sport society „Universitates Sports” and as representative of the fraternity „Lettonia” participated at sport Presidium of convent (P!K!S!)

From 1929 he represented the Latvian academic community at Baltic states Student Games, world student games at Darmstatt (1930, Germany) and Budapest (1935, Hungary) and Latvian championships.

He died 9th of September 1965 at Liepaja.

Keywords: *Vilhelms Migla, theologian, the Evangelical Lutheran Church, Ev.lut. parish, sport, track and field, Academic sport society „Universitates Sports” University of Latvia, world student games.*

Skolotāju kursi Lazdonā 1913. gada vasarā *Teachers' Courses in Lazdona in the Summer of 1913*

Indulis Zvirgzdiņš

Madonas novadpētniecības un mākslas muzejs
Skolas iela 12, Madona, LV-4801
E-pasts: i.zvirgzdins-muz@madona.lv

20. gadsimta sākumā Vidzemē un Kurzemē dabaszinībām pamatizglītībā bija atvēlēta neliela mācību laika daļa. Uzsverot uzskatāmības nozīmi dabaszinību mācīšanā, 1912. gadā dibinātā Skolu muzeju biedrība komplektēja ceļojošu mācības līdzekļu kolekciju. 1913. gada vasarā Lazdonā tā organizēja kursus, lai iepazīstinātu skolotājus ar kolekciju un ieinteresētu arī pašus gatavot uzskates līdzekļus. Kursu laikā rīkoti Bērnu svētki deva praktisku pieredzi skolēnu iepazīstināšanā ar mācību līdzekļiem.

Atslēgvārdi: dabaszinību mācīšana, mācību līdzekļi, skolotāju kursi, Bērnu svētki.

20. gadsimta sākumā pamatizglītības sistēmā Vidzemē, līdzīgi arī Kurzemē, darbojās dažāda nosaukuma skolas – pagastskolas laukos, elementārskolas pilsētās, draudzes skolas (luterāņiem un pareizticīgajiem), ministrijas skolas. Pagastskolā strādāja 1–2 skolotāji, mācību stundā ikdienā vienā telpā darbojās dažāda vecuma skolēni, kuru skolas apmeklēšanas ilgums atšķīrās.

Mācību apjomu šajās skolās formāli noteica Izglītības ministrija, tāpat vajadzēja izmantot tās apstiprinātās mācību grāmatas un citus mācību līdzekļus. Bija noteikts dažādu priekšmetu stundu skaits nedēļā pa klasēm. Pamata izglītībā programma lielāko stundu skaitu – gandrīz 2/3 kopējā mācību laika – paredzēja atvēlēt ticības mācībai, krievu valodai un aritmētikai. Pārējās stundās mācīja dziedāšanu, dzimto valodu, glītrakstīšanu, turpmākajās ziemās pievienojās vēsture, ģeogrāfija, dabaszinības.¹

Skolotāji šajās skolās drīkstēja būt tādi Krievijas pavalstnieki, kas beiguši atbilstošas mācību iestādes vai izturējuši īpašus pārbaudījumus skolotāja apliecības iegūšanai.² Galvenokārt strādāja Baltijas skolotāju semināra (Kuldīgā) un Valmieras skolotāju semināra beidzēji, atsevišķos gadījumos arī citu guberņu semināru apmeklētāji. Samērā nedaudzās skolotājas lielākoties bija ģimnāziju beidzējas, ģimnāzijās dažkārt pat darbojās īpaša pedagoģiskā klase (1913. gada rudenī tāda darbu sāka arī Emīlijas Utendorfas sieviešu ģimnāzijā Biržos (Madonā)). Vidējās mācību iestādēs – ģimnāzijās un reālskolās – strādāja salīdzinoši vairāk augstāko izglītību ieguvušie. Palaiķam strādājošie skolotāji varēja apmeklēt arī kādus kursus. Tā 1913. gadā saziņā ar mācību apgabala valdi tika organizēti lauksaimnieciskie kursi skolotājiem Priekuļos, dārzkopības kursi Bulduros, metodikas kursi Liepājā

un Jelgavā, ticības mācības kursi Irlavā.³ Taču vienus kursus rīkoja Skolu muzeju biedrība.

1908.–1911. gadā darbojās Latvijas Skolotāju biedrība. Pēc tās slēgšanas 1912. gadā tika izveidota Skolu muzeju biedrība (priekšnieks Andrejs Jesens (1873–1958), priekšnieka vietnieks Pēteris Ozoliņš (1886–1923), sekretārs Jānis Lieknis (1883–1941)). Iepriekšējā desmitgadē Latvijā ieviesās termins „nevalstiska organizācija”. Uz minētajām biedrībām šo jēdzienu var attiecināt pilnībā. Skolu Muzeju biedrības pirmais mērķis bija sagatavot ceļojošu mācību līdzekļu krājumu (vēlāk lietoja terminu „uzskates līdzekļi”), ko uz laiku varētu izmantot tāda skola, kurai šāda krājuma nav. Biedrība plāvoja arī bibliotēkas kopošanu, pedagoģiska žurnāla izdošanu, lekciju un kursu organizēšanu, Bērnu svētku rīkošanu. 1913. gada rudenī tai bija nedaudz pāri pusotram simtam oficiālu locekļu, kas nomaksājuši biedru naudu. Abas minētās organizācijas bija ar izteiktāku sociāldemokrātisku ievirzi atšķirībā, piemēram, no Latviešu izglītības biedrības, kas arī noteica varas iestāžu aizdomīgāku izturēšanos pret tām.

Skolu muzeja biedrības organizētajiem vasaras kursiem tika atrasta vieta Lazdonas Bezmaksas bibliotēkas biedrības (tā darbojās kopš 1896. gada) telpās pārbūvētajā kādreizējā Praulienas muižas Baznīckrogā pāris kilometrus no Biržu (Madonas) dzelzceļa stacijas, līdzās Lazdonas luterāņu baznīcai. Daļa kursistu dzīvoja turpat blakus esošajā kādreizējā Lazdonas muižas Baznīckrogā, kur tolaik darbojās veikals. Par ēdināšanu rūpējušās netālo „Midzeņu” māju saimnieka Māliņa meitas. Kā pēc 70 gadiem atcerējās Aleksandrs Māliņš, tēvs gan ar to ne sevišķi bijis apmierināts – lietus dēļ siena vākšana jau tā aizkavējusies, tāpēc darbarokas svarīgas, bet abas māsas ik dienu aizņemtas ēdiena vārīšanā. Vietas izvēlei laukos bijušas savas priekšrocības – dzīve lētāka, visi dzīvo uz vietas, tāpēc iespējams nodarbībā dzirdēto pārspriest arī pēc tam, nav ārēju vilinājumu un laika kavēkļu. Presē⁴ minēti arī trūkumi – apkārtne nav lielāku saimniecisku uzņēmumu, ar kuru darbību iepazīties, nav muzeju, nav zooloģiskā dārza (iepriekšējā rudenī tika atvērts Rīgas zoodārzs). Kursus vadīja biedrības priekšnieka vietnieks P. Ozoliņš, Kuldīgas semināra absolvents, Rīgas Strazdumuižas fabrikas skolas skolotājs. Sākumā tajos bija vairāk nekā 40 klausītāju, iepriekš pieteikušies 24, pārsvarā no Vidzemes, (ieskaitīta arī Rīga), daži no Kurzemes un Latgales, kā arī latviešu kolonijām – Granovskis no Taurupes Kubaņas guberņā un Kristaps Ģinters no Alūksnes Jeņisejas guberņas Kanskas apriņķī. Par pēdējo zināms mazliet vairāk. K. Ģinters dzimis Naudītes pagastā 1891. gadā, kur kopš 1906. gada skolas pārzinis bija Jānis Ģirupnieks,⁵ viens no kursu lektoriem (domājams, viņš sūtījies ziņu uz Sibīriju). 1909. gada aprīlī Ģinters pie Rīgas mācību apgabala izturēja pārbaudījumus, ieguva sākumskolas skolotāja tiesības⁶ un rudenī sāka darbu Alūksnes kolonijā. Kopumā nodarbībās piedalījušies 69 skolotāji, jo ne visi strādāja pilnu laiku.

Kursus svētdienas pēcpusdienā ievadīja Maskavā strādājošā pedagoga Aleksandra Dauges (1868–1937) (vēlāk profesors Latvijas Universitātē) lekcija par audzināšanas metodēm un skolotāja personību. Referents uzsvēris, ka pedagoģiskas teorijas nedrīkst būt dogma, ko vienmēr un visur nemainīgi lietot, tās ir lukturis ceļa apgaismošanai, bet katrs audzinātājs pa ceļu var iet mazliet citādi. Latviešiem vispār esot raksturīga nepietiekami kritiska it kā gudrāku kaimiņu padomu pieņemšana.

Nodarbības par ķīmijas mācīšanu vadīja RPI ķīmijas nodaļas absolvents Augusts Pakalnietis (1872–1938), par fizikas mācīšanu (demonstrēta arī fotografēšana ar rentgena stariem) – skolotājs no Naudītes Jānis Ģirupnieks (1887–1964), par preparēšanu, putnu un dzīvnieku izbāšanu – skolotājs no Vecauces Fricis Narbs, par bioloģijas mācīšanu – skolotājs no Lejasciema Zelmārs Lancmanis (1883–1935) un par zīmēšanu – skolotājs no Rīgas Kuzņecova fabrikas strādnieku bērnu skolas Nikolajs Panteļejevs (1879–?). Visi šie lektori bija īsāku vai garāku laiku strādājuši skolā, pārsvarā ārpus Rīgas. Lielākā daļa tēmu attiecas uz to, ko mēs apzīmējam ar vārdu „dabaszinības”, īpaši uzsverot uzskatāmību. Kursus iepriekš reklamēja šādi: „Mācību līdzekļu svarīgumu zina katrs skolotājs, kas neaprobežojas ar iestāstīšanu, bet grib bērniem likt mācāmo saprast. Dārgos līdzekļus lauku skolās iepirkt nevar, jāprot pašam skolotājam gatavot vajadzīgo. Paštaisītam vienkāršam aparātam bez lētuma ir vēl tas labums, ka ar to var bērnus ieinteresēt uz pašdarbību.”⁷ Tālāks mērķis bija tas, ko tagad, gandrīz pēc 100 gadiem, mēs saucam par ekoloģisko izglītību: apzinīgi novērojis un sapratis dabu, skolēns prātis arī apzinīgi izturēties pret sevi un savu apkārtni. Dabaszinību programma gan paredzēja nelielu daļu mācību laika: trešajā skolas ziemā vienu, ceturtajā – divas stundas nedēļā.

Kursu dalībnieki visumā atzina, ka tie ir izdevušies. Visaugstāk vērtētas inženiera Pakalnieša (viņš strādāja vidusskolā Rīgā) vadītās nodarbības ķīmijā, arī Ģirupnieka rādītie modeļi fizikai. Par vājo pusi tika uzskatīts laika trūkums, pieblīvētā programma, daudzi atzīmēja, ka kursi varētu būt garāki. Tikai viens no atbildētājiem uzskatīja, ka labāka vieta par Lazdonu kopā sanākšanai būtu kāda mazpilsēta. Ceturtdaļa klausītāju pieļāva pēc gada atkal kursus rīkot šepat. Kursu dalības maksa bija 3 rubļi. Caurmērā tomēr pāri 10 rubļiem ik dalībniekam prasīja atbraukšana un arī divu nedēļu dzīvošana. Pēdējās sestdienas pēcpusdienā uz trim lekcijām (par 10 kapeikām no personas) bija aicināti visi interesenti no apkārtnes, klausītāju bijis pāri simtam. Tad uzstājās arī mācību līdzekļu kolekcijas galvenais vācējs, RPI students Vilis Jansons (1887–1918). Jānis Ozols (J. Vanga) kursus pamatīgi aprakstījis „Jaunās Dienas Lapas” vairākos numuros. Viņš tos uzteica un zināmā mērā pretstatīja skolotāju lauksaimnieciskiem kursiem, kas iepriekš rīkoti Priekuļos. To apmeklētāji aizvainoti iebilda – uz Priekuļiem daudziem bijusi ērtāka aizkļūšana, nedrīkstot arī zemkopības zināšanas priekš skolotāja par zemu novērtēt, tās, piemēram, palīdzot iekopt pie skolas dārzu, kas mācību iestādi krāšņojot, bez tam „... mēs nedrīkstam būt vienaldzīgi pret zemkopības un lopkopības zināšanām, kamēr darbojamies tās tautas vidū, kam zemkopība un lopkopība ir galvenā nodarbošanās, ja gribam palikt par miesu no viņas miesas un kaulu no viņas kaula”.⁸

Kursi tika apvienoti vēl ar vienu pasākumu – Bērnu svētku organizēšanu svētdienā, 7. jūlijā nepilnu triju kilometru attālumā no kursu vietas – Praulienas Vistiņlejā. Iepriekš šādi svētki organizēti galvenokārt Rīgā, laukos šis bija pirmais tāda apjoma pasākums, kas turpmāk kalpoja par zināmu piemēru citām Latvijas vietām. Pasākuma gatavošanā piedalījās lieli spēki – kursu klausītāji un lektori, arī apkārtnes inteliģence, tas iepriekš tika reklamēts Rīgas avīzēs, iespiesta arī speciāla afiša.⁹ Ieeja sarīkojumā pieaugušajiem par 30 kapeikām, bērniem brīva, taču katrs, kas samaksāja 10 kapeikas, varēja piedalīties visās sacensībās un demonstrējumos, kā arī saņēma glāzi limonādes un gabalu baltmaizes. Vērtēja, ka Vistiņlejā pulcējušies pāri 1000 bērnu un divtik pieaugušo. Tika piedāvātas dažādas rotaļas, taču bija arī

sacensības skriešanā, tāllēkšanā un augstlēkšanā, mērķī mešanā. Bija daiļlasīšanas, rēķināšanas, mīklu minēšanas, zīmēšanas un māla veidošanas nodaļas. Veiksmīgākie dažādās sacensībās saņēma grāmatu un rakstāmlietu balvas, saldumus. Nozīmīga, protams, bija fizikas un dabaszinību daļa, kas savā ziņā visvairāk saistījās ar kursiem. Tajā piedāvāja iepazīties ar mikroskopu un stereoskopu, minerāliem, dzīvnieku un putnu izbāzeņiem, tvaika motoru, dinamomašīnu un elektromotoru, dzelzceļa iekārtošanas principiem, vienkāršākiem ķīmiskiem eksperimentiem. Vakara noslēgumā bērniem piedāvāja iesūtīt Skolu muzeju biedrībā konkursam aprakstus par svētkiem. Sarīkojums Praulienas Vistiņlejā kalpoja kā paraugs līdzīgiem pasākumiem turpmāk.

VĒRES

1. Смирнов И. И. *Руководящие указания к правильной постановке учебной части в одноклассных и двухклассных училищах согласно министерским программам и применительно к новым требованиям дидактики*. Рига, 1914, с. 30–31.
2. Vičs A. *Latviešu skolu vēsture. Ceturtā grāmata*. RLB Derīgu grāmatu nodaļas apgāds, 1939, 564. lpp.
3. Vanga J. Tautskolotāju kursi Latvijā 1913. gadā // *Skola un Māja*. 1913, Nr. 1, 34.–37. lpp.
4. *Latvija*. 1913, Nr. 161.
5. LVVA, 1632. f., 1. apr., 7471. l., 1. lp.
6. LVVA, 1632. f., 1. apr., 6417. l., 5. lp.
7. *Jaunā Avīze*. 1913, 19. jūnijs.
8. *Jaunā Dienas Lapa*. 1913, 16. jūlijs, Nr. 161.
9. Latvijas Nacionālās Bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa, R x/67/2/9.

Summary

At the beginning of the 20th century in Vidzeme and Kurzeme, only a minimal amount of teaching time at the elementary educational level was devoted to the natural sciences (biology, physics, chemistry). In order to emphasize the importance of the visual in the teaching of the natural sciences, the Association of School Museums (founded in 1912) produced a mobile collection of visual study aids. In the summer of 1913 it organized courses in Lazdona to introduce the collection to elementary school teachers and encourage them to develop their own visual study aids. A children's festival organized during the courses gave them practical hands-on experience in how to introduce the visual aids to their pupils.

Keywords: *teaching of the natural sciences, study aids, teachers' courses, children's festival.*

**Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmija
un tās saistība ar Latvijas vēsturi**
*The European Academy of Sciences and Arts
and Its Ties to Latvia's History*

Jānis Stradiņš

LZA

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1524

E-pasts: stradins@lza.lv

Rakstā sniegts īss pārskats par 1990. gadā Zolburgā dibināto Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmiju (EZMA) un tās saistību ar Latviju. Šīs akadēmijas dibinātājs un prezidents kopš izveidošanas brīža ir pazīstamais kardiķirurgs Felikss Ungers, kura dzimtas saknes iesniedzas viduslaiku Livonijā: viņa tiešs priekštecis ir lībiešu virsaitis Kaupo (Līvenu dzimtas ciltstēvs) un tā meita (precējusies ar bruņinieku Ungeru no Ogres un Madlienā). EZMA emblēmā ielikts krusts, Līvenu lilijas un Ungernu – Šternbergu zvaigznes. Pašreiz akadēmijā ir 1300 locekļi no 58 valstīm, to skaitā pāvests Benedikts XVI, vairāk nekā 20 Nobela prēmijas laureāti. Locekļu skaitā ir arī 15 Latvijas zinātnieki; kopš 1993. gada pastāv EZMA Latvijas delegācija, ko vada J. Stradiņš. Kopš 1993. gada Ungers regulāri rīko Latvijā simpozijus par aktuālām zinātnes problēmām, 2001. gadā iedibināta Feliksa balva (EZMA Eiropas – Latvijas balva), ko piešķir ievērojamiem Latvijas zinātniekiem. 1992. g. F. Ungers ievēlēts par LZA ārzemju locekli, 2009. g. saņēmis P. Stradiņa balvu par EZMA izveidošanu un tās sniegto atbalstu Latvijas zinātnei.

Atslēgvārdi: Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmija, Felikss Ungers, Kaupo, Līvenu, Ungernu – Šternbergu dzimtas, starptautiskā sadarbība, Feliksa balvas.

Pēdējos gadu desmitos līdzās dažādu valstu tradicionālajām, nacionālajām zinātņu akadēmijām, kas ir augstākās zinātnes instances valstī, ir nodibinātas arī starpvalstu, starpkontinentu zinātņu akadēmijas vai akadēmiju apvienības. Tādas, piemēram, ir trešās pasaules Zinātņu akadēmija, dažādu pasaules reģionu zinātņu akadēmijas, Eiropā – *Academia Europaea* (Londonā un Parīzē), zinātņu akadēmiju apvienība ALLEA (ar centru Amsterdamā) un mūs īpaši interesējošā Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmija (ar centru Zolburgā, īslaicīgi – arī Vīnē) jeb oficiāli – *Academia Scientiarum et Artium Europaea*. Pēdējo tās dibinātāja un permanentā prezidenta – kardiķirurgijas profesora Feliksa Ungera – vārda dēļ akadēmiskajās aprindās bieži neoficiāli dēvē par Ungera akadēmiju, tā dibināta 1990. gada 7. martā, tāpat tai apritējuši 20 gadi, un tās daudzveidīgās un ciešās saistības dēļ ar Latviju, neapšaubāmi, ir vērts ar to kaut īsi iepazīstināt plašākas zinātnes interesentu aprindas Latvijā.

Ungera akadēmija ir ļoti īpatnējs veidojums, ne tik daudz klasiska zinātņu akadēmija ar akcentu uz eksaktajām, fundamentālajām zinātnēm un pētniecību,

cik Eiropas pamatvērtību – zinātnisko, reliģisko, filozofisko – sargpostenis, kas sprauž par savu uzdevumu strādāt nākotnes Eiropas vienotības labā, uzturēt šo vienotību daudzveidībā, veicinot zināšanas, starptautisko sadarbību un iecietību (toleranci) [1, 2]. Akadēmija veidojās ap 1990. gadu, laikmetā, kad krita mūris starp Rietumeiropu un Austrumeiropu, kad bruka „sociālistiskā nometne” un tādi veidojumi kā Padomju Savienība vai Tito Dienvidslāvija, kad tālejošas pārmaiņas skāra arī katoļu baznīcu – sākās tās modernizācija, raisījās dialogs ar zinātni un citām reliģijām (starp citu, šis process sākās ne tikai pāvesta Jāņa Pāvila II, bet jau Jāņa XXIII un pat Pāvila VI laikā, kopš lielā baznīcas koncila (1962–1965)). Austrijā sāka veidoties jauni viedokļi par Austrijas identitāti, reminiscences par Sv. Romas ķeizārvalsti ar centru Vīnē, reminiscences par imperatoru Kārli Lielo un viņa kronēšanu Āhenē, aktuālas kļuva Paneiropas idejas un nodomi tuvināt Rietumeiropu Austrumeiropai un Dienvideiropai, kuras ilgāku laiku bija šķirtas ne tikai politiskā, bet arī ideoloģiskā un vērtību skalas ziņā.

Uz šī fona tolaik vēl pajauns un ambiciozs austriešu kardiķirurgs Felikss Ungers (dz. 1943), Vīnes Universitātes Medicīnas fakultātes absolvents (1971), Fulbraita stipendiāts (1975) un Zalcburgas Paracelza universitātes kardiķirurgijas klīnikas direktors (kopš 1985) kopā ar Austrijas kardinālu Francu Kēnigu (vienu no pāvestam Jānim XXIII pietuvinātiem cilvēkiem) un katoļu reliģisko filozofu profesoru Nikolaju Lobkoviču (kopš 2010. gada – EZMA Goda prezidentu) nodibināja jaunu, neoficiālu zinātņu akadēmiju, iesaistot tajā savu domubiedru grupu. Samērā ātri akadēmija guva starptautisku atzīšanu un plašu locekļu pārstāvniecību pat ārpus Eiropas kontinenta. Pašreiz Ungera akadēmijas locekļu skaits pārsniedz 1300 no 58 valstīm, tostarp vairāk nekā 20 Nobela prēmijas laureāti (arī kādreizējais PSRS prezidents M. Gorbačovs), un, kas ir pavisam neierasti zinātņu akadēmijai, EZMA loceklis ir pašreizējais pāvests Benedikts XVI (ko par akadēmijas locekli ievēlēja jau 1992. gadā kā kardinālu Jozefu Racingeru). Eiropas ZMA ir protektori (aizbildņi) – vairāku Eiropas valstu vadītāji, kas, saņemot šo nosaukumu, apņemas atbalstīt zinātni un mākslas. Pašreiz protektoru skaitā ir Austrijas Republikas prezidents, Slovākijas prezidents, Spānijas karalis Huans Karloss I, Beļģijas kroņprincis Filips, Luksemburgas lielhercogs, Grieķijas un Slovēnijas prezidenti, bet kopš 2009. gada oktobra arī Latvijas Valsts prezidents V. Zatlers. Pēc amata pilnvaru beigām protektori automātiski kļūst par EZMA Goda senatoriem. Iepriekšējie protektori, tādi pazīstami valstsvīri kā H. Kols, A. Genčs, H. D. Genšers, V. Hāvels, K. A. Čampi, Ž. Santērs, R. Prodi, M. Kučāns, G. Ferhofštats, arī V. Viķe-Freiberga ir šīs akadēmijas Goda senatori. EZMA loceklis ir arī pašreizējais Eiroparlamenta priekšsēdētājs J. Buzeks [3, 4].

EZMA kopš 1997. gada ik gadus piešķir Tolerances balvas ievērojamiem sabiedriskiem darbiniekiem, rīko konferences par Zinātņu akadēmiju nozīmi un funkcijām 21. gadsimtā, par veselības aprūpes reformām Eiropā (tās ieteikumi tiek nodoti Eiropas Komisijai) un citiem aktuāliem jautājumiem.

Ungera akadēmija bija viena no pirmajām ārzemju Zinātņu akadēmijām, kas nodibināja oficiālus kontaktus ar Latvijas Zinātņu akadēmiju vēl 1991. gada 13. aprīlī, tātad pirms Latvijas neatkarības faktiskās atgūšanas tā paša gada augustā – tūdaļ pēc Polijas ZA un agrāk nekā Norvēģijas ZA [5]. Ungers, kurš 1990. gada rudenī kādā konferencē iepazinās ar mūsu biotehnologu akadēmiķi Uldi Viesturu, pēc personīgas iniciatīvas ieradās Rīgā. Ar Ungera morālu un finansiālu atbalstu

1993. gadā tika organizēts I Baltijas jūras valstu kardioloģu kongress Rīgā, tajā pašā gadā Eiropas ZMA Rīgā nodibināja Eiropas – Latvijas institūtu kultūras un zinātnes apmaiņai „EUROLAT” (pirmie kuratori – J. Stradiņš un U. Viesturs, zinātniskais sekretārs – Dr. Māris Jākobsons, vēlāk – Dr. Anita Draveniece), par sadarbības partneriem Latvijā izvēloties LZA, LU un toreizējo Latvijas Kultūras fondu [6]. Ar Ungera gādību tika ievēlēti pirmie EZMA locekļi no Latvijas – fiziķis J. Lielpēters, J. Stradiņš, U. Viesturs, kardioloģis J. Volkolākovs, fiziķis E. Blūms, biologs R. Kondratovičs, kuri 1993. gadā izveidoja EZMA Latvijas delegāciju, par kuras priekšsēdētāju nominēja mani (nesen mans pilnvaru laiks šajā amatā pagarināts līdz 2014. gada 31. decembrim). Vēlāk par EZMA locekļiem no Latvijas ievēlēti arī vēsturnieks A. Caune, biomehāniķis I. Knēts, filozofe M. Kūle, demogrāfs P. Zvidriņš, farmakoloģe V. Kluša, fiziķis LZA prezidents J. Ekmanis, ķīmiķis T. Millers, mediķis J. Vētra, jurists un politologs T. Jundzis [4], par ZA protektoriem – Valsts prezidenti V. Vīķe-Freiberga (2000) un V. Zatlers (2009). Nupat par EZMA locekļiem nominēti arī kardioloģis R. Lācis, mākslas zinātnieks I. Lancmanis, Mākslas akadēmijas rektors S. Naumovs un diriģents M. Jansons, bet 2011. gadā vēl paredzēts izvirzīt arī LU rektoru akademiķi M. Auziņu un Organiskās sintēzes institūta direktoru akademiķi I. Kalviņu.

Savukārt pats F. Ungers 1992. gada janvārī ievēlēts par LZA ārzemju locekli, 2003. gadā promovēts par RSU Goda doktoru (ar Nr. 1), bet 2009. gadā saņēmis Paula Stradiņa balvu par EZMA izveidošanu un tās sniegto atbalstu Latvijas zinātnē, morālū un finansiālu palīdzību. Ungers ir arī P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja labvēlis, kas iepazinis un augstu novērtējis šo institūciju.

Pirms iztirzājam šo atbalstu, mēģināsim rast atbildi uz jautājumu, kādēļ profesoram Ungeram tik īpaši interesē Latvija un kādēļ viņš tai simpatizē. Te nav runa tikai par personiski tuvām attiecībām, kādas mums izveidojušas jau 1991. gadā, kad prof. Ungers pirmoreiz apmeklēja Latviju un mēs viņam organizējām braucienus pa Vidzemi. Skaidrojums ir tas, ka profesors Ungers ir cēlies no ļoti senām Livonijas dzimtām, kuru saknes meklējamas jau 13. gadsimtā – proti, Līvenu un Ungernu – Šternbergu dzimtām. Felikss Ungers uzskata sevi par tiešu, kaut arī ļoti tālīnu Latvijas vēsturē labi pazīstamā lībiešu valdnieka Kaupo pēcnācēju, iespējams, ka pat viņa sejas vaibstos ir kaut kas lībisks vēl no Kaupo. Kaupo vecāko meitu ir apprecējis ordeņa bruņinieks Johans fon Šternbergs, saukts par Ungāru (Unger), jo bijis ienācējs no Ungārijas. Kaupo pēcteči vīriešu līnijā saucās fon Līveni (von Lieven – no lībiešiem), bet meitas līnijā – par Ungerniem – Šternbergiem. Viduslaikos Vidzemē Līveņiem piederēja Turaida un Krimulda, bet meitas pēctečiem Ungerniem – Madliena, Aderkaši, Meņģele, Ogres novads. Starp citu, Madlienas vārdu ir devis Ungeru ciltstēvs savas svaines – Kaupo jaunākās neprecētās meitas Magdalēnas piemiņai, jo viņas godam tur celta Magdalēnas baznīca (šo Magdalēnu viduslaiku Livonijā godināja kā svētīgo). Tas Ungernu – Šternbergu dzimtas zars, no kura nāk profesors Felikss Ungers, 16. gs. ir pārcēlies no Livonijas uz Centrāleiropu, uz Austriju, jo Reformācijas laikmetā viņi vēlējās palikt katoļi un negribēja sevi saistīt ar luterisko Livoniju [7–9].

Kad EZMA 1990. gadā pieņēma savu simbolisku ģerboni, tā centrā likts krusts kā kristīgās ticības simbols, bet ģerboņa četros laukumos ietverti abi seno Livonijas dzimtu vāņi – Ungerna – Šternberga septiņas zvaigznes un Līvena trīs lilijas.

Turkāt paša F. Ungera interpretācijā zvaigznes (sešstaru zvaigznes kā Jeruzalemes Zālamana templī, nevis piecstaru kā Franču revolūcijā) simbolizē metafiziku, bet lilijas esot dabzinātņu simbols, taču visa pamatā ir liels krusts, jo zinātne nedrīkstot būt bez krusta, bez ticības. Zilā krāsa esot nakts krāsa, humanitāro zinātņu krāsa, zelta krāsa simbolizē dabaszinātnes [10]. Tādā kārtā prestižās EZMA ģerbonis veidojies no Livonijā rezidējošo bruņinieku dzimtu ģerboņiem. Arī šis apstāklis ir neliela Latvijas sasaiste ar Eiropu, ar Rietumiem. Kareivīgā „Drang nach Osten” vietā mūsdienās nācis mums pieņemams, pat tīkams „Drang nach Osten” Ungera stilā. Starp citu, veidojot galīgā variantā Latvijas ZA emblēmu (akceptēta 1993. gadā), dažā ziņā nedaudz esam ietekmējušies no EZMA ģerboņa [5].

Sadarbībā ar Ungeru kopā ar EZMA, LZA un „EUROLAT” institūtu, kuru vadīju līdz 1998. gadam (pēc tam vadību pārņēma akadēmiķe M. Kūle un pašreiz „EUROLAT” vairāk ir virtuāls jēdziens, jo to vairs īpaši nefinansē no Latvijas (LZP) vai Eiropas ZMA budžeta), regulāri reizi 2–3 gados rīkojam nelielas starptautiskas diskusijas, simpozijus vai arī LZA un EZMA kopsapulces (kas dažkārt tiek dēvētas arī par EZMA asamblejām).

Kopš 2001. gada esam iedibinājuši tradīciju pasniegt EZMA Latvijas balvas, kuras ierosināju F. Ungera vārdā saukt par Feliksa balvām. Šo balvu pasniegšanas ceremonijām tagad ir pieskaņotas šīs nelielās konferences. Līdz šim Rīgā EZMA ietvaros notikuši šādi zinātniski pasākumi: „Kristīgā un laicīgā dialogs” (1995. gada martā – LZA), „Nacionālā identitāte un Eiropas vīzija Latvijā” (1998. gada 20. martā – Reiterna namā), „Drošības un drošticamības dažādi līmeņi” (2003. gada 2. maijā – LU Mazajā aulā), „Sabiedrība ceļā no pagātnes uz nākotni: novecošanās un paaudžu nomaiņa” (2006. gada 31. oktobrī – LZA Senāta zālē), „Augstākās medicīniskās izglītības un veselības aprūpes politika: izaicinājumi mūsdienų Latvijā” (2009. gada 15. oktobrī – Rīgas Stradiņa universitātē). Bez tam 2001. gadā notika Fēliksa balvu pasniegšanas ceremonija hotela „Gütenbergs” telpās. Fēliksa „lielās balvas” līdz šim saņēmuši Latvijas Valsts prezidente folkloriste un psiholoģe V. Viķe-Freiberga (2001), filozofe M. Kūle (2003), filozofs V. Zariņš (2006), mediķis J. Vētra (2009), pa 2500 eiro katrs, „mazās balvas” – arheoloģe I. Ose un filozofs I. Šuvajevs (2001), valodniece D. Baltaiskalna-Joma un vēsturnieks Ē. Jēkabsons (2003), etnogrāfe R. Blumberga un politologs A. Sprūds (2006), filozofs R. Bičevskis un mediķis A. Irmejs (2009) pa 700 eiro katrs. Šīs norises devušas vērā ņemamus impulsus Latvijas akadēmiskajai sabiedrībai, tajās piedalījušies ievērojami zinātnieki, sabiedriskie un reliģiskie darbinieki, ārsti, ministri un Valsts prezidenti. Divi Rīgā notikušo simpoziju un diskusiju materiāli izdoti kā EZMA annāļu speciāllaidieni 1996. gadā [11] un 2000. gadā [12].

1995. gadā simpozijā par reliģiju un reliģijas filozofijas problēmām piedalījās akadēmiķe M. Kūle, katoļu bīskaps A. Justs, LU Teoloģijas fakultātes dekāns prof. V. Vārsbergs, pareizticīgo priesteris J. Kalniņš, kā arī Latvijas reliģiju pētnieki D. Beitnere, N. Gills, S. Krūmiņa un EZMA pārstāvji (tostarp arī prof. F. Ungers). Simpoziju ar savu klātbūtni pagodināja kardināls J. Pujats. Simpozija rakstu izdevumā publicēti arī J. Stradiņa referāti par Mārtiņu Luteru un Reformācijas ietekmi Latvijas vēsturē, par Latvijas neatkarības 75 gadiem – retrospekcijas un problēmas (nolasīts Helsinku Universitātē 1993. gada 18. novembrī) un par ebrejiem Latvijas vēsturē

(nolasīts starptautiskajā konferencē „Ebreji mainīgajā pasaulē” Rīgā 1994. gada 15. jūnijā).

1998. gadā Nacionālās identitātes un Eiropas vīzijas simpozijā piedalījās 70 pārstāvji no 6 valstīm, tostarp ar vēstījumiem uzstājās Eiropas kustības Latvijā dibinātājs un Goda prezidents G. Meierovics, Latvijas Republikas ministri R. Umblija un V. Birkavs, Tartu Universitātes rektors prof. P. Tulviste, Dānijas Zinātņu padomes priekšsēdētājs prof. L. E. Larsens u. c. Par Eiropas vērtībām un Eiropas receptiju Latvijā visdažādākajos aspektos referēja filozofi un sociologi E. Freiberga, A. Priedīte, M. Kūle, A. Tabuns, T. Tisenkopfs, kā arī akadēmiķi I. Knēts, A. Caune, B. Rivža, J. Stradiņš, U. Viesturs un Dr. A. Draveniece [12]. Šim simpozijam bija sava loma Latvijas ideiskai sagatavošanai, lai tā iestātos Eiropas Savienībā. Attiecīgais annāļu sējums ar referātu tekstiem tika iespiests angļu valodā 1500 eksemplāros un piesūtīts prominentiem zinātņu pārstāvjiem un tiem Eiropas vadošajiem politiķiem, kas ir EZMA locekļi [12, 8. lpp.].

Turpmāko simpoziju galvenie referāti un runas netika izdoti atsevišķi, bet publicēti dažādos izdevumos, piem., „Latvijas Vēstnesis”, „LZA Vēstu A daļa” u. c.

EZMA darbojas Zalcburgā – Mocarta un Paracelza pilsētā, saņem subsīdijas no Austrijas valsts, taču tā nav Austrijas nacionālā zinātņu akadēmija, tā ir neatkarīga, ārpus valstu ietvariem stāvoša akadēmija.

Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmija 10–20 gados ir kļuvusi par starptautiski atzītu zinātnisku institūciju, ar kuru saistītas vairākas nelielākas pētnieciskas struktūras gan Austrijā un Vācijā, gan arī Rumānijā (Transilvānijā) un Latvijā, tāpat vairāki tās darbību atbalstoši fondi Vācijā, Austrijā, Šveicē. Tā rīko savas izbraukuma vai jubilejas sēdes dažādās Eiropas valstīs (tostarp regulāri ķeizara Kārļa Lielā sesijas Āhenē), piešķir savas prestižas balvas. Šīs akadēmijas autoritāti un prestižu lielā mērā nodrošina F. Ungera neparastā personība, viņa lielais darbīgums un šķietami neizsīkstošā ierosmju bagātība. Kā varētu attīstīties EZMA pēc prof. F. Ungera prezidentūras beigām paliek atklāts jautājums – pašreiz prof. F. Ungers patiešām itin kā personificē pašu akadēmiju un veido to stipri atšķirīgu no citām zinātņu akadēmijām Eiropā, nesaistot to ar zinātņu akadēmiju darbības tradicionālām normām un pat ne ar pētniecību šī vārda ierastajā nozīmē, šajā zinātņu akadēmijā pārsvarā tomēr ir humanitāro zinātņu, reliģiju un mākslu vēstures, ētikas u. tml. problēmas, kaut gan arī medicīnas, demogrāfijas, globāla rakstura problemātika ieņem redzamu vietu. Kādu laiku, 90. gadu sākumā, F. Ungeru īpaši nodarbināja konflikti bij. Dienvidslāvijā, un viņš mēģināja karojošās puses samierināt ar zinātņu akadēmiju starpniecību (atcerēsimies Serbijas ZA lomu republiku konfrontācijas ideiskā iniciēšanā). Latvijā pašreiz ir izveidojusies visai labvēlīga konjunktūra tieši prof. F. Ungera īpašās labvēlības dēļ. Šī situācija un iespēja ir jāizmanto, lai popularizētu mūsu zinātnes un mākslas veiksmes Eiropā un savukārt smeltos jaunus impulsus no „vecās” kultūras Eiropas.

Jaunākā F. Ungera iniciatīva ir zinātnes un kultūras sakaru atjaunošana ar postkomunistisko Krieviju, un šajā pozitīvajā mijiedarbībā viņš vēlas ierādīt arī zināmu vietu Latvijai, Baltijai kā vienam no saistītājposmiem.

VĒRES

1. Stradiņš J., Viesturs U. Ar skatu uz Eiropu // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa: sociālās un humanitārās zinātnes. 1998, 52 (3), 82–84.
2. Draveniece A. Par Latvijas Zinātņu akadēmijas un Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmijas kopsēdi // *Latvijas Vēstnesis*. 2009, 20. okt.
3. *Academia Scientiarum et Artium Europaea*. Activities 2008. Annual Report 2008 – to the Austrian Chancelry. Prepared by Felix Unger, President. Salzburg, 2009. 108 p.
4. *European Academy of Sciences and Arts*. Membership Directory, 2009–2010. Salzburg, 2009. 148 p.
5. Stradiņš J. *Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības*. Rīga: Zinātne, 1998. 711 lpp.
6. Stradiņš J. Identity Problem in Latvia and the Activities of the „EUROLAT” Institute. Nation of Europe or Europe of Nations? // *Annals of the European Academy of Sciences and Arts*. Vol. 28, Nr. IX, MM [2000], p. 13–20 (ar „EUROLAT” institūta 5 gadu darbības pārskatu).
7. Baron v. Lieven A. *Urkunden und Nachrichten zu einer Familiengeschichte der Barone, Freiherren, Grafen und Fürsten Lieven*. Bd. 1, Bd. 2. Mitau, 1910, 1911.
8. Ungern-Sternberg R. v. *Nachrichten über das Geschlecht der Ungern-Sternberg, revidiert und ergänzt von C. Russwurm*. Th. 1. Breslau, 1875–1876. Th. 2 (*Stammtafeln und Urkunden*). Reval, 1872–1877.
9. Taube M. v. *Ungern-Sternberg. Ursprung und Anfänge des Geschlechts Ungern-Sternberg*. Tartu, 1940.
10. *Prof. F. Ungera skaidrojums uzrunā Rīgā 2009. g. 15. oktobrī Feliksa balvu pasniegšanas ceremonijā* (LZA un EZMA kopsēdē „Augstākās medicīniskās izglītības un veselības aprūpes politika: izaicinājumi mūsdienā Latvijā”).
11. Dialogue between Christianity and Secularism in Latvia of the European – Latvian Institute (Riga, March, 1995) // *Annals of the European Academy of Sciences and Arts*. Vol. 15, 1996. 111 p.
12. National Identity and Vision of Europe. Symposium of the European – Latvian Institute (Riga, 1998) // *Annals of the European Academy of Sciences and Arts*. Vol. 28, Nr. IX, MM (2000), 124 p.

Summary

This paper gives a description of the European Academy of Sciences and Arts (Academia Scientiarum et Artium Europaea), founded in Salzburg in 1990, and its fairly close ties with Latvia. Since its establishment, the Academy is presided over by its founder professor Felix Unger (b. 1943), graduate of the University of Vienna and presently the chairman of the Department of Cardiac Surgery at the Paracelsus Medical University in Salzburg. F. Unger family's history reaches back to medieval Livonia: his direct ancestors are the Liv chieftain Kaupo (ancestor of the von Lieven family) and his daughter, who got married to knight Unger, holder of Ogre and Madliena fiefs. After the fall of the Livonian state, the Ungers did not wish to convert to Lutheran faith; they remained faithful to Catholicism and went back to their ancestral homeland Hungary, actually Austria. To commemorate the founder's own family history, the emblem of the Academy (informally named as Unger's Academy) incorporates a knight's cross, the lilies from the coat of

arms of von Lievens and the stars from the coat of arms of Ungern-Sternbergs. The Academy, unlike the classical academies of sciences promoting advancement of exact, fundamental sciences and research, is a specific establishment dedicated to preserve the European spiritual, philosophical and scientific values, it pursues an aim to work for the future of Europe, to support unity in diversity, to promote knowledge, international cooperation and tolerance. The Academy was taking its shape around 1990, when the wall between Eastern and Western Europe fell, the socialist camp, the Soviet Union and Tito's Yugoslavia collapsed and the Catholic Church started modernization and dialogue with science and other religions.

At present, Unger's Academy membership exceeds 1300 members across 58 countries, including over 20 Nobel Prize laureates, as the former president of the USSR M. Gorbachov, the present Pope Benedict XVI (elected in 1992 being the cardinal J. Ratzinger). The EASA protectors include many European heads of states and among them also President of the Republic of Latvia V. Zatlers (since 2009) and before him Professor V. Viķe-Freiberga.

Unger's Academy was among the first foreign academies of sciences to establish official contacts with the Academy of Sciences in Latvia even before the collapse of the USSR. In 1993, the EASA established in Riga the European-Latvian Institute for Cultural and Scientific Exchange „EUROLAT” (the first curators were J. Stradiņš and U. Viesturs and the scientific secretaries Dr. M. Jākobsons, 1993–1998, and Dr. A. Draveniece, 1998). After the first members were elected to the EASA, in 1993, the Latvian Delegation of the EASA began taking shape and since then is chaired by J. Stradiņš. Altogether, 15 Latvian scientists, representing various branches of science, are / have been elected as members of Unger's Academy (J. Lielpēters, J. Stradiņš, U. Viesturs, J. Volkolākovs, E. Blūms, R. Kondratovičs, A. Caune, I. Knēts, M. Kūle, P. Zvidriņš, V. Kluša, J. Ekmanis, T. Millers, J. Vētra, T. Jundzis). Recently R. Lācis, I. Lancmanis, S. Naumovs and M. Jansons have also been nominated for membership of the EASA. As regards F. Unger himself, he has been elected (1992) the foreign member of the LAS and has been conferred the degree of honorary doctor of Riga Stradiņš University (2003). He also has been awarded the Pauls Stradiņš Prize for founding of the EASA and for continued generous support of Latvian science (2009).

Since 1993, F. Unger regularly holds symposiums of topical science issues. In 2001, he instituted the Felix Prize (the European-Latvian Prize of the EASA) that is awarded to outstanding Latvian scientists / scholars. The paper explores the EASA strategy and its place in European and Latvian science, and the topics of the symposiums organized in Latvia (1995, 1998, 2003, 2006, 2009).

Keywords: The European Academy of Sciences and Arts, Felix Unger; scientific cooperation, Felix Prize.

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas 5, Rīga, LV-1010
Tālrunis:67034535

Iespiests SIA „Latgales druka”
Baznīcas iela 28, Rēzekne, LV4601
Tālrunis/fakss:64625938